

X628.3
3-18

А. П. ЗАКАЛЮК

Курс СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
КРИМІНОЛОГІЇ

1

ТЕОРЕТИЧНІ
ЗАСАДИ
ТА ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КРИМІНОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ

А. П. ЗАКАЛЮК

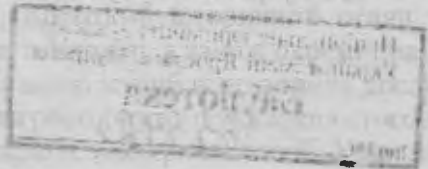

Курс СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
КРИМІНОЛОГІЇ

У трьох книгах
Книга 1

ТЕОРЕТИЧНІ
ЗАСАДИ
ТА ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КРИМІНОЛОГІЧНОЇ
НАУКИ

Київ 2007

Рецензенти:

П. П. Михайленко — Заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Академії правових наук України;

В. О. Глушков — заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор;

В. І. Шажун — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України

Закалюк А. П.

3-18 Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007.

ISBN 978-966-313-339-3

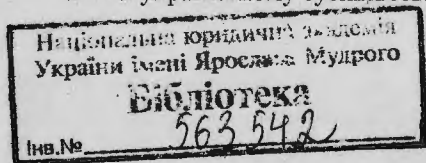
Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.

ISBN 978-966-313-341-6

Курс є науковим виданням. У Книзі 1 системно викладено сучасний стан та історію розроблення в українській кримінологічній науці теоретичних проблем її поняття, предмету, системи, методології, сутності злочинності, її причин і умов, особи злочинця, механізму злочинної поведінки, прогнозування злочинних проявів, їх запобігання. У Книзі 2 наведено новітню кримінологічну інформацію стосовно найбільш небезпечних, поширених та малодосліджених видів злочинів. У Книзі 3 «Практична кримінологія» вперше висвітлено кримінологічні засоби запобіжної та іншої правоохоронної діяльності, містяться міркування автора щодо перспектив кримінології в Україні.

Курс розрахований на науковців, які досліджують кримінологічні проблеми, викладачів та студентів, які вивчають дисципліну «Кримінологія», а також для використання у практичній діяльності кримінологічних засобів запобігання та протидії злочинності. Курс також може бути корисним читачам, заінтересованим у скороченні злочинних проявів в українському суспільстві.

ББК 67.9(4УКР)61+67.61

Передмова

Ця книга задумана давно, коли за умов здобуття Україною державного суверенітету в країні почала складатися власна кримінологічна ситуація, що потребувала належної оцінки та рекомендацій саме українських кримінологів.

Був також інший мотив. У країні майже 100 років тому започатковані кримінологічні дослідження. Десятки років викладається курс кримінології в українських вищих навчальних закладах, розвивається кримінологічна наука. У часи її відродження в СРСР у 60-х роках ХХ ст. саме українські кримінологи П. П. Михайленко та Й. А. Гельфанд опублікували одну з перших монографій на кримінологічну тематику (1964), ще до того, як ЦК КПРС своєю постановою «санкціонував» можливість кримінологічних досліджень, викладання у вищих навчальних закладах курсу кримінології, видання підручників з цієї дисципліни. Нині кримінологічні дослідження проводять фахівці понад 20 наукових установ та навчальних закладів України. За неповними даними, понад 230 з них мають науковий ступінь з кримінології, у тому числі майже півтора десятка є докторами наук.

Однак ні за радянських часів, ні після здобуття Україною державного суверенітету не було видано системного предметного опису здобутків українських кримінологів, їх поглядів щодо основних проблем кримінології. Короткий історичний огляд у підручниках, що почали видавати в Україні, а також окремі праці І. М. Даньшина та О. В. Філонова щодо історії вітчизняних досліджень з кримінології не могли дати розгорнутого уявлення стосовно розвитку та сучасного стану української кримінології. У цьому аспекті українські кримінологи суттєво відстали від своїх російських колег, які вже кілька років видають спеціальну літературу, зокрема енциклопедії, з системним викладом саме російської

кримінологічної думки¹. Автор вважав своїм обов'язком науковця у міру власних можливостей заповнити цю прогалину.

Спонукали до цього й інші міркування. Науку, як і будь-який суспільно корисний продукт, творять люди. Кримінологія у цьому аспекті — не виняток. За кожним науковим положенням, висновком, рекомендацією стоять конкретні їх розробники. Проте, як повелося ще з радянських часів, коли натхненником і організатором усіх здобутків у всіх сферах офіційно визнавалося керівництво комуністичної партії, у підручниках та системних курсах з кримінології рідко можна було зустріти прізвище того фахівця, якому належить ідея та розробка певного положення, визначення, вчення. За цих умов останні слід вважати такими, що належать науці загалом. І дійсно, в їх опрацюванні брала і бере участь, як правило, група вчених, кожний з яких робить свій внесок у загальний процес карбування наукового знання. Але комусь першому належить відповідна оригінальна ідея, хтось започаткував певну розробку, запропонував свій підхід до її обґрунтування і визначення.

У цьому Курсі автор прагнув, скільки це можливо і вдалося, «персоніфікувати» здобутки українських кримінологів щодо утворення нового кримінологічного знання.

Головною метою та визначальним спонукальним мотивом написання Курсу є потреба висвітлити саме сучасний стан української кримінологічної думки, дати об'єктивну наукову оцінку сучасній кримінологічній ситуації в країні, що складалася у період докорінних соціально-економічних та політичних трансформацій, яких потребувало українське суспільство в часи переходу від тоталітарного режиму до демократичного цивілізованого устрою з ринковою економікою, соціально орієнтованою правовою державою, що проголошена у Конституції 1996 р. Потреба в такій кримінологічній оцінці особливо актуалізувалася тим, що через істотні викривлення та гальмування необхідних перетворень країна отримала переважно тіньову, напівкриміналізовану економіку, її анти-суспільну, недемократичну, кланово-олігархічну модель з елемен-

¹ *Российская криминологическая энциклопедия* / Под общ. ред. А. И. Долговой. — М., 2000; *Кузнецова Н. Ф.* К вопросу о современной стратегии российской криминологии // Государство и право. — 2004. — № 3.

тами авторитаризму, а розвиток підприємництва, малого та середнього бізнесу, іноземних інвестицій фактично був паралізований. Згадані процеси та їх результати викликали гострі суперечності та кризові явища у соціальній сфері, кричущі диспропорції між багатомільйонними прибутками менш ніж 0,5 % населення та зубожінням переважної його маси. Хронічні матеріальні нестатки, обмеження освітніх можливостей, культурного розвитку призвели до втрати життєвої перспективи, особливо значною частиною молоді. Лицемерство і фальш, імітація суспільної довіри і лояльності, що стали неписаною нормою поведінки на всіх рівнях влади, мали своїм наслідком тотальне падіння суспільної моралі, правовий нігілізм, моральну та духовну деградацію, депресію серед більшості прошарків населення та на їх ґрунті — поширення алкоголізму, наркоманії, сексуальних збочень, СНІДу. Пошук засобів виживання, задоволення у будь-який спосіб нагальних потреб привели значну масу населення, передусім молоді, до нехтування правом і законом, протиправної поведінки та злочинних проявів. Одним із багатьох негативних наслідків режиму, що панував понад 10 років (1994–2004) та ще не одержав належної соціально-політичної та кримінологічної оцінки і потребує її невідкладного проведення, зокрема у цьому Курсі, стало фактичне істотне погіршення кримінологічної ситуації в Україні, передусім у галузях економіки, фінансів, сферах управлінських, митних, податкових відносин, правоохоронної діяльності. На жаль, і після заміни вищої влади в країні реальних змін у цьому аспекті, зокрема у визначенні та оцінці фактичної кримінологічної обстановки, практично не відбулося.

Негативні зміни кримінологічної ситуації, особливо після 1996 р., з потурання влади старанно вуалювалися за допомогою офіційних статистичних показників скорочення злочинності, у зв'язку з чим останні не відображають її реального стану. Реагування у вигляді порушення кримінальної справи і тим самим включення злочинів до офіційного обліку отримує незначна кількість повідомлень громадян про їх вчинення, частка яких з року в рік зменшується й у 2006 р. становила лише 1/6 таких повідомлень, а інші 5/6 звертань за захистом від злочинних порушень прав залишилися без реагування. Ще менша частка зареєстрова-

них злочинних проявів у сфері економіки, особливо службових зловживань, посягань на державну власність, завуальованих розкрадань бюджетних коштів. За оцінками фахівців, вона не перевищує 10 % реальних посягань, а фактів хабарництва високопосадовців — не досягає й 1 %. Цілком обґрунтовано більшість громадян, опитаних наприкінці грудня 2004 р., оцінили як «дуже погану» боротьбу режиму Л. Д. Кучми зі злочинністю (71 %) та корупцією (72 %).

Таким чином, вища влада, що правила в Україні понад 10 років, не забезпечила належного, передбаченого законом реагування на злочинність, виявилася значною мірою пов'язаною з криміналітетом, причетною до продукування соціальних передумов та безпосередніх криміногенних чинників, фактично безучасною (не беручи до уваги численних декларацій) до поширення їх дії та обумовленої ними злочинності. Перелік негативів цього режиму — суспільний застій, викривлення економіки, напруження та штучні маніпуляції у політичному житті, гуманітарній сфері — мають бути доповнені консервуванням гострих криміногенних чинників, приховуванням реального стану злочинності. Її інформаційна сфера стала переважно маніпульованою. Влада виявилася бездіяльною та неспроможною виконати одну з основних функцій правової держави, що полягає в організації виявлення та усунення причин і умов правопорушень.

Слід зазначити, що хронічно незадовільний стан боротьби зі злочинністю у країні в окремих випадках визнавався і на офіційному рівні. Це констатувалося, зокрема, в узагальненні, проведеному у 2004 р. у Комітеті Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, та стверджувалося, що правоохоронні органи не дотримуються основоположних принципів діяльності, встановлених законом, у тому числі поваги до прав і свобод людини і громадянина¹.

Окремі українські кримінологи також робили спроби показати реальний стан злочинності (О. Г. Кулик — 1994, 1998), порушити проблему зв'язку з нею влади, вказати на недосконалість державної системи її реєстрації та протидії їй (В. І. Шакур — 1997, 2003,

¹ Дзеркало тижня. — 25 грудня 2004 р.

2004). Проте це була переважно лише постановка проблем або їх розгляд загалом чи констатація необхідності глибокого критичного кримінологічного аналізу.

Автор Курсу неодноразово намагався більш предметно і критично висвітлити ці проблеми. Зокрема у своїй доповіді на першому Всеукраїнському з'їзді кримінологів (1998) він звернув увагу на невідому досі у світі суперечливу ситуацію, коли без будь-яких позитивних змін щодо гальмування дії криміногенних чинників статистика злочинності показувала її скорочення. Присутні на з'їзді міністр внутрішніх справ та інші керівники центральних установ правоохоронних органів ніяк не могли пояснити цей «український парадокс». У ряді подальших публічних виступів та публікацій 1998–2001 рр. з проблем протидії корупції, організованих злочинності, «відмиванню» коштів, здобутих злочинним шляхом тощо, автор викривав їх суспільне коріння та пов'язаність із чинною системою влади. При цьому зазначалося, що загрозливі тенденції кримінологічної ситуації, «не отримуючи рішучого супротиву політичної влади, мають потенціал подальшого негативного, у тому числі криміногенного розвитку і впливу»¹.

Проте ці висновки не викликали позитивного реагування політичного та державного керівництва, а мали зовсім інші наслідки. Окремі керівники Служби безпеки України почали цікавитися особою автора. Зрозуміло, що за тих умов марно було розраховувати на конструктивне ставлення до результатів об'єктивного та критичного кримінологічного аналізу злочинності в Україні, її економічних і політичних передумов та зв'язку з ними чинної влади. Слід визнати, що наведене загальмувало на декілька років реалізацію ідеї написання цієї книги. Завершення її стало можливим лише за умов, коли були задекларовані плюралізм, свобода творчої думки та почала проголошуватися увага до проблем всебічної, захищеної від злочинності впорядкованості суспільної організації в інтересах людини.

Були й інші чинники, що перешкождали написанню Курсу, як і загалом великих за обсягом публікацій. Передусім, чинник часу.

¹ *Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття* // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології Акад. правових наук України. — К., 2002. — № 5. — С. 14.

Автор розумів, що виконання такої роботи вимагатиме значних затрат часу, у тому числі масштабного аналізу та узагальнення кримінологічної інформації. Це, у свою чергу, значно ускладнить часові можливості займатися побіжними кримінологічними проблемами, зокрема у порядку службової діяльності, яка вимагає відслідкування актуальних проблем, підготовку кримінологічного обґрунтування щодо прийняття законів, інших нормативно-правових актів, безпосередньої участі у розробці та авторському супроводі їх проєктів, інших кримінологічних засобів запобігання та протидії злочинності. Зрештою, автор розумів, що цю кропітку роботу доведеться сполучати зі службовою, це зумовить непомірне фізичне та психічне навантаження. Проте потреба створення Курсу переважила всі труднощі, хоча нерідко вони небезпідставно сприймалися як нездоланні.

Видання, пропоноване читачеві, — не звичайний вузівський підручник. У розділі «Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки» (Книга 1) значна увага приділяється недосконало та певною мірою догматично (що зберігається від радянської кримінології) розробленим теоретичним проблемам, дискусійним питанням, починаючи із визначення поняття і сутності злочинності, її спричинення та іншої детермінації, розкриття особливостей особи злочинця, механізму злочинної поведінки, теорії запобігання злочинним проявам.

Під час розгляду сучасних кримінологічних знань щодо окремих видів злочинів (Книга 2) більше уваги приділено характеристиці та особливостям запобігання найбільш небезпечним із них, передусім які нечітко визначені в сучасній кримінології (організована злочинна діяльність, злочинність у сфері економіки тощо), або більш поширеним (злочини з корисливою мотивацією, пов'язані з наркотиками, вчинені раніше засудженими, злочини з необережності), чи таким, що досі системно не розглядалися (злочини осіб з аномаліями психіки в межах осудності). Деякі види злочинів з різних причин не отримали окремого розгляду. Це стосується, приміром, злочинності серед жінок, яка згідно з давно проведеними прискіпливими зарубіжними дослідженнями, висновки яких поділяє автор Курсу, не залежить безпосередньо від статевої належності та характеризується значно більшою подіб-

ністю зі злочинністю серед чоловіків, ніж раніше вважалося¹. Вона не має своїх специфічних (статевих) чинників і повинна розглядатися крізь призму особливих характеристик особи жіночої статі та особливостей вчинення нею окремих видів злочинів. До того ж, як відомо, злочинність чоловіків ще окремо не досліджувалася, тому порівняння показників жіночої злочинності й злочинності загалом є некоректним, бо остання включає і злочини жінок. Окремо не розглядаються й ті види злочинності, стосовно яких досі немає повної та переконливої кримінологічної інформації. Серед них злочинність, пов'язана з використанням інформації на електронних носіях (нерідко позначається — «комп'ютерна злочинність»). Кримінологічні проблеми такої інформації, на думку автора, повинні розглядатися значно ширше: у загальному ракурсі розвитку інформаційного та громадянського суспільства, а також щодо кримінологічної інформації — передусім стосовно її відкритості, можливостей та засобів автоматизації, інформатизації, захисту від будь-яких посягань, у тому числі, що чиняться нібито в інтересах національної безпеки тощо. Певною мірою ці напрями відтворено у главі 1 «Кримінологічна інформація» Книги 3 Курсу.

Особливістю Курсу є широке використання даних сучасних досліджень, через здобуття яких, тобто в емпіричному напрямі, значною мірою й відбувається нинішній розвиток української кримінологічної думки, у тому числі стосовно кримінологічної класифікації злочинності. Питання про неї та структурування кримінологічного знання щодо злочинності залишаються дискусійними, а деякі сучасні пропозиції російських кримінологів з цього приводу, зокрема стосовно «дроблення» єдиної науки кримінології на ряд «кримінологій», є штучними та торкаються не сутності, а лише термінологічних маніпуляцій².

Суттєвою відмінністю Курсу від подібних публікацій є і те, що він розрахований не лише для навчальних цілей, а й для практич-

¹ Elliott D. Gender, delinquency and society. — Alder shof: Avebury, 1998. — XIV. — 141 p.

² Як приклад дивись в Інтернеті пропозиції П. О. Кабанова в лекції «Структура кримінологічних знань», розробленій у 2005 р. у Нижньокамському філіалі Московського гуманітарно-економічного інституту.

ного використання. Кримінологія до останнього часу розглядалася, в основному, як теоретична наука або навчальна дисципліна. Проте, на погляд автора, вона повинна все більше впливати на практику запобігання та протидії злочинності. Тому у Курсі вперше введений та системно викладений (у межах розробленого на сьогодні) окремий розділ «Практична кримінологія» (Книга 3), де запропоновано відповідні кримінологічні засоби та технології для прикладного використання.

Курс є авторським. Він відтворює позицію автора з основних проблем кримінології. Очевидно, не з усіх питань вона буде однозначно сприйнята. Деякі фрагменти стануть приводом для наукової дискусії. Це не бентежить автора. Він прагнув істини, яка відповідає фундаментальним теоретико-методологічним засадам класичної кримінології, сучасній кримінологічній інформації, її неупередженому аналізу, а також об'єктивному критичному оцінюванню нинішньої практики реагування на злочинність, чого явно не вистачає багатьом сучасним дослідженням.

Написання Курсу забрало в автора кілька років життя, багато інтелектуальних та фізичних сил. Тут викладена авторська думка, що ґрунтується на результатах наукової праці впродовж десятків років. Автор намагався поділитися своїм науковим досвідом з колегами, передусім молоддю, яка здобуває знання з кримінології, та практиками, які мають їх використовувати. Не переоцінюючи свого наукового авторитету, автор має підстави стверджувати, що нинішній рівень професійних знань з кримінології у масі своїй є досить низьким, а їх використання зовсім недостатнім. З ряду причин, у тому числі пов'язаних з рівнем наукової творчості самих кримінологів, кримінологія ще не отримала достойного визнання в українському суспільстві. Її можливості впливу на цивілізаційний розвиток суспільства, зміцнення правових та моральних засад ще далеко не використовуються. Найбільш прикро, що це стосується сфери управління суспільством, у тому числі високого державного рівня, а також політиків, які повинні визначати (свідомо не пишу «визначають») державну політику у такій суспільно важливій та небезпечній сфері, якою є злочинність та протидія їй. Державної політики у цій сфері фактично не визначено. Ініціативні пропозиції щодо неї мають розробляти передусім криміно-

логи, чого ще зовсім недостатньо. Написанням Курсу автор сподівається зробити внесок в обґрунтування основних положень цієї політики. Наскільки йому вдалося втілити у написане свої прагнення та задумки, — судити читачеві. Якщо певною мірою це вдалося, автор вважатиме своє завдання виконаним.

Автор висловлює щиру подяку науковцям, чиї емпіричні дані використані у Курсі, глибоко шанованим рецензентам — Петру Петровичу Михайленку, Валерію Олександровичу Глушкову, Василю Івановичу Шакуну, редакторам і видавцям книги, керівнику Видавничого Дому «Ін Юре» Олександровичу Дмитровичу Святоцькому та всім, хто сприяв та тривалий час надихав на створення цієї, очевидно, підсумкової наукової праці. Особливо низький уклін моїй дружині — Тамарі Антонівні, у якої мої заняття кримінологією, зокрема написання цієї книги, відняли багато днів та годин спілкування, уваги, порозуміння і здоров'я.

Глава 1

Поняття, предмет і система кримінології

§ 1. Визначення поняття кримінології як науки, її стівідношення з іншими науками

Для будь-якого суспільства, включаючи сучасне українське суспільство, однією з найбільш актуальних і гострих є проблема злочинності, суспільної протидії їй. Коли йдеться про наявність якоїсь проблеми у суспільстві, це вказує на наявність невирішених питань стосовно певних суспільних явищ (подій, ситуацій), що не дають змогу адекватно розуміти останні, їх сутність, закономірності, а звідси — вишукувати та визначати засоби забезпечення їх суспільно бажаного вирішення. Якщо йдеться про суспільно бажане явище, проблема полягає у визначенні засобів забезпечення його функціонування, розвитку. Якщо ж це суспільно небажане явище, вирішення проблеми залежить від пошуку, визначення і застосування засобів запобігання і протидії останньому.

Розв'язання будь-якої суспільної проблеми потребує, як правило, вирішення різних за своєю природою і змістом складових її проблем. Серед них: соціально-економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, соціокультурні та ін. Перша частина цих проблем за методами і засобами розв'язання є прикладними, які вирішуються через практичну діяльність. Друга частина — наукові проблеми, вирішення яких потребує застосування наукових методів або, ширше, наукового забезпечення.

Все наведене стосується проблеми злочинності та суспільної протидії їй. Оскільки злочинність — це безперечно суспільно небажаний, соціально неприйнятний і, в цьому розумінні, антисуспіль-

ний феномен, що суперечить інтересам суспільства, проблема полягає у пошуку, визначенні і застосуванні засобів запобігання та протидії йому, скорочення суспільної шкоди від нього. Вирішення цих проблемних завдань забезпечується у двох напрямках. Перший — це практична діяльність державних органів, передусім правоохоронних та судових, щодо запобігання та протидії злочинності і її проявам. У широкому розумінні — це завдання всього суспільства. Водночас це й спеціальна правоохоронна діяльність стосовно викриття та розслідування злочинних проявів, притягнення до кримінальної відповідальності осіб, обвинувачених у їх вчиненні, визначення вини останніх та застосування судом до них передбаченого кримінальним законом покарання за вчинені злочини, а після цього їх утримання в установах виконання покарання, забезпечення перевиховання та ресоціалізації. Через цю діяльність забезпечується загальна превенція злочинності, виконання запобіжної функції покарання.

Другий напрям — це наукове забезпечення вирішення згаданих практичних проблем. Воно потребує, насамперед, теоретичного осмислення та наукового обґрунтування методологічних засад діяльності щодо запобігання та протидії злочинності. Останнє ж вимагає визначення: 1) природи злочинності; 2) її походження та детермінації; 3) з'ясування причин і умов вчинення злочинів; 4) місця і ролі у цьому механізмі особи того, хто вчинив злочин, або, як прийнято називати, особи злочинця; 5) теоретичних основ системи запобігання та протидії злочинності, передусім усунення або скорочення дії її детермінантів. Перед наукою стоїть також завдання опрацювати та надати рекомендації щодо удосконалення відповідної практичної діяльності.

Завдання наукового забезпечення вирішення проблем запобігання та протидії злочинності реалізується комплексом наук, насамперед наук кримінально-правового циклу. Центральне місце у цьому циклі займає наука кримінального права. Звідси й назва всього циклу. Завданням кримінального права є теоретичне розроблення вчення про кримінальний закон, проблем кримінальної відповідальності, окремих інститутів кримінального права, до яких належать злочин, форми вини, співучасть, види та стадії злочину, особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочи-

ну), покарання та його види, підстави його призначення та інше, а також встановлення й аналіз юридичних ознак окремих складів злочинів і санкцій, що застосовуються за їх вчинення. До кримінально-правового циклу належать також науки кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності, кримінально-виконавчого права.

Окреме місце серед останніх займає наука кримінологія, яка покликана спеціально розробляти проблеми запобігання злочинності. Термін «кримінологія» складається з двох слів: латинського *crimen* (злочин) та грецького *logos* (вчення, поняття) і буквально перекладається як «вчення про злочин». Цей термін у науковій термінології вперше був використаний італійським вченим Рафаелом Гарофало, який у 1885 р. опублікував книгу «Кримінологія»¹. Нині до наукової сфери кримінології належить розробка загальних проблем протидії злочинності, що включає багатосторонній аналіз походження та природи останньої, причин і умов її існування та відтворення, поглиблене вивчення особи людей, які вчиняють злочини — «особи злочинця», обґрунтування та визначення, у тому числі на прикладному (рекомендаційному) рівні, напрямів, заходів та засобів запобігання злочинності, її окремих видів та конкретних злочинів.

Злочинність і окремі злочини є суспільними (вчиняються у суспільстві) і, разом з тим, стосовно злочинів — кримінально-правовими поняттями. Чимало питань, що належать до сфери кримінології, передусім розуміння суспільного феномену злочинності, а також злочинних вчинків людини потребують теоретичних та прикладних знань з правової, соціологічної, психологічної, педагогічної наук, та певною мірою, з наук біологічного напрямку: психофізіології, генетики, психіатрії, сексології тощо. У зв'язку з цим ще в 60-ті роки ХХ ст. — в період відродження радянської кримінології — порушувалося проблемне питання про межі кримінологічних досліджень, а фактично про межі кримінології. Твердилося, що дослідження психологічних, а тим паче психіатричних, психофізіологічних та інших неправових питань, мають

¹ Книга Р. Гарофало «Кримінологія» мала підзаголовок «Природа злочинності і теорія покарання» та складалася з трьох глав: «Злочинність», «Злочинець», «Репресія».

залишатися за межами кримінології, а вона може лише використувати здобутки цих наук. Також висловлювалася думка, яка має прихильників досі, що кримінологія внаслідок специфіки свого предмета не може обходитися без соціологічних, психологічних, психіатричних та інших «неправових» знань і тому має у межах своїх інтересів отримувати такі знання, в тому числі й через їх безпосереднє здобуття. Наведене означало, що кримінологічні дослідження мають охоплювати частину питань, які одночасно є предметом вивчення соціології, психології, психіатрії, тобто включати дослідження, що за своїм предметом належать до галузей названих наук. Для цього серед дослідників-кримінологів потрібно мати наукових фахівців відповідних профілів. Крім інших небажаних наслідків «втручання» кримінологів не в свою сферу, реалізація цього погляду призвела б до розмивання предмета кримінології, її системи і структури, зрештою — до втрати нею свого самостійного наукового значення. Згодом запанувала думка, яку поділяють більшість сучасних вітчизняних кримінологів, про те, що до комплексу знань, які потрібні кримінології, безперечно входять знання з інших наук: економіки, соціології, політології, кримінального права, психології, психіатрії тощо. Ці знання кримінологія має набувати у взаємодії з названими та іншими науками. Взаємодія може мати різні форми: запозичення знань та їх інтерпретація кримінологами; спільні дослідження з представниками інших наук та з можливим використанням методик останніх; проведення таких досліджень у колективах кримінологів із залученням до них фахівців інших наук або з консультуванням останніми цих досліджень тощо. Але «методи дослідження інших наук мають сприйматися зважено, очевидно, лише щодо того конкретного предмета, який є спільним об'єктом вивчення з відповідною наукою, та тільки в тих конкретних цілях, які ставить перед собою кримінологія. Також необхідно усвідомлювати, що така наукова співпраця не є «інтеграцією» кримінології в ці науки, бо кримінологічна наука має свій предмет та свої цілі»¹.

¹ Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології АПРНУ. — К., 2002. — № 5. — С. 27.

Отже, кримінологія знаходиться на стику правових, а точніше юридичних, та соціальної (соціологічної), психологічної, педагогічної, певною мірою і біологічної наук. Звідси постає питання про належність кримінології до тієї чи іншої галузі наук. Є прихильники думки, що кримінологія не виходить за межі юридичних наук. Існує немало аргументів на підтримку цього погляду. Дійсно, кримінологія користується основним поняттям злочину, яке визначає кримінальне право. Тривалий час з кінця XIX — початку XX ст. фахівці, які вивчали проблеми походження злочинності, її причин, особи злочинця, окремих видів злочинів та заходів їх запобігання, отримані наукові знання відносили до кримінології, вбачаючи її складовою кримінального права. Відомі твердження, що кримінологія вийшла з кримінального права. Дехто додає, що вона вийшла з нього та була витребувана суспільством як окрема наука через те, що кримінальне право виявилось самостійно неспроможним своїми засобами забезпечити контроль та протидію злочинності у напрямі її скорочення. Більше того, окремі вчені стверджують, що саме кримінологія є центральною ланкою у циклі кримінально-правових наук, тому що лише вона розробляє систему запобігання, а звідси й скорочення та, певною мірою, подолання злочинності. Щодо кримінально-правових засобів, то вони в широкому розумінні (загальна превенція) є запобіжними, підкореними більш загальному завданню, яке вирішує кримінологія.

Проте уважний аналіз питань, вирішення яких є завданням кримінології, не дає змоги її відносити не лише до кримінального права, а певною мірою й до юридичних наук загалом. Це питання причин і умов злочинності, зокрема соціально-економічних, психологічних тощо, поняття особи злочинця та її формування, значної частини запобіжних заходів та інші, які не є юридичними (правовими). Інша річ, що вони значною мірою використовуються для вирішення правових проблем.

Немало є прихильників віднесення кримінології до соціологічних наук як теорії соціології злочинності. Виступаючи проти віднесення кримінології разом з кримінальним правом до однієї наукової спеціальності № 12.00.08 та загалом до номенклатури юридичних наук, А. Ф. Зелінський вважав, що злочинність, яка є

головним предметом кримінології, за своєю формою є різновидом соціального відхилення (девіації). Оскільки останнє є предметом вивчення соціології, то і кримінологія має бути віднесена до розряду соціологічних наук як соціологія злочинності¹. У радянській кримінології таку думку розвивали О. М. Яковлев та Ю. Д. Блувштейн². Прихильники цього погляду, як правило, за приклад брали американську соціологію, яка значною мірою охоплює й кримінологічну проблематику. Але при цьому не враховували принаймні дві обставини. По-перше, соціологія має предметом розгляду суспільні відносини, їх структуру, склад, соціальні ролі, а також соціальні норми та відхилення від них. Серед останніх, за визначенням соціології, перебувають й злочинні відхилення. Проте соціологія не йде далі віднесення їх до так званої «поведінки, що відхиляється» (рос. — отклоняющееся поведение), не вдається до розгляду змісту відхилення, його природи, причин, механізмів, методів і засобів запобігання. Це не її предмет. Тобто в соціології суспільно небажані негативні явища, зокрема злочинність, а також її діяльнісні прояви — злочини розглядаються на рівні більш високої абстракції, соціологічної схеми, не вдаючися до їх змістовного вивчення і визначення. Не можна не визнати, що кримінологія застосовує соціологічні методи дослідження. Але в кримінології ці методи використовуються для предметно-змістовного вивчення ознак злочинності, її природи і детермінації, місця у ній особи тощо, а це не є предметом вивчення соціології. Тому й соціологічні категорії «антисуспільне явище», «поведінка, що відхиляється», «деліквент» самі по собі нічого не дають для змістовного розуміння категорій «злочинність», «злочинна діяльність», «особа злочинця», які вивчає і визначає кримінологія. Через це віднесення її до розряду соціологічних наук не має переконливих аргументів і викликає заперечення.

По-друге, розуміння у США кримінології як частини соціології, яке, до речі, поділяють далеко не всі американські фахівці в галузі вивчення злочинності, певною мірою пов'язане з тим, що там поряд із кримінологією, яка розглядає злочинність та її

¹ Зелінський А. Ф. Кримінологія: Навч. посіб. — Х., 2000. — С. 10–11.

² Блувштейн Ю. Д., Яковлев А. М. Введение в курс криминалогии. — Минск, 1993. — С. 8–9.

суспільний феномен здебільшого на абстрактно-соціологічному рівні, існує інша наука — кримінальна юстиція. Вона вивчає та науково обґрунтовує прикладне вирішення проблем протидії злочинності, її окремих видів, категорій, методи поводження зі злочинцями та особами, схильними до вчинення злочинів, забезпечення соціального та правового контролю за їх поведінкою. При цьому визначаються функції, засоби та способи виконання останніх для різних установ системи кримінальної юстиції, у тому числі різних видів поліції (їх налічується понад півтора десятка), прокурорів, слідчих, працівників служби пробації, безпосередньо установ юстиції, а також певною мірою щодо суддів.

В європейських країнах, зокрема Україні, наукові питання кримінальної юстиції значною мірою охоплюються кримінологією, зокрема її особливою частиною, а також наукою кримінального процесу, науковими засадами оперативно-розшукової діяльності.

Намагаючись поєднати різні галузі наук, знання та методи яких використовуються в кримінології, її пропонувалося вважати «соціолого-правовою»¹, «соціально-правовою»². Вважаємо, що подібні визначення, крім змістовної еkleктики, знаходяться не в ладах з теорією наукової диференціації, згідно з якою предмети різного рівня останньої не можуть ставитися до однопорядкової класифікації. Адже ознака «соціальний» належить до більш високого рівня узагальнення, ніж її «правовий» різновид. У підручниках останнім часом кримінологію називають «комплексною наукою про злочинність»³ або визначають як «комплексну науку про закономірності злочинності та її конкретних проявів» і при цьому як комплекс перелічують складові її предмета⁴.

Що можна сказати з приводу цих визначень? По-перше, не бажано до визначення поняття науки включати складові її предмета. Складові — це окреме питання, що виходить за межі визначення поняття науки. Останнє має визначати її змістову сутність, що

¹ Алексеев А. И. Криминология: Курс лекций. — М., 1988. — С. 3.

² Криминология и профилактика преступлений. — М., 1989. — С. 3.

³ Курс криминологии: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — К., 2001. — Кн. 1. — С. 6.

⁴ Криминология. Загальна та Особлива частини / За заг. ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003. — С. 9.

розкривається через її основний предмет — сферу відносин, вивчення яких становить наукове призначення та основне завдання (мету) цього вивчення і здобуття через це наукових знань, які є змістом науки.

По-друге, введення до визначення науки кримінології ознаки «комплексна» нічого не додає до розуміння її змісту. Насамперед, не зрозуміло в чому проявляється «комплексність» кримінології: в комплексі рівнів або предметів її вивчення чи в комплексі методів, які вона застосовує для їх вивчення. Але це притаманне будь-якій науці, у тому числі низці юридичних наук, зокрема кримінальному праву. Очевидно, може йтися про знання з комплексу наук, якими частково користується кримінологія. Але ця «комплексність» стосується лише частини наукового знання кримінології і не дає підстав всю її визначати як комплексну. І наукознавство загалом у диференціації наук не знає поняття «комплексна».

Останнім часом глибокий аналіз проблеми про місце кримінології в системі наук здійснила І. К. Туркевич. Вона послідовно показала необґрунтованість віднесення кримінології до соціологічних, клінічних, комплексних, у тому числі соціально-правових, та лише прикладних наук, висловила прихильність до визнання кримінології юридичною наукою, бо, мовляв, юридичний аспект у кримінології «безспірно, домінує над всіма іншими»¹. Пославшись на відомих російських кримінологів А. І. Долгову та Д. О. Шестакова, вона навела деякі додаткові аргументи на підтримку зазначеної думки, а саме: переважання юристів серед кадрів кримінологів, тих, хто створив сучасну школу вітчизняної кримінології та має у розвитку останньої більші успіхи, нерозривну її пов'язаність з правовим полем тощо². Наведені аргументи, очевидно, не можуть «похитнути» основи диференціації наук за їх предметом, а суспільних наук, різновидом яких є кримінологія, — за характером суспільних відносин, які вони вивчають. Визначальною ознакою суспільних відносин, які становлять предмет юридичних наук, є їхня нормативно-правова урегульованість. Однак предметом кримінології є й не унормовані правом відносини, об'єкти, прояви людської актив-

¹ Туркевич І. К. До проблеми про місце кримінології в системі наук // Вісн. Акад. адвокатури України. — 2005. — Вип. 3. — С. 53.

² Там само. — С. 53–54.

ності. Тобто значна частина кримінології виходить за межі юридичних наук, хоча й оперує здебільшого правовими поняттями. І. К. Туркевич правильно заперечує проти визнання кримінології загальнотеоретичною щодо всіх наук кримінально-правового циклу¹, вказуючи при цьому, що вона відіграє таку роль лише стосовно аспектів, «які торкаються її предмета»²: передусім злочинності. Водночас слід додати, що загальнотеоретична функція кримінології інколи стосується наукових засад проблем, які виходять за межі наук не лише кримінально-правового циклу, а й загалом юридичних наук. Наприклад, у теоретичному обґрунтуванні проблеми запобігання злочинності.

Залежно від основного предмета вивчення всі науки поділяються на: а) суспільні, б) природничі, в) технічні. Різновидом суспільних наук є юридичні науки. Кримінологія, основним предметом вивчення якої є суспільний феномен злочинності, належить до суспільних наук. А те, що у поясненні природи злочинних проявів особи вона використовує знання з деяких природничих наук, не виводить її за межі суспільних наук в якусь «комплексну» сферу. Це є також аргументом того, що кримінологія не обмежується вивченням питань, які регулюються правом, і не дає змоги повною мірою вважати її правовою, і навіть юридичною. Кримінологію слід вважати самостійною суспільною наукою, яка знаходиться на стику юридичних, економічних, політичних, соціологічних, психологічних і, частково, природничих наук, використовуючи крім безпосередньо кримінологічних, тобто здобутих шляхом кримінологічних досліджень, знання зі згаданих наук.

Отже, кримінологія є самостійною теоретико-прикладною суспільною наукою про злочинність, а ще ширше — про її природу, сутність, закономірності виникнення, суспільного прояву та запобігання.

Наведене поняття визначає кримінологію як науку. Крім того, вона є навчальною дисципліною, що містить комплекс кримінологічних знань, якими повинен володіти фахівець, що здобуває освіту певного профілю. Останній визначається причетністю до виконан-

¹ Долгова А. И. Криминология. — М., 1999. — С. 14–15.

² Туркевич І. К. Зазнач. праця. — С. 54.

ня завдань кримінології, зокрема до теоретичного обґрунтування діяльності щодо запобігання та протидії злочинності. Зрозуміло, що таку діяльність можливо предметно здійснювати лише за наявності знань щодо її предмета. Останній становить насамперед злочинність, спеціальні знання стосовно якої дає кримінологія. Отже, кримінологія визначається як навчальна дисципліна, що охоплює комплекс кримінологічних знань щодо злочинності, закономірностей її виникнення, функціонування та запобігання їй.

Останнім часом стає все зрозумілішим, що кримінологія через свою теоретико-прикладну сутність повинна мати й практичну реалізацію, тобто здійснюватися у вигляді кримінологічної практичної діяльності. У цьому аспекті практичну кримінологію визначають як діяльність із забезпечення і здійснення кримінологічними засобами завдань щодо запобігання, а у загальному плані — й протидії злочинності.

§ 2. Предмет і функції кримінологічної науки

Предмет кожної науки визначає те, на що спрямоване її вивчення, та мету, яка притаманна цій науці. Через предмет науки визначають її основний зміст, систему і структуру, співвідношення з іншими науками, мету наукової діяльності.

Основним предметом кримінології є злочинність. Інші елементи предмета кримінології так чи інакше пов'язані з її основним предметом — злочинністю, є похідними від нього. Їх вивчення допомагає глибше і всебічно визначити основний предмет, зрозуміти його сутність, закономірності прояву, існування та запобігання. До елементів предмета кримінології, що органічно пов'язані зі злочинністю, належать злочини як її діяльнісні прояви, особа злочинця, детермінація злочинності та злочинних проявів, запобігання дії цих детермінантів і тим самим запобігання злочинності загалом. До елементів кримінології, що дають можливість глибше вивчити сутність її основного предмета, слід віднести методологію кримінології, організаційні та методичні засади кримінологічного дослідження, кримінологічну інформацію, в тому числі історію кримінології як джерело здобуття кримінологічних знань. Межі предмета науки не є сталими. Вони змінюються відповідно до того, як розвивається наука, які нові можли-

вості відкриває її розвиток стосовно тих суспільних функцій і завдань, які постають перед нею з урахуванням ступеня її розвитку. Предмет науки, зокрема кримінології, визначається її метою, функціями, які вона має виконувати.

Кримінологія, як і будь-яка інша наука, насамперед реалізує **загальнопізнавальну функцію**. Пізнання злочинності має відбуватися у контексті її зв'язків з іншими суспільними явищами, у тому числі тими, що обумовлюють її детермінацію, а також такими, які межують з нею, та з яких вона значною мірою відтворюється. Останні інколи називають «фоновими» — на їх фоні або з них відтворюється злочинність. Через це до предмета кримінології належать деякі форми дозлочинної (передзлочинної) поведінки, зокрема алкоголізм, наркоманія, порушення норм суспільної моралі, громадського порядку і безпеки. Деякі з них, що відзначаються протиправністю та суспільною небезпечністю, закон визначає як адміністративні правопорушення. До предмета кримінології належать окремі аморальні прояви, що не є протиправними, але які сприяють вчиненню окремих злочинів. Серед них слід окремо виділити ті, які належать до поведінки жертви злочину. Поведінку реальної або потенційної жертви злочину, тобто особи, яка потерпає від злочину, стає потерпілою або навіть його жертвою, у разі, якщо ця поведінка сприяє злочину або створює для його вчинення сприятливі умови, називають **віктимною**, тобто «здатною» сприяти злочину. Віктимна поведінка та віктимологія як вчення про жертву злочину належать до предмета кримінології.

Загальнопізнавальна функція кримінології значно розширює її предмет у частині тих елементів, які належать до детермінації злочинності та окремого злочину. Слід ще раз нагадати вже висловлене застереження щодо меж кримінологічного дослідження, тобто предмета кримінології. Ці межі визначаються віднесенням проблеми до предмета кримінології, тобто до її професійно-наукового інтересу.

Як приклад можуть бути наведені злочини, що вчиняються особами, які мають відхилення (аномалії) психіки у так званих межових формах. Вивчення природи, генезу, механізму прояву цих аномалій у поведінці є предметом не кримінології, а психіатрії, частково — па-

топсихології. Якщо йдеться про прояв та вплив цих аномалій на вчинення злочину, про опрацювання засобів запобігання останньому — це проблематика предмета кримінології, розроблення якої є продуктивнішою у співпраці з психіатрами, патопсихологами.

Будь-яка суспільна наука, в тому числі кримінологія, виконує у суспільстві **політичну та ідеологічну функції**. Зокрема, до предмета кримінології належить вплив політичних факторів та ідеологічних засад на детермінацію злочинності та особливо на стан її запобігання через зменшення дії негативних політичних явищ і процесів. Через це кримінологія вивчає політичні відносини, дає їм оцінку з погляду їх кримінологічної значущості, тобто впливу на поширення чи скорочення злочинності.

До предмета кримінології належить розроблення основних засад державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності. Ця функція кримінології є незатребованою, тому досі розвивається обмежено, лише на загальнотеоретичному рівні. Докладніше щодо цієї галузі державної політики йтиметься далі у відповідних главах Курсу.

Близькою до названої за змістом, механізмом, формами реалізації та, на жаль, обмеженими результатами є **соціокультурна функція** кримінологічної науки. Вона через відповідне представлення серед елементів предмета кримінології та їх наукову реалізацію мала б сприяти розкриттю загальносоціального, гуманістично-цивілізаційного та етико-морального змісту і значення положень та висновків, які опрацьовує кримінологічна наука. Проте вся морально-етична та соціокультурна проблематика в цілому, а також її кримінологічна частина, залишаються нині в Україні незатребуваними, принаймні необхідною мірою.

Будь-яка наука, включаючи кримінологію, має висвітлювати зміни, тенденції, закономірності розвитку свого предмета, його елементів у майбутньому. З цим пов'язане виконання **прогностичної функції** науки, зокрема кримінології. Тому кримінологічне прогнозування як на рівні злочинності загалом, так і на рівні індивідуального (і групового) злочинного прояву є елементом предмета кримінології.

Найвищим рівнем розвитку та суспільного значення кожної науки є виконання нею **конструктивно-проективної та прикладної**

функції. На її реалізацію кримінологічна наука в Україні на початку ХХІ ст. має спрямовувати виконання певних завдань:

1) дослідження та визначення ймовірної зміни наявних і розвитку нових кримінологічних проблем та потреб відповідного формування державної політики, в тому числі стратегій, принципів, закономірностей, напрямів і предметних форм вирішення цих проблем;

2) розроблення кримінологічних засобів безпосереднього запобігання злочинності, окремих її видів і проявів, насамперед методик та засобів кримінологічного аналізу, прогнозу та планування заходів запобігання злочинності, кримінологічної безпеки, кримінологічної експертизи проєктів законодавчих та інших нормативно-правових актів, управлінських рішень у сфері протидії злочинності, оцінки практичної діяльності у цьому напрямі;

3) зміцнення зв'язку наукових кримінологічних розробок із практичною діяльністю, надання їй більшої наукової обґрунтованості, надійних засобів удосконалення;

4) визначення потреб та засобів удосконалення та саморозвитку самої кримінологічної науки до рівня, що відповідає потребам зростання її суспільного значення та спроможності у вирішенні проблем, які стоять та постануть перед нею.

§ 3. Система та структура кримінологічних знань

Кожна наука, включаючи кримінологію, містить значний обсяг наукових знань та визначеної ними наукової інформації, яка за своїм змістом і формою узагальнення поділяється на види.

Найпростішим видом наукової кримінологічної інформації є **первинна інформація**, яка постає як безпосередній результат зібрання, фіксації та відображення знань, що становлять інтерес для кримінології. Відбір цих знань для кримінології визначається критерієм кримінологічної значущості, тобто тим, що це знання має значення для кримінології, кримінологічних досліджень. Значну частину первинної інформації становить емпірична інформація, яка черпається з джерел, що відображають практику вирішення кримінологічних проблем. Детальніше про види та джерела цієї інформації йтиметься у наступних главах Курсу.

Більш змістовним є другий вид первинної інформації, яка є систематизованою. **Системна інформація** відображає знання не про

окремі об'єкти кримінологічного вивчення, а про їх сукупність, систематизовані, наприклад, за критеріями території (місто, район, країна), часу (місяць, квартал, рік), окремого виду злочинів, за ознаками суб'єктів їх вчинення (стать, вік, соціальна належність). Способи і прийоми систематизації первинної інформації також будуть розглянуті далі. Систематизація інформації є найпростішим способом її узагальнення.

Наступним (третім) більш високим шаблоном узагальненої інформації є **аналітична інформація**. Вона є результатом аналізу узагальненої кримінологічної інформації за спеціальними аналітичними методами. Останні значною мірою є методами статистичного аналізу. За своєю формою і рівнем системного аналізу аналітична інформація може становити: а) окремі положення з констатацією відомостей про сукупну узагальнену інформацію; б) висновки, в яких інформація подається з певною оцінкою з огляду на поставлену мету, завдання аналізу; в) закономірності, що відображають сукупність (систему) висновків, які певним чином, здебільшого неодноразово, на репрезентативних масивах перевірені на достатньому науковому матеріалі. Поняття репрезентативності також розглядатиметься далі.

Четвертий вид наукової інформації — це системна сукупність висновків та закономірностей щодо певного елемента предмета кримінології, обґрунтована на теоретичному рівні та, як правило, певним чином випробована у науковому середовищі. Цей вид наукової інформації має назву **наукове вчення**. Наприклад, вчення про формування особи злочинця, про жертву злочину, про механізм його вчинення тощо. Наукове вчення, як правило, формується тривалий час. У закінченому, визнаному більшістю фахівців вигляді вчення відображають у підручниках із кримінології.

Вищою (п'ятою) формою наукового знання є **теорія**, що складається з комплексу наукових вчень, закономірностей і відображає теоретичне осмислення, обґрунтування та викладення якісного нового наукового бачення та визначення одного з основних елементів предмета кримінології. Розрізняють загальні теорії (кримінологічної детермінації, запобігання злочинності, кримінологічного прогнозування); галузеві кримінологічні теорії (теорії насильницької, побутової, необережної та іншої злочинності);

теорії з окремих проблем (віктимної поведінки, запобігання крадіжок, механізму імпульсивного злочину тощо).

Щоб отримати системне уявлення про наукову інформацію певної науки, особливо у навчальних цілях, слід здійснити її системний розподіл. Наголосимо саме на системному принципі цієї диференціації, яка має проводитися на підставі теорії систем, за системними принципами й ознаками. Уявлення про систему кримінологічної науки як про «розділення єдиних кримінологічних знань на однорідні компактні частини (блоки), внутрішньо узгоджені між собою»¹ є, на нашу думку, дещо спрощеним, механічним, що зводить систему до структури. А це різні речі.

Теорія систем вимагає для системної диференціації будь-яких предметів, явищ, інформації про них (мовою цієї теорії – системних елементів), їх системної побудови з визначенням між ними системних зв'язків, наявність яких вказує на сукупність елементів цієї системи. Системні зв'язки окреслюють межі останньої. Далі слід вказати на системне значення цих зв'язків для підтримання і функціонування системи. Перед цим має бути названий критерій, за яким визначатиметься системне значення зв'язків між елементами і самих елементів. У разі побудови системи наукових знань у навчальних цілях основний її критерій має бути доповнений та скорегований з урахуванням потреби такого викладу матеріалу, який був би найбільш сприятливим для системного накопичення, засвоєння та послідовного поповнення. На підставі аналізу системного значення всіх елементів системної побудови має бути визначений системоутворюючий елемент, який обумовлює структуру, основні зв'язки та змістовну якість системи.

З огляду на наведене, основним критерієм побудови системи кримінологічних знань (і кримінології загалом) має бути визнана належність елемента цієї системи, який відображає певні кримінологічні знання, до предмета кримінології.

Отже, у центрі побудови системи кримінології має бути наукове знання про злочинність як про основний елемент предмета кримінології. До сукупності знань щодо злочинності мають увійти

¹ *Кримінологія. Загальна та Особлива частини* / За ред. І. М. Дашьпина. – С. 8.

як складові знання про її природу та поняття, загальне уявлення про прояви злочинності, її показники та основні способи їх вимірювання, інформація про сучасний стан злочинності в Україні. Поряд із вказаним центральним елементом системи кримінології (кримінологічних знань), що має визначальне (системоутворююче) значення для всієї системи, має бути поставлений комплекс знань щодо детермінації злочинності, її системний зміст, який включає соціальні передумови, причини й умови злочинності, а також її діяльнісних проявів. Серед них слід виділити як окремий елемент системної побудови комплекс знань стосовно особи злочинця як активного учасника детермінації злочинності, через якого діють зовнішні детермінанти, набуваючи значення особистих чинників вчинення злочинів. Останнє обумовлює включення до системи кримінологічних знань поряд з уявленням про особу злочинця комплексу знань щодо механізму діяльнісного прояву злочинності у вигляді вчинення злочину.

Наступним основним елементом системи побудови кримінологічних знань має бути визнаний комплекс знань із запобігання злочинності. Саме цей елемент визначає мету, заради якої будується вся система кримінології. Зрештою кримінологічні знання у своїй сукупності потрібні для того, щоб не лише задовольнити інтерес до пізнання злочинності, а передусім дати уявлення про те, як має бути побудована система заходів запобігання їй. Викладене дає підстави для визнання також і за цим елементом системоутворюючого значення. Оскільки система заходів запобігання злочинності має бути розгорнута на ближчу та більш віддалену перспективу й реалізована через відповідну організаційну діяльність, основою якої є науково обґрунтоване прогнозування та планування, поряд із запобіганням злочинності у системі кримінології має бути передбачений як самостійний елемент комплекс знань щодо кримінологічного прогнозування та планування заходів запобігання злочинності.

Дослідницька та навчальна функції кримінології потребують включення до її системи як окремих елементів, що дають змогу повніше та послідовно системно пізнати злочинність та інші пов'язані з нею згадані елементи, знання про поняття, предмет, систему і завдання кримінології, методологію, організацію та методи

кримінологічного дослідження, а також про історію розвитку кримінології як джерела отримання кримінологічних знань, зокрема історичних знань щодо розуміння злочинності.

Отже, всі елементи системи кримінологічних знань будуються навколо двох системоутворюючих елементів: знань про злочинність та знань про запобігання їй. Наявністю зв'язку із системоутворюючими елементами та мірою цього зв'язку визначається належність до системи, місце та значення у ній кожного елемента кримінологічних знань.

У системах, що як завдання мають прикладне призначення, а такою є й система кримінології (кримінологічних знань), зазвичай, крім системоутворюючих, виокремлюють також результуючий елемент. Стан останнього відображає результат функціонування системи, реалізації нею свого системозабезпечуючого потенціалу. Щодо системи кримінології, таким результуючим елементом із певною мірою припущення може бути визнаний стан злочинності (її рівень та динаміка). Зниження показників останніх може свідчити про результати діяльності всієї кримінологічної системи, передусім практичної кримінології та, зокрема, запобігання злочинності. Однак результативність протидії злочинності залежить не лише від кримінологічної складової цієї діяльності. Тому використання згаданих ознак злочинності як результуючого елемента системи кримінології пропонується з певною мірою припущення.

Під час розгляду предмета кримінології згадувалося, що до нього входять як окремі його елементи злочини — діяльнісні прояви злочинності. Водночас, визначаючи елементи системи кримінології як науки, вказувалося, що центральний її елемент — комплекс знань про злочинність — включає загальне та предметне уявлення про її прояви у вигляді злочинів. Чому ж знання про злочини мають бути представлені в системі кримінології? Насамперед тому, що у її загальнотеоретичній частині, центральною складовою якої є теорія злочинності, міститься комплекс знань — кримінологічна теорія злочину. До неї входять: кримінологічне поняття злочину як діяльнісного прояву злочинності та вчення про його детермінацію, в тому числі про причини й умови, які сприяють його вчиненню; вчення про механізм цього прояву злочин-

ності, включаючи роль у ньому особи, яка вчиняє злочин, середовища його вчинення, конкретної життєвої ситуації, в якій воно відбувається, а також потерпілого у цій ситуації і загалом у механізмі злочинного прояву. Всі вказані знання подаються в теорії злочину узагальнено стосовно злочину загалом як самостійного феномену. Тому вони й містяться у загальнотеоретичній частині системи кримінологічних знань.

Теоретичні положення про злочин як такий, що містяться у загальній частині кримінології, знаходять відображення в комплексах наукових знань про окремих злочин, їх видові сукупності (різновиди) створюючи загальнотеоретичну основу їх характеристики. Кримінологічні дослідження довели, що сукупності злочинів різних видів, відтворюючи закономірності теорії злочину загалом, разом з тим мають додаткові теоретичні обґрунтування, що відбивають (і разом з тим визначають) особливості кількісних показників вчинення злочинів, їх кримінологічної характеристики, тобто кримінологічних знань про сам злочин, особу злочинця, причини та умови його вчинення, стан та особливості запобігання злочинів певного виду. Комплекс кримінологічних знань стосовно окремої сукупності злочинів (її називають видом злочинів) становить окрему кримінологічну систему, яка водночас є підсистемою загальної системи кримінології (кримінологічних знань).

Комплекси знань щодо окремих видів злочинів мають особливе значення у прикладному аспекті. Саме ці знання найчастіше використовують практичні працівники для організації власного кримінологічного аналізу окремих видів злочинів на території обслуговування, розроблення й удосконалення заходів запобігання злочинності. Ці кримінологічні знання, передусім про прийоми і способи вчинення злочинів, особливості ознак особи злочинця, обставини, що сприяли вчиненню злочинів, та інше використовуються також як типові характеристики в роботі з розкриття і розслідування конкретних злочинів як належних до певного типу кримінологічної сукупності.

Існує велика кількість систем кримінологічних знань про окремі види злочинів, які є відповідно підсистемами загальної системи кримінології.

Крім системи кримінологічних знань існує їхня структура. Поняття «система» і «структура», як відомо з теорії систем, відрізняються, оскільки відтворюють різні властивості диференціації своїх елементів (об'єктів).

Як зазначалося, системна побудова об'єктів здійснюється за системними принципами, серед яких першочергове значення мають системний зв'язок і взаємозалежність, що обумовлюють змістовно-цільову належність та призначення системи, її підпорядкування системоутворюючим елементам, єдиній меті, реалізація якої відображається через результуючий елемент.

Структура будь-якого об'єкта є результатом його структуризації, яка є різновидом класифікації сукупності складових цього об'єкта (щодо нього — мікрооб'єктів). Класифікація об'єктів проводиться за будь-якою їх спільною ознакою, що виступає в ролі підстави диференціації. Оскільки таких ознак (підстав), як правило, багато, то і різновидів класифікації, структуризації одних і тих самих об'єктів також велика кількість. Наведене повною мірою стосується структуризації та структури кримінологічних знань.

Структуризація кримінологічних знань фактично розпочалася у період відродження радянської кримінології у 60-х роках ХХ ст. Спочатку російські, а за ними й українські кримінологи, більшість яких вважали, що кримінологія виокремилася як галузь з науки кримінального права, почали за аналогією до останнього структуризувати кримінологію на загальну та особливу частини. До першої вони відносили загальнотеоретичні положення кримінології, до другої — кримінологічну характеристику окремих видів злочинів та заходів запобігання їм. Із розвитком кримінологічних досліджень та теоретичних узагальнень збільшувався обсяг кримінологічних знань, що привело до поглиблення розгляду та появи нових структурних елементів загальної частини, більш детального структурного поділу злочинності на види, збільшення обсягу кримінологічної характеристики останніх та інформації щодо запобігання їм в особливій частині. Незважаючи на те, що кримінально-правовий підхід до структуризації кримінологічних знань все більше виявлявся обмеженим та недостатнім, він у своїх принципових підходах фактично зберігся до наших днів, принаймні в українській кримінології.

Водночас, у 90-х роках ХХ ст. у російській кримінології за ініціативи деяких представників Санкт-Петербурзької школи (В. В. Орехов, Д. О. Шестаков, В. М. Бурлаков, пізніше Я. І. Гілінський та ін.), а також московського кримінолога Г. Ф. Хохрякова у структурі кримінологічних знань почали виокремлювати дещо більші їх сукупності, ніж «видові одиниці», які почали іменувати окремими (рос. — частными) кримінологічними теоріями. Пізніше кримінологічний аналіз окремих видів злочинів та окремих теорій назвали «кримінологіями».

У такий спосіб були виокремлені: «сімейна кримінологія» — вчення про вплив сім'ї на злочинну поведінку її членів; «економічна кримінологія» — вчення про економічну злочинність та економічні чинники злочинності; «пенітенціарна» та «політична» кримінології, а також «кримінологія злочину», «кримінологія засобів масової інформації», до якої відносили розгляд кримінологічних проблем названих засобів, тощо. Згодом кримінологічне вивчення будь-якої проблеми у різних масштабах, різних галузях, щодо різних вікових категорій тощо також почали називати відповідною окремою кримінологією. Порівняно з традиційною структурою кримінологічних знань, яку прихильники нового погляду на неї називають «формальною», своїм «новаціям» дали назву «неформальна структура». Прихильник її П. О. Кабанов запропонував майже десяток підстав класифікації кримінологічних знань про злочинність, за якими виділив близько п'ятдесяти кримінологій, зазначивши, правда, що запропонована ним класифікація структури кримінологічних знань «не є остаточною та вичерпною»¹.

Як зазначалося, підстав для класифікації структури кримінологічних знань існує безліч, у тому числі з використанням як структурних елементів окремих вчень, кримінологічних теорій, напрямів тощо. Але зазначимо, що немає підстав виділені при цьому структурні елементи іменувати «кримінологіями». Кримінологія є визнаною цілісною наукою, яка має свій предмет, функції, систему, методологію, наукові засоби, інші атрибути, що, з одного

¹ Кабанов П. А. Структура криминалогических знаний: диалектика развития и современное состояние. 1 Лекция. — Нижнекамск, 2005.

боку, виділяють її як наукову галузь, а з іншого — відрізняють цілісний загальнонауковий феномен кримінології з усіма названими атрибутами від складових комплексів наукових знань (наукової інформації), якими є закономірності, вчення, загальні та окремі теорії. Винесення останніх на один рівень з наукою, науковою галуззю суперечить основам наукознавства. Виділені «нові кримінології» не мають самостійного, відокремленого від загальної кримінології предмета, а навпаки — їх предмет є складовою останньої. Не мають вони будь-яких окремих функцій, методологій, наукових методів та засобів здобуття наукової інформації, які б відрізнялися за суттю від «єдиної» кримінології. Як видно з обґрунтувань «нововведень», іменування вчень та теорій «кримінологіями» не додає нового наукового знання, яке б вимагало виокремлення його в самостійну наукову галузь. Автори «нововведень», напевно, забули, що кримінологія є наукою про злочинність, а не про закон, засоби масової інформації, зброю, інші засоби тощо, з якими пов'язують виділення нових «кримінологій». Піднесення результатів вивчення тієї чи іншої проблеми до рівня не лише нового слова в науці, а й до «нової» науки, очевидно, має задовольняти амбіції дослідника, проте вони ведуть до розмивання цілісної науки кримінології і лише шкодять їй. Дивно, що ці тенденції не викликають критичного ставлення з боку провідних російських та українських кримінологів.

Структура кримінологічних знань та уявлень про них має визначатися, насамперед, за наступними критеріями (підставами):

- 1) належність до предмета кримінології;
- 2) місце в структурі злочинності та в структурі характеристики осіб, які вчиняють злочини;
- 3) належність до системи детермінації, передусім системи спричинення злочинності, окремих її видів та індивідуальних злочинних проявів;
- 4) місце в системі діяльності щодо запобігання злочинності, а також її окремих видів, індивідуальних злочинних проявів.

Класифікація знань за названими підставами утворює кілька відповідних структурних груп.

У першій структурній групі класифікуються кримінологічні знання щодо теоретичного розуміння феномену злочинності та ок-

ремого злочинного прояву, зокрема його механізму, особи злочинця, теорії детермінації та спричинення злочинності й окремого злочину, теоретичних засад кримінологічного прогнозування та планування, теорії запобігання злочинності, теоретичних обґрунтувань зв'язку останньої з алкоголізмом, наркотизмом, іншими «фоновими явищами», віктимною поведінкою, а також щодо методології та методів кримінологічних досліджень. Тут же містяться (можливо, на першому місці) відомості стосовно історії розвитку теоретичних знань щодо елементів першої групи, яка охоплює знання щодо відповідних теорій, вчень, закономірностей кримінології та загалом слугує структуризації знань у їх загальнотеоретичній основі.

У другій структурній групі класифікуються узагальнені кримінологічні знання стосовно кожного різновиду структури злочинності, у тому числі диференційовані за територіальною (регіональною), часовою, видовою, галузевою, мотиваційною ознакою, за способом і засобами вчинення злочину, а також щодо структури особи злочинця, в тому числі відповідного виду (підвиду) злочинності.

У третій структурній групі класифікуються узагальнені кримінологічні знання, включаючи із споріднених наук щодо процесів спричинення і загалом детермінації злочинності, окремих її видів і злочинних проявів. Тут структуризуються знання та уявлення про них щодо окремих елементів, механізмів, зв'язків, залежностей названих процесів, окремих явищ, фактів, подій, проявів людської активності тощо, які виконують роль соціальних передумов, або причин і умов, або інших детермінантів злочинності, її видів (підвидів), індивідуальних злочинних проявів. Ця група знань має давати оптимальне уявлення щодо конкретних об'єктів та відповідних напрямів і безпосередніх цілей діяльності стосовно запобігання злочинності. Зміст цих знань має постійно оновлюватися згідно з результатами кримінологічних досліджень.

У четвертій структурній групі на підставі та відповідно до інформації третьої структурної групи класифікуються деталізовані знання стосовно планування, організації та здійснення діяльності щодо запобігання злочинності, видів (підвидів) останньої, індивідуальних злочинних проявів, включаючи знання стосовно напрямів, суб'єктів, характеру, форм, методів, засобів цієї діяльності.

Кримінологічні знання другої — четвертої структурних груп доцільно класифікувати з одночасним групуванням стосовно окремих видів (підвидів) злочинності.

Наведена структура кримінологічних знань є основною. Вона доповнюється, деталізується залежно від конкретних завдань і цілей кримінологічного дослідження, його результатів та в процесі їх реалізації, зокрема засобами практичної діяльності. Структура кримінологічних знань для навчальних цілей має бути окремо пристосована відповідно до програми навчального курсу «Кримінологія».

§ 4. Проблеми і завдання сучасної української кримінології

Кожна наука має розвиватися на певних організаційних засадах. В Україні організація та координація наукових досліджень у галузі держави і права покладена на Академію правових наук. Для здійснення цієї функції в Академії утворені координаційні бюро з кожної галузі юридичної науки. Своєю організаційно-координаційною діяльністю вони охоплюють всі наукові установи, вищі навчальні заклади, де ведуться наукові дослідження у галузі держави і права, незалежно від відомчого підпорядкування цих установ та закладів. Так визначено Указом Президента України про утворення Академії правових наук, а також її Статутом, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України.

Серед наявних координаційних бюро є й Координаційне бюро з проблем кримінології, яке у 2002 р. розробило і схвалило Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. Цей документ опублікований в Інформаційному бюлетені, який видає Координаційне бюро з проблем кримінології¹. Концепція визначила: 1) сучасні ключові проблеми кримінологічної науки і практики, з якими вони вступили у ХХІ ст.; 2) основні проблеми і завдання кримінології, які визначені на основі прогнозних передбачень розвитку кримінологічної обстановки в країні на початку ХХІ ст.; 3) потреби і завдання розвитку та самоудосконалення кримінологічної науки.

¹ Інформаційний бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України. — К., 2002. — № 5.

Концепцією до основних проблем української кримінології на перше десятиріччя XXI ст. віднесені такі.

1. На передбачуваний період основною для української кримінології залишається проблема злочинності. У цій проблемі визначальними, принаймні на найближчі декілька років, будуть невирішені на сьогодні проблеми забезпечення адекватного уявлення про сутність та розміри в Україні злочинності, насамперед організованої, а також у сфері економіки та системах управління, корупції, «відмивання» коштів, здобутих злочинним шляхом, транснаціональної злочинності.

Реалізація цієї масштабної комплексної проблеми та її складових потребуватиме від кримінологічної науки наукового забезпечення такого:

1.1. Нового теоретичного осмислення феномену злочинності, її чинників, особи та механізму злочинної поведінки, запобігання останній.

1.2. Доведення невідповідності нинішньої відомчої та обґрунтування необхідності нової державної системи реєстрації інформації про вчинення діянь з ознаками злочину, незалежної від відомств, які повинні реагувати на цю інформацію та несуть відповідальність за повне і швидке розкриття злочинів.

1.3. Розроблення системи захисту кримінологічними засобами конституційних прав та свобод людини і громадянина від злочинних посягань, а також від упереджених протиправних і навіть злочинних дій у процесі порушення кримінальної справи, розкриття та розслідування злочинів, застосування запобіжних та інших процесуальних заходів, унеможливлення орієнтації при цьому на політичні, комерційні, інші особисті та групові інтереси.

1.4. Розроблення сучасної стратегії протидії злочинності, насамперед організованої, економічній, пов'язаній з корупцією, незаконним обігом наркотиків, насильницькій злочинності, у тому числі «на замовлення», корисливій та насильницько-корисливій, а також серед раніше засуджених та неповнолітніх. При цьому:

– протидія організованій злочинності має обґрунтовуватися передусім у тих галузях економіки та сферах суспільного життя, де вона як організована злочинна діяльність може здобувати великі кошти, «відмивати» їх, користуватися високим рівнем та значи-

ми масштабами корупційної підтримки, а також сучасними засобами електронного зв'язку, системами спрямування та контролю фінансових операцій, грошових потоків тощо;

— кримінологічне обґрунтування протидії злочинності у сфері економіки має зосереджуватися передусім щодо її організованих проявів, які становлять загрозу національній безпеці;

— значно більше уваги повинно приділятися розробленню проблем протидії злочинності у сфері управління, передусім в апараті управління економікою та соціально-економічними трансформаціями;

— з огляду на наведене мають отримати розгляд та розроблення кримінологічні проблеми адміністративної реформи, її наближення до якісного оздоровлення апарату, нейтралізації у ньому криміногенних чинників.

1.5. Всебічного дослідження транснаціональної злочинності, насамперед розроблення концепції протидії останній з відображенням стратегії, завдань, організаційно-правових засад боротьби з нею, зокрема запобігання на національному та міжнародному рівнях.

2. Потребують більш глибокого розроблення та сучасного осмислення проблеми особи злочинця, детермінації та механізму злочинних проявів, у тому числі:

2.1. Окремого вивчення кримінологами, психологами та соціологами заслуговують проблеми сучасних кримінально-психологічних установок в умовах поглибленого соціального розшарування.

2.2. Забезпечення захисту нових прошарків суспільства, що виникають внаслідок соціально-економічного реформування, передусім так званого «середнього класу», обумовлюють необхідність розвитку та відповідного спрямування віктимологічного напрямку української кримінології.

3. Однією з актуальних на прогнозований період має стати проблема співвідношення та взаємозв'язку злочинних проявів і некриміналізованої (фонові) поведінки (алкоголізм, наркоманія, відсутність певних занять і місця проживання тощо), запобігання криміналізації цієї поведінки й поширення її обумовлюючого впливу на злочинність.

4. На значно вищій якісний рівень має бути підняте наукове визначення проблем причин і умов злочинності та злочинних проявів. Ці проблеми потребують, насамперед, сучасного теоретичного осмислення, методологічного спрямування, чіткого розмежування стосовно злочинності як соціального феномену та злочинних проявів. Вирішення зазначеної проблеми висуває наступні завдання:

4.1. Потрібно організувати повсюдне за єдиним стандартом виявлення та взяття на облік висновків та інших результатів минулих та проведення нових недостаючих досліджень причинно-детермінаційного комплексу; в тому числі стосовно найбільш небезпечних, організованих та поширених видів злочинів, а також таких, що мають динаміку зростання, особливо вчинюваних криміногенно вразливими соціальними категоріями, до яких належать: неповнолітні, молодь, алкоголіки, наркомани, особи без постійного місця проживання, учасники груп антисуспільної спрямованості, раніше засуджені, особливо ті, хто ухиляються від суспільно корисних занять тощо.

4.2. Уся системно узагальнена такого роду інформація з різних видів і категорій злочинів має бути піддана відповідній інтерпретації, у тому числі з використанням апарата математичної статистики для отримання показників, придатних для кількісного виміру (методика такої роботи розроблена у Координаційному бюро).

4.3. Має бути продовжена на більш високому рівні організаційного, фінансового, кадрового та інформаційно-технологічного забезпечення робота щодо створення автоматизованих банків даних — показників кримінологічних чинників різних видів злочинів та інших небезпечних правопорушень, а також інтегрованої на базі об'єднання цих банків Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації (ДАСКІ).

4.4. Із введенням в експлуатацію ДАСКІ слід забезпечити щорічне отримання необхідної статистичної інформації, періодичне проведення кримінологічних досліджень та здійснення системного моніторингу криміногенних чинників та кримінологічної ситуації в Україні загалом, у тому числі в регіонах, галузях народного господарства, окремих соціальних групах осіб і видах злочинів, актуальних проблемах; із використанням ДАСКІ має

бути організована система кримінологічних аналізів, прогнозів, опрацювання пропозицій щодо необхідних управлінських рішень, профілактичних заходів; особливої уваги заслуговує проблема методичного та інформаційного забезпечення кримінологічних прогнозів, підвищення їхньої предметності та вірогідності.

4.5. Окремим напрямом реалізації можливостей ДАСКІ має стати запровадження кримінологічної експертизи проєктів законодавчих, урядових, інших нормативно-правових актів, а згодом — інших управлінських рішень, господарських, кредитних, комерційних угод тощо; детальніше кримінологічну експертизу розглянуто в главі 5 «Кримінологічна експертиза» Книги 3 Курсу.

5. Високий теоретичний, системний та інформаційно-технологічний рівень визначення причин і умов вчинення різних категорій злочинів має створити надійну основу для сучасного наукового розроблення кардинальної для кримінології проблеми запобігання злочинам та злочинності, обґрунтування предметної та цілеспрямованої організації та здійснення цієї діяльності.

6. Досягнення об'єктивного наукового уявлення про причини та умови злочинності та індивідуальної злочинної поведінки, про заходи, необхідні для ефективного запобіжного впливу на них, розроблення та авторське впровадження реалізації цих заходів у практику має значно піднести роль, професійні можливості та предметність рекомендацій кримінології щодо визначення кримінальної політики в Україні.

7. Необхідність наукового забезпечення зазначених проблем висуває перед кримінологічною наукою проблеми самоудосконалення, насамперед виконання всіх функцій, що покладаються на науку, її теоретичного, методологічного та методичного оновлення. Серед названих проблем слід виділити:

7.1. Потреби системного підходу та формалізації методичного забезпечення кримінологічних досліджень, у тому числі розроблення нових та удосконалення діючих методик, їх зібрання, узагальнення, експертне оцінювання, опублікування. В удосконаленні методологічної та методичної основи кримінологічної науки слід розширити взаємодію з іншими науками.

7.2. Нагальні проблеми інформаційного забезпечення кримінологічних розробок, їхньої досконалої інформатизації та комп'юте-

ризації, розроблення і впровадження загальнодержавних та галузевих кримінологічно-інформаційних комп'ютерних банків даних та мереж, передусім ДАСКІ.

7.3. Потреби підняття на більш високий теоретичний та професійний рівень підготовки наукових кадрів кримінологів, передусім через проведення і захист дисертаційних досліджень, вирішення у них нових теоретичних проблем та потреб практики, посилення критичного підходу до оцінки стану діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

Після обрання Президентом України В. А. Ющенка під час розроблення нових програмних документів Координаційне бюро з проблем кримінології АПрНУ запропонувало Президії Академії правових наук включити до Загальнодержавної програми правового забезпечення розбудови України як правової, демократичної, соціальної держави такі першочергові завдання:

1. Визначити реальний стан злочинності в країні, дотримання законності щодо повноти реєстрації та реагування на злочинні прояви, розробити пропозиції щодо удосконалення запобігання та протидії злочинності, доопрацювання та прискорення прийняття Верховною Радою України Закону України «Про запобігання злочинності».

2. Удосконалити законодавче визначення ознак злочинів, що належать до організованої злочинності, та поняття «організована злочинна діяльність»; відповідно до названих змін перебудувати організацію діяльності правоохоронних органів, передусім спеціальних підрозділів боротьби з організованою злочинністю, щодо забезпечення протидії організованій злочинній діяльності, насамперед у сфері економіки, а боротьбу з груповою злочинністю без ознак організованої діяльності зосередити в підрозділах карного розшуку.

3. Удосконалити правові, організаційні та методичні засади діяльності правоохоронних та інших державних органів щодо профілактики та інших напрямів запобігання злочинам, особливо в індивідуальних формах, зміцнити у цій діяльності взаємодію з громадськими формуваннями, поновити діяльність цих формувань, спеціалізованих на проведенні профілактичної роботи стосовно правопорушень.

4. Удосконалити законодавство щодо протидії відмиванню доходів, отриманих злочинним шляхом, та практики його застосування, забезпечити посилення взаємодії у цій діяльності банківських установ та органів державного моніторингу фінансових операцій з правоохоронними органами.

5. Удосконалити законодавство щодо боротьби з корупцією, надати йому більшої спрямованості на регулювання запобіжної антикорупційної діяльності, проведення її у тісній взаємодії з громадськими формуваннями, вирішити питання про віднесення до корупційних проявів службової діяльності, яка не містить формальних ознак корупції, здійснюється легально, але обумовлена корупційною мотивацією, забезпечити антикорупційну спрямованість галузевого законодавства, передусім в економічній, фінансовій, підприємницькій сферах.

6. Прискорити розгляд та прийняття Закону України «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів», практичне запровадження в Україні такої експертизи.

Зазначені пропозиції Координаційного бюро підтримані керівництвом Академії правових наук України і мали розглядатися як першочергові завдання. На жаль, і через майже два роки після внесення і схвалення цих пропозицій вища державна влада не забезпечила їхню реалізацію, крім незначної частки стосовно пунктів 3 та 5. Справа обмежується закликами і деклараціями.

Приступаючи до розгляду теоретичних проблем, що стосуються окремих елементів предмета кримінології, вважаємо за доцільне розпочати його з аналітичного висвітлення історії розвитку української кримінологічної науки, у процесі якого здобувалися, накопичувалися та карбувалися кримінологічні знання, у тому числі стосовно вказаного предмета та його структурних частин, а також щодо методології їхнього пізнання.

Рекомендована література

1. *Кримінологія*. Загальна та Особлива частини: Підруч. / За ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003.
2. *Курс кримінології*: Підруч.: У 2 кн. / За ред. О. М. Джужи. — К., 2001. — Кн. 1: Загальна частина.

3. *Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології АПрНУ. — К., 2002. — № 5.*
4. *Гилинский Я. И. Криминология: Курс лекций. — СПб, 2002.*
5. *Криминология: Учеб. / Под. ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева. — М., 2004.*
6. *Криминология: Учеб. / Под. ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. — М., 2004.*
7. *Туркевич І. К. До проблеми про місце кримінології в системі наук // Вісн. Акад. адвокатури України. — 2005. — Вип. 3.*
8. *Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. — Харьков, 1998.*

Глава 2

Історія розвитку кримінологічної науки в Україні

На початку глави 2 слід викласти деякі міркування щодо підходів і меж розкриття її теми у цьому Курсі.

1. У Курсі висвітлюється сучасний стан української кримінології, тобто з моменту здобуття Україною суверенітету, а значною мірою й незалежності, в тому числі ідеологічної та світоглядної. Разом із тим, сучасні ідеї та положення української кримінології, як і інших суспільних наук, певною мірою є продовженням і розвитком здобутків науковців-кримінологів попередніх часів в Україні та інших країнах. Оцінка стану розвитку сучасної кримінології може бути адекватною лише у разі порівняння з минулими здобутками українських кримінологів, які слід вивчати в історичному аспекті. Тим більше частина кримінологів, які проявили свою наукову кваліфікацію ще за радянських часів, продовжує працювати й дотепер, зберігаючи теоретичні засади кримінологічної науки та визначаючи значною мірою її розвиток сучасним поколінням дослідників і практиків.

2. У Курсі розглянуто розвиток саме української кримінології, у тому числі в періоди, коли Україна не мала державного суверенітету та входила до складу інших держав: Російської імперії, Радянського Союзу. Тоді, особливо в радянський період, кримінологічні розробки українських фахівців іноді мали територіальну спрямованість, але більшою мірою здійснювалися в єдиному контексті та з урахуванням вивчення аналогічних проблем на союзному рівні. На це має звертатися увага під час розгляду в історичному аспекті розвитку кримінологічних поглядів в Україні.

3. Виникнення та розвиток кримінологічних ідей і положень у світі, передусім на Заході та в Росії, що стосувалися окремих складових предмета кримінології, а не її у цілому, та, безперечно, робили вплив на розвиток дослідження аналогічних проблем в Україні, буде розглянуто у наступних главах Курсу.

4. У главі висвітлено наукові здобутки кримінологів, які працювали саме в Україні, та не взято до уваги (за окремими винятками) праці тих вчених, які походять з неї, але формувалися як відомі фахівці з кримінології поза її межами (І. І. Карпець, Г. М. Мінковський, Ю. Д. Блувштейн, значною мірою — А. Е. Жалінський, В. І. Попов та ін.).

5. Сучасний стан кримінологічної науки і практики в Україні у цій главі розглянуто лише частково (організаційно-інституційні, методологічні, управлінські аспекти, загальнокримінологічні розробки). Більшою мірою його розкрито у відповідних главах Курсу, де висвітлено стан наукових розробок певних напрямів науки кримінології.

При підготовці тексту глави частково було використано розробки І. М. Даньшина, П. П. Михайленка, О. В. Філонова, які вивчали історію кримінології саме в Україні і яким автор висловлює вдячність за можливість скористатися деякими фактичними матеріалами, що містяться в їхніх працях.

§ 1. Виникнення та формування кримінологічних поглядів в Україні у період XVII — початку XX ст.

Із наявних історичних джерел відомо, що перші судження про процеси і поведінські прояви, які належать до предмета кримінології, передусім стосовно злочинів, іншої суспільно неприйнятної поведінки, сформувалися ще в античні часи. Про них докладніше йтиметься у главі про теорію злочинності. З розвитком суспільства, державницьких утворень та правових настанов, особливо у період пізнього феодалізму, виникла суспільна потреба вивчення сутності поведінки людей, що завдавала шкоди інтересам держави, людської спільноти, пошуку та визначенню засобів її припинення, у тому числі через покарання, позбавлення волі. У більш демократичних суспільствах поряд із цим почали з'явля-

тися ідеї стосовно соціального обумовлення негативних вчинків, можливості запобігання їм шляхом відповідних суспільних удосконалень. Ці ідеї та положення певною мірою враховувалися в обов'язкових (неписаних) звичаєвих нормах (рос. — обычное право) першого державницького утворення в Україні — Козацької Республіки Запорізької Січі. Згідно з сучасними дослідженнями академіка П. П. Михайленка в її звичаєвій нормативній системі кінця XVIII ст. знаходили відображення гуманістичні ідеї, мірова, умовне засудження, якщо козак не буде більше вчиняти злочини, при цьому враховувалися особисті якості козака, його поведінка, сімейний стан¹. П. П. Михайленко наводить відомості відомого дослідника Запорізької Січі Н. Коржа, згідно з якими навіть смертна кара козаку скасовувалася, якщо будь-яка дівчина бажала вийти за нього заміж, щоб жити добродішним життям².

У Конституції Пилипа Орлика (1710) в контексті розвитку ідеї «вільного народу» йшлося про його політичну суб'єктність, права, зокрема право на самоврядування, що має забезпечити демократично утворений порядок, добродішність, суспільний інтерес народу у відносинах із державою.

Подальше виникнення та поширення кримінологічних за своїм змістом поглядів та ідей в Україні, як і в Росії та більшості інших країн, відбувалося в основному за трьома напрямками. Передусім, у працях тодішніх філософів, політичних діячів, мислителів прогресивного напрямку розвивалися загальні ідеї щодо вдосконалення суспільної організації, несумісної з соціальними негараздами, бідністю, гнобленням, фізичним та духовним занепадом. Мало сформуватися суспільне утворення, спроможне опікуватися долею своїх громадян, їхньою моральністю, розумінням шкідливості негативних відхилень від соціальних норм, якими сприймалися й злочини, необхідністю їхнього подолання. Тим самим закладалися філософсько-просвітницьке підґрунтя майбутніх кримінологічних ідей.

¹ Михайленко П. П. Суды и наказания в Сечи Запорожской // Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України: Статті, доп., рецензії. — К., 1999. — С. 389–390.

² Там само. — С. 399.

Другий напрям склався у процесі формування і розвитку науки кримінального права під впливом ідей гуманізації покарання, можливості недопущення його застосування через покращання соціально-середовищних умов, своєчасне вжиття загальносоціальних та індивідуальних превентивних заходів.

Третій напрям виростав із попереднього — кримінально-правового, переважно з його позитивної школи. Але за своїм спрямуванням та інтересами відшукати та зрозуміти сутність злочину, пов'язати її з певними чинниками, в тому числі, можливо, з відхиленнями від природних якостей моральності, чесноти, доброзичливості тощо, цей напрям фактично був кримінологічним у сучасному розумінні. Невипадково у цьому напрямі виникла і назва науки «кримінологія» (Топінард, 1874; Р. Гарофало, 1885).

Початок формування в Україні загальних засад розуміння соціальної сутності та шляхів подолання негативних суспільних чинників, до яких належить і злочинність, нерідко пов'язують із поглядами та настановами відомого українського філософа-просвітителя Г. С. Сковороди (1722–1794). Серед багатьох його прогресивних положень щодо демократичного соціального устрою суспільства знаходимо настанови про необхідність суспільної турботи щодо створення умов розвитку особи, реалізації її природних прав, прояву власних здібностей, виховання соціальних якостей, моральне самовдосконалення через нелегку боротьбу в душі людини добра і зла. Сучасні кримінологи вбачають у поглядах Г. С. Сковороди зародження кримінологічних ідей про функції суспільства щодо виховання його членів, розвитку у них суспільно-доцільної спрямованості і тим самим запобігання їхнім антисуспільним проявам¹.

Майже через століття ці ідеї знайшли відображення у працях російських і українських революціонерів-демократів, які, вивчаючи гострі суперечності народжуваного капіталістичного ладу, доводили їхній соціальний характер, необхідність викриття та усунення їхніх причин і навіть зміни цього ладу. Водночас обґрунтовувалися соціальний зміст та шляхи подолання соціальних «виразок» капіталізму, в тому числі злочинності. Так, у працях

¹ Філонов А. В. Зарождение, теоретические истоки и развитие криминологической науки в Украине. — Донецк, 1997. — С. 45.

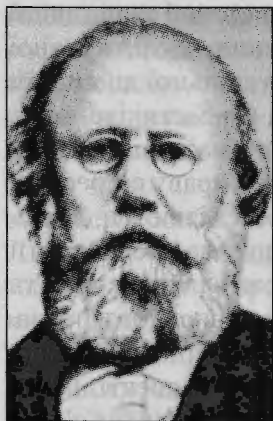
відомого українського та російського історика, публіциста, політичного мислителя М. І. Костомарова (1817–1885), зокрема в його «Книзі буття українського народу» (1846), на тлі втілення ранньохристиянської ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності і братерства доводилася необхідність скасування кріпацтва, станових відмінностей, потреба суспільного дбання на засадах християнської моралі про освіту і добробут народу, його культуру. На думку М. І. Костомарова, пріоритет у вирішенні цих проблем мав належати суспільству, в тому числі представницьким органам влади. Дещо пізніше, у другій половині XIX ст. у працях українського історика, публіциста, громадського діяча М. П. Драгоманова (1841–1895) було розвинуто ідеї «соціальної справедливості», «всесвітньої правди», прав людини на ґрунті ліквідації абсолютизму, залишків російської феодално-кріпосницької системи, встановлення політичної свободи. До змісту останньої М. П. Драгоманов включав наділення всіх правами і свободами, в тому числі запровадження місцевого самоврядування, недоторканності особи, свободи національно-культурного розвитку. Людину він розглядав як вищу цінність, всебічному розвитку якої, забезпеченню природного права на життя мав бути підпорядкований новий суспільний соціалістичний лад, заснований на гуманістичних, ліберальних засадах.

Аналогічні гуманістично-демократичні ідеї були близькі творчості Т. Г. Шевченка (1814–1861), П. А. Куліша (1819–1897), І. Я. Франка (1856–1916), працям М. С. Грушевського (1866–1934) та ін. Ідеї українських гуманістів, демократів виразно доповнювалися національно-визвольним спрямуванням, викриттям каральної політики царату в Україні, придушення ним проявів національної свідомості та прагнень до відновлення автономії, втраченої після приєднання України до Росії в середині XVIII ст. Разом із тим, їхні погляди щодо здобуття Україною власної державності та національного визволення поєднувалися з необхідністю соціальної перебудови українського суспільства, його розвитку на гуманістичних засадах, що передбачає піднесення цінності людини, забезпечення її вільного розвитку, національної культури і моралі та, безперечно, має кримінологічне заповідне значення.

Формування кримінологічних поглядів у процесі розвитку науки кримінального права в Україні належить в основному до другої половини XIX ст. Кримінологічні проблеми знаходили висвітлення у виданих на той час фундаментальних працях з кримінального права та його історії В. А. Ліновського (Одеса, 1847), С. О. Богородського (Київ, 1862) та ін. Особливий внесок у розвиток кримінального права у сполученні з кримінологічними ідеями у той час зробив професор Київського університету св. Володимира О. Ф. Кістяківський (1833–1885). Як фахівець він формувався у руслі класичного напрямку кримінального права. Представники цього напрямку розглядали злочин, його елементи та покарання лише в межах юридичної форми, на підставі юридичної догми, поза з'ясуванням витоків та обумовлення досліджуваної норми реальними процесами та відносинами суспільної дійсності. Такий підхід був властивий і раннім працям О. Ф. Кістяківського. Про це свідчила його докторська дисертація, що мала назву «Историко-догматическое исследование по русскому праву о пресечении обвиняемому способов уклониться от следствия и суда» (1868). Проте поступово О. Ф. Кістяківський починає переходити до вивчення суспільних процесів, які обумовлюють походження та формування правових інститутів, зокрема кримінального права. Вже через рік, досліджуючи інститут смертної кари, він намагається розглянути його в історико-соціологічному аспекті. Цікавий факт щодо розвитку поглядів О. Ф. Кістяківського у бік з'ясування детермінації злочинів наводить О. В. Філонов. Він цитує рецензію О. Ф. Кістяківського на вступну лекцію М. Духовського «Задачи науки уголовного права», прочитану в Ярославському ліцеї 03.10.1872 р., зокрема згоду рецензента з автором у головному: наука кримінального права не повинна вивчати «только преступление, как отрывочное явление, без изучения его причин»¹. Пізніше відомий український криміналіст-процесуаліст професор М. А. Чельцов-Бебутов відзначав, що О. Ф. Кістяківський у 70–80-х роках XIX ст. був єдиним із фахівців у галузі кримінального права, хто послідовно провадив соціологічний підхід. Потім такий підхід був розвинутий у його вченні про

¹ Філонов А. В. Зазнач. праця. — С. 57.

кримінальні покарання, зокрема у відстоюванні розуміння соціальної ролі покарання та його суспільної підставності. Щодо сутності кримінального покарання О. Ф. Кістяківський підкреслював пріоритетність його виховної ролі, яка має розвиватися заради «самозбереження суспільства». У кожному правопорушнику він вбачав, перш за все, людину, здебільшого жертву несправедливого суспільного буття, яку слід виправляти застосуванням «відновлюючих» доцільних заходів. Особливе місце у працях О. Ф. Кістяківського, передусім у монографії «Молодые преступники и учреждения по их исправлению с обзором российских учреждений» (1878), відводилося проблемі виправлення малолітніх злочинців. Для них він заперечував застосування тюремного ув'язнення та рекомендував виправно-виховні установи: притулки, землеробно-виховні колонії, одну з яких сам організував у селі Рубіжному під Києвом.

О. Ф. Кістяківський

Кримінологічне значення праць О. Ф. Кістяківського полягає у тому, що, привертаючи увагу до проблем суспільної обумовленості злочинів, він не лише розширював сферу інтересів кримінального права у бік його соціологічного розуміння та кримінологічної складової, а й вказував напрями розкриття останньої у царині суспільних відносин та соціальної детермінації.

Ідеї, значущі для формування кримінологічних наукових поглядів та їх методологічних засад, пізніше розвивав українській правознавець Б. О. Кістяківський (1868–1920) — старший син О. Ф. Кістяківського. У докторській дисертації за книгою «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916) він доводив ідею соціальної обумовленості права, а в подальших працях — і дій людини, регульованих правом та зумовлених багато в чому рівнем суспільної культури. Множинність причин, що обумовлюють право та регульовані ним відносини і вчинки, вважав він, вимагає різних методів їхнього наукового дослідження, в тому числі соціологічних, психологічних і навіть телеологічних, оскільки поведінські прояви — це творча активність особистості. Таким чином, поведінка людини,

включаючи суспільно неприйнятну, не є лише ззовні обумовленою та наперед визначеною, а як продукт творчої активності особистості може бути корегованою, їй можна запобігти позитивним впливом на цю особистість. Вчений був прихильником теорії правової держави, завданнями якої вважав досягнення загального блага і справедливості, гарантування кожній людині права на гідне існування.

Ще далі у розвитку кримінологічної складової кримінального права просунувся відомий український науковець та державний діяч М. П. Чубинський (1817 — рік смерті невідомий). У ряді його праць із кримінальної політики (нариси з цього предмета видані у Харкові, 1905) чільне місце займала суто кримінологічна тематика. Він твердо виступав за необхідність вивчення причин злочинного діяння, суспільних витоків злочинності, її зв'язку з суспільним передовищем, розуміння соціальних завдань кримінального покарання як засобу перевиховання засудженого. Йому належить, очевидно, першому з українських фахівців, твердження, що основою протидії злочинності є запобігання злочинам (Курс уголовной политики. — Ярославль, 1895). Свої ідеї М. П. Чубинський намагався реалізувати у державній політиці, зокрема перебуваючи 1918 р. на посаді Міністра юстиції в українському уряді гетьмана П. П. Скоропадського. Із захопленням влади в Україні більшовиками він, як і багато інших видних діячів, емігрував за кордон. Там він деякий час займався науковою та правотворчою діяльністю, публікував статті.

М. П. Чубинський

Відомо, що у 1921 р. розробляв проект Кримінального закону у Королівстві сербів, хорватів та словенців. Відомостей про подальшу його діяльність знайти не вдалося.

Слід відзначити, що ідеї таких прогресивних українських діячів, як М. П. Чубинський щодо усунення соціальної несправедливості — головного чинника суспільних негараздів: злиденності, насильства, злочинності, певним чином знаходили втілення у деяких актах Української Народної Республіки, у тому числі Директорії. Відомо, наприклад, що у Декларації Директорії УНР 1918 р. зазначалося, що наслідком гра-

біжницької політики часів панування буржуазії та поміщиків стало злидарство, моральний занепад людей, розквіт спекуляції, насильства, жорстокості, сваволі. З урахуванням провини у цьому нетрудових експлуататорських класів, Директорією їх було позбавлено права голосу. Передбачалися також заходи щодо відновлення духовності, моральності, правопорядку.

Серед інших шляхів розвитку кримінологічних поглядів і уявлень про природу злочинів, слід відмітити появу у другій половині ХІХ ст. антропологічного напрямку. Його поява пов'язується з досліддами, що проводив в'язничний лікар-психіатр Чезаре Ломброзо, який працював у м. Турині (Італія). Через походження від Ломброзо цей напрям отримав ще одну назву — ломброзіанство. На підставі використання у дослідженні засуджених антропологічних, психологічних і психіатричних методів Ломброзо у першій із своїх книг («Преступный человек», 1876) доводив, що злочинність притаманна людям за всіх часів. Серед них є природжені злочинці. Вони відрізняються певними антропологічними фізичними і психічними ознаками, у тому числі типовими для них, які негативно впливають на їхній культурний та моральний розвиток. Звідси було зроблено висновок, що проблема протидії злочинності — це запровадження заходів безпеки від злочинців шляхом винищення одних, тривалої, навіть на все життя, ізоляції других, лікування третіх. Зміст антропологічного напрямку кримінального права та кримінології тут зазначається схематично. Про нього докладніше йтиметься у главі про злочинність. Береться до уваги й те, що в Україні цей напрям не отримав масового поширення. Проте це не означає, що серед українських кримінологів та фахівців інших наукових галузей тоді і пізніше не було і нині немає прихильників погляду про участь, і навіть визначальну, у детермінації злочинів індивідуальних властивостей людини, які мають біологічне, в тому числі психофізіологічне, а можливо, і генетичне походження. Про це йтиметься у наступних главах Курсу.

Отже, українська кримінологічна думка з моменту її виникнення і до початку ХХ ст. включно розвивалася у загальному руслі світових цивілізаційних, світоглядних, суспільствознавчих і безпосередньо науково-кримінологічних процесів. Українська

Кримінологічна думка, в тому числі її наукова частина, була представлена у різних напрямках розвитку цих процесів із переважним орієнтуванням на соціологічний напрям.

§ 2. Стан кримінологічних досліджень в Україні у радянський період

Передусім слід відзначити, що за часів існування Радянського Союзу в різні періоди ставлення пануючої компартійної влади до кримінологічної науки, а звідси й умови та можливості її розвитку, у тому числі в Україні, були неоднаковими. За цими ознаками слід виокремити 3 різні періоди: 1) відразу після Жовтневої революції 1917 р. до початку 30-х років; 2) від початку 30-х років, що знаменувалися загальним посиленням сталінського диктату і тоталітарних методів керівництва, до «хрущовської відлиги» на початку 60-х років; 3) від першої половини 60-х років до розпаду Радянського Союзу на початку 90-х років.

Перший період (1917–1930), який досить детально описаний в українській кримінологічній літературі, мав кілька, на наш погляд, принципових відмінностей від двох інших. Одна з них полягала у тому, що з перших місяців існування радянської влади, у тому числі в Україні, вживалися заходи щодо налагодження та збору даних кримінальної статистики. Далі формувалася єдина державна система кримінальної статистики та її аналізу. Статистичні дані регулярно публікувалися у відкритих виданнях, статистичних збірниках. Таким чином створювалася система інформаційного забезпечення кримінологічного аналізу злочинності, відкритого обговорення його результатів, їхнього порівняння в регіональному вимірі та з іншими країнами.

Наступною відмінністю цього періоду стало **організаційне забезпечення аналітично-кримінологічної діяльності**. Спочатку аналітичні підрозділи було створено у Нарком'юсті, Всеросійській надзвичайній комісії (ВНК), Наркоматі внутрішніх справ, у тому числі в його підрозділі, що опікувався виправно-трудовими установами, а також у Наркоматі освіти. В органах державної статистики було введено нову галузь — моральна статистика та утворені відповідні відділи. Декретом Раднаркому (тодішній Уряд) від 30.05.1919 р. у центрі та на місцях створювалися комісії у справах

неповнолітніх, які не лише розглядали справи про злочини осіб у віці до 17 років, але й вели облік та аналіз правопорушень осіб цієї вікової категорії, вживали запобіжно-виховні заходи.

Потреба більш глибокого дослідження проблем злочинності, її детермінації та запобігання була реалізована шляхом створення спеціальних наукових кримінологічних установ. Спроба створити таку установу було ще весною 1921 р., коли Нарком'юст УРСР розробив проект декрету Раднаркому щодо утворення Інституту кримінальної антропології і психології. У проекті передбачалося, що Інститут створюється з метою боротьби зі злочинністю, зокрема для всебічного вивчення питань, пов'язаних з її виникненням, а також для розроблення профілактичних заходів стосовно морального оздоровлення злочинних елементів та запобігання можливості проявам злочинності загалом. У структурі Інституту передбачалися теоретичний і профілактичний відділи, а у складі першого — три секції: соціологічна, антропологічна, психологічна і дві підсекції щодо дитячої злочинності і проституції. Проте з невідомих причин Інститут не був створений. Дослідники, які вивчали це питання (Ф. Г. Тарасенко, 1967; А. М. Чепульченко, 1973; О. В. Філонов), не змогли знайти пояснення цьому факту в архівних матеріалах.

Натомість в Україні, як і в Росії, для вивчення злочинності, що розросталася, почали створювати відомчі та позавідомчі кримінологічні установи. Однією з перших було створено у 1924 р. юридичну клініку при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства, яка головною метою мала залучення студентів до соціологічного вивчення злочинності та ознайомлення їх з методикою розслідування. Незважаючи на відсутність асигнувань та штатних посад, у клініці, особливо у 1926–1928 рр., під керівництвом професорів І. А. Малиновського, М. А. Чельцова-Бебутова (завідувач клінікою), за участю асистента, а пізніше відомого професора С. І. Тихенка, було проведено ряд досліджень щодо вивчення злочинця та злочинності, особливостей професійних злочинців, застосування асоціативного методу тощо.

Водночас у 1924 р. в Одесі, з ініціативи працівників виправно-трудової інспекції губвиконкому та вчених юридичного факультету Одеського Інституту народного господарства був створений

Всеукраїнський кабінет із вивчення особи злочинця і злочинності. Кабінет перебував у віданні НКВС УРСР, його очолювала професор юридичного факультету Є. П. Френкель, активну участь у роботі комітету брали Е. Я. Неміровський, майбутній професор М. Д. Шаргородський, а також М. І. Воевода, А. М. Халецький. Головною метою цього закладу було сприяння виправно-трудовим установам у правильному застосуванні методів виправно-трудового впливу, а також вивчення злочинності. В роботі Кабінету широко використовувалися соціологічні методи: анкетування засуджених, вивчення вироків, інших матеріалів ДОПРу (рос. — Дома принудительных работ), повторне обстеження після застосування виправно-виховних заходів. Зміст анкетних та інших матеріалів свідчить про те, що Кабінет в оцінці природи злочинності стояв на позиціях її соціальної детермінації, разом із тим враховував і біологічну складову точку зору (Е. Я. Неміровський, 1925; Є. П. Френкель, 1928 та ін.).

Одеський кабінет з 1927 р. діяв як Всеукраїнська установа. Його діяльність підтримувалася НКВС, іншими установами. Було визнано доцільним створити подібні кабінети в інших містах України. У 1928 р. їх створено в Києві та Харкові, планувалося також у Полтаві, Житомирі, Вінниці. У ряді міст (Дніпропетровськ, Чернігів, Суми, Ахтирка) за ініціативи Кабінету діяли його «ланки» з вивчення особи злочинця.

У центрі уваги зазначених кримінологічних установ на той час стояли три основні проблеми: причини вчинення злочинів; роль і місце серед них особи злочинця, його індивідуальних, в тому числі біологічних властивостей; опрацювання з урахуванням результатів розробки названих проблем стратегій та практичних рекомендацій щодо перевиховання та ресоціалізації засуджених.

Третьою характерною ознакою розвитку кримінологічних досліджень в Україні цього періоду (до початку 30-х років) був широкий спектр їхнього проведення, що відображав різноманіття наукових гіпотез та можливість їхньої вільної, неупередженої перевірки.

Вільність та неупередженість тематики досліджень забезпечувалися насамперед постановкою відповідних завдань перед названими установами та визначенням згідно з цим структури цих уста-

нов. Вище наводилися статутна мета та напрями досліджень Одеського кабінету. Багато спільного з ним мав Київський кабінет. У Положенні про останній вказувалося, що він проводить дослідження «з виявлення причин, що породжують та сприяють розвитку злочинності або окремих злочинів, а також зі всебічного вивчення особистості окремих правопорушників як з соціально-економічної, так і з загальнобіологічної точок зору». Відповідно, структура Київського кабінету мала 3 секції: соціологічну, загальнобіологічну і пенітенціарну. Згідно з напрямками діяльності секцій формувалася тематика та методи досліджень, визначалося коло результатів розроблень.

Аналогічні Одеському та Київському кабінетам завдання мав Харківський кабінет з вивчення причин злочинності та особи злочинця. Він також складався з 3 секцій: пенітенціарної, кримінальної та соціально-економічної, які відрізнялися не стільки методами, скільки предметом дослідження. У тематиці переважали соціологічний та профілактико-пенітенціарний напрями.

Широкий спектр досліджень визначав наступну (четверту) характерну відмінність українських кримінологічних установ того періоду. Вона проявилася передусім у різнопрофільному складі дослідників. Поряд із вченими в галузі кримінального права, кримінальної політики і процесу тут працювали фахівці з судової статистики, пенітенціарії, а також соціологи, психологи, педагоги, антропологи, психіатри, невропатологи, психофізіологи тощо. Поряд та разом із вченими дослідження вели практикуючі фахівці, передусім із слідчих, судових, пенітенціарних, лікувальних установ, закладів соціальної допомоги і реабілітації, розумової та іншої корекції. Безумовно, це створювало умови для багатогранного, всебічного дослідження проблеми, використання знань фахівців різних галузей, передусім вивчення людини. Разом із тим, є підстави вважати, що головні ідеї, концепції, гіпотези досліджень визначалися в руслі кримінологічних завдань, фахівцями передусім наук кримінально-правового циклу. Саме вони були «обличчям» названих установ. Вже було названо групу відомих учених, які працювали в Одеському кабінеті. У Київських кримінологічних установах у дослідженнях брали участь відомі вчені: професори В. М. Гаккебуш, В. І. Фаворський, Н. П. Паше-Озерський,

М. А. Чельцов-Бебутов, С. М. Самойленко, І. А. Залкінд, С. І. Тищенко, В. А. Зіверт. У Харківському кабінеті працювали або співпрацювали з ним відомі криміналісти: Г. І. Волков, В. А. Внуков, М. М. Гродзинський, С. П. Штерман, В. С. Трахтеров та ін.

На період роботи у Харківському кабінеті припадає час написання фундаментальних праць відомого в галузі кримінального права професора Г. І. Волкова (1892–1939). У своїх працях він розробляв ряд проблем суто кримінологічного змісту: про природу і детермінацію злочину, соціальну небезпеку останнього та особи, яка його вчиняє, механізм злочинної поведінки, можливість її прогнозування тощо. В одній із перших монографій «Уголовное право и рефлексология» (Харків, 1928) він виявив себе прихильником поширеного тоді рефлексологічного пояснення механізму поведінки, а також використання висновків про злочинну поведінку, отриманих методом рефлексології. Він виступив рішучим противником психологічного методу, як суб'єктивного, емпірично не підтвердженого, та запропонував виключити з кримінального права (і з кримінології) психологічні категорії. Г. І. Волков дав цікаве трактування співвідношення соціальних та індивідуально-біологічних детермінантів в обумовленні злочинної поведінки: «Вся сукупність зовнішніх подразників, що ґрунтується на соціально-економічній основі, надходить до організму суб'єкта у вигляді механічних подразників, які визначають поведінку; спрямованість цієї поведінки визначається соціальною природою подразників, механізм же виникнення соціального збудника діє за законом рефлексології... залежно від дії своїх законів, фізіологічний процес дає різні кути зламу соціального середовища»¹. Г. Волкову належать розкриття соціальної сутності теорії «небезпечного стану», критика використання теорії факторів для пояснення складного процесу детермінації, що є актуальним і для сучасної кримінології, а також пропозиції щодо прогнозування на підставі прийомів рефлексології злочинної поведінки.

Після переїзду у 1931 р. до Москви Г. І. Волков опублікував працю «Уголовная политика эпохи промышленного капитализма» (1932), в якій показував значення, за його висловом, соціолого-кримінально-правових, а фактично кримінологічних, знань для

¹ Волков Г. И. Уголовное право и рефлексология. — Харьков, 1928. — С. 66–67.

формування кримінальної політики. Плідна, багато в чому оригінальна, хоча частково і суперечлива, особливо в останніх працях, наукова діяльність Г. І. Волкова, кого справді можна вважати одним із фундаторів криминологічної думки в Україні, обірвалася у розквіті його творчих талантів у 1939 р. — він був підданий необґрунтованим репресіям. Фотографія Г. І. Волкова, придатна для сучасного друку, на жаль, не збереглася.

З діяльністю Харківського кабінету значною мірою пов'язана наукова праця й іншого відомого фахівця В. А. Внукова, зокрема його монографія «Проблемы изучения личности преступника в свете марксистской криминологии» (Харків, 1930). У ній автор розкрив діалектичне співвідношення між соціальним і біологічним в обумовленні злочинної поведінки. За його поясненням причини злочинної поведінки визначаються детермінантами соціального ряду, біологічні ж властивості не впливають на причини, але чинять вирішальний вплив на процес обумовлення та його форму, виконуючи роль тієї «випадковості», через яку проявляється «необхідність», задана соціальними чинниками. Вивченням особи злочинців з хибами психіки (при збереженні осудності) та розробленням кримінально-правових і запобіжно-криминологічних заходів щодо такої особи у цей час займався майбутній відомий професор В. С. Трахтеров.

Координаційну функцію щодо діяльності криминологічних установ в Україні з початку 1931 р. почав здійснювати Всеукраїнський інститут вивчення злочинності (ВІВЗ), який було створено у Харкові. Він підпорядковувався Наркомату юстиції УСРР і діяв як науково-дослідний центр не лише в галузі криминології, а й кримінальної та пенітенціарної політики за тематикою, що визначалася Нарком'юстом. Дослідження Інституту спочатку проводилися у трьох секціях: соціально-економічній, пенітенціарній та криміналістичній, та двох комісіях: судово-психопатологічній і методологічній. Інституту на правах філій підпорядкувалися кабінети вивчення злочинності у Києві, Одесі та Харкові. Поступово тематика Інституту відходила від криминологічної в бік вивчення проблем розслідування злочинів, кримінальної політики капіталістичних країн. Після переведення Інституту разом з іншими республіканськими установами до Києва (1934) його невдовзі було ліквідовано (1935).

Наведені відмінності розвитку кримінологічних досліджень в Україні у період з початку і майже до кінця 20-х років обумовлювалися насамперед заінтересованістю у них влади, яка здійснювала практичні кроки щодо їхнього підтримання. Це проявлялося у вже зазначеному вирішенні питань інформаційно-статистичного забезпечення досліджень, створенні кримінологічних установ та матеріальних умов для їхньої діяльності, а також у постановці перед ними завдань вивчення злочинності, її причин, особи злочинця в широкому спектрі. Це передбачало вільне визначення тематики, творчий пошук шляхів і методів її наукового розроблення, можливість плюралізму думок за наявності відповідної наукової аргументації. Зазначені умови стимулювали участь у наукових розробленнях відомих учених та досвідчених практиків, у тому числі представників різних напрямів старої школи кримінального права, схильних до розроблення її кримінологічних аспектів, а також молодих науковців, студентства, сповнених ентузіазмом нових пошуків і звершень, що був притаманний спільному життю тих років. Про них відомий поет П. Г. Тичина писав у ті часи:

*Ми вивчаєм стратосферу,
Атомне ядро і сферу...
О великий час, неповторний час!*

За названі роки в Україні, як і в Росії, було закладено основи формування кримінології як науки, наукового вивчення однієї із найскладніших і, разом з тим, винятково гострих проблем суспільства, якою є злочинність. Розширилися вчення про неї, пошук наукових знань щодо її причин та інших обумовлюючих обставин, у тому числі пов'язаних з особою злочинця. Було досягнуто, по суті, новий досвід творчої співпраці у вивченні кримінологічних проблем, передусім особи злочинця, представників різних галузей знань, у тому числі природничих, включаючи біологічні, медичні, психіатричні тощо. За їх участю був зібраний та проаналізований великий фактичний матеріал. На його основі написані цікаві теоретичні та прикладні праці, які досі представляють для науки значний інтерес.

І раптом, на початку 1929 р. спочатку в Росії, а згодом і в Україні, кримінологічні дослідження були піддані ніщивній критиці за «неоломброзіанські викривлення», поширення теорії факторів злочинності в «її соціально-біологічному або біосоціальних варіантах», інші буржуазні прояви, несумісні з марксистською наукою. Сигналом для цієї критичної атаки вважається стаття співробітника Комуністичної академії в Москві С. Булатова в журналі «Революция права» (№ 1, 1929) під голосною назвою «Возрождение Ломброзо в советской криминологической литературе». Автор статті дуже різкими виразами і оцінками розкритикував окремі положення та висновки праць кримінологів, у тому числі відомих, щодо деяких рис злочинців біологічного походження та їхнього місця в обумовленні злочинів. Потім через кілька місяців, у Комуністичній академії було зібрано диспут з питань вивчення злочинності в СРСР, який виявився не науковою дискусією, а однобічною партійно-ідеологічною «розборкою» (за нашими відомостями жоден із критикованих авторів не виступав). Диспут прийняв рішення (?!) про визнання роботи кримінологічних установ (не окремих авторів — ?!) незадовільною через допущення у розробленні проблеми злочинності «біологізаторства» та «вulgарного соціологізму». Працівників кримінологічних установ було обвинувачено в ігноруванні «класового підходу в поясненні злочинності та її причин».

Невдовзі подібну акцію у вигляді республіканської конференції з питань методології вивчення злочинності було проведено в Україні, де також негативно оцінили дослідження українських кримінологів, які допустили «догматизм, аполітизм, буржуазний формалізм».

Зовсім скоро почалися суто адміністративні заходи: спочатку перегляд, а потім скорочення тематики досліджень, штату працівників і фінансування кримінологічних установ. Згодом, знову ж таки владними структурами, а не вченими, було визнано нецільність наукового розроблення кримінологічних проблем взагалі, кримінологічні установи ліквідовано, а на їхніх залишках створено підрозділи, переорієнтовані на іншу тематику. На цій «хвилі», як зазначалося, у 1931 р. було ліквідовано Всеукраїнський інститут вивчення злочинності. Наукове розроблення про-

блем вивчення злочинності та її причин вольовими владними рішеннями було фактично зупинено. Більше того, ряд провідних кримінологів було піддано кримінальним репресіям і вислано до виправних таборів, де вони могли «вивчати злочинність» нібито із середини.

Наведені тут факти не є новиною. Їх досить детально описано у радянській літературі 60–80-х років, а в незалежній Україні — у працях І. М. Даньшина. Проте справжні причини та політико-ідеологічні передумови фактично владного розгрому в Радянському Союзі на початку 30-х років кримінологічної науки і практики, на наш погляд, чітко і недвозначно ще досі не висвітлено, принаймні в працях українських авторів.

Із середини 60-х років, коли поновилися наукові розроблення у радянській кримінології, настійливо і послідовно провадилася думка, що причиною зазначених репресивних дій влади були методологічні, концептуальні збочення самих кримінологів, які не могли, мовляв, не викликати в ті часи відповідної реакції влади. В одній із перших кримінологічних праць 60-х років головним недоліком праці кримінологів 20-х років визнавалися «серйозні помилки та викривлення ідеологічного характеру»¹. У підручнику «Кримінология» 1976 р. про зазначені репресії зазначалося, що «причинами цього були серйозні методологічні помилки у ряді кримінологічних досліджень 20-х років, пов'язаних, в основному, із біологізацією причин злочинності»². Критика з приводу «неомброзіанських викривлень», «соціобіологічних збочень», «вульгарного біологізаторства» тощо у ряді нових праць була настільки гострою і наполегливо повторюваною, що складалося враження, ніби її автори і нині доводять свою «непримиренну позицію» та непричетність до подібних «ідеологічних збочень». Так, відомий російський кримінолог О. С. Шляпочников, який за наукові праці 20-х років сам був підданий репресіям та пробув чимало в таборах, висвітлюючи у 1977 р. дослідження причин злочинності у 20-х роках, зробив на трьох сторінках тексту на адресу їхніх авторів півде-

¹ Даньшин А. А. Введение в советскую криминологию / Пер. та виділення авт. — М., 1965. —

² Криминология: Учеб. — М., 1976. — С. 19.

сятка подібних серйозних звинувачень. І, як нам відомо, лише один раз у монографії високого партійного діяча хрущовських часів М. Р. Миронова описане нищення кримінологічної науки було недвозначно пов'язано з ідеологією культу особи, коли «у практику було введено... методи використання влади, державного примусу», а «розроблення питань вивчення причин і заходів запобігання злочинності не здійснювалося, вважалося зайвим і майже політично шкідливим»¹ (виділення моє. — Авт.). І справді, чи могли бути корисними компартійній владі пошуки кримінологів щодо такого негативного явища, як злочинність, його причин, індивідуальних властивостей осіб, які вчиняють злочини, та ще таких, які не залежать від впливу соціалістичного оточення. Це не вписувалося у загальну картину соціалістичної держави, де все могло бути лише кращим, ніж за кордоном, звідки, мовляв, і поширюються блуд й омана, що стимулюють нестійких осіб до вчинення злочинів. Невипадково після розгрому кримінології з'явилися твердження, в тому числі визнаних фахівців, що «будь-які злочинні дії в умовах соціалізму — це форма класової боротьби» (Б. С. Маньковський, 1933). І навіть Г. І. Волков у 1935 р. писав: «Основна кількість злочинів за пролетарської диктатури є формою класової боротьби класового ворога і його агентури». Але для того, щоб запанували подібні твердження, потрібно було «закрити рота» кримінологам. Приводом для цього стали звинувачення останніх в ідеологічних, політичних помилках, апологетиці буржуазної науки.

Як вбачається з аналізу праць кримінологів 20-х років, у них справді мали місце нетрадиційні і навіть сумнівні твердження про причини злочинності й особу злочинця, інколи висувалися як висновки гіпотези або недостатньо аргументовані спостереження щодо участі біологічних рис особи в обумовленні злочину. Ці та інші подібні нечіткі твердження й положення щодо дуже складних явищ і процесів потребували більш глибокого наукового аналізу, неупередженого обговорення, а можливо, й критики з опрацюван-

¹ *Миронов Н. Р.* Укрепление законности и правопорядка — программная задача партии. — М., 1964. — С. 156.

ням пропозицій конструктивного порядку. Проте цього, як відомо, жодного разу не було зроблене. Навпаки, огульну критику, навішування ярликів було використано (а можливо, й спровоковано) для прийняття розгромних рішень. Все це дуже скидається на організовану хитромудру інтригу та провокацію, до яких Сталін та його оточення вдавалися досить часто.

Внаслідок наведеного розвиток кримінологічної науки і практики в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, було відкинуто на багато десятиліть назад. Наступив майже 30-річний період, коли кримінологічні дослідження не проводилися, праці з кримінології не публікувалися, її викладання, навіть на юридичних факультетах університетів, не велося. Кримінологія фактично перебувала під забороною, її проблеми консервувалися. Рішення влади щодо боротьби зі злочинністю приймалися без жодного кримінологічного обґрунтування, як, скажімо, горезвісна амністія весни 1953 р. Треба визнати, що навіть після відновлення у середині 60-х років кримінологічних досліджень умови їх проведення, що існували у 20-х роках, значною мірою не було відтворено, а деякі з них не відтворено і нині.

Зрештою, наприкінці 50-х — початку 60-х років в історії Радянської держави настав період, який пов'язують із критикою культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС та початком так званої «хрущовської відлиги». Серед суспільних інституцій, які пригнічувалися культом особи та почали відновлюватися після його офіційного розвінчання, була й кримінологічна наука. Підручники та інша література з кримінології, видані за радянських часів в 60–80-х роках XX ст., містять досить повну характеристику процесу її відновлення на загальносоюзному рівні. Менш детальне висвітлення отримало здійснення цього процесу в Україні.

Перші та найбільш суттєві кроки у цьому напрямі в Україні на той час пов'язані з ім'ям професора П. П. Михайленка. Наприкінці 50-х років — він доктор наук з кримінального права та його історії — працював у Секторі держави і права АН УРСР, професором Київського державного університету та з 1958 р. — за сумісництвом — начальником кафедри спеціальних дисциплін Київської вищої школи МВС СРСР. Маючи тісний зв'язок із практичною діяльністю правоохоронних органів, він одним із перших зрозумів

необхідність повороту її у бік запобігання злочинам. На той час у центрі і на місцях з ініціативи партійних органів наполегливо порушувалося питання про необхідність залучення громадських організацій до цієї запобіжної діяльності, використання у ній громадського впливу. З результатами аналізу цієї діяльності та рекомендаціями щодо її розвитку П. П. Михайленко у 1959 р. спочатку виступив із доповіддю на Всесоюзній науково-практичній конференції у Москві, а згодом опублікував брошуру «Новые формы участия трудящихся в управлении государством и укреплении социалистического правопорядка» (1959). Фактично це була перша робота кримінологічного змісту, опублікована українським автором, до того ж у Москві, після початку 30-х років, і одна з перших у відновлюваній радянській кримінології загалом.

З 1960 р. П. П. Михайленко, працюючи заступником начальника Київської вищої школи МВС із навчальної та наукової роботи, розгорнув у ній кримінологічні дослідження низки актуальних проблем. За їх результатами з'явилися публікації П. П. Михайленка (у співавторстві з Й. А. Гельфандом) «Вопросы предупреждения преступлений органами милиции» (1963), а також «Предупреждение преступлений — основа борьбы за искоренение преступлений» (1964), яка стала широко відома в країні і за кордоном¹. Далі слідували колективні збірки матеріалів за результатами керованих ним досліджень щодо стану в Україні рецидивної злочинності (1965), правопорушень неповнолітніх (1965, 1967), пияцтва як джерела

П. П. Михайленко

¹ Слід рішуче виступити проти наведення вказаної роботи як прикладу та й загальної оцінки написання у той час кримінологічних праць нібито «під досить визначене ідеологічне замовлення — вироблення необхідних заходів для ліквідації злочинності в СРСР» (Кабанов П. А. Знач. праця. — С. 6). Оціночні судження у разі їх недостовірності згідно з законодавством України не тягнуть судової відповідальності. Однак для суджень про «ідеологічне замовлення» потрібно мати хоч якісь аргументи, принаймні знати тодішні обставини. Як «ідеологічні замовлення» схарактеризовано у працях П. П. Михайленка, зрозуміло з його подальшої трагічної долі, визначеної комуністичними ідеологами.

злочинності (1966). На багато років щоденним посібником для практичних працівників стала праця П. П. Михайленка (у співавторстві) «Опыт борьбы с преступностью в районе» (Київ, 1968).

Наприкінці 60-х — початку 70-х років ряд кримінологічних досліджень було розгорнуто у відділі кримінально-правових та кримінологічних проблем Інституту держави і права Академії наук УРСР. Їх результатами стали колективні монографії «Попередження правопорушень неповнолітніх» (1967 р., відповідальний редактор М. М. Михеєнко), «Боротьба з правопорушеннями і злочинністю» (1969 р., відповідальний редактор І. П. Лановенко), «Кримінально-правова боротьба з хуліганством» (1971 р., відповідальний редактор Ф. А. Лопушанський), «Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (1971 р., відповідальний редактор І. П. Лановенко). У 1963–1970 рр. автором Курсу у журналі «Радянське право» була опублікована серія наукових статей (7) щодо ролі та ефективності громадського впливу у запобіганні правопорушенням, де наводилися результати аналізу діяльності у цьому напрямі громадських формувань, визначалися теоретичні засади її здійснення.

У першій половині 60-х років було прийнято кілька документів вищого партійного рівня Союзу та Української РСР, у яких вказувалося на необхідність розширення наукового розроблення проблем злочинності, її обумовлення, запобігання їй та (як тоді писалося) викорінення, поліпшення підготовки кадрів для діяльності у зазначених напрямках. У 1966 р. вийшов перший підручник з кримінології, підготовлений відновленим на той час (1963) Всесоюзним інститутом з вивчення причин та розроблення заходів попередження злочинності. Було розроблено навчальну програму, у вузах юридичного профілю відновлено викладання з цієї дисципліни. Невдовзі у деяких вузах (Харківський юридичний інститут, нині — Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Київська вища школа МВС, нині — Національний університет внутрішніх справ України, а через деякий час — в Одеській національній юридичній академії) створено спеціалізовані кафедри кримінології. Це сприяло розгортанню на кафедрах наукових кримінологічних досліджень, підготовці наукових кадрів. У 1971 р. у Москві було видано монографію доцента юри-

дичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка С. А. Тарарухіна «Преступное поведение», яка викликала значний резонанс новим поглядом на ряд важливих кримінологічних проблем.

Проте обсяг кримінологічних досліджень в Інституті держави і права АН УРСР та у вищих навчальних закладах був обмежений, особливо в експериментальній частині. Настійливо відчувалася потреба створення в республіці спеціалізованої кримінологічної науково-дослідної установи. Тут знову проявив ініціативу П. П. Михайленко. За його пропозицією та під його керівництвом Міністерством внутрішніх справ СРСР у 1971 р. була створена Київська науково-дослідна лабораторія (КНДЛ), що підпорядковувалася Всесоюзному науково-дослідному інституту (ВНДІ) МВС СРСР. Начальник лабораторії одночасно зайняв посаду першого заступника начальника ВНДІ. З перших днів провідною для КНДЛ стала кримінологічна тематика. До Лабораторії прийшло декілька науковців, які мали досвід кримінологічних досліджень. Серед них доктор юридичних наук Й. А. Гельфанд, кандидати наук А. М. Носенко, О. О. Ковалкін, М. Т. Куц, В. О. Кузнецов, згодом — С. В. Трофімов. Влітку 1972 р. заступником начальника КНДЛ став і автор Курсу. Проте переважну більшість співробітників Лабораторії становили працівники-практики, які прагнули займатися наукою, однак не знали з чого починати. Завдяки вміль організації праці і навчання, сприятливим умовам для творчості працівники КНДЛ почали швидко нарощувати науковий досвід.

Однак становленню колективу було завдано, здавалося б, неоправданого удару. Наприкінці 1973 р. П. П. Михайленка за необґрунтованими обвинуваченнями, у тому числі у «націоналістичних викривленнях», було виключено з лав КППС, звільнено з посад, позбавлено наукових ступенів і звань. Колектив КНДЛ очолив автор Курсу. Це був дуже складний період у житті Лабораторії. Навчання працівників організації і методам збору й обробки інформації, проведенню досліджень сполучалося з набуттям досвіду опрацювання отриманих результатів. Стало правилом регулярне проведення занять навчально-методичного семінару для співробітників Лабораторії. До проведення занять запрошувалися провідні кримінологи країни Ю. М. Антонян, А. І. Алексеев,

Ю. Д. Блувштейн, С. В. Бородин, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, Г. М. Міньковський, О. Б. Сахаров, М. О. Стручков. Заняття проводились і з нових на той час проблем віктимології, системного аналізу, застосування психологічного тестування, математичних методів, автоматизації збору, обробки й аналізу інформації, у тому числі з використанням ЕОМ. Майже кожне заняття семінару перетворювалося на подію, яка отримувала розголос і поза Лабораторією, його з власної ініціативи відвідували викладачі КВШ, інших навчальних та наукових установ Києва. За таких умов зростає наукові навички працівників Лабораторії, увага до її роботи, прагнення до співпраці.

Як відомо, установа Лабораторія спрямувала результати досліджень передусім на вирішення гострих прикладних проблем діяльності органів внутрішніх справ, надання їм науково-методичної та консультативної допомоги. Таке спрямування діяльності Лабораторії було помічено і підтримано керівництвом МВС УРСР, насамперед міністром І. Х. Головченком. Саме за його посередньої участі були рішуче відкинуті спроби охочих ліквідувати КНДЛ як дітище крамольного П. П. Михайленка. Впевненість, що Лабораторія буде існувати і має для цього добрі перспективи, дала змогу залучити до наукової роботи в ній досвідчених дослідників С. А. Тарарухіна, В. Ф. Трегубова, В. М. Смітєнка, В. Л. Чубарева.

Протягом кількох наступних років у Лабораторії на широкій емпіричній базі було проведено ґрунтовні дослідження діяльності громадських формувань із профілактики правопорушень (А. П. Закалюк, О. О. Ковалкін), проблем запобігання злочинності неповнолітніх (С. А. Тарарухін, В. Ф. Трегубов, В. П. Сахно), рецидивної злочинності (А. М. Носенко, В. І. Попов, В. Л. Пасічник), грабежів, розбоїв, інших майнових злочинів (В. О. Кузнецов, Б. І. Бараненко, В. І. Грачов), сімейно-побутових злочинів (С. В. Трофімов, М. С. Хруппа, В. В. Петров), дармоїдства (А. П. Закалюк, В. І. Женунтій), бродяжництва (В. І. Грачов) та ін. Після кожного дослідження до МВС України спрямовувалися ґрунтовні аналітичні матеріали, пропозиції, рекомендації. Ряд із них стали предметом розгляду та вжиття конкретних заходів вищими керівними органами УРСР. За матеріалами досліджень

були опубліковані монографії А. П. Закалюка «Общественное воздействие и предупреждение правонарушений» (Київ, 1975), С. А. Тарарухіна (у співавторстві з А. І. Селецьким) «Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением» (Київ, 1981), захищено ряд кандидатських дисертацій (О. Г. Кулика, В. П. Сахно, Б. І. Бараненка, В. І. Грачова, М. С. Хрупи, В. В. Петрова, В. І. Женунтія та ін.). Як уже відзначалося у сучасній літературі, результати майже всіх зазначених розроблень, більшість із яких була здійснена вперше в СРСР або в Україні, через існуючі на той час режимні обмеження, на жаль, не були опубліковані у відкритих наукових виданнях та не стали доступними широкому науковому загалу.

Проте КНДЛ зажила авторитету, що стало підставою для Міністерства внутрішніх справ СРСР, щоб уже у 1976 р. збільшити її штатну чисельність майже вдвічі, а у 1978 р. перетворити Лабораторію на Київський Філіал ВНДІ МВС СРСР також зі значним розширенням її структури та штату. Останнє дало змогу розгорнути нові напрями досліджень. Оскільки одним із них стало всебічне вивчення особи злочинця, до роботи у Філіалі було запрошено фахівців, які мали спеціальну кваліфікацію з психології (В. О. Андросюк, Л. І. Казмиренко, Л. М. Москалюк), соціології (О. Я. Зирянов), педагогіки (О. П. Северов), психофізіології (О. В. Шаповалов), психіатрії (А. І. Коротенко) та ін. Тим самим було поновлено корисну дослідницьку практику кримінологічних установ 20-х років. Для дослідження проблем боротьби із різними категоріями злочинів до Філіалу з МВС УРСР були переведені досвідчені аналітики: М. М. Короткий, Л. С. Сміян, В. М. Попович. На роботу у Філіалі відібрано групу молодих практичних працівників, які проявили аналітичні здібності (О. І. Чулкова, А. І. Пясецький, В. І. Осадчий, О. І. Ємець, О. О. Садченко, О. І. Рощенко, В. С. Ковальський та ін.). Вони швидко оволоділи навичками наукової роботи, захистили дисертації і стали керівниками кафедр, наукових підрозділів, видавництва юридичної літератури, а О. І. Ємець — помітним державним діячем. У цей час у Філіалі успішно розроблялися проблеми кримінологічного аналізу злочинності (О. О. Ковалкін, О. Г. Кулик), прогнозування та запобігання індивідуальної злочинної поведінки (керівник А. П. Закалюк), боротьби з незаконним обігом наркотичних речо-

вин (О. О. Ковалкін, М. С. Хруппа, В. Л. Чубарев), створення системи запобігання, рецидивній злочинності (М. М. Короткий), у тому числі через врахування професійних, психологічних та психофізіологічних якостей засуджених при розподілі їх на місця відбування покарання та спрямування останнього на їхню ресоціалізацію (А. М. Носенко, В. О. Андросюк, О. В. Шаповалов, О. П. Северов, О. Я. Зирянов та ін.), профілактики групової злочинності неповнолітніх (С. А. Тарарухін, О. І. Чулкова, В. П. Сахно, Л. І. Казмиренко), запобігання майновим злочинам, вчинюваним організованими злочинними групами (Б. І. Бараненко, О. І. Пясецький), злочинам, вчинюваним з особливою жорстокістю (А. П. Закалюк, В. В. Петров, О. В. Шаповалов, Л. М. Москалюк, В. С. Ковальський), антисуспільної поведінки осіб із психічними аномаліями (А. П. Закалюк, А. І. Коротенко, Л. М. Москалюк), протидії злочинам в окремих галузях економіки (В. В. Головач, Л. С. Сміян, В. М. Попович) та ін. Вийшли друком монографії А. П. Закалюка «Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения», О. О. Ковалкіна «Латентная преступность и ее выявление органами внутренних дел», В. Л. Чубарева «Опасность лиц, совершающих преступные деяния», А. С. Тарарухіна, В. П. Сахно «Предупреждение групповой преступности несовершеннолетних». Колектив Філіалу майже кожен рік готував окремі випуски «Трудов ВНИИ МВД СРСР». У 1981 р. у Москві був виданий збірник наукових праць співробітників Філіалу «Проблемы изучения личности правонарушителя», в якому висвітлено результати багатьох досліджень колективу із зазначених проблем.

Помітною подією стало проведення у Філіалі наприкінці 1981 р. науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю існування установи. У конференції взяли участь провідні кримінологи Радянського Союзу І. І. Карпець, А. І. Долгова, А. І. Алексеев, Ю. М. Антонян, О. Б. Сахаров, Ю. Д. Блувштейн, Г. М. Міньковський, відомі українські вчені-криміналісти Ф. Г. Бурчак, Л. В. Багрій-Шахматов, І. М. Даньшин, М. Я. Сегай, група керівних працівників МВС УРСР на чолі з міністром І. Д. Гладушем, начальник Київської вищої школи МВС В. Ф. Захаров, завідувач відділу союзного журналу «Советское государство и право»

О. І. Гацихо та ін. За визначенням учасників конференції Київська філія ВНДІ СРСР за 10 років існування перетворилася на провідну кримінологічну установу України та зайняла гідне місце серед закладів кримінологічної науки Радянського Союзу.

Проте декому в Україні, передусім окремим керівним працівникам ЦК Компартії, що, як тоді було прийнято говорити, «курували» діяльність правоохоронних органів та розвиток суспільних наук, було не до вподоби зростання авторитету Київського Філіалу ВНДІ. У його аналітичних документах серед умов, що сприяли злочинності, називалися недоліки в роботі партійних і державних установ з організації запобігання їй та протидії. Викликало невдоволення незалежне становище керівництва Філіалу,

**Учасники науково-практичної конференції 1981 р.
у Київській філії ВНДІ МВС СРСР:**

*В. Ф. Захаров, А. І. Долгова, І. І. Карпець, Ф. Г. Бурчак, І. Д. Гладуш,
А. П. Закалюк, С. А. Тарарухін, О. І. Гацихо, І. М. Даньшин (перший ряд)
О. О. Ковалкін, С. В. Трофімов, М. І. Майоров, Л. В. Багрій-Шахматов,
М. Я. Сегай, В. І. Попов, М. М. Короткий та ін. (другий ряд)*

який був безпосередньо підпорядкований союзному Міністерству внутрішніх справ, що не давало змоги «прибрати його до рук» на республіканському рівні.

За таких умов новий міністр внутрішніх справ СРСР В. В. Федорчук, недавній можновладець з України, де він очолював Комітет державної безпеки та мав тісні стосунки з партійним керівництвом, несподівано на початку 1984 р. висловився за ліквідацію Київського Філіалу ВНДІ. Як стало відомо, єдиним аргументом на обґрунтування цього раптового рішення був висновок, що «відомча наука повинна бути тільки в Москві». Керівникам відповідних підрозділів МВС СРСР та ВНДІ важко було заперечувати категоричному висновку міністра. Єдине, що вдалося вважати, — це продовжити існування Філіалу із значно скороченим штатом протягом року, але в 1985 р. його було ліквідовано, а на його базі створено науково-дослідну лабораторію з підпорядкуванням її Київській вищій школі МВС СРСР. Зазначені вище функціонери ЦК Компартії України не приховували свого задоволення від подібного вирішення долі провідної і фактично єдиної в Республіці наукової кримінологічної установи.

Читачі Курсу, очевидно, помітили, що значний обсяг поданого матеріалу присвячено діяльності КНДЛ — Київського Філіалу ВНДІ. Це пояснюється тим, що, по-перше, тематика, кількість досліджень та отриманих результатів цієї установи значно перевищували показники інших закладів в Україні. По-друге, організація, науково-методичне та інформаційно-емпіричне забезпечення її досліджень відповідали сучасним вимогам, обумовлювали надійну репрезентативність висновків і вигідно відрізнялися від розширеної на той час практики проведення досліджень лише на підставі аналізу друкованих джерел. По-третє, дослідження КНДІ-Філіалу мали, як правило, прикладну спрямованість, їхні результати пропонувалися до реалізації лише після надійного досвідного випробування, що забезпечувало їхнє своєчасне та більш повне впровадження. По-четверте, і це головне, у Філіалі завдяки багаторічним зусиллям був системно підібраний, підготовлений та збагачений власним науковим досвідом колектив фахівців, кваліфікація більшості яких відповідала вимогам сучасної кримінологічної установи. Розпорошення цього колективу є

чи не найбільшою шкодою, що спричинена інтересам розвитку кримінологічної науки в Україні. Нарешті останнє. Ліквідація розвинутої прогресуючої наукової установи засвідчила, що і через 50 років після горезвісних 30-х років ставлення до кримінологічної науки в умовах тоталітарного режиму та панування партійного й адміністративного чиновництва повністю підкорене суб'єктивним примхам останнього, можливостям використання влади в своїх цілях з нехтуванням державними інтересами та без будь-якої відповідальності за свої дії. Гіркий досвід фактичного знищення Київського Філіалу ВНДІ не втратив свого значення і нині, коли за багатьма деклараціями про необхідність кримінологічних досліджень і розвитку кримінології загалом насправді часто спостерігається байдужість до неї і недооцінка її можливостей в удосконаленні суспільної організації і правопорядку.

І. П. Лановенко

Але повернемося до розвитку кримінологічної науки в Україні у 70–80-х роках. У цей період в Інституті держави і права АН УРСР ряд кримінологічних аспектів були досліджені і опубліковані в монографіях І. П. Лановенка «Боротьба зі злочинами проти трудових прав і безпеки виробництва» (1977) та під його керівництвом, а також О. Я. Светлова «Боротьба з посадовими зловживаннями» (1970), у колективному посібнику «Розслідування та попередження злочинів» (1970), монографіях Ф. А. Лопушанського або під його редакцією «Слідча профілактика злочинів: досвід, проблеми, вирішення» (1980), «Кримінологічні проблеми профілактики правопорушень серед молоді» (1986), «Предупреждение семейно-бытовых правонарушений» (1989).

З'явилися монографії молодих вчених А. Й. Міллера «Протиправна поведінка неповнолітніх: генезис і рання профілактика» (1985), О. М. Костенка «Принцип відображення у кримінології» (1987), «Криминальний произвол (социопсихология воли и сознания преступника)» (1990), Ю. М. Крупки (у співавторстві) «Попередження сімейно-побутових злочинів» (1989), колективна праця за

участю фахівців інших установ та навчальних закладів «Пияцтво та злочинність: історія, проблеми» (1989).

Після створення кафедри кримінології у Харківському юридичному інституті (нині — Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого) тут, поряд із викладанням навчального курсу кримінології, у 70–80 роках ХХ ст. було розгорнуто ряд кримінологічних досліджень під керівництвом І. М. Даньшина, результати яких знайшли відображення у його працях «Основні питання кримінально-правової охорони громадського порядку» (1973), «Злочинність: поняття і загальна характеристика, причини та умови» (1988). І. М. Даньшин протягом кількох десятків років займає провідне місце серед українських кримінологів. Він всебічно сприяв їхньому науковому зростанню, його можна вважати фундатором нової харківської школи кримінологів. Він особисто виявляє постійний інтерес до розвитку основних теоретичних проблем кримінології, зберігаючи їх традиційне розуміння та ведучи водночас пошук нових підходів і закономірностей.

І. М. Даньшин

З приходом на кафедру кримінології Харківського юридичного інституту А. Ф. Зелінського, він зосередив увагу на вивченні ряду дискусійних та нетрадиційних проблем злочинної діяльності, рецидиву злочинів, кримінальної психології, корисливої та агресивної поведінки. Згодом, після переїзду до Харкова, опублікував монографії «Структура злочинної поведінки рецидивістів» (1979), «Рецидив злочинів: структура, зв'язки, прогнозування», «Рецидив злочинів і особа рецидивіста» (обидві — 1980), «Усвідомлюване та неусвідомлюване у злочинній поведінці» (1986). Майже всі наукові праці А. Ф. Зелінського спрямовувалися на піднесення кримінології як само-

А. Ф. Зелінський

стійної науки, вивільнення її з-під впливу кримінального права, який, слід визнати, він подекуди перебільшено вбачав і там, де його фактично не було. А. Ф. Зелінський тяжів до вирішення низки складних кримінологічних проблем, передусім щодо особи злочинця, на підставі положень споріднених наук, зокрема психології та патопсихології. Можливо, у своїх пошуках та висновках він не завжди досягав переконливості та всебічного розуміння, але це був чесний, допитливий вчений, вірний поборник кримінології, передчасна смерть якого стала тяжкою втратою для української кримінологічної науки.

Відновлення викладання кримінології та кримінологічних досліджень на юридичному факультеті Київського державного університету (нині — Національного університету імені Тараса Шевченка) пов'язано насамперед з ім'ям

І. К. Туркевич

І. К. Туркевич. З 1962 по 1997 рр. вона пройшла шлях від аспірантки до професора кафедри кримінального права і кримінології. У 1968 р. захистила кандидатську дисертацію «Розслідування і попередження хабарництва», у 1988 р. — докторську дисертацію «Діяльність місцевих Рад народних депутатів по попередженню злочинів та інших правопорушень». Вона стала автором та співавтором монографій «Спостережні комісії при виконках місцевих Рад народних депутатів і профілактика злочинності» (1977), «Криминологические проблемы профилактики правонарушений молодежи» (1986), «Правовые меры борьбы с пьянством и алкоголизмом» (1987), «Предупреждение семейно-бытовых правонарушений» (1989) та ін. До останніх днів свого життя (2006 р.) вона виявляла турботу про розвиток кримінологічної теорії, виховання молодих науковців-кримінологів.

З початку 80-х років викладав кримінологію та вів кримінологічні дослідження на кафедрі С. О. Єфремов. Він захистив кандидатську дисертацію «Криминологічне значення конкретної життєвої ситуації при вчиненні умисних вбивств» (1984), опублікував ряд наукових праць.

Протягом зазначеного періоду дослідженням кримінологічних аспектів інших проблем плідно займалися та мали монографічні публікації Ф. Г. Бурчак (про співучасть у злочині — 1985–1986), А. Е. Жалінський (до переїзду до Москви) і М. В. Костицький (з інформаційного забезпечення профілактики злочинів, 1979), А. П. Тузов (з проблем мотивації протиправної поведінки неповнолітніх та її профілактики, 1977–1986).

На підставі наведеного можна зробити деякі загальні висновки щодо розвитку кримінології в Україні у радянський період. Кримінологічні дослідження тут здійснювалися у руслі, межах та за умов, які визначалися ставленням компартійної влади до кримінології у Радянському Союзі взагалі. Останнє, в свою чергу, обумовлювалося ідеологічними настановами КПРС щодо ролі і завдань науки в цілому, передусім суспільних наук. Кримінологічні дослідження в Україні пройшли шлях від їх відносно вільного і неупередженого здійснення (20-ті — початок 30-х років), фактичного припинення (30–50-ті роки) до відновлення (з початку 60-х років), але з суттєвими обмеженнями, зокрема щодо методології, інформаційного забезпечення, режиму публікацій, міжнародних контактів тощо. Ці обмеження дещо послабилися, проте на нетривалий час у період «перебудови» (кінець 90-х років). Кримінологічні дослідження в Україні ґрунтувалися на єдиних існуючих у Радянському Союзі ідеолого-методологічних настановах, в основі яких лежала «єдино правильна» філософія діалектичного матеріалізму. Вони проводилися фактично за однаковою догматичною схемою, з переважанням літературної, а не статистико-емпіричної інформації, стандартного соціолого-методичного інструментарію. Кримінологічним установам Москви, зокрема Всесоюзному інституту вивчення проблем злочинності та розробки заходів її попередження Прокуратури СРСР, Інституту держави і права АН СРСР, частково ВНДІ МВС СРСР та кафедр окремих ВНЗ (Московський державний університет, Московська вища школа і Академія МВС СРСР та ін.), належало опрацювання методологічних, фундаментальних проблем, видання

Ф. Г. Бурчак

академічних курсів, підручників, у яких українські автори не брали участь. Дисертації українських кримінологів, як і вчених інших галузей, отримували затвердження тільки у ВАК СРСР. Тематика кримінологічних досліджень будувалася за предметно-галузевим, а не регіональним принципом. Останній обмежено допускався лише з порівняльною метою. У результаті особливості кримінологічної ситуації в Україні, яка за територією і кількістю населення переважає більшість європейських країн, згідно з її територіальними, демографічними, етнічними, виробничими, соціокультурними та іншими ознаками не досліджувалися. Тим більше єдиний теоретичний журнал «Советское государство и право» та єдине спеціалізоване видавництво «Юридическая литература», де частково мали місце кримінологічні публікації, знаходилися лише в Москві. У Києві рідко коли можна було видати кримінологічну працю у Політвидаві України та у видавництві «Наукова думка», але доклали багато зусиль, оскільки їхні тематичні плани затверджувалися у ЦК Компартії. Вкрай негативно позначалася відсутність у такій великій республіці як Україна кримінологічної установи, за винятком періоду 1972–1985 рр., коли діяв Київський філіал ВНДІ та його попередниця — КНДЛ. Кримінологічна тематика в інших наукових установах (фактично єдиному Інституті держави і права АН УРСР) та навіть у провідних вищих навчальних закладах, за винятком частково Київської вищої школи МВС, була обмеженою. Результати досліджень, що потребували практичної спрямованості, перебували під жорстким контролем відділу ЦК КПУ. Викладання кримінології проводилося лише за союзними підручниками, де повністю була відсутня інформація українського походження, та за вкрай обмеженою навчальною програмою (36–40 навчальних годин).

Разом із тим, імена деяких українських кримінологів були відомі й на союзному рівні, передусім у системі МВС. Вони брали участь у союзних виданнях, конференціях, нарадах, але відчувалася їхня меншовартість та фактична другорядність порівняно з «Центром» та його представниками.

За цих умов навряд чи є підстави для виокремлення у радянський період кримінологічних досліджень в Україні, як і наукової розробки багатьох інших суспільних проблем, в окрему галузь української науки.

§ 3. Розвиток кримінології в Україні після здобуття державного суверенітету

Здобуття Україною державного суверенітету, офіційне визнання неприйнятною компартійної ідеології і системи влади та конкретні кроки щодо усунення їхнього диктату в різних суспільних сферах, зокрема науковій, створили сприятливі умови для розвитку кримінології. Поряд із цими об'єктивними передумовами та завдяки їм неабияке значення мали усунення суб'єктивно-упередженого ставлення окремих керівних працівників ЦК КПУ до кримінологічних установ, їхньої роботи та керівників, втрата можливості використання владно-адміністративного диктату апарату для обмеження або й припинення кримінологічних досліджень, що неодноразово мало місце в минулому.

Нова влада позитивно поставилася насамперед до потреби організаційно-інституційної розбудови кримінологічних установ та підрозділів. При утворенні у 1992 р. Української академії внутрішніх справ (у подальшому — Національної) в її структурі був передбачений та невдовзі почав діяти Науково-дослідний центр, на базі якого у 1997 р. виник Науково-дослідний інститут проблем боротьби зі злочинністю. Переважною для нього стала кримінологічна тематика. Значно розширилася та пожвавилася наукова діяльність кафедри кримінології Академії, розпочалася підготовка кримінологів-науковців через ад'юнктуру і докторантуру. Зазначеним змінам сприяло й те, що проректором із наукової роботи у першому складі керівництва Академії був призначений кримінолог.

У 1995 р. у складі Академії правових наук України у Харкові був утворений Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності. Для декількох його підрозділів провідним став кримінологічний напрям досліджень.

У 1995 р. з ініціативи Координаційного комітету по боротьбі з організованою та організованою злочинністю при Президенті України безпосередньої участі автора Курсу при зазначеному Комітеті був утворений Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю (МНДЦ), дослідження якого мають в основному кримінологічне спрямування.

Протягом тих самих років у Харкові, Луганську, Донецьку, Одесі, Запоріжжі, Львові, згодом Дніпропетровську було створено

вищі навчальні заклади системи МВС України, майже у кожному з яких організовано спеціалізовані кафедри кримінології або такі, що поєднували її викладання з іншими дисциплінами кримінально-правового циклу. Невдовзі у 1997 р. у Національному університеті внутрішніх справ (Харків) було утворено кримінологічну лабораторію для проведення відповідних досліджень.

Подібні організаційні заходи відбулися в ряді вузів іншого підпорядкування. Спеціалізовані кафедри кримінології було утворено в Харківському юридичному інституті (нині — Національна юридична академія імені Я. Мудрого) Одеській державній юридичній академії, Академії державної податкової служби України (згодом ці заклади отримали статус Національних), а в останній — ще й Науково-дослідний центр, серед наукових досліджень якого значне місце займають кримінологічні.

Організаційно-інституційна розбудова кримінологічних установ та підрозділів створила сприятливі умови для залучення, консолідації, підготовки та підвищення кваліфікації наукових кадрів кримінологів, розширення кримінологічних досліджень.

Разом із тим, у побудові нового українського суспільства і проголошеній демократичній соціальній правовій державі Україна, реформуванні її економіки за ринковим типом, а точніше в організації та керівництві цими процесами, проявилися значні негативні, а нерідко й кризові наслідки, в тому числі криміналізація суспільних відносин, приховане (латентне) та офіційно зареєстроване зростання злочинності. Суспільно-політичні передумови та причини цих процесів і їхніх кримінологічно значущих наслідків будуть детально розглянуті у відповідних главах Курсу, де висвітлюються природа та детермінація сучасної злочинності, передусім у сфері економіки, у формах організованої злочинної й корупційної діяльності та ін.

Наразі обмежимося лише висновком, що зростаючі організаційно-інституційні та кадрові можливості проведення кримінологічних досліджень у 90-х роках ХХ ст., особливо у другій їх половині, поєдналися із тим, що різко зросли потреби у таких дослідженнях, передусім з огляду на загрозливий стан та динаміку злочинності. Все разом це позначилося на збільшенні кількості таких досліджень та виконаних на основі них розроблень, що може бути проілюстровано наступними даними, починаючи з 1998 р.,

коли у Координаційному бюро з проблем кримінології було налагоджено їхній облік (див. таблицю № 1).

Таблиця № 1

**Таблиця
даних про кількість наукових розроблень
на основі кримінологічних досліджень в Україні
за 1998–2005 рр.**

Вид наукової розробки	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Разом	% до заг. к-ті
Проект законод., ін. нормат.-прав. акта, державної програми	2	5	25	20	11	9	19	27	118	4,3
Доповідна записка, аналіт. довідка, пропозиції, рекомендації	24	38	53	40	31	46	39	81	352	13,0
Методика, методичні рекомендації	2	9	15	19	35	20	26	34	160	5,9
Підручник, навч.-наук. посібник, монографія, брошура	16	19	40	39	40	62	76	87	379	14,0
Докторська дисертація	—	—	2	4	4	2	6	3	21	0,7
Кандидатська дисертація	6	12	14	11	17	39	34	30	163	6,0
Наукова стаття, тези до конференції, семінару	32	66	152	184	199	231	285	303	1452	53,7
Електр. банк, модель, макет бази даних кримінол. інформації						4	2	2	8	0,3
Разом	85	149	304	317	343	413	497	567	2675	100

Наведені дані свідчать про збільшення з року в рік кількості наукових розроблень, виконаних за кримінологічними дослідженнями. Кількість їх у 2005 р. (567) більш ніж у 6 разів перевищила показник 1998 р. (85). Збільшення кількості простежується у всіх видах наукових розроблень: щодо методик і методичних рекомендацій (в 17 разів), наукових статей і тез до конференцій (у 9 разів), кандидатських дисертацій (у 5 разів), проектів законодавчих й інших нормативно-правових актів, державних програм та пропозицій до них (у 13 разів), підручників, посібників, монографій і брошур (у 5 разів). Якщо в 90-х роках не було захищено жодної докторської дисертації, то починаючи з 2000 р. захищено в середньому по 2–3 дисертації в рік, а у 2004 р. — 6. В останні роки з'явилися нові, більш складні та системні види розроблень, такі як електронний банк даних, електронний сайт, модель, макет бази даних кримінологічної інформації.

Заслугує на увагу структура наукових розроблень за їх видами. Вагоме місце в ній займають такі значні за обсягом, системні, розраховані на тривале масове використання розроблення, як підручники, посібники, монографії, брошури — 14,0 %, а також аналітичні документи, що, як правило, супроводжуються певними пропозиціями і рекомендаціями (13 %). Менша частка (4,3 %) розроблень правотворчого характеру, які можуть здійснюватися не за кожним кримінологічним дослідженням та підготовка яких вимагає більш високої правової кваліфікації. Значну частину, а з 2001 р. більше половини всіх наукових розроблень (53,7 %) становлять наукові статті та тези до наукових конференцій. Без додаткового аналізу цього виду розроблень немає можливості оцінити значення факту збільшення їхньої кількості. З одного боку, збільшення кількості наукових публікацій та тез до наукових конференцій є позитивним, тим більше ВАК України встановив певні вимоги щодо кількості публікацій для подання до захисту дисертацій, а також стосовно оприлюднення результатів останніх на зібраннях науковців. З огляду на значне зростання кількості захищених докторських та кандидатських дисертацій, збільшення кількості цього виду розробок може бути пояснено саме дисертаційними потребами. З іншого боку, аналіз показує значне збільшення кримінологічних досліджень, єдиним результатом яких мала бути підготовка наукової статті. У багатьох випадках це є свідченням «вузької» теми дослідження, однобічного його проведення, що не може бути оцінено позитивно.

Аналіз свідчить, що за кількістю виконаних розроблень протягом вказаного періоду наукові установи та вищі навчальні заклади, де проводяться кримінологічні дослідження, можуть бути розділені на кілька груп. До першої групи, де підготовлено понад 150 розроблень, належать Київський національний університет внутрішніх справ України, передусім його (до 2005 р.) Науково-дослідний інститут проблем боротьби зі злочинністю (НДІПБЗ) (нині — Державний науково-дослідний інститут МВС України), Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю (МНДЦ), Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук (НДІВПЗ, Харків). Це ті наукові установи, що були утворені після здобуття

Україною державного суверенітету та які значною мірою спеціалізуються на проведенні кримінологічних досліджень. Наведені результати засвідчують правильність рішень про їхнє утворення.

Другу групу становлять установи та заклади, де в аналізованому періоді виконано від 100 до 120 розроблень кримінологічної спрямованості. Це — Національна академія Державної податкової служби, передусім її науково-дослідний центр, та Львівський університет внутрішніх справ. До третьої групи з кількістю розроблень від 70 до 100 належать Дніпропетровський університет внутрішніх справ, Київський регіональний центр АПрНУ, Марківський національний університет внутрішніх справ, Одеський інститут внутрішніх справ цього університету, кафедра кримінології Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, Запорізький юридичний інститут від Дніпропетровського університету внутрішніх справ та Луганський університет внутрішніх справ. Інші установи та заклади з кількістю розроблень менше 50 становлять четверту групу. До них належать Інститут держави і права НАНУ та Одеська національна юридична академія, де кількість розроблень кримінологічного спрямування, очевидно, перевищує визначений показник, але облікові дані про означені розроблення подаються нерегулярно.

Внесок окремих розроблень у розвиток кримінологічної науки буде розглянуто у відповідних главах Курсу. Але слід відзначити праці, в яких розглядалися загальні питання кримінології, в тому числі ті, що за своєю формою були відсутні в Україні за радянських часів. Це, передусім, підручники з кримінології, які за тих часів в Україні не видавалися. Серед них: перший підручник «Кримінологія» для навчальних закладів МВС за редакцією В. Г. Лихолоба, В. П. Філонова (Київ — Донецьк, 1997), «Курс кримінології» у двох книгах за загальною редакцією О. М. Джужи (Київ, 2002), «Кримінологія: Загальна та Особлива частини», за загальною редакцією І. М. Даньшина (Харків, 2003).

Слід назвати також курси лекцій з кримінології, видані О. І. Коваленком і В. П. Філоновим (1995), А. Ф. Зелінським (1996), С. Г. Семаковим (1999 та 2002), О. М. Джужею, Є. М. Мойсеєвим, В. В. Василевичем (2001), Ю. В. Александровим, А. П. Гель та С. Г. Семаковим. Вийшли друком навчальні посібники з курсу

кримінології в цілому (А. Ф. Зелінського, 2000) або з його особливої частини (І. М. Даньшина, В. В. Голіни, О. Г. Кальмана, 1999). Навчальні посібники «Кримінологія» у 2003 р. видані також у ряді вузів системи МВС (Луганськ, Одеса, Львів).

Загальні питання кримінології розглянуто у працях І. М. Даньшина «Введение в криминологическую науку» (Харків, 1998) та «Криминология (понятие, предмет, задачи и система криминологической науки)» (Харків, 1994), В. П. Філонова «Актуальные проблемы современной криминологии» (Донецьк, 1997), В. П. Філонова, О. І. Коваленка, О. В. Філонова «Социология криминологии: исторические, философские, юридические и управленческие аспекты» (Донецьк, 1999), О. М. Костенка «Основи кримінологічної безпеки» (Київ, 2000).

На сучасному етапі відмінною рисою розвитку кримінологічної науки в Україні є більша увага до висвітлення її методологічних засад, що раніше майже не зустрічалося в українських авторів. Питання методології кримінологічної науки знайшли відображення у низці названих монографічних видань, у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., про яку вже згадувалося у главі 1, у ґрунтовних доповідях І. М. Даньшина та А. П. Закалюка на науковій конференції «Проблеми методології правової науки», що відбулася у Харкові у грудні 2002 р.¹

Загальне значення для інформаційного забезпечення розвитку кримінології в Україні та прикладного застосування її надбань мали комплексні розроблення наукового колективу Академії правових наук (керівник А. П. Закалюк) «Наукове обґрунтування створення в Україні Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації» (1997–2000) і «Правові та організаційно-методологічні засади заснування в Україні кримінологічної експертизи проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів» (1997–2001), а також створення в Одеській національній юридичній академії (керівник В. М. Дрьомін) у мережі Інтернет WEB-сторінок «Кримінологія та кримінальна юстиція в Україні» і «Віктимологія в Україні» та порталу «Світ проти організованої

¹ Вісн. Акад. правових наук України. — 2003. — № 2–3.

«Чинності». У Київському регіональному центрі АПрНУ під керівництвом автора Курсу розроблено програмне та технічне забезпечення створення автоматизованого робочого місця (АРМ) кримінолога (2002), а також дослідно-експериментальний зразок бази даних «Чинники наркозлочинності» (2005).

Термінологічному забезпеченню кримінологічних досліджень та вивченню курсу «Кримінологія» мало сприяти видання словників термінів кримінології, у тому числі О. Г. Кальманом та І. О. Христюк (1998, 2001), О. М. Джузею, Є. М. Мойсеевим, Т. А. Третьяковою (2000). Ще однією відмінністю розвитку кримінологічної науки у період існування України як суверенної держави стало збільшення вдвічі (з 4 до 8) кількості спеціалізованих вчених рад для захисту докторських та кандидатських дисертацій з кримінології (спеціальність 12.00.08). Ця обставина разом зі зростанням обсягу дисертаційних досліджень позначилася на збільшенні кількості захищених дисертацій з кримінології. За весь довоєнний період радянського часу лише 5 українських вчених (А. Ф. Зелінський, О. Ф. Лопушанський, А. П. Тузов, А. П. Закалюк, І. К. Туркевич) захистили дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з кримінологічної тематики. За 15 років незалежної України докторські дисертації з кримінології захистили 20 осіб (В. Г. Лихолоб, В. В. Голіна, О. М. Костенко, О. М. Джуза, В. І. Шакун, В. О. Туляков, О. М. Литвак, В. М. Попович, В. П. Ємельянов, М. І. Мельник, М. В. Корнієнко, О. Г. Кальман, В. А. Мисливий та ін.). На початок 1991 р. в Україні існувало 32 кандидати юридичних наук з кримінології. Лише з 1998 по 2005 рр. з кримінологічної тематики захищено 163 кандидатські дисертації.

Розширення в Україні мережі наукових установ та вищих навчальних закладів, де проводяться кримінологічні дослідження, значне збільшення кількості та напрямів останніх і виконаних за ними розроблень настійливо вимагало поліпшення організації та забезпечення координації цієї наукової діяльності. Координаційні функції щодо кримінологічних досліджень та інших розроблень у сфері кримінології в Україні покладені Президією Академії правових наук згідно з її статутними повноваженнями на створене у 1994 р. Координаційне бюро з кримінологічних проблем, про яке

згадувалося у главі 1. Згідно з типовим Положенням Президії Академії правових наук на Координаційне бюро з проблем кримінології покладено завдання планування та координації теоретичних і прикладних кримінологічних досліджень, вивчення питань підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру (ад'юнктуру) та докторантуру, сприяння виданню навчальної та методичної літератури та забезпеченню нею юридичних вищих навчальних закладів, де викладається курс кримінології, а також науково-методичними розробками кримінологічних досліджень, опрацювання методології, концептуальних засад та тематики останніх, проведення конференцій, семінарів, «круглих столів» для обговорення актуальних проблем кримінологічної науки тощо. За час свого існування Координаційне бюро налагодило інформаційні зв'язки з усіма науковими установами та вищими навчальними закладами, де проводяться кримінологічні дослідження. Кількість цих координованих установ за останній час зросла з 18 до 24. Щороку Бюро отримує від них та узагальнює інформацію про результати виконаних досліджень, про видану літературу, проведення конференцій, семінарів, а також пропозиції щодо планування досліджень та інших наукових заходів на наступний рік. На підставі отриманої інформації проводиться аналіз стану кримінологічних досліджень, складається систематизований координаційний план їх проведення у наступному році. До цього плану подають свої пропозиції стосовно потрібних досліджень також центральні установи правоохоронних органів України. За можливості ці пропозиції-замовлення включаються до планів науково-дослідної роботи координованих установ. Бюро щороку (починаючи з 1998 р.) видає Інформаційний бюлетень, в якому вміщуються аналітичні матеріали щодо стану кримінологічних досліджень за минулий рік, координаційний план їх проведення у наступному році, інформація про роботу Бюро, а також періодично оновлювана контактна інформація про координовані установи.

Помітним здобутком у діяльності Координаційного бюро стало розроблення у 2001 р. та направлення координованим та іншим заінтересованим центральним установам зазначеної вище Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. Концепція містить методологічні засади розвитку кримі-

ологічної науки; сучасні її ключові проблеми, прогноз динаміки основних соціальних чинників злочинності та кримінологічної ситуації в Україні на початку XXI ст., головні проблеми кримінології, що визначені на основі прогностичних передбачень; потреби і завдання розвитку та самовдосконалення кримінологічної науки, розширення міжнародної співпраці. Разом із Концепцією розроблено тематику наукових досліджень з проблем кримінології на перше десятиріччя XXI ст., що містить 187 тем за 15 основними напрямками науково-дослідної роботи.

Координаційне бюро є науково-організаційним утворенням, що діє на громадських засадах. Його документи та рішення мають рекомендаційний характер. Бюро періодично проводить засідання, обговорення актуальних проблем кримінології, бере участь в організації конференцій, семінарів, «круглих столів». Діяльність Бюро тримається в основному на ентузіазмі його керівництва та окремих членів, потребує організаційного зміцнення, матеріально-фінансової підтримки Президії Академії правових наук та координованих установ.

Потреба інтеграції та узгодження діяльності з розроблення кримінологічних проблем та особливо з їх розв'язання не може бути вирішена лише в рамках роботи Координаційного бюро навіть за умов удосконалення останньої. Сфера впливу Бюро обмежується науковою діяльністю. Вирішення ж кримінологічних проблем потребує консолідації всіх суспільних інституцій та окремих громадян, заінтересованих у вжитті ефективних заходів щодо запобігання та протидії злочинним проявам, усунення (нейтралізації) причин і умов, які сприяють їх вчиненню.

З метою вирішення зазначеного завдання на початку 1998 р. керівництво та група вчених Харківського університету внутрішніх справ виступили з ініціативою створення Кримінологічної асоціації України. Метою її створення мало стати об'єднання зусиль фахівців, які професійно займаються вивченням проблем запобігання та протидії злочинності, розвитком кримінологічної науки та практики. Головне завдання Асоціації вбачалося у розвитку, поширенні та практичному використанні кримінологічних знань у різних формах відкритої, ініціативної, заінтересованої діяльності. Більшість вчених-кримінологів, колективів вищих

навчальних закладів та наукових установ, працівники правоохоронних органів підтримали створення Асоціації. Ініціативною групою за підтримки міністра внутрішніх справ України Ю. Ф. Кравченка 26.05.1998 р. у Києві було скликано Установчу конференцію Кримінологічної асоціації України (КАУ), яка визнала актуальним і своєчасним створення КАУ, затвердила Статут та обрала її Правління, передбачила організаційні заходи щодо реєстрації Асоціації та її Статуту, розробки першочергових та перспективних завдань діяльності КАУ. Міністерством юстиції України Кримінологічна асоціація України 23.07.1998 р. була зареєстрована як Всеукраїнська громадська організація, офіційно визнано її Статут, організовано прийом та реєстрацію індивідуальних та колективних членів. КАУ вжито організаційні заходи щодо розроблення пропозицій до державних програм, проектів законодавчих актів, проведення науково-практичних конференцій, сприяння у виданні кримінологічної літератури та ін.

Значним здобутком діяльності КАУ стало проведення у Києві 30.11.2000 р. I Всеукраїнського з'їзду кримінологів та загальних зборів членів асоціації. На з'їзді з доповідями виступили міністр внутрішніх справ Ю. Ф. Кравченко «Про стан та основні завдання поліпшення кримінологічної ситуації в Україні», голова Координаційного бюро з проблем кримінології А. П. Закалюк «Про стан та проблеми розвитку кримінологічної науки в Україні». В обговоренні доповідей взяли участь провідні кримінологи країни, працівники правоохоронних органів, фахівці у сферах економіки, психології, педагогіки, медицини та ін. З'їзд прийняв розгорнуту резолюцію, в якій передбачив ряд конкретних заходів у справі кримінологічного забезпечення боротьби зі злочинністю, впровадження досягнень кримінологічної науки в практику, удосконалення та подальшого розвитку кримінології як науки, поліпшення кримінологічної підготовки юридичних кадрів та щодо організаційної діяльності. Резолюцію з'їзду було надіслано Адміністрації Президента України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України, ряду міністерств та інших центральних установ державних органів країни.

На загальних зборах Кримінологічної асоціації України її президентом було обрано Ю. Ф. Кравченка, віце-президентами —

ректора Харківського національного університету внутрішніх справ О. М. Бандурка та А. П. Закалюка. У розширеному складі переобрано правління КАУ.

Протягом 2001–2004 рр. за участю КАУ проведено ряд науково-практичних конференцій загальноукраїнського та регіонального рівня. За її сприяння видано чимало кримінологічної літератури. Налагоджено зв'язки з багатьма міжнародними організаціями. Члени КАУ взяли активну участь у заснуванні у 2001 р. Європейської асоціації кримінологів (ESC), брали участь у проведенні її щорічних конференцій у Лозанні (Швейцарія, 2001), Толедо (Іспанія, 2002), Гельсінкі (Фінляндія, 2003), Амстердамі (Нідерланди, 2004). На запрошення Американської асоціації кримінологів (ААС) брали участь у її конференціях у Вашингтоні, Сан-Франціско, Атланті. Вчені та практичні працівники — члени КАУ провели спільні кримінологічні дослідження з Національним Інститутом Юстиції США, установами Ради Європи. За підтримки останньої в Україні спільно проведені семінари з проблем запобігання та протидії корупції, організованій злочинності, торгівлі людьми та ін.

Подією в діяльності КАУ стало проведення у червні 2004 р. у Харкові науково-практичної конференції з проблем запобігання та протидії злочинності у сфері економіки. Тоді ж відбулися чергові загальні збори Асоціації, які заслухали та схвалили звіт про її роботу (О. М. Бандурка), обрали новий склад Правління КАУ. Президентом Асоціації знову обрано Ю. Ф. Кравченка, віце-президентами — О. Н. Ярмиша (на той час ректор Харківського національного університету внутрішніх справ) та А. П. Закалюка. На загальних зборах презентовано перший випуск друкованого органу КАУ — альманаху «Вісті Кримінологічної асоціації України». Безперечно, в діяльності КАУ є ще ряд недоліків, в основному організаційного характеру. Проте є всі підстави стверджувати, що Асоціація відбулася, довела доцільність її створення та має перспективи на майбутнє.

Завершуючи історичний огляд розвитку кримінологічної думки в Україні, вважаємо за можливе зробити висновок, що нині українська кримінологія сформувалася як окрема галузь науки з основними атрибутами та ознаками, які визначають самостійну

наукову галузь. Разом із тим, необхідно визнати, що у становленні української кримінології є ще ряд серйозних проблем та перешкод, які гальмують процес її подальшого розвитку та удосконалення. Серед останніх слід назвати такі:

— збільшення кількості кримінологічних досліджень не завжди супроводжується підвищенням їхньої якості, передусім у досягненні результатів на рівні сучасних вимог до науки та потреб практики;

— тематика досліджень не охоплює всіх необхідних напрямів та тем, залишаються поза увагою або поверхово вивчаються деякі гострі проблеми практики протидії злочинності, особливо виявлення та усунення її причин та умов, запобігання їхньому впливу; загалом є недостатньо критичною спрямованість кримінологічного аналізу практики боротьби зі злочинністю,

— залишаються обмеженими інформаційне забезпечення досліджень та можливості кримінологів щодо отримання необхідної статистичної інформації, використання інформаційних технологій;

— методологія та методичне забезпечення досліджень розвивається повільно, як правило, формується за багаторічними стандартами, що відстають від сучасних досягнень науки;

— мало розробляється фундаментальних теоретичних проблем, нерідко ще використовуються застарілі положення та визначення без їх сучасного творчого осмислення; теоретичні прогалини та недостатнє пізнання основ кримінології мають місце навіть у дисертаціях, у тому числі докторських; разом із тим деякі пропоновані «новели» в теорії кримінології не мають необхідного наукового обґрунтування;

— написання значної кількості підручників, курсів лекцій, навчальних посібників з кримінології проводиться за стандартною, застарілою схемою, іноді фахівцями, які не мають достатньої підготовки для кваліфікованої роботи такого роду, частина цих публікацій не вирізняється творчою самобутністю та переконливою доведеністю потреби їх видання;

— поширився прихований та відвертий плагіат, особливо у дисертаціях та публікаціях, що мають бути подані до захисту дисертацій; у проведенні наукової атестації допускаються непоодинокі факти легковажного, невимогливого ставлення до дисер-

рацій, передусім в оцінці їхнього теоретичного змісту, новизни, внеску в розроблення наукових проблем, мають місце порушення норм етики та моралі, що позначається на зниженні загального професійного рівня кримінологів, у тому числі й тих, які отримали наукові ступені;

— недостатнім та не завжди методологічно виправданим є взаємозв'язок з іншими науками, при цьому інколи допускається «розмивання» предмета кримінологічного дослідження, останнім охоплюються питання, що є специфічними для предмета інших наук, а запозичені у такий спосіб гіпотези замість їхньої ґрунтовної перевірки, в тому числі емпіричним шляхом, подаються як завершені висновки;

— недостатньо реалізуються положення та рекомендації Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст., ці питання рідко ставляться на обговорення кримінологів: як науковців, так і практиків, низка цих положень підлягає оновленню;

— мало, навіть за обмежених інформаційних та фінансових можливостей, розвивається міжнародна співпраця, передусім з європейськими кримінологічними центрами та кримінологами країн СНД, насамперед Росії;

— не приділяється увага науково-методичному та організаційному забезпеченню розвитку кримінологічної практики, більшість науковців у галузі кримінології традиційно обмежують свою увагу сферою науки та викладанням навчального курсу;

— як і за радянських часів, з боку органів державної влади, навіть найвищих, реально не звертається увага на кримінологічні дослідження, ігноруються потреби залучення кримінологів до розроблення державних документів із соціально-економічних, політичних, інших важливих суспільних проблем, а також законопроектів; не відпрацьовані на державному рівні нормативний порядок та практичний механізм реалізації та запровадження у практику кримінологічних, як і будь-яких інших наукових розроблень;

— не використовується розвиток та можливості кримінологічної науки для формування і визначення державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності, а також політики і практики державно-правової розбудови української держави в цілому.

Рекомендована література

1. *Даньшин И. Н., Разумный В. Г.* Становление и развитие криминологических исследований в Украинской ССР // Проблемы правопедания: Республиканский межведомственный науч. сб. — К., 1978. — Вып. 37. — С. 90–99.
2. *Даньшин И. Н., Разумный В. Г.* Опыт криминологических исследований в Украинской ССР в 20–30-е годы // Проблемы правопедания: Республиканский межведомственный науч. сб. — К., 1978. — Вып. 38. — С. 32–43.
3. *Криминология.* Исправительно-трудовое право. История юридической науки. — М., 1977.
4. *Михайленко П. П.* Суды и наказания в Сечи Запорожской // Кримінальне право, кримінальний процес та криминологія України. — К., 1999. — С. 369–403.
5. *Филонов А. В.* Зарождение, теоретические истоки, развитие криминологической науки в Украине. — Донецк, 1997.
6. *Михайленко П. П.* К 110-летию со дня смерти Александра Федоровича Кистяковского // Кримінальне право, кримінальний процес та криминологія України. — К., 1999. — С. 566–570.

Глава 3

Методологія і методи кримінологічної науки

§ 1. Методологія кримінологічної науки

Будь-яка наукова діяльність спрямовується на отримання або підтвердження (чи заперечення) наукових знань. Вона є реалізацією процесу наукового пізнання. На відміну від буденного знання, що ґрунтується на відомостях, отриманих у безпосередньому спілкуванні людей, на життєвому досвіді, інтуїції та здоровому глузді, наукова діяльність є пізнанням особливого роду. Воно відрізняється теоретичними передумовами, а головне — своїми специфічними методами, засобами та критеріями їхнього застосування. Якщо дуже стисло дати визначення межі, що відділяє наукову діяльність від звичайної буденної аналітики і навіть від аналітичної роботи — необхідної ланки процесу управління або яка часто супроводить художню творчість, то можна сказати: наука починається із застосуванням наукових методів, наукових критеріїв оцінки отриманих знань. Саме завдяки цьому наукове знання є не лише системним, послідовним, а й теоретично та методично контрольованим об'єктивними науковими аргументами. Ця оцінка дає змогу науці не лише отримувати знання щодо нових фактів і результатів, а й прагнути пояснювати їх з огляду на існуючі теоретичні уявлення та ті, що вона продукує. *Сукупність теоретичних передумов, методів та засобів наукового дослідження становить предмет методології науки, або методології наукового пізнання.* Наведеним визначаються три основні складові методології: теоретичні передумови пізнання, його методи та засоби реалізації останніх.

Відомо, що теоретичні світоглядні основи пізнання формують філософія. Через це іноді під методологією розуміється вся філо-

софія або філософія всієї науки. Безумовно, методологія тісно пов'язана з філософією, яка створює її світоглядну основу. Проте цей факт не свідчить про збігання методології та філософії. На відміну від останньої, яка обґрунтовує можливість і закономірності пізнання світу, методологія викарбовує шлях пізнання, визначає його напрями, методи і засоби. Це обумовлює потребу визначити співвідношення між методологією та теорією пізнання, або гносеологією (грец. *gnosis* — пізнання, *logos* — поняття). Інколи не без підстав стверджується, що методологія — це розділ, стержневий елемент гносеології щодо шляхів і засобів наукового пізнання¹. Проте це твердження не дає підстав для ототожнення названих двох понять. Гносеологія має на меті вивчити загальні закономірності, принципи, ступені пізнання, які використовує методологія. Разом із тим, методологія виконує свою специфічну функцію — визначає теоретичні передумови, методи та засоби наукового пізнання. Відповідно, методологія кримінологічної науки має вирішувати зазначені функціональні завдання стосовно пізнання об'єктів, що становлять предмет кримінології як науки.

Отже, джерелами наукової методології є: 1) світоглядні постулати філософії щодо сутності пізнання, його меж і можливостей, абсолютності та відносності знання; 2) загальні гносеологічні закономірності, принципи, ступені пізнання; 3) логічні залежності та зв'язки, методи і способи наукового пізнання, що формує сама наука.

Оскільки методологія — це загальний для науки шлях пошуку наукового знання, а цей шлях та пошук у багатьох напрямках та відношеннях багатоваріантні, існують кілька деференціацій методології. Зокрема, виділяють такі її рівні: **вищий**, де виявляється загальна наукова методологія, загальна діалектична логіка, тобто загальна для науки в цілому; **другий** — загальна методологія для сфери наукового знання, наразі, якщо йдеться про кримінологію, для сфери наук про суспільство або суспільних наук, до яких належить кримінологія; **третій** — методологія окремої науки, наразі кримінології. Подібним чином, але дещо в іншому ракурсі визначають структуру методології конкретної науки, в тому числі

¹ *Кримінологія. Загальна та Особлива частини* / За ред. І. М. Даньшина. — С. 20.

Кримінології, залежно від рівня узагальнення, абстрагування об'єкта наукового пізнання. За цією ознакою у методології кримінологічної науки виділяють загальнонаукову частину, яка стоєть внаслідок взагалі наукового підходу до пізнання будь-якого об'єкта, що становить науковий інтерес. Такі загальні підходи беруться до уваги в пізнанні конкретного об'єкта певною наукою, наразі кримінологією. Другу частину методології кожної науки становлять особливості методології та деталізовані стосовно галузевої належності методологічні положення певної галузі, сфери наук, наприклад суспільних наук, до яких належить і кримінологія. Третьою ланкою методології окремої науки, наразі кримінології, є вироблені з використанням загальнонаукової та науково-галузевої методології свої, належні цій науці методологічні засади, принципи, положення, методи наукового пізнання.

З огляду на наведене, *методологія кримінологічної науки складається із: загальнонаукових принципів, вимог, критеріїв наукового пізнання загалом; методологічних особливостей галузі суспільних наук, до якої належить кримінологія; методологічних і методичних положень, методів, способів власного (кримінологічного) опрацювання, що знаходяться у діалектичному зв'язку з першими та другими.*

Загальні філософські світоглядні та пізнавальні засади містять такі важливі для кримінологічного пізнання питання, як визначення світогляду, що включає загальні переконання, принципи пізнання, ідеали, норми і цінності життєдіяльності певного суспільства, окремих соціальних груп; виявлення та співвідношення різних форм світогляду, зокрема світосприйняття та світорозуміння, різних рівнів останнього, серед яких теоретичний рівень належить філософії, завдяки чому вона й становить теоретико-концептуальну основу методології будь-якої науки, у тому числі кримінології. До складових теоретично визначених у філософії методологічних засад науки в цілому і кримінології зокрема належать також: система поглядів на світ, місце у ньому людини, її ставлення до світу та суспільства; співвідношення буття, мислення та свідомості, природного і суспільного (соціального), фізичного і духовного, соціального і біологічного, необхідного і випадкового, можливості і дійсності, сутності і явища тощо. Особливе

значення для наукової діяльності, зокрема науково-кримінологічної, має опрацювання у філософії та подальше перетворення на матеріалістичній основі діалектичного методу, згідно з яким визначаються загальний зв'язок явищ у їх постійному розвитку, єдності та боротьби протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, відбиття матеріального у мисленні та свідомості. Цим значною мірою обумовлюються вчинки та діяльність людей, у тому числі суспільно неприйнятна та суспільно небезпечна. Тому діалектичний метод становить основу методології будь-якої науки, зокрема кримінологічної.

Розглядаючи загальні філософські світоглядні та пізнавальні засади методології кримінологічної науки, ми не маємо на меті та не вважаємо завданням цього Курсу висвітлення окремих складових та принципів цих засад. Проте на одному з останніх вимушені зупинитися. Мова йде про настійливе пропонування в останні півтора десятка років О. М. Костенком потреби відродження в Україні, у тому числі в правовій та кримінологічній науці та практиці, ідей природного права на новій методологічній основі — на основі принципу соціального натуралізму¹. Відразу зазначимо, що автор Курсу не виступає проти того, щоб у сучасній багатоаспектній плюралістичній палітрі методологічних постулатів і засад науки, у тому числі й кримінологічної, використовувалися ідеї природного права, а можливо, й того їх різновиду, який називають соціальним натуралізмом. Викликає заперечення не можливість їхнього використання, а те, як їх трактує О. М. Костенко. Він стверджує, що згідно з зазначеним принципом «соціальні явища не можна розглядати за межами дії законів природи» (виділення мої. — Авт.), що «існують дві форми реальності: природна, тобто така, що відповідає законам природи», і **протиправна**, що не відповідає законам природи, «**усі соціальні властивості людини** (тобто все, чим відрізняється людина від тварини) походять (розвиваються, утворюються) з її **біологічних властивостей**», «без біологічного не може бути соціального», «право — це соціальна форма законів природи і, зокрема, природних законів суспільного

¹ Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції і кримінології // Вісн. Акад. правових наук України. — 2004. — № 4 (39). — С. 133–145.

сиття», а «злочин — це діяння, яке порушує закони природи, втілені людьми у кримінальне законодавство»¹.

Для розгорнутої дискусії з приводу наведених тверджень немає потреби. Звернемо увагу лише на трактування О. М. Костенком цих ідей природного права, на які він посилається. У наведеній вище та інших публікаціях на вказану тему він звичайно посилається на відомого юриста — «натураліста» Г. Гроція щодо розуміння правознавства. Вчений визнавав правознавство наукою лише тоді, коли визначається «участь природи у творенні права»². «Це й неможливо було здійснити, — цитує Г. Гроція О. М. Костенко, — інакше як ... відокремивши те, що виникло внаслідок установленого, від того, що виникає із самої природи»³. Таким чином, за Г. Гроцієм, по-перше, природа бере участь у творенні права. По-друге, правознавство як наука має визнавати те, що встановлено людьми, і те, що виникає із самої природи, тобто право має два витoki: із людського творення та із природного існування. І третє: ці два різні за походженням джерела слід відокремлювати. О. М. Костенко ж тлумачить Г. Гроція по-своєму: за межами законів природи соціальні явища не можуть розглядатися; антитезою природному у реальності є протиправне, а не, скажімо, неприродне; усі соціальні властивості мають біологічне походження, а право (цілком! — Авт.) є лише соціальною формою природного змісту (інакше кажучи, не має свого соціального змісту) та ін. На нашу думку, ці та подібні висновки О. М. Костенка не впливають з наведеного твердження Г. Гроція і є штучним поширенням змісту і значення природного у праві за рахунок недотримання межі та міри, які відокремлюють природне від соціального, тобто утвореного людьми, що становить соціальну практику. Наведені висновки визначаються автором далі як підтвердження давньої його ідеї про те, що у витоках правопорушень, у тому числі злочинів, знаходяться не соціальні чинники, а прояви людської сваволі. До цієї думки ми ще повернемося під час розгляду теорії детермінації злочинності.

¹ Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції і кримінології // Вісн. Акад. правових наук України. — 2004. — № 4 (39). — С. 135–136, 139.

² Там само. — С. 133.

³ Гроций Гуго. О праве войны и мира. — М., 1994. — С. 52.

Як зазначалося, другою складовою та джерелом методології кримінологічної науки, що належить до галузі суспільних наук, є методологічні закономірності та особливості їхнього спрямування на певному історичному етапі розвитку суспільства. Серед них у сучасному українському суспільстві загально визнаються такі:

— критичне переосмислення заідеологізованих із часів панування комуністичної ідеології методологічних основ суспільних наук, подолання матеріалістичного монізму, економічного детермінізму, вульгарно абсолютизованого протиставлення матеріального ідеальному та інших догматично-формальних схем у розумінні обумовленості, сутності та прояву суспільних феноменів, зокрема протиправності та злочинності;

— утвердження гуманізму, пріоритету особи, людини і громадянина, громадянського суспільства перед державою, забезпечення вільного користування природно властивими людині правами і свободами, їх захист від обмежень та будь-яких посягань, у тому числі розширення використання з цією метою кримінологічних засобів;

— демократизація політичної та правової системи, політичної та правозастосовчої практики, послідовне відтворення в них корінних інтересів народу України, передусім його сподівань на вільний, незалежний, всебічний розвиток на шляхах цивілізації;

— забезпечення верховенства права, його обов'язкової реалізації, насамперед через суспільну обумовленість, наукову обґрунтованість, соціальну, в тому числі кримінологічну, ефективність законотворення, правової, правозастосовчої та правоохоронної системи;

— методологічне спрямування всього комплексу суспільних наук, зокрема кримінологічної науки, на створення багатоаспектної і у цьому розумінні загальної «теорії демократичної трансформації і розвитку державно організованого українського суспільства»¹, співвіднесення цієї теорії та опрацьованих на її основі моделі розвитку країни та системи його забезпечення, у тому числі правовими та кримінологічними засобами, з більш широкими «соціальни-

¹ Селіванов В. М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. — 2001. — № 7. — С. 11.

ми цілями, гуманістичними ідеалами, етико-правовими цінностями суспільства, як складного, багатовимірюваного, діалектичного і динамічного цілого»¹, визначення зазначених теоретико-програмних та проектних розроблень як методологічної основи трансформаційних перетворень усіх суспільних сфер, у тому числі тих, які є предметом кримінологічної науки;

— усвідомлення методологічно визначального висновку стосовно того, що виконання завдань демократичного, цивілізаційного розвитку всіх суспільних сфер, передусім політичної, економічної, правової, соціально-психологічної, значно ускладнюється та гальмується через олігархічне поєднання влади і капіталу, підкорення суспільно-державних цілей інтересам зазначеного симбіозу, що мало особливо згубні наслідки за часів правління режиму Л. Д. Кучми та обумовлює необхідність більш активного одночасного виконання критичної й оновлюючої конструктивної функції суспільними науками, у тому числі кримінологією;

— значне поглиблення розроблення методологічних проблем суспільних наук, зокрема кримінології, розгортання науково аргументованої критики поширених за умов наведеного вище режиму методологічної невизначеності, теоретичної догматики, еkleктики, фальсифікації, фарисейства, некритичного запозичення зовнішніх рецептів, методів та засобів, що нібито прийняті «у всьому цивілізованому світі», а насправді не підкріплених реальною соціальною практикою та її позитивними результатами.

Згідно з названими загальними філософськими методологічними засадами та закономірностями і напрямками розвитку методології суспільних наук уточненню та удосконаленню підлягають методологічні і методичні положення власне кримінологічного опрацювання, які, як зазначалося, є третьою («внутрішньою») складовою методології кримінологічної науки. І в цій частині є ряд невизначених і не вирішених методологічних проблем, що підлягають вирішенню українською кримінологією. Про них йтиметься у § 3 цієї глави.

Тут лише є потреба зауважити, що нерідко ще методологія кримінологічної науки прямо ототожнюється з методологією крими-

¹Селіванов В. М. Право і влада сучасної України. — К., 2002. — С. 371.

нологічного наукового дослідження¹. Проте для такого ототожнення немає підстав. Воно, на нашу думку, пов'язане зі зведенням багатофункціональної наукової кримінологічної діяльності лише до її пізнавальної функції, проявом якої є кримінологічне дослідження. Методологія науки, наукової діяльності як теоретико-концептуальної основи пізнання визначає здебільшого і головним чином принципи, правила, методи здійснення пізнавальної функції науки. Разом із тим, методологія науки, наразі кримінології, створює загальну методологічну основу для здійснення й інших її функцій, зокрема політичної, ідеологічної, соціокультурної, освітянської, конструктивно-проективної тощо. Однак наукова діяльність щодо здійснення цих функцій і, відповідно, її методологія далеко не в усьому тотожні пізнавальній діяльності та її методології. Методологія науки, наразі кримінології, на рівні більш високого узагальнення, переважно в частині загальних філософських світоглядних та пізнавальних засад, теоретичного визначення діалектичного методу та методологічних правил його реалізації, створює єдину методологічну основу для наукової діяльності за всіма її функціональними напрямками. Разом із тим, реалізація кожного з цих напрямів, спираючись на зазначену єдину методологічну основу науки, вимагає опрацювання та використання методологічних та методичних положень, специфічних саме для цього функціонального напрямку наукової діяльності. Особливе положення серед них, у тому числі й щодо методологічної ролі, займає пізнавальна наукова діяльність. Вона, як відомо, має різні стадії, починаючи від початкового вивчення та аналізу ознак свого предмета, емпіричних знань щодо нього і аж до визначення його узагальнених абстракцій та теоретичних закономірностей. Теоретичні знання, у тому числі із загальної теорії кримінології та її окремих теорій, вчень, категоріальних закономірностей, понятійних визначень, а також емпірична інформація, здобуті в процесі здійснення пізнавальної функції наукової діяльності, стають надбанням кримінологічної науки в цілому та водночас теоретичним фундаментом і особливо емпіричним підґрунтям для здійснення інших

¹ Курс кримінології. Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — Кн. 1. — С. 11–12; Кальман А. Г., Христин І. А. Словарь криминологических и статистических терминов. — Харьков, 2001. — С. 49.

функцій кримінологічної науки. Діяльність щодо них у цьому випадку посередньо користується методологічними положеннями пізнавальної діяльності, що реалізовані у здобутих нею теоретичних і емпіричних знаннях. Разом із тим, реалізація цих знань за напрямками, що відповідають іншим функціям кримінологічної науки, потребує додаткового визначення відповідних методологічних та методичних положень, форм, методів, засобів їхнього здійснення. На цих напрямках стає зрозумілою обмеженість зведення методології науки, наразі кримінології, лише до методології пізнання та необхідність більш широкого її визначення як методології наукової діяльності, один із напрямів якої — пізнавальний. Наприклад, завдяки методології пізнання, шляхом відповідного дослідження визначаються положення теорії запобігання злочинності, прикладні висновки та рекомендації щодо їхнього застосування. Однак реалізація цих положень і рекомендацій, організація на їхній основі діяльності з запровадження зазначених наукових розроблень у практику потребує також певного методологічного та методичного забезпечення, яке становить частку методології кримінологічної науки.

Навіть у межах здійснення однієї, скажімо, пізнавальної функції кримінологічної науки, різні її форми, приміром дослідницька та прогностична, вирізняються не лише застосовуваними методами і методиками, а й взагалі науковою методологією у межах, звичайно, методології кримінологічної науки. Відмінності методології та методів наукового кримінологічного прогнозування розглядатимуться у відповідних главах Курсу.

§ 2. Методи кримінологічної науки

Центральне місце у будь-якій науковій методології, у тому числі методології кримінологічної науки, посідають методи наукового пізнання. Визначення методів пізнання — одна з неодмінних умов виокремлення науки як самостійної системи наукових знань, свідчення достатнього розвитку її теорії, зокрема теоретичного обґрунтування напрямів і способів набуття нових знань цієї науки. Вчення про методи науки — складова її теорії. Між ними існує органічний взаємозв'язок. Розвиток теорії веде до розширення та удосконалення методів пізнання. Застосування останніх та отри-

мання у такий спосіб наукового результату — засіб і свідчення подальшого розвитку теорії, у тому числі її методологічної складової.

Належність методу до теорії визначає зміст і межі його поняття. *Метод — це елемент теорії, результат теоретичного обґрунтування способу пізнання, який звернутий до потреб дослідження, проте не є елементом останнього у прямому розумінні.* Метод визначає доктринальні засади і спосіб здобуття наукових знань, але не є інструментом цього процесу. Реалізація методу пізнання, його теоретичних положень здійснюється через розроблення та застосування певних операційних інструментів, здебільшого методик, які належать до технології дослідження. Останні ґрунтуються на теоретичних положеннях, вимогах і критеріях методу. Наприклад, соціологічний метод опитування реалізується через методики анкетування, проведення інтерв'ю, отримання експертних оцінок тощо. Іноді, у тому числі у кримінології, теоретична належність методу не враховується, його сутність і поняття змістовно і термінологічно трактується занадто широко, охоплюючи технологію та техніку застосування методу, конкретні прийоми, засоби, що використовують під час збирання, обробки, аналізу дослідницької інформації¹. При цьому змішуються поняття методу і методики, стверджується, що метод «полягає в діях дослідника, спрямованих на оволодіння інформацією... Методика — поняття, яким визначається сукупність методів»². Разом із тим, у методології суспільних наук у цілому та у методології правознавства зокрема чітко розрізняють методи пізнання і техніку їх реалізації через відповідні методики, процедури, операції³. Інша річ, що методика дослідження не може бути розроблена поза використанням методу, який вона реалізує. Більше того, пізнавальні можливості методики визначаються та обумовлені вимогами, принципами, умовами методу. Співвідношення та взаємозв'язок між методологією, методами пізнання і методиками дослідження чітко та образно визначив в одній з останніх праць відомий російський кримінолог Г. А. Аванесов. Між методологією, з одного боку, та методикою і технікою

¹ Кальман А. Г., Христич И. А. Зазнач. праця. — С. 48.

² Кримінологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 21.

³ Проблемы методологии и методики правоведения. — М., 1974. — С. 28–31.

дослідження, з другого, — пише він, — завжди існує тісний взаємозв'язок, зокрема через методи наукового дослідження. «Методи виступають тут як сполучна ланка»¹.

Наведене обумовлено не лише теоретичними та методологічними міркуваннями. Наукова практика, фахівці, що безпосередньо проводять дослідження, завжди розрізняють методи пізнання та його інструменти, у тому числі методики, процедури, операції застосування методів, які мають розроблятися для потреб певного дослідницького завдання. Останні буде розглянуто у главі 3 Книги 3 Курсу.

Методи наукового пізнання будь-якої науки, у тому числі кримінології, складаються з чотирьох основних частин: 1) методи, що безпосередньо впливають із філософського діалектичного методу як загального методу пізнання; 2) загальнонаукові методи, якими користується будь-яка наука, вони є складовою і продуктом розвитку теорії наукового пізнання; 3) методи інших наук, що використовуються однією наукою при пізнанні у своїх цілях об'єктів, які належать до предмета інших наук, але частково, у певному ракурсі є предметом пізнання й цієї науки; 4) методи певної науки, які є результатом і частиною розвитку її власної теорії (теорій).

До методичних положень (методів), що безпосередньо впливають із загального діалектичного методу пізнання, належать філософські закони: розвитку та взаємозв'язку явищ, процесів, проявів життєдіяльності у природі та суспільстві; єдності та боротьби протилежностей як рушійні сили передумов та стимулів розвитку, переходу кількісних змін у якісні, заперечення тощо, а також категорії: причини і наслідку; загального, особливого та одиничного; необхідного і випадкового; змісту і форми та ін. На основі цих законів та категорій філософії, передусім пов'язаних із діалектичним методом, опрацьовуються теоретичні підвалини інших методів наукового пізнання.

Загальнонаукові методи стали надбанням розвитку науки протягом історії людства, передусім наукової теорії і практики. Згідно з останніми джерелами ці методи часто поділяють на теоретичні та емпіричні.

Теоретичні загальнонаукові методи є безпосереднім результатом розвитку теорії наукового пізнання та інших наукознавчих теорій, які містять, як відомо, систему основних ідей, закономірностей у певній галузі знань, наразі у сфері пізнання. До загальнонаукових теоретичних методів належать: синтез та аналіз; наукове абстрагування та перехід від абстрактного до конкретного, логічний метод; методи гіпотез, порівняння, історизму, системно-структурний метод.

Синтез (грец. *synthesis* — складання, поєднання) — це метод складання, об'єднання складових елементів, ознак, проявів об'єкта в єдине ціле. Синтез, що зберігає індивідуальні властивості об'єднаних об'єктів, утворює їх сукупність. Злиття при синтезі індивідуальних властивостей та утворення на їх основі нової якості має назву інтегрування. Результатом синтезу може бути утворення типу, системного об'єднання тощо. Застосування згаданих синтезованих утворень як методів кримінології буде розглянуто у відповідних главах Курсу.

Аналіз (грец. *analysis* — розкладання, роз'єднання) — це метод, протилежний синтезу, що полягає у мисленнєвому або реальному роз'єднанні єдиного цілого на його складові елементи. У більш ширшому значенні поняття аналізу є синонімом дослідження. У кримінології за методом аналізу відбувається значна частина пізнавальної діяльності, про що йдеться у відповідних частинах Курсу. Організації практичного проведення власне кримінологічного аналізу за його певними різновидами присвячено главу 2 Книги 3 Курсу.

Абстрагування (лат. *abstractio* — відвернення) — це метод пізнання, що ґрунтується на мисленнєвому виділенні сутності, основних властивостей та якостей предмета з відносним залишенням поза увагою інших, несуттєвих властивостей ознак, зв'язків тощо. Результатом абстрагування є абстракція. Наукова абстракція — штучна, умисне утворена не через недостатність знання, а з метою відволіктися (абстрагуватися) від другорядного, явищного, несуттєвого. Основними видами наукової абстракції є: ізолююча, що виокремлює пізнавальний предмет із деякої цілісності; узагальнююча, яка створює узагальнене уявлення про нього; ідеалізація, що замінює реальне явище його ідеалізованою

схемою. Різновидом абстрагування й разом із тим самостійним методом є моделювання, продуктом якого є не сам предмет з усіма ознаками та зв'язками, а його певним чином абстрагована модель. Протилежним поняттю абстрактного є поняття конкретного.

Сходження від абстрактного до конкретного — метод пізнання об'єкта, що полягає у переході від абстрактного знання про нього до більш повного, конкретного уявлення про його властивості, прояви, ознаки, функції. Цей метод відтворює загальний діалектичний закон розвитку пізнання дійсності.

Логічний метод у вузькому розумінні є основним методом логіки, яка містить сукупність теорій щодо визначення законів та способів доведення і спростування. Цей метод пізнання ґрунтується на законах виключення протиріч між судженнями. Нове дійсне судження не може суперечити іншим судженням, достовірність яких не викликає сумніву. Через свою раціональність та універсальність логічний метод перетворився із вузьконалежного логіці у загальнонауковий. Він має багато розгалужень у застосуванні. Одним із найбільш універсальних є метод логічної відповідності теоретичних положень і висновків логіці реальних відносин, подій, дійсності. Логічний метод широко застосовується у суспільних науках, у тому числі у кримінології, що, як правило, відчувають дефіцит або складність здобуття належного обсягу емпіричного знання, недостатність якого компенсується логічним мисленням. Зокрема, це відбувається під час перевірки наукових гіпотез, проведенні соціального експерименту тощо.

Загальнонауковим є метод висунення та перевірки гіпотези. У буквальному розумінні гіпотеза (грец. *hypothesis* — підстава, припущення) — це побудоване на припущенні судження про не досить відоме явище, його походження та розвиток. Наукова гіпотеза є методом розвитку наукового знання: від узагальнення осмислення наявного теоретичного знання до логічного продовження його розвитку у сфері, знання про закономірності якої на цей час є недостатнім. Головними умовами застосування методу гіпотези є достовірність, повнота наявного теоретичного знання, достатня обізнаність дослідника і його фахова кваліфікація щодо логічного передбачення можливого розвитку або застосування цього знання у разі недостатності інформації. Про застосування методу гіпотези

у кримінологічному дослідженні докладніше йдеться у главі 3 Книги 3 Курсу.

Порівняння є одним із найпоширеніших загальнонаукових методів. Він заснований на тому безспірному положенні, що пізнання певного предмета — це визначення його ознак, властивостей, якостей, якими він відрізняється від інших предметів. Визначення вказаних відмінностей досягається значною мірою за допомогою методу порівняння, який має багато різновидів, обумовлених потребами певної науки, вирішення наукової проблеми в різних суспільних сферах, галузях людської життєдіяльності. Одним із різновидів методу порівняння є метод контрольної групи. Він полягає у паралельному вивченні двох груп об'єктів, що розрізняються певною ознакою. Одна з груп (експериментальна) характеризується наявністю цієї ознаки, скажімо, при вивченні особи злочинця — наявністю незнятої чи непогашеної судимості, друга (контрольна) — її відсутністю. Вивчення та порівняння всіх інших ознак осіб обох груп дає уявлення про те, як вони змінюються залежно від наявності судимості.

Метод порівняння широко застосовується у кримінології, у тому числі з метою отримання адекватного уявлення щодо злочинності, її проявів, причин і умов, особи злочинця тощо, про що йдеться у відповідних главах Курсу. Організація та методика порівняльного кримінологічного аналізу окремо висвітлюється у главі 2 Книги 3 Курсу.

Широко застосовується всіма науками, зокрема кримінологією, метод історизму. Цей метод широко відомий із давніх-давен. Ще древні говорили: «Щоб пізнати нинішнє, нове, треба стати на плечі своїх попередників», тобто оволодіти їхніми знаннями. Не випадково й у цьому Курсі розгляду сучасних проблем української кримінології передує глава щодо її історії. Метод історизму стосовно пізнання певного предмета полягає у вивченні минулого наукового знання щодо нього, його порівнянні з нинішнім уявленням про нього, визначенні нез'ясованих, недостатньо аргументованих або зовсім недосліджених проблем, на підставі чого отримуються судження стосовно обсягу завдань, можливостей їхнього пізнання та розв'язання. Розвиток наукового знання в історично-му вимірі відбувається за різних суспільних та соціальних умов,

які чинять помітний, а інколи й вирішальний вплив на розвиток і можливості науки. Згадаємо лише розгром кримінології у Радянському Союзі за сталінських часів. Тому під час застосування методу історизму, особливо у суспільних науках, мають враховуватися суспільно-політичні умови історичного розвитку науки. Через це науковий метод історизму фактично є методом суспільно-історичного (історико-порівняльного) пізнання науки і проблем, які є її предметом.

Системно-структурний метод є порівняно новим, одним із найбільш продуктивних здобутків наукової методології, результатом розвитку її аналітичних методів пізнання складних, головним чином суспільних, явищ і процесів через їхнє системне бачення. Він ґрунтується на системному підході, який становить нині один із головних напрямів методології наукового пізнання та соціальної діяльності на основі розгляду їхніх об'єктів як системних утворень, систем. Теорія систем, розроблення якої припадає на середину ХХ ст. і пов'язується з іменами австрійського вченого Людвіга фон Берталанфі та російського науковця О. І. Уємова, орієнтує пізнання на розкриття цілісності об'єкта, виявлення у ньому, в його структурі різноманітних типів відносин, зв'язку, взаємозв'язку і залежності, зведення їх у цілісну картину, що характеризується системністю, тобто змістовно-органічною єдністю. Науковій методології до обґрунтування системного підходу був відомий метод структурного аналізу об'єкта, спрямований на виявлення його елементів у такій структуризації, що забезпечує цілісність об'єкта, стійкість, сталість за умов зовнішніх та внутрішніх змін. Доповнення структурного підходу системним дало змогу опрацювати системно-структурний метод як універсальний спосіб пізнання складних об'єктів, передусім суспільства, соціальних проявів, щодо яких застосування методів аналізу, абстракції, моделювання, логічного мислення тощо виявляється недостатнім для розкриття їхнього багатовимірного та різнообумовленого феномену, глибинних основ детермінації, функціонування, соціальної активності тощо.

Завдяки тому, що системно-структурний метод забезпечує більш повне і глибоке пізнання зазначених властивостей та якостей об'єкта, він отримав широке поширення у багатьох соціальних,

природничих, технічних науках. Доцільним та перспективним виявилось його застосування і в кримінології, передусім щодо аналізу злочинності, її причин і умов, особи злочинця, опрацювання теорії і практики запобігання злочинним проявам, про що йтиметься у відповідних главах Курсу. Разом із тим, слід зазначити, що через наукову привабливість, цінність і, так би мовити, «модність» системно-структурного методу посилення на його застосування можна нерідко зустріти в дослідженнях, де далі визначення структури предмета справа не пішла, системні зв'язки, залежності, навіть системоутворюючі, залишилися нерозкритими, а можливості саме сучасного системного підходу — невикористаними.

Як зазначалося, другу частину загальнонаукових методів пізнання становлять **емпіричні** (грец. *empeiria* — досвід) методи. Вони ґрунтуються на пізнанні та використанні досвіду. Серед них найбільш поширеним є **метод спостереження**. Він визначає спосіб цілеспрямованого сприйняття дійсності, що обумовлюється метою та завданнями діяльності, у процесі якої виникає потреба в спостереженні. Його різновидом є спостереження, що застосовується у науковій діяльності, у тому числі з метою наукового пізнання. Саме його називають **загальнонауковим методом спостереження**. Наукове спостереження, як і його метод, на відміну від інших способів спостереження (художнього, творчого, побутового тощо), визначається певними умовами та вимогами. Основною серед них є вимога забезпечення об'єктивності, тобто можливості контролю отриманих відомостей через повторне спостереження або інший метод пізнання, наприклад через експеримент, перевірку гіпотези тощо. Головне завдання наукового спостереження — найбільш адекватно відтворити емпіричний факт (сукупність аналогічних фактів) з метою його безпосереднього або через інтерпретацію використання як наукового аргументу для підтвердження чи спростування тієї чи іншої наукової ідеї, положення, гіпотези тощо.

Адекватність відтворення емпіричного факту у сучасний період забезпечується дотриманням певних умов, визначених наукою інформатикою. Наукове спостереження має ряд диференціацій. Зокрема, розділяють спостереження: *безпосереднє* (з використанням лише природних органів сприйняття людиною навколишньо-

го світу) та *посереднє* (із використанням спеціальних пристроїв); *цільне* (з охопленням усієї кількості об'єктів пізнання) та *вбіркове* (стосується лише частини певним чином відібраних об'єктів); *довільне* та *стандартизоване* за визначеною схемою; *звичайне* (пасивне, зовнішнє відтворення факту) та *включене* (із введенням суб'єкта спостереження «усередину» відносин та умов, у яких функціонує емпіричний факт). Про відмінності та застосування окремих різновидів спостереження стосовно кримінологічної інформації йдеться у главі 1 Книги 3 Курсу. Спостереження будь-якого виду має відбуватися лише на законних підставах. Варто нагадати, що Конституція України (ст. 32) не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Оскільки злочинність становить загрозу національній безпеці, збирання кримінологічної інформації про неї та осіб, які вчинили злочин або стосовно яких є висока ймовірність його вчинення, на нашу думку, не підпадає під обмеження, визначені ст. 32 Конституції України. Проте, безумовно, збирання інформації можливе лише із дотриманням вимог закону та норм суспільної моралі. Детальніше про це йтиметься у главі 8 Книги 1 та главі 1 Книги 3 Курсу.

До загальнонаукових емпіричних методів належить і метод експерименту (лат. *experimentum* — дослід, випробування). Він полягає у тому, що пізнання емпіричного факту здійснюється через дослідне відтворення відносин та умов його функціонування. При цьому, як правило, майже всі чи більшість із них зберігаються у реальному виявленні, а одна, значення якої експериментально перевіряється, змінюється. Пізнання полягає у визначенні зміни емпіричного факту за умови експериментальної зміни зазначеної умови. Соціальний експеримент, різновидом якого є кримінологічний експеримент, може застосовуватися лише з позитивною метою, у межах закону та суспільної моралі і з виключенням порушення прав, свобод і законних інтересів громадян. Слід зазначити, що в умовах реальної дійсності застосування цього методу для потреб соціального експерименту, включаючи кримінологічний,

викликає багато проблем. Вони пов'язані головним чином із труднощами реальної експериментальної зміни соціальних умов, чинників, що визначають кримінологічну обстановку¹.

Третю частину методів будь-якої науки, у тому числі кримінології, як зазначалося, складають методи інших наук. Вони використовуються цією наукою під час пізнання із своєю метою об'єктів, що належать до предмету іншої науки або є спільним предметом обох наук.

У кримінології зокрема використовуються методи такої науки, як соціологія. Її предметом є суспільні відносини загалом, соціальна організація, її структура, соціальні норми, ролі, процеси та інше, незалежно від галузі суспільних відносин, певного соціального змісту. Предметом кримінології є та частина названих об'єктів, яка має кримінологічне значення, тобто відрізняється суспільно неприйнятним, суспільно небезпечним змістом, що обумовлює криміногенну мотивацію, виконує роль криміногенних чинників.

Соціологічні методи розкривають сутність злочинності як соціального феномену, соціально-демографічну та соціально-рольову характеристику осіб, які вчиняють злочини, організацію соціального контролю та соціальної профілактики антисуспільної поведінки тощо. Соціологічні методи використовуються ще й тому, що дослідник не має змоги довгий час безпосередньо спостерігати, а тим більше у різних місцях за об'єктами пізнання. Тому застосовуються різні відомі у соціології прийоми — методи збирання інформації про об'єкт дослідження не безпосередньо, а з інших джерел, найчастіше — від інших осіб, які обізнані з ним. Усі названі обставини обумовлюють використання у кримінології соціологічних методів². Найчастіше використовують різні модифікації методу спостереження, а серед них метод опитування. Останнє, як і спостереження загалом, може бути суцільне і вибіркове, довільне і спрямоване (стандартизоване), безпосереднє та посереднє.

¹ Рузавин Г. И. Методы научного исследования. — М., 1974.

² Рабочая книга социолога. — М., 1976; Воронов Ю. П. Методы сбора информации в социологическом исследовании. — М., 1974; Чурилов Н. Н. Проектирование выборочного социологического исследования. — К., 1986.

Метод опитування реалізується через різні методики, про що докладніше йтиметься у главі 1 Книги 3 Курсу.

До соціологічних методів належить метод вивчення документів. Багато соціальних фактів, у тому числі ті, що мають кримінологічне значення, знаходять відображення у різних документах: довідках, звітах, картках, управлінських рішеннях. Для кримінолога велике значення мають кримінальні справи, матеріали про відмовлення у їх порушенні, де міститься багато інформації про злочини, обставини і мотиви їхнього вчинення, осіб, які їх вчинили.

Вивчення документів провадиться за певною схемою, іноді за програмою. Важливими вимогами до останніх є чітке передбачення питань, на які потрібно знайти відповіді у документах, а також правил (форм) фіксації відповідей. Перше має забезпечити повноту і оптимальність пізнання, друге — можливість стандартного оброблення та узагальнення відповідей¹. Про конкретні методики реалізації методу вивчення документів докладніше викладається у главі 1 Книги 3 Курсу.

Оскільки до предмета кримінології належать психологічний механізм обумовлення, мотивації та регуляції вчинення злочину, соціально-психологічні детермінанти останнього, а також особа злочинця, суттєвою складовою якої є її психологічна характеристика, у кримінології усе ширше використовуються методи науки психології. Серед психологічних методів у кримінології частіше застосовується психологічне спостереження, коли безпосередньо спостерігаються вчинки, реакції на подразники, міміка, жести, способи та форми виразу свого Я, прийоми самозахисту, уникнення неприємності самому або завдання її оточуючим. Про психологічний склад особи може свідчити вибір одягу, манери поведінки, татування, використання атрибутики тощо. Психологічне спостереження може отримуватися із вивченням особистих документів, листів, щоденників, записників тощо, які вилучаються під час особистого обшуку в осіб, які вчинили злочини.

¹ Семенов В. Е. Метод изучения документов в социально-психологических исследованиях. — Л., 1983.

Часто застосовується і метод психологічного тестування, коли особі ставлять спеціально визначені питання або завдання, що допомагають визначити її психологічний склад, рівень розумового та психічного розвитку. Інколи використовується більш складна форма випробування психічного стану особи або групи осіб через застосування методу психологічного експерименту. Для його проведення фахівцем складається спеціальна програма, що передбачає мету, завдання та засоби здійснення, спосіб фіксації результатів. Методом тривалого спостереження та ретроспективного вивчення розвитку, поведінки, психологічного складу особи на різних етапах її життя є біографічний метод. Психологічний склад осіб, які мають психічні відхилення, вивчається через застосування патопсихологічних методів. Слід підкреслити, що психологічні методи у кримінології слід застосовувати лише за участю фахівця — психолога під час спільного або паралельного дослідження. Опис зазначених та інших психологічних методів міститься у спеціальній психологічній літературі.

Кримінологія має справу з вивченням масовидного феномену злочинності, який охоплює значну сукупність злочинів, котру вчиняє велика кількість людей. І злочини, і злочинці мають багато різноманітних рис, ознак, що містять певну структурну упорядкованість, піддаються динамічній зміні. Все згадане обумовлює застосування у кримінології статистичних методів. Останні належать до такої науки, як статистика (від лат. *status* — стан, положення). Цей термін має декілька значень: це практика збирання, оброблення та аналізу числових даних щодо стану будь-яких фактів реальної, найчастіше соціальної, діяльності; сукупність таких зібраних цифрових даних; і, нарешті, наука, що розробляє теоретичні положення, у тому числі методи, які використовуються статистичною практикою та в процесі наукового пізнання. Відомо, що саме статистичні спостереження А. Кетле та інших дослідників XIX ст. стали підставою вивчення злочинності як кількісної сукупності злочинів та передбачення динамічних тенденцій цього соціального феномену. Найбільш поширеними статистичними методами, що застосовуються у кримінології, є статистичне спостереження, що включає зведення та групування статистичних даних, визначення видів і рядів розподілу їхньої

в'язку та залежностей між окремими кількісними та якісними ознаками. Широко застосовується у вибіркових дослідженнях статистичний метод оцінки достовірності вибіркової сукупності та репрезентативності (довіри) висновків, отриманих за допомогою згаданого дослідження.

Застосування статистичних методів у кримінологічному дослідженні має три послідовні стадії. Перша — статистичне спостереження, яке відбувається через кількісну реєстрацію однорідних фактів (проявів) об'єкту дослідження, що потребує виявлення останніх та їх підрахунок. Через великі затрати часу, що вимагає ця процедура, остання часто замінюється використанням офіційної звітності щодо зазначених фактів, передусім вчинених злочинів та осіб, які їх вчинили. При цьому, як і під час соціологічного емпіричного спостереження, зазвичай використовується вибірка сукупності. Після збирання кількісних даних відбувається друга стадія — їх зведення, групування, системне узагальнення. На третій стадії здійснюється статистичний (кількісний) та змістовний (якісний) аналіз. При цьому використовуються методи та конкретні процедури математичної статистики¹. Про методи, методики та процедури збирання статистичної інформації в інтересах кримінологічного пізнання, у тому числі у науковому кримінологічному дослідженні, а також щодо методів та прийомів аналізу кримінологічної статистичної інформації детально йтиметься у главах 1–3 Книги 3 Курсу.

Таким чином, у кримінології як складові її методичного забезпечення використовуються методи соціології, психології, статистики, математики. У вирішенні окремих проблем запобігання злочинності, ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі, та в інших випадках застосовуються педагогічні, виховні, оперативно-розшукові методи і засоби, про що зазначено у відповідних главах Курсу.

Останню (четверту) частину методів наукового пізнання кожної науки, включаючи кримінологію, становлять методи (мето-

¹ Д'Алліотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — К., 1982.

дичні положення, принципи, прийоми), **опрацьовані власне цією наукою**. Довгий час існувала думка, що кримінологія не має власних методів пізнання. Тому було під сумнівом її виділення як окремої самодостатньої науки. Однак з часом, через поглиблення теоретичних знань, зокрема усвідомлення того, що метод — це не частка наукової методики, а її теоретична підвалина, складова частина та результат розвитку теорії науки, наведені вище твердження втратили сенс. Будь-яка з теорій кримінології не лише містить комплекс концептуальних ідей щодо теоретичного розуміння того чи іншого її предмета (злочинність або її детермінація, обумовлюючий комплекс, система запобігання злочинним проявам), а й визначає тим самим методологію, методичні напрями та принципи їхнього пізнання, подальшого розвитку теоретичного й емпіричного знання про них. Якщо, наприклад, теорія особи злочинця з'ясує природу, походження та зміст останньої як тісного та складного поєднання соціальних, соціально-психологічних, особистісно-психологічних, біологічних, у тому числі психофізіологічних та певною мірою генетичних чинників, то тим самим вона окреслює шлях та відповідні методи пізнання цієї особи. Або, якщо теорія запобігання злочинності свідчить про необхідність спрямування запобіжного впливу щодо конкретних обставин, явищ, проявів, процесів, які виконують роль причин та умов чи інших детермінантів злочинного вчинку, то тим самим формується методичний кримінологічний принцип відповідності, наразі відповідності запобіжного заходу кримінологічному чиннику.

Отже, будь-яка невизначеність стосовно власних методів пізнання кримінологічних проблем, яка справді існує, пояснюється не відсутністю таких методів, а їх неповною недостатньою опрацьованістю, насамперед на теоретичному рівні, на удосконалення якої повинна спрямовуватися увага сучасної української кримінології.

§ 3. Методологічні проблеми сучасної української кримінології

Сучасний стан методологічного забезпечення кримінологічної науки та його актуальні проблеми відображені у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст., яка була схвалена Координаційним бюро з проблем кримінології

Академії правових наук у березні 2002 р.¹ У Концепції насамперед визначені методологічні засади доктринального бачення розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., а саме:

— межі наукових проблем та завдання кримінології окреслюються передусім сферою суспільних відносин, що охоплені її предметом;

— згадані суспільні відносини розглядаються у динаміці від їхнього сучасного стану до того, якими вони прогнозуються у певний період;

— концепція розвитку кримінологічної науки повинна ґрунтуватися на концептуальних засадах розвитку вітчизняної юридичної науки, а на більш загальному рівні — відповідати сучасним світоглядним та науково-теоретичним уявленням і моделям щодо демократичної трансформації українського суспільства в усіх його сферах, зокрема економіки, держави, права, політики, правопорядку та правоохорони;

— кримінологія має самостійно та у взаємодії з іншими науками реалізувати усі основні функції науки, у тому числі загальнопізнавальну, включаючи теоретико-методологічну і аналітичну, а також політичну, ідеологічну, соціокультурну, освітянську, прогностичну, конструктивно-проектну і безпосередньо прикладну;

— прогнозовані кримінологічні процеси та явища обумовлюються прогнозом дії їх соціально-економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських, соціокультурних, морально-психологічних та інших чинників, а також перспективою розвитку суспільного, громадянського та особистісного факторів загалом;

— інформаційне відображення, наукове кримінологічне пізнання та аналіз наведених процесів і явищ повинні відповідати сучасним та майбутнім оптимальним теоретичним, методологічним, інформаційно-технологічним і технічним вимогам та можливостям.

Концепція визначає, що наукові розробки у галузі кримінології за своєю тематикою та спрямованістю повинні бути методологічно зорієнтовані на сучасні прогресивні ідеї відповідно до того, що

¹ Інформаційний бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України. — 2002. — № 5. — С. 5.

цивілізаційний розвиток України можливий лише за умов демократичної трансформації та формування громадянського суспільства, де людина не декларативно, а реально постає найвищою цінністю у всіх сферах, включаючи сферу правопорядку, засоби його забезпечення, запобігання зловживанню владою державними структурами та чиновниками, а з боку громадян — своїми правами і свободами.

Сучасне методологічне забезпечення розвитку кримінологічної науки має спиратися на науково обґрунтовану модель нинішнього суспільно-політичного, економічного та іншого розвитку країни, що закріплена системою юридичних норм, вершину якої складає демократична, державницька, зорієнтована на верховенство права Конституція, а також на систему та методологічне обґрунтування спрямування і розвитку наук про державу і право та загалом суспільних наук. Наведена вихідна методологічна структура загальної теорії демократичної трансформації та розвитку українського суспільства має бути розміщена «зверху вниз» щодо цивілізаційного напрямку трансформаційних перетворень багатьох суспільних сфер, у тому числі тих, які є предметом вивчення кримінологічної науки, а саме: правопорядок, правоохорона, запобігання та протидія їх порушенням, насамперед найбільш суспільно небезпечним, якими є злочинні прояви.

Нинішній період в історії України, який повинен бути реально посттоталітарним, висуває на перший план завдання, у тому числі і для кримінології, *проділити особливу увагу захисту інтересів, загальних прав та свобод людини і громадянина, протидії збереженню авторитарних та силових методів вирішення суспільних справ.* Методологічною складовою розв'язання цього завдання є подолання успадкованого з тоталітарного режиму, нині нерідко маскованого, прагнення до вирішення кримінологічних проблем, насамперед протидії злочинним або іншим антисуспільним проявам, силою карно-адміністративних заходів. Слід усіляко сприяти розумінню *необхідності переорієнтації у цьому напрямі на профілактично-запобіжну, у тому числі значною мірою — громадську діяльність.* Такий підхід, передусім його практична реалізація, особливо у формі народного контролю, громадського осуду, гласності, із здобуттям Україною незалежності були з мовчазної згоди

та потурання влади рішуче відкинуті як атавізми компартійного режиму, з чого найбільше задоволення мали чиновники-корупціонери та казнокради. Посилаючись на значне перевантаження розкриттям злочинів та переслідуванням правопорушників фактично згорнули профілактичну роботу й правоохоронні органи, а діяльність громадських інституцій без уваги і спрямування з боку державних структур та без їхньої матеріальної підтримки стала розрізною та безпомічною.

Методологічне значення має усвідомлення того, що виконання завдань забезпечення правоохорони, правосуддя, правозахисту за нових умов значно ускладнюється проявами олігархічного поєднання влади та капіталу, спробами підкорення правоохоронної діяльності та судочинства його інтересам. Найбільшу загрозу становить поширення фактів, а згодом і тенденцій вибіркового застосування або безпідставного незастосування кримінально-правових та процесуальних засобів, справжніми мотивами якого є партійно-політична або кланова належність.

Серед настановчих засад кримінологічних досліджень мають знайти відображення сучасні методологічні ідеї та положення щодо взаємодії матеріального та духовного, економічних, соціально-політичних і морально-психологічних цінностей, соціальних та індивідуально-особистісних чинників поведінки і діяльності, включаючи злочинну. При цьому мають вивчатися та враховуватися надбання та досвід світової кримінології, різних вітчизняних та зарубіжних шкіл і течій. Кримінологія та юридична наука загалом повинні значно сприяти тому, щоб серед *головних критеріїв цивілізованості та демократичності трансформаційних процесів в Україні чільне місце посіли правові цінності та задоволення людини станом правопорядку і правоохорони, законністю засобів і методів їхнього забезпечення, захищеністю громадян від протиправних посягань, перевищення владних повноважень і свавілля з боку державних структур.*

Слід зробити наголос саме на пріоритетності правових цінностей та їх повну реалізацію, що є постійно діючою домінантою правової держави, а не політичних орієнтацій та інтересів, які мають властивість змінюватися і навіть переорієнтовуватися залежно від внутрішньої або зовнішньої кон'юнктури.

Викладені методологічні положення мають знаходити своє відображення у визначенні та дослідженні ключових проблем кримінологічної науки та правозастосовчої практики, з якими вони вступили у XXI ст. і які концептуально визначатимуть найбільш актуальні напрями наукової та правоохоронної діяльності у наступний період.

Першою такою проблемою у Концепції розвитку кримінологічної науки визнається *отримання науково обґрунтованого уявлення про стан та динаміку злочинності в Україні, результативність реґування системи кримінальної юстиції на злочинні прояви та пов'язані з ними порушення конституційних прав і свобод, законних інтересів громадян*. Нинішнє уявлення про згадані явища та процеси з огляду на кримінологічні закономірності є досить суперечливим. Незважаючи на те, що основні кримінологічні чинники не піддавалися будь-яким радикальним змінам, статистика правоохоронних органів протягом багатьох років засвідчувала стабільну тенденцію скорочення злочинності. Зокрема, відомі кримінологам чинники, які завжди обумовлювали зростання майнової та корисливої злочинності, що становить переважну питому вагу злочинності загалом, у зазначені роки в Україні мали несприятливі показники та вкрай негативну тенденцію. Але за даними статистики майже всі майнові злочини скорочувалися. За останні 10–20 років небажані зміни відбулися й стосовно деяких детермінантів злочинності. Значно скоротилася підтримка держави в освітньо-культурному розвитку дітей та молоді, а також спрямованому формуванні суспільно доцільних морально-етичних цінностей. Зanedбана система соціальної профілактики та громадського контролю за злочинністю. Не відповідає дійсним потребам стан нагляду за дотриманням законності, насамперед щодо вибіркового застосування кримінально-правових та кримінально-процесуальних засобів.

Зазначені недоліки та негаразди мали негативно вплинути на стан не лише майнової, а й насильницької та іншої злочинності, сприяти зростанню її показників. Проте, як не дивно, статистика цього не відбивала.

Другою актуальною проблемою для кримінологічного розроблення є *з'ясування дійсної сутності організованої злочинності, роз-*

визначення її реальних розмірів, обумовлюючих чинників, стратегії побигання та протидії злочинності засобами правоохоронних органів, передусім їх спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю.

Офіційні статистичні дані створюють уявлення про масштабну активну боротьбу з організованою злочинністю. Щороку реєструють 700–800 організованих злочинних угруповань, 6–7 тис. вчинених ними злочинів, 3–4 тис. осіб, які вчинили злочини у складі цих угруповань. Значення наведених показників в Україні за перерахунком на кількість населення помітно перевищують аналогічні значення інших європейських держав, а деяких — на кілька порядків.

Проте результати проведених кримінологічних досліджень щодо структури, динаміки та змісту злочинності організованих угруповань значно змінюють уявлення щодо стану боротьби з організованою злочинністю. Простежуються тенденції спрямування протидії не у сферу економіки, а щодо загальнокримінальної злочинності; виявлення у ній організованих форм не найбільш небезпечних злочинів, а переважно групових крадіжок без дійсних ознак організованості; зарахування до розряду організованих значної кількості малозначних кримінальних проявів. Усупереч світовій практиці серед груп, зарахованих до розряду організованих, лише 3–3,5 % використовували корупційні зв'язки, що ставить під сумнів віднесення до цього розряду більшості груп, зареєстрованих як організовані.

Основними причинами такого явища, поряд з недоліками законодавства, правоохоронної практики, зацікавленістю лідерів організованих злочинних угруповань, передусім в економіці, у збереженні зазначеної викривленості та невизначеності, є суттєві недоліки у науковому методологічному забезпеченні боротьби з організованою злочинністю. Наукові дослідження з цієї тематики, як правило, носять описовий характер, не містять критичного аналізу чинного законодавства та існуючої правоохоронної практики, творчого розроблення нових підходів до зазначеної проблеми через визначення змістовних ознак організованої злочинної діяльності, що загалом свідчить про суттєві методологічні прора-

хунки у відповідних розділах кримінології та науки кримінального права¹.

Потребує розгляду у методологічному ракурсі ще одна близька до зазначеної вище проблема — *розкриття системного зв'язку організованої злочинної діяльності з великомасштабною корупцією та «відмиванням» коштів, отриманих злочинним шляхом*. Насамперед потрібно визначити на теоретичному і прикладному рівнях структуру та механізми зв'язку «всередині» цього «зловісного трикутника». Основними серед них є:

1) спрямування організованої злочинної діяльності, її злочинного промислу за такими галузевими, територіальними, економічними орієнтирами, де об'єктивно існує можливість отримати максимальні прибутки та кошти;

2) використання корупційних взаємозв'язків, як правило високорівневих та великомасштабних, для отримання можливості «проникнення» за згаданими орієнтирами та здобуття максимальних прибутків передусім легальним шляхом через допущення до приватизації, привласнення, управління, експлуатації державної власності в інший спосіб, бюджетних коштів, забезпечення пільгового та іншого позаконкурентного становища у ринкових відносинах; укоріненню корупційної «вершини трикутника» сприяє те, що вказані дії та відносини відповідних установ влади та високих посадовців, незважаючи на їхню явну суперечливість загальнодержавним інтересам, суспільну небезпечність та виняткову шкідливість для економіки, її розвитку на ринкових засадах, досі залишаються поза увагою законодавців, не кваліфіковані в законі як корупційні та не тягнуть кримінальної відповідальності; наукові обґрунтування зазначених змін у законодавстві та у стратегії протидії великомасштабній корупції відстають від потреб рішучого призупинення корупційної корозії влади, яка продовжується і після зміни минулого режиму, що свідчить про невідповідність, «короткозорість» методологічного забезпечення цього напрямку кримінологічної науки;

¹ *Закалюк А. П.* Нормативне визначення організованої злочинної діяльності: теоретичне та практичне значення // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. — 2001. — № 4. — С. 20; *Закалюк А.* Організована злочинна діяльність: Сутність і потреби нормативного визначення // *Вісн. Акад. правових наук України*. — 2002. — № 1. — С. 130.

3) створення сприятливих умов для «відмивання» коштів організованої злочинності у легальний обіг, насамперед через вкладання їх як капіталу, у тому числі під виглядом іноземних інвестицій; зазначена «сприятливість» проявилася, зокрема, у тому, що в процесі законодавчого визначення в Україні основ запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, було проігноровано (та й зараз ігнорується) концептуальне застереження кримінологів про органічне походження найбільш небезпечного відмивання від організованої злочинної діяльності, кошти та доходи якої насправді прагнуть відмити, бо без такої можливості ця діяльність втрачає сенс. Врахування того, що за відмиванням коштів стоїть організована злочинність, повинно було концептуально проявитися в іншому розумінні його сутності, форм прояву, у визначенні системи та суб'єктів фінансового моніторингу, головне — у наділенні їх, передусім суб'єктів державного моніторингу, реально незалежним статусом, такими правами, правовими засобами контролю, перевірки, зупинення підозрілих операцій, формами своєчасної та ділової взаємодії з правоохоронними органами, що були б адекватні силам і можливостям вкрай небезпечного супротивника, яким є організована злочинність¹.

Існує ряд інших кримінологічних проблем, дослідження та розв'язання яких потребує удосконалення, а подекуди й розроблення нового методологічного забезпечення. До них слід віднести такі проблеми:

— визначення понятійних категорій, стану, структури, а також стратегії, основних напрямів і засобів протидії транснаціональній злочинності, дослідження її походження і живлення, насамперед за рахунок національної організованої злочинності;

— систематизація та додаткове отримання науково обґрунтованої інформації про причини і умови вчинення злочинів, створення організаційних та інформаційно-технологічних умов і засобів для її докорінно кращого використання, передусім через проектування

¹ Відповідні норми були передбачені у законопроекті, розробленому під керівництвом АПрН України ще в першому півріччі 2000 р. та схваленому Урядовим комітетом Кабміну. Але тодішній керівник ДПА знайшов владний засіб, щоб зупинити розгляд законопроекту на засіданні Уряду. Під час наступного переспорювання з проектом було виключено дієві засоби контролю та протидії і зрештою повністю змінена його спрямованість стосовно протидії організованій злочинності.

та формування автоматизованих банків даних щодо показників динаміки криміногенних чинників різних категорій і видів злочинів та інших суспільно небезпечних правопорушень і спрямування запобіжної діяльності щодо тих чинників, у яких поширюється криміногенна дія;

— наукове переосмислення та обґрунтування за сучасних умов напрямів, форм та засобів запобігання злочинності; останні мають відповідати науково обґрунтованим кримінологічним прогнозам динаміки чинників злочинності та кримінологічної ситуації. Деякі методологічні положення, що визначають концептуальний підхід до опрацювання прогнозу згаданих явищ, його основні передумови та чинники містяться у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. Безумовно, методологічні засади кримінологічного прогнозування та здійснення на його основі діяльності щодо запобігання злочинності підлягають більш детальному розробленню, про що докладніше йтиметься у главі 9 Книги 1 Курсу.

Потребує уточнення та переосмислення низка методологічних положень у зв'язку з необхідністю більш глибокого розроблення на сучасному рівні проблем особи злочинця, детермінації та механізму її злочинних проявів. З огляду на те, що кримінологічна ситуація в Україні та в інших пострадянських країнах після розпаду Союзу РСР виразно підтвердила визначальну (що не означає лише єдину) роль соціально-економічних детермінантів більшості злочинних проявів, доцільно методологічно спрямувати вивчення впливу цих чинників на окремі соціальні групи, за різних умов, щодо окремих видів злочинів, насамперед корисливих та корисливо-насильницьких. Слід дослідити зв'язок цих детермінантів із процесами несприятливого формування особи, передусім неповнолітнього, юнацького віку, соціально незайнятого та нереалізованого у суспільному середовищі, а також з особливостями національного менталітету, етнічною, релігійною, у тому числі конфесійною, належністю. Разом з тим мають бути використані нові політичні умови світоглядного плюралізму, обумовлений ними більш широкий дослідницький потенціал та останні досягнення наук про людину, зокрема біологічної науки, для комплексного вивчення психологічних та психофізіологічних детермінантів,

вроджених інстинктів, рефлексій, закодованих мотивацій та емоцій, інших генетичних та психічних індивідуальних особливостей особи злочинця, визначення їхнього справжнього детермінуючого впливу на різні можливості набуття особою соціального досвіду та культури, суспільного самоусвідомлення, адаптації у соціумі згідно з його стандартами, правилами, нормами, у тому числі тими, що містять кримінально-правову заборону, а також для розроблення відповідних профілактичних, корекційних, реабілітаційних рекомендацій. Одночасно у публікаціях слід забезпечити подання достатньої наукової аргументації для того, щоб чітко розрізнити висунення відповідних ідей у значенні гіпотез, які потребують дослідної експериментальної перевірки, від висновків, що ґрунтуються на репрезентативних наукових дослідженнях.

Методологічними завданнями є подолання відставання у розробленні теоретичних проблем від потреб науки і практики, приведення кримінологічних досліджень та викладання кримінології у відповідність з новим законодавством, у тому числі уніфікованим згідно з європейськими стандартами, піднесення розроблення методологічних засад кримінології на рівень розвитку загальносоціальних наук, передусім філософії, їхнє широке представницьке обговорення.

В удосконаленні методичного забезпечення кримінології необхідно розширити взаємодію з іншими науками, насамперед соціологією, психологією, кримінальним правом, педагогікою, правовою статистикою, прогностикою, математикою, одночасно забезпечити точність і вірогідність застосування методів інших наук. Методи дослідження інших наук мають сприйматися зважено, очевидно, лише до того конкретного об'єкта, який є спільним предметом пізнання з відповідною наукою, та у тих конкретних цілях, які ставить перед собою кримінологія.

Потрібно сприяти розвитку спільних досліджень з представниками інших наук з проблем, що потребують їхньої участі. Разом з тим необхідно усвідомлювати, що така наукова співпраця не є «інтеграцією» кримінології в ці науки, бо кримінологічна наука має свій предмет та свої цілі. З концептуальних позицій має розглядатися та підвищуватися представництво кримінології та

результатів кримінологічних досліджень у визначенні державної політики запобігання та протидії злочинності в Україні.

Методологічним та загалом стратегічним завданням кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. є забезпечення суспільного визнання потреби у кримінології, зокрема необхідності врахування кримінологічних обґрунтувань під час визначення шляхів і засобів розв'язання проблем подальшого розвитку держави і права, законодавства, практики його застосування, управління діяльністю у галузі запобігання та протидії злочинності, подолання у ній збочень та викривлень, пов'язаних з режимом Л. Д. Кучми, удосконалення сфери правоохорони, захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, використання для цього у кримінологічній практиці можливостей демократизації, розвитку громадянського суспільства, що задекларовані новою владою.

Значним стимулом для розвитку кримінологічної та всієї юридичної науки, удосконалення їхньої методологічної та методичної основ мала б стати рішуча зміна ідеології та практичного ставлення державних інституцій до використання надбань науки, результатів наукових, зокрема кримінологічних, розроблень. У нас немає нестачі декларацій та загальних вказівок вищих органів влади з цього приводу. Проте урядові чиновники, керівники багатьох правоохоронних органів не сприймають цих вказівок. У попередні роки вчених, зокрема кримінологів, значно рідше залучали до опрацювання проектів державних програм, планів, урядових заходів, розроблення проектів законодавчих актів, а у разі залучення продовжували здебільшого ігнорувати пропозиції науковців, найчастіше з мотивів так званої «практичної недоцільності», відсутності фінансових ресурсів тощо. Практика ігнорування наукової думки не відповідає сучасним цивілізаційним потребам наукового забезпечення діяльності державного апарату, системи правоохорони і має бути не на словах, а на ділі припинена вищими керівними інстанціями. Будемо сподіватися, що нова влада нарешті з розумінням поставиться до цього. Одночасно має бути вирішена на державному рівні у методологічному, нормативному, методичному та організаційному відношенні проблема впровадження наукових розробок, у тому числі з кримінологічної тема-

тики. Потрібна чітка система їхнього розгляду, фахової оцінки, визначення порядку реалізації аж до впровадження у практичну діяльність.

Рекомендована література

1. *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України. — К., 2002.
2. *Концепція* розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України. — 2002. — № 5.
3. *Закалюк А. П.* Методологічні проблеми в Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 груд. 2002 р.). — Х., 2003. — С. 290–292.
4. *Даньшин І. М.* Методологія і методи кримінологічної науки // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 груд. 2002 р.). — Х., 2003. — С. 292–295.
5. *Закалюк А. П.* Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної науки // Вісн. Акад. правових наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 633–656.
6. *Проблеми методології сучасного правознавства* // Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 9–10 жовт. 1996 р.). — К., 1997. — С. 19–22.
7. *Кримінологія: Учеб.* / Под ред. Г. А. Аванесова. — 3-е изд. — М., 2005.
8. *Паниотто В. И., Максименко В. С.* Количественные методы в социологических исследованиях. — К., 1982.
9. *Чурилов Н. Н.* Проектирование выборочного социологического исследования. — К., 1986.

Глава 4

Теорія злочинності

§ 1. *Природа, сутність та поняття злочинності*

Злочинність, її сутність та природа належать до предмета науки кримінології, становлять один з основних його елементів. Теорія злочинності займає центральне місце у кримінологічній науці. Вона містить теоретичні та методологічні положення щодо наукового розуміння природи, сутності, поняття злочинності, форм її проявів, основних кримінологічних характеристик, показників останніх, методологічних засад їх вимірювання тощо. З теорією злочинності пов'язані та значною мірою є похідними від неї кримінологічні теорії: причин та загалом детермінації злочинності, особи злочинця, запобігання злочинним проявам, а також інші питання, що становлять теоретичну частину науки кримінології.

До злочинності як суспільного феномену з давніх-давен, ще до виникнення та формування кримінології як науки, звертали увагу багато мислителів: філософів та психологів, теологів та етнографів, біологів і медиків. На сьогодні немає жодної науки соціально-гуманітарного або навіть біолого-природничого напрямку, яка б не торкалася феномену злочинності, намагаючись розкрити його природу та зробити «свій внесок» у її пояснення. І це не дивно — проблема злочинності завжди перебувала у центрі уваги суспільства. За опитуваннями громадської думки не лише в Україні, а й у інших країнах, у тому числі високорозвинутих, проблеми злочинності, її обмеження, контролю над нею давно вже посіли провідне місце серед проблем, які найбільше турбують суспільство, пропускаючи поперед себе хіба що проблеми забезпечення економічного розвитку та матеріального достатку. Проте

вже давно доведено, що ці проблеми та злочинність, принаймні значна її частина, мають двосторонній обумовлюючий зв'язок.

Центральним або, говорячи мовою теорії систем, системоутворюючим елементом проблеми злочинності є питання про її природу. З його розв'язанням пов'язане розуміння її сутності, закономірностей, шляхів та засобів протидії. З перших висловлювань щодо злочинності, які належали античним філософам Аристотелю та Платону, і фактично до наших днів панує єдина думка стосовно того, що злочинність існує у суспільстві і, перш за все, є суспільним феноменом. Багато дослідників злочинності у різні часи пов'язували її із соціальною недосконалістю суспільства, яке не забезпечує вирішення його соціальних проблем, у тому числі формування потрібної суспільної спрямованості та етичної поведінки громадян, насамперед молодого покоління. Тим самим вчиненню злочинів давно надавалася соціальна ознака.

Поряд із вивченням соціальної організації та її зв'язку з формуванням особи увага видатних гуманістів так званої класичної традиції у XVIII ст. (Томас Гоббс, Ієремія Бентам, Чезаре Беккарія, Джон Локк та ін.) була звернена на концепцію людської природи та її поведінки, а частина з них до того сповідувала ідею природного права. З цього безпосередньо виводилася і концепція злочину. «Природа розпорядилася так, що людством керують два найвищі господарі — страждання та насолода» — писав у 1789 р. Ієремія Бентам. Отже, злочин — це простий вчинок, спрямований на задоволення якогось із цих устремлінь. На підставі такого розуміння природи злочину робилися висновки: людина завжди поводить себе раціонально, може вільно обрати свій шлях, нехай навіть незаконний та визнаний злочинним. Зрештою, всі люди, у тому числі і ті, які вчиняють злочини, насамперед дбають про власні інтереси й від природи не схильні підпорядковувати їх інтересам інших¹. Зрозуміло, який «рецепт» щодо протидії злочинам звідси випливав: людину треба в інтересах суспільства, якщо вона з ними не рахується, примусити через покарання обмежити свою волю щодо вчинення злочинів.

¹ Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / Пер. з англ. — Х., 2000. — С. 26.

Однак ідеї соціальної обумовленості злочинних проявів розвивалися і отримали подальший розвиток у працях соціалістів-утопістів Т. Мора, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та інших, які, вбачаючи зв'язок злочинності з природою суспільства, пов'язували його з такими проявами останнього, як приватна власність, експлуатація та гноблення людей. Оскільки, на їхню думку, пізніше успадковану ще й марксистами, злочинність є породженням експлуаторського суспільства, тому ліквідувати її можна лише змінивши суспільний лад на соціалістичних засадах.

Серйозним підтвердженням соціальної сутності феномену вчинення злочинів стали регулярні статистичні спостереження за ними (початок XIX ст., бельгійський математик Альфред Кетле та його сподвижники). Ці спостереження виявили, по-перше, фактичну незмінність даних щодо кількості злочинів на одній території протягом тривалого часу, по-друге — зв'язок між показниками вчинення злочинів, передусім крадіжок та інших майнових посягань, з даними попереднього року стосовно врожайності зерна та винограду (сировини для хліба та вина). Статистичні дослідження дали змогу виявити *соціальні закономірності* людської активності, у тому числі негативних проявів, зокрема те, що «будь-який соціальний стан передбачає відповідно певну кількість та певний порядок вчинків, що є необхідними наслідками його організації»¹.

У руслі загального розвитку наук, у тому числі суспільних, у середині XIX ст. зросла увага до формування наукових методів отримання та використання емпіричних та дослідно-експериментальних показників. Ці процеси, а також упорядкування статистичного обліку фактів вчинення злочинів, що відкрило їхні сталі тенденції, зокрема зростання, позначилися на формуванні окремої наукової галузі — кримінології, яка одним із перших завдань вбачала пошук даних щодо з'ясування природи вчинення злочинів та виявлення можливих особливостей людей, які їх вчиняли. Інтерес до з'ясування цих загальнозначущих питань виявили не лише фахівці суто кримінального напрямку, а й ті, в яких об'єктом вивчення була загалом людина. Саме за таких умов в останні десяти-

¹ Кетле А. Человек и развитие его способностей. — СПб, 1865. — С. 7.

гірниччя XIX ст. з'явилися твердження, а згодом й теорія, що запечувала соціальний характер злочину. Вона належала італійському тюремному лікарю-психіатру Чезаре Ломброзо. Завдяки масовим обстеженням в'язнів Ломброзо виявив у значної кількості засуджених (більше третини) ті чи інші антропологічні, фізіологічні та психологічні ознаки, що відрізняли їх від осіб, які не вчиняли злочини. За думкою дослідника, згадані біологічні особливості «відкинули» перших на нижчий щабель розвитку, що й призвело їх до вчинення антисоціальних дій, зокрема злочинів.

На підставі отриманих даних Ч. Ломброзо зробив висновок: вчинення злочинів більшою мірою є природним явищем, яке має біологічне, а частково й кримінально-генетичне походження. Однак Ломброзо не вдалося розробити загальну теорію, яка системно зорганізувала виявлені ним індивідуальні відмінності. До того ж у подальших працях він визнав, що біологічні кореляти перебувають у взаємозв'язку з іншими: метеорологічними, антропологічними, демографічними, освітніми, економічними, релігійними, політичними тощо, перелік яких, за висловом деяких сучасних кримінологів, «великою мірою нагадує університетський навчальний план»¹.

Започаткований Ч. Ломброзо біологічний напрям у кримінології мав багато послідовників, які заявляють про себе у цьому чи іншому вигляді і до цього часу. При цьому предметом їхньої уваги стають або притаманні, на їхню думку, загалом людській (не лише злочинній) поведінці механізми неусвідомленої (інстинктивної, вродженої, імпульсивної) активності або схильності до злочинних вчинків успадкованого, фізіологічного, у тому числі біоклітинного, а також конституціонального, емоційно-темпераментного, іншого біологічного або біосоціального походження. Слід зазначити, що жодна з названих ознак не отримала переконливого експериментального підтвердження, особливо як визначальна детермінанта. Відомості про них зазвичай широко та сенсаційно рекламуються як «нове» бачення природи злочинності, яке вимагає нетрадиційних засобів запобігання та протидії. Насправді відомі нам «новітності» за умов об'єктивної науково-методологічної оцінки доки ще не ви-

¹ Готтфредсон М., Герші М. Зазнач. праця. — С. 71.

ходять за межі наукових гіпотез, які потребують репрезентативного емпірично-експериментального дослідження. Проте не рахуватися з даними про їх присутність у складному механізмі обумовлення людських вчинків, включаючи деякі форми злочинних діянь, також не можна.

З кінця XIX — початку XX ст. у суспільно-гуманітарних науках, у тому числі кримінології, на зміну класичному розумінню людської поведінки, яке ґрунтувалося на виборі особою останньої згідно з власними інтересами, запанувала позитивістська традиція. Вона у значенні основного методологічного постулату ставить детермінованість людської діяльності і людської активності в цілому. При цьому різні детермінанти визначають відмінності цієї активності, у тому числі такий її різновид, яким є злочинна поведінка. Залежно від характеру детермінант, яким надавалося визначальне значення в обумовленні поведінки, позитивізм розвивався за різними напрямками.

Психологічний позитивізм доводить, що людська поведінка, включаючи злочинну, великою мірою формується через закріплення та слідування певним моделям, механізмам, навичкам. Серед останніх чільне місце відводиться феноменам «агресії», «насильства», категоріям психопатології, сексології та сексопатології, а також психологічним утворенням — наприклад, таким поняттям, як «нахил», «властивість», «характерологічна риса», «установка», «спрямованість».

Широкого розвитку, особливо у США, набули різні напрями соціологічного позитивізму. Серед них є такі теорії: «множинності факторів поведінки», «соціальної дезорганізації», «грудової унормованості», «соціалізації» та неякісного різновиду останньої у формі девіації, соціального відхилення, соціального розчарування та подальшої реакції на небажані для особи наслідки соціальної «стратифікації» у вигляді злочину. Останній визнається альтернативним засобом досягнення матеріального добробуту, в цілому «порятунку» від нестерпного життя.

Значного поширення, особливо у другій половині XX ст., набули різні течії економічного позитивізму й теорії визначальної ролі економічних факторів в індустріальному та постіндустріальному суспільстві. Економічна модель виходить з того, що будь-які типи

Поведінки (злочинні або незлочинні) є наслідком реалізації інтересів особи. Для економічного позитивізму ці інтереси — економічні, вони визначаються місцем у системі економіки, у процесі виробництва, отримання економічної вигоди та, значною мірою, — матеріального достатку. Безперечно, практика та її дослідження доводять відставність цих ідей, але, головним чином, не у безпосередній детермінації злочинів, а на більш високому соціальному рівні обумовлення і не впливають однаково на усі види злочинної активності.

Потрібно об'єктивно констатувати, що на сьогодні жоден з поглядів на природу вчинення злочинів та злочинності в цілому не може бути визнаний панівним, так само, як і не можна його безареляційно відкинути. Очевидно, що природа феномену злочинності та вчинення злочину є різнообумовленою, а їхня детермінація багаторівневою, що більш докладно розглядатиметься у наступній главі Курсу.

Перейдемо до визначення поняття злочинності, тобто відображення у ньому об'єктивно-сутнісного, а не природи, походження, ознак та проявів.

Може виникнути питання: чи правомірно та можливо розглядати поняття предмета пізнання окремо від його природи? Безумовно, поняття і природа предмета пізнання тісно пов'язані. Через природу і походження предмета значною мірою визначається значущість останнього, а це головна складова його поняття. Проте пов'язаність не означає ідентичності. Походження та природа предмета дають відповіді на питання «звідки» та «чому», а поняття має відповісти на питання «що являє собою предмет?», «у чому його предметна сутність?». Відомий знавець у галузі системи понять К. К. Платонов «ідеал науки» визначав за такою схемою:

- предмет або явище, яке пізнають;
- поняття, що відображує його сутність;
- термін, що однозначно відображає це поняття;
- сприйняття терміна;
- відтворення у ньому того самого поняття;
- уявлення (через поняття) значущості того самого предмета або явища¹.

¹ Платонов К. К. О системе психологии. — М., 1972. — С. 16.

Отже, природа та походження предмета не є безпосередніми елементами його поняття, а у сукупності з іншими елементами беруть участь у визначенні сутності предмета.

Історичний аналіз свідчить, що термін «злочинність» з'явився у літературі та публічних виступах у другій половині XIX — початку XX ст. Іноді перше визначення злочинності у цілому як законірного явища для конкретних умов та конкретного суспільства пов'язують із розвитком у XIX ст. демографічної та кримінальної статистики, зокрема, з доповіддю відомого бельгійського математика Адольфа Жака Кетле, з якою він виступив 09.07.1831 р. на засіданні Королівської академії наук у Брюсселі. Після ознайомлення з опублікованими працями вченого можна зазначити, що він не вживав термін «злочинність», а писав про можливість вираховувати кількість людей, які вчинять злочини, оскільки будь-який соціальний стан передбачає відповідно певну кількість та певний порядок проступків, що є необхідними наслідками його організації¹.

Першими вживали термін «злочинність» у працях або текстах виступів Е. Феррі (1881), Г. Тард (1886), А. Лакассань (1886), Ф. Ліст (1889), П. Лафарг (1890), Д. А. Дриль (1895), А. Принс (1896), Е. Дюркгейм (1900), Н. Коляяні (1903), М. М. Гернет (1905, 1906), Г. Ашаффенбург (1906), Я. Етінгер (1909), Х. Чарихов (1910), В. Бехтерев (1909), В. Бонгер (після 1906) та ін.

Цей термін вживали, як правило, у двох випадках: під час відображення загальної кількості злочинів, учинених за певний час на певній території («статистичний підхід»), а також при визначенні їх узагальненої сукупності, що зумовлюється відповідними соціальними або суспільними умовами, загалом соціальною організацією суспільства («соціальний або якісний підхід»).

Зазначені підходи до терміна «злочинність» у своїх основних рисах збереглися у західній науці фактично до наших днів. Для західної криминології взагалі є нехарактерним вживання та теоретичне визначення поняття злочинності. Його розуміють здебільшого як робоче поняття, що позначає сукупність індивідуальних злочинів, яка становить предмет теоретичного та емпіричного

¹ Кетле А. Человек и развитие его способностей. — СПб, 1865. — С. 7.

вивчення. До терміна «злочинність» частіше звертаються, коли розглядають чинники, причини, нахили, які зумовлюють різні соціальні відхилення, зокрема суспільно небезпечні (Е. Х. Сатерленд, 1934; Д. Тафт, 1956; Т. Селін, 1962; Р. К. Мертон, 1957; А. Коен, 1955; Р. А. Клауорд, Л. Е. Оулін, 1960 та ін.). В одній з опублікованих в Україні праці американських фахівців читаємо: «Теорії злочину природно породжують інтерес до нахилів тих людей, які скоюють кримінальні діяння. Ці нахили часто називають «злочинністю»... ми намірялися обмежитися... реєстром індивідуальних особливостей, які надаються для опису «злочинності», скажімо, такими рисами, як агресивність, фізична конституція, рівень активності та інтелект»¹. Відомо, що деякі представники соціальних наук на Заході взагалі вважають злочинність нормальною функцією суспільства, яка має певний «поріг насичення»².

Інше ставлення до потреб визначення поняття злочинності формувалося у радянській системі. Вже у першому десятилітті після Жовтневої революції правники, головним чином представники науки кримінального права, поряд із вивченням юридичної форми злочинного діяння, аналізом міри їхнього поширення, яке іменували злочинністю, зачіпали й соціальну сутність злочину³. Проте саме поняття злочинності вивчали мало, на що було звернуто увагу під час диспуту з питань вивчення злочинності в СРСР, який відбувся у 1929 р.⁴

Приблизно з цього часу в загальному руслі ідеологізації науки та соціальних процесів на ґрунті марксизму-ленінізму поширилося прагнення доводити, де тільки можливо, переваги соціалізму над капіталізмом. У царині вивчення злочинності ця тенденція поєдналася з «розвінчанням» «біологізаторства» у визначенні чинників злочинних проявів. Обґрунтовувалася, передусім на теоретичному рівні, відсутність у новому ладі власних детермінант злочинності. Доводилося, що остання є перехідним явищем, зумовленим експлуатацією та несправедливістю, притаманними

¹ Готтфредсон М., Герші Т. Знач. праця. — С. 108–109.

² Фокс В. Введение в криминологию. — М., 1980. — С. 19.

³ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. — М., 1969. — С. 170.

⁴ Революция права. — 1929. — № 3. — С. 57.

капіталістичному суспільству. Наявність злочинності в країні Рад пояснювали залишками минулого у свідомості людей або шкідливим впливом на них буржуазного оточення. Спочатку згаданими чинниками пояснювали лише злочинні діяння. Підсумком цих напрацювань може слугувати стаття «Злочин», опублікована у першому виданні «Большой Советской Энциклопедии», яке вийшло у 1940 р. У ній було зазначено: «В дійсності злочин виник тільки на тому етапі розвитку суспільства, коли з'явилася приватна власність, класи і держава, і має виразно класовий характер». Тут же доводилося, що з перемогою соціалізму зникнуть соціальні причини, які викликають різні соціальні відхилення, включаючи злочинність¹. Надалі інструментом реалізації названої ідеологічної конструкції стало поняття злочинності.

Не випадково після відновлення в Радянському Союзі у кінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. наукового кримінологічного дослідження злочинності визначенню останньої був наданий густозабарвлений соціальний, ідеологічний зміст. Так, уже в першому підручнику з кримінології, виданому у 1966 р., у визначенні поняття злочинності було фактично повторено довоєнну ідеологічну конструкцію: «соціально та історично обумовлене явище», яке виникло за умов експлуататорського ладу, досягає найвищого рівня під час капіталізму, а у процесі розвитку соціалістичного суспільства підриваються основні соціальні корені злочинності, проте ще зберігаються деякі причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів². Поряд із цим визначенням, яке фактично розкривало не поняття злочинності (її предметну сутність), а містило політико-ідеологічне трактування її походження та природи, зазначалося, що «злочинність включає у себе всю сукупність конкретних злочинів, вчинених у певний період часу у цьому суспільстві, але не є простою сумою цих злочинів»³. Невдовзі Н. Ф. Кузнецова запропонувала об'єднане «комплексне» поняття злочинності, визначаючи, що це є «відносно масове історично-мінливе соціальне, яке має кримінально-правовий характер,

¹ Большая советская энциклопедия. — М., 1940. — Т. 46. — С. 764.

² Криминология. — М., 1966. — С. 53–54.

³ Там само. — С. 55.

вище класового суспільства, що складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у певній державі у певний період»; при цьому «між усіма ознаками і властивостями злочинності (далі зазначено: класовість, класовість, історична мінливість, соціально-правовий зміст. — Авт.) існує діалектична єдність»¹. Отже, тут поєднано соціально-ідеологічне ставлення до природи злочинності з її кримінально-статистичною предметністю у вигляді маси конкретних злочинів, що визначаються правовими ознаками. Цю сукупність конкретних кримінально-правових діянь конкретних осіб названо «соціальним явищем» з огляду на те, що на загальносоціальному рівні вони мають спільні соціальні чинники, які їх обумовлюють.

Згадане об'єднане «соціально-статистичне» визначення виявилось досить сталим. Протягом декількох десятиліть воно популяризувалося у союзних підручниках та курсах з кримінології, наводилося у працях багатьох відомих фахівців (І. І. Карпець, 1969; О. М. Яковлев, 1971; М. О. Стручков, 1979; П. І. Гришаєв, 1967, 1977; А. І. Долгова, 1997, 2000 та ін.). Разом з тим усвідомлювалося, що «визнання злочинності як соціального явища пов'язане з визнанням її обумовленості соціальними умовами»². Деякі автори (У. С. Джекебаєв, Г. А. Аванесов та ін.), беручи до уваги соціально обумовлюючу складову «об'єданого» поняття злочинності, намагалися довести відносну самостійність останньої як соціального явища, її об'єктивну соціальну реальність, вважали, що в «об'єднаних» визначеннях «не досить чітко виявлені специфіка та діалектика злочинності саме як соціального явища»³.

Інші автори — прихильники «статистичного» підходу, визнаючи соціальну природу злочинності, обмежували її предметне поняття сукупністю всіх злочинів, вчинених у певному місці у певний час, та сукупністю злочинців, винних у вчиненні злочинів (В. М. Коган, 1977). Більше того, ці дослідники визначали, що

¹ Кузнецова Н. Ф. Знач. праця. — С. 173–174.

² Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. — М., 1971. — С. 40.

³ Панкратов В. В. Преступность // Понятия советской криминологии. — М., 1985. — С. 11, 14.

індивідуальна злочинна поведінка є первинною «клітиною» злочинності, і у розумінні антисуспільних явищ у цілому ця поведінка має своїм наслідком злочинність¹.

Вчені країн — членів тодішнього соціалістичного табору в основному дотримувалися викладеної позиції радянських кримінологів у визначенні поняття злочинності як соціального явища, яке у реальній дійсності виявляється сукупністю злочинів, їх сумарним утворенням. Угорський кримінолог Міклош Вермеш супроводив сприйняття цієї позиції застереженнями: визначення поняття злочинності потребує «розкриття соціальної дійсності»². Польський вчений Брунон Холіст зазначав, що традиційне розуміння злочинності як сукупності кримінально караних діянь може бути прийнято лише на конвенційній основі, оскільки ми не знаємо її визначення, «яке б відповідало дійсності»³. Чеські кримінологи, розуміючи під злочинністю «комплекс соціально обумовлених діянь», зазначали, що початковим моментом її вивчення є «злочинна діяльність» з урахуванням латентної злочинності⁴.

В Україні за радянських часів питання визначення поняття злочинності здебільшого розглядав І. М. Даньшин. У одній зі своїх ранніх праць він пов'язував її розуміння із сукупністю антисуспільної поведінки, що суперечить моралі, яка панує за радянських умов⁵. Пізніше вчений фактично приєднався до поширеного на той час визнання соціального поняття злочинності як явища, що становить органічну сукупність антисуспільних діянь, заборонених кримінальним законом⁶. Поняття злочинності вивчали також А. Ф. Зелінський, І. К. Туркевич та ін.

Загалом на теренах СРСР, а також у країнах соціалістичного табору панував концептуальний підхід до визначення поняття злочинності як соціального явища.

¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. — М., 1968. — С. 4.

² Вермеш М. Основные проблемы криминологии. — М., 1978. — С. 115.

³ Холыст Б. Криминология. Основные проблемы. — М., 1980. — С. 40.

⁴ Криминология / Под ред. И. Незкусила. — М., 1982. — С. 16.

⁵ Даньшин И. Н. Предмет советской криминологии // Тез. докл. науч. конф. профессорско-преподавательского состава Харьковского юрид. ин-та. — Х., 1968. — С. 186.

⁶ Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия. — К., 1998. — С. 16.

Ще за радянських часів окрему позицію у цьому питанні займала група вчених, які вивчали злочинність у соціологічному та соціально-психологічному аспектах (Л. І. Спиридонов, І. Б. Михайловська, Я. І. Гілінський та ін.). Вони вважали, що поняття злочинності має включати таку суспільну ознаку, яка б на рівні суспільства визначала те спільне, що є характерним для кожного злочину і їхньої сукупності в цілому. Пропонували таким спільним вважати суперечність кримінальної поведінки окремих членів суспільства інтересам останнього, яка порушує його нормальне функціонування як соціальної системи¹. Отже, злочинність визначалася вже не як явище, а як своєрідний різновид соціальної поведінки певної частини членів суспільства, який не збігається з інтересами та нормами суспільства, «відхиляється» від них. Ця позиція ґрунтувалася на необхідності визначення «соціального» не як атрибутивної ознаки, а через розкриття його предметної сутності. Остання вбачалася у розумінні соціального як форми людської діяльності у суспільстві. «Становлення соціального відбувається у процесі діяльності людей, спрямованої на задоволення потреб, на підтримання їхнього існування»². При цьому формуються та передаються через покоління специфічні людські засоби та форми суспільно значущої інформації, типи діяльності, стандарти, норми, у тому числі норми-заборони суспільно небезпечної поведінки. Різновидом порушення цих норм, визначених у кримінальному законі, є злочини. Вони визначаються через формальні, нормативні ознаки, які не відображають їхню сутність як проявів соціального. Тому розуміння злочинності як сукупності злочинів замінює «сутнісне» визначення специфічного соціального явища описанням його емпіричних проявів. Про цю відмінність сутнісного та зовнішнього (як явища) у понятті злочинності писав і О. Б. Сахаров: «Слід розрізняти сутнісний зміст злочинності та її зовнішнє виявлення», сутнісне у тому, що це є «особливий вид соціальної (а точніше антисоціальної) поведінки»³. Тобто злочинність у розумінні її соціальності становить певну частину (як писав

¹ Спиридонов Л. И. Социология преступления. — М., 1978. — С. 29.

² Гілінський Я. И. «Отклоняющееся поведение» как социальное явление // Человек и общество. — Изд. ЛГУ. — Вып. VIII. — 1971. — С. 114.

³ Сахаров А. Б. Некоторые принципиальные вопросы советской криминологии // Криминология и уголовная политика. — М., 1985. — С. 27.

Я. І. Гілінський — «конструкт») суспільства як соціального цілого, яка суперечить його життєво важливим інтересам та нормам і по суті є «патологією суспільного життя»¹, що проявляється у вигляді суспільно небезпечної діяльності. Згадана позиція, що переводила розуміння злочинності з абстрактного поняття «явище», поєднаного з емпіричною сукупністю злочинів, у русло її предметно-сутнісного визначення, хоч і визнавалася такою, «що не позбавлена підстав»², на жаль, не отримала уважного ставлення і розвитку у радянських кримінологів за часів існування СРСР та, скільки відомо, після його розпаду.

Частковим винятком щодо цього може бути докторська дисертація на тему «Преступность и общество», яку захистив С. М. Шапієв у Санкт-Петербурзі у 2000 р. У авторефераті дослідник стверджує: «Провідним у розумінні соціальності суспільства є констатування його особливої форми колективного надіндивідуального буття людей, що фіксується у понятті «соціальна діяльність загалом»... розгляд суспільства як соціальності загалом, тобто на рівні соціуму, повинен тягнути за собою і межове абстрактне представлення злочинності — «злочинність загалом», тобто як самотожне явище, обумовлене історичною відносністю, мінливістю, якісною, змістовною неоднорідністю діянь, що визнаються злочинними, у тому чи іншому суспільстві, у той чи інший відрізок часу»³. У авторефераті правильний підхід до потреби визначення злочинності на рівні соціуму як «соціальної діяльності загалом» все ще поєднується з традиційним представленням «злочинності загалом» у вигляді явища, яке зумовлене змістовно неоднорідними злочинними вчинками.

За суверенної України у навчальній літературі та інших працях з кримінології визначення злочинності як «соціального явища», традиційне для радянської доби, було «відчищено» лише від ідеологічно-класового забарвлення, а по суті збереглося без змін⁴.

¹ Подгорецкий А. Патология общественной жизни / Пер. з польськ. — Варшава, 1969. — С. 30.

² Курс советской криминологии: В 2 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 7.

³ Шапиев С. М. Преступность и общество: Криминологическое теоретико-прикладное исследование: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — СПб, 2000. — С. 16.

⁴ Криминологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 36.

Дещо відрізняється спроба О. Г. Кулика характеризувати злочинність на інших, більш сучасних методологічних засадах. Він стверджує, що злочинність «являє собою передусім вчинення частиною членів суспільства діянь, які спричиняють шкоду суспільству»¹. Позитивним у цій характеристиці є насамперед «олюднення» злочинності, яка є витвором (хай шкідливим, негативним) людей, їхніх діянь у суспільстві. В одній із пізніших українських публікацій злочинність та її прояви охарактеризовані «як діяльність, спрямована на протизаконне задоволення потреб певної частини суспільства за рахунок інтересів більшості його членів»², що також є певним відходом від абстрактної конструкції: «злочинність — соціальне явище».

Визначимо власне поняття злочинності. Насамперед розглянемо, наскільки придатним для визначення сутнісно-предметного змісту цього поняття є термін «явище». Явище, як і сутність, належить до основних філософських категорій для відображення найбільш загальних форм предметного світу та його пізнання людиною. На відміну від сутності, яка становить внутрішній, глибинний, порівняно стійкий зміст предмета, виявляє його природу, сукупність найбільш значущих властивостей і відносин, «явище — це зовнішні, такі, що спостерігаються, звичайно більш рухливі, мінливі характеристики того чи іншого предмета»³. Поняття, як було зазначено вище, — це відображення об'єктивно-сутнісного, що є у речах, предметах, явищах. Останнє *ставити під сумнів придатність терміну «явище» для відображення у понятті злочинності її сутності.*

Суспільними (соціальними) явищами зазвичай називають такі, що є комплексним проявом природних (об'єктивних) і суб'єктивних (людських) чинників, наприклад голод, епідемія, фінансова криза, а також ті, які є безпосереднім результатом активності людей. Останні, виходячи з їхньої предметної сутності, що полягає у людській активності, навряд чи правильно також іменувати безстороннім терміном «явище», тобто такими, що виявляються самі

¹ Курс кримінології. Загальна частина / За заг. ред. О. М. Джуки. — К., 2001. — С. 47.

² Библиография литературы: Учеб.-справ. пособие / Сост. В. П. Бахин, Н. С. Карпов. — К., 2003. — С. 4.

³ Введение в философию: Учеб. — М., 1990. — С. 113.

по собі. Насправді ці прояви є людськими, «рукотворними», мають місце лише як вияви активності людей. У цьому їхня предметність, що має бути відображена у сутнісному понятті їх сукупного феномену.

Серед виявів людської активності поряд із суспільно прийнятними, що відповідають інтересам суспільства в цілому, наприклад пізнання, творчість, патріотизм та ін., є також суспільно неприйнятні, що суперечать загальнолюдським (війна, забруднення природного середовища) або загальносуспільним інтересам (моральна розпуста, наркоманія, злочинність та ін.). Ці вияви і є тією «соціальною патологією», яка існує у суспільному житті, суперечить його інтересам, а проявляється через суспільно неприємну активність певної частини людей — членів суспільства.

Активність належить до найбільш загальних філософських категорій, що характеризують сутність живих істот, у тому числі предметну сутність «людського буття» (Аристотель) та суспільний прояв людини, яка мислить. Ця категорія у суспільному значенні відображає найбільш загальні властивості вияву та закони розвитку людської спільноти. Існує багато рівнів та диференціацій людської активності. Серед них є поділ на внутрішню (мислительна, творча) та зовнішню. Остання виявляється, як правило, в якості діяльній активності і, в свою чергу, за формою може бути одиничною та масовою, індивідуальною та суспільною. Сучасна філософія характеризує соціальну активність як предметний вияв суспільного життя, людського феномену соціуму.

Суспільна активність диференціюється за оцінками, що існують у суспільстві, у тому числі моральними, на окремі види, залежно від її спрямованості, загальнолюдської цінності. Наприклад, відомий польський психолог Ю. Козелецький, розглядаючи активність особи у суспільстві, поділяв її на геростратівську та прометеївську. Відомо, що і Герострат, і Прометей відрізнялися високою активністю, проте її зміст і спрямованість мали зовсім різну суспільну оцінку, з якою обидва вони дійшли до наших днів як яскраві образи корисного та шкідливого для людства¹.

¹ Козелецкий Ю. Человек многомерный. — К., 1991. — С. 15.

Оскільки суспільна активність — це, як правило, прояв діяльності конкретних осіб або їх об'єднань, можна провести типологізацію цього різновиду активності за аналогією з соціальною типологією особи¹. При цьому за послідовної поетапної (рівневої) типологізації (від сутності, її якісних характеристик до проявів у сферах) можна виділити такі типи суспільної активності:

— суспільно прийнятний та суспільно неприйнятний;
 — спрямований у певну сферу життєдіяльності суспільства, наприклад у сферу праці, культури, економіки, взаємовідносин між людьми, у тому числі регульованих нормами моралі, права; при цьому виявляється ставлення певного типу людської активності до цих норм;

— пасивний, менш чи більш активний, стійкий, мінливий тощо.

Тип суспільно неприйнятної активності за її глибиною на наступному етапі (рівні) типологізації диференціюється на типи соціальної, антисуспільної, суспільно небезпечної активності. За правовою оцінкою конкретних проявів тип суспільно небезпечної активності поділяється на типи протиправної (некримінальної), передкримінальної (за кримінологічним прогнозом) та кримінальної (під час вчинення злочину) активності.

Зазначені типологічні характеристики та інші ознаки кримінальної активності можуть слугувати визначенню на рівні соціуму предметної сутності злочинності. У цьому значенні остання є соціальним феноменом суспільного життя у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства кримінальної активності частини його членів.

Може виникнути питання щодо належності до кримінальної активності злочинних діянь, що вчиняються у виді бездіяльності. Адже кримінальна активність, що становить серцевину сутності злочинності, належить до діяльнісного різновиду активності. Впевнені, що на це питання слід відповідати ствердно. У кримінальному праві давно визнано, що бездіяльнісність не означає відсутність діяння. Бездіяльнісність — це пасивна форма діяння, яка виявляється у тому, що особа не виконує певних дій, які вона

¹ Про основи соціальної типологізації особи див. докладніше: *Закалюк А. П.* Проблеми типології личности правонарушителя и преступника // *Проблеми изучения личности правонарушителя.* — М., 1984. — С. 9–17.

повинна і може виконувати¹. Тобто бездіяльність — це діяльність зі знаком «мінус». Вона повинна була відбутися, але особа свідомо її не здійснила. Тому, використовуючи у кримінології поняття кримінальної активності та ґрунтовані на ньому поняття злочинності та злочинної діяльності, слід усвідомлювати, що останні вживаються у кримінально-правовому значенні діяння, яке охоплює обидва його види: злочинну дію та злочинну бездіяльність.

Категорії «активність» та «кримінальна активність» раніше вже використовувалися в кримінології. Вказувалося на активність особи у механізмі злочинної поведінки, зокрема у ситуації вчинення злочину². Про кримінальну активність на рівні суспільства йшлося й у значенні злочинності загалом. При цьому зазначалося, що зменшення кримінальної активності залежить від зростання громадянської активності членів суспільства³.

На наш погляд, близьку позицію у кримінальному праві у визначенні поняття «безпеки» та його особливого різновиду — «громадська безпека» займає В. П. Тихий. Він вважає, що останнє відображає «певні сторони буття», що «як у буденному, так і науковому розумінні безпека оцінюється як певний факт, як щось цінне та досягнене, створене людьми.., представляє собою певну потребу і благо, ціль і результат реальної діяльності людей», а поняття небезпеки (якісна ознака суспільно неприйняттого діяння. — Авт.) «можна визначити виходячи з поняття безпеки, з яким воно знаходиться у відношенні протилежності»⁴.

Оскільки соціальний феномен злочинності має змістовну предметність у діяльнісній кримінальній активності частини членів суспільства, предметно-сутнісне поняття злочинності на прикладному рівні слід доповнити деякими основними рисами цієї активності, а у разі можливості і вказівкою щодо природи останньої.

¹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. — 2-ге вид., перероб. та доп. / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х., 2004. — С. 32.

² Кримінологія / Под ред. А. И. Долговой. — М., 1997. — С. 145.

³ Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). — К., 1990. — С. 83.

⁴ Тихий В. П. Проблемы уголовно-правовой охраны общественной безопасности (понятие и система преступлений, совершенствование законодательства) / Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 1987. — С. 7–8.

Як зазначалося вище, жоден з існуючих поглядів на природу злочинності не можна визнати панівним, як і не можна його відкинути. Тим більше, коли йдеться про предметну змістовність злочинності як кримінальної активності, немає підстав ні категорично стверджувати, ні заперечувати, що природа цього феномену є лише соціальною. Скоріше йдеться про *різнообумовлену активність*, яка на вищих рівнях суспільного феномену має соціальні передумови, а на інших рівнях соціальні чинники сполучаються з індивідуальними, у тому числі такими, що мають біологічне походження.

Численні чинники, що зумовлюють вчинення злочинів і злочинність як суспільний феномен, за різних часів та у різні періоди розвитку життя суспільства є неоднаковими не лише за змістом, а й за інтенсивністю, стійкістю, глибиною впливу. Цими показниками визначаються такі ознаки злочинності, як *мінливість, більша чи менша масовість, інтенсивність, міра суспільної небезпечності*.

Наведене вище дає можливість визначити предметно-сутнісне поняття злочинності так. **Злочинність — це феномен суспільного життя у виді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнообумовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства.** Як бачимо, у цьому визначенні немає деяких традиційних для поняття злочинності ознак, зокрема пов'язаних з територією і часом, оскільки вони стосуються виміру злочинності, а не її сутності.

Слід зазначити, що предметно-сутнісне визначення злочинності через категорію суспільно неприйнятної кримінальної активності потрібно не лише у суто теоретичних цілях. Воно має важливе методологічне значення. Саме через «олюднення» поняття злочинності у кримінології має реалізовуватися соціально-антропологічний метод, якому тривалий час не знаходилося місця у радянській науці. Це стосується, насамперед, критичного осмислення процесу детермінації злочинності, аргументів щодо нібито «якісної відмінності» від нього механізму обумовлення її діяльнісних проявів. З цим пов'язана потреба правильного розуміння детерміністичної ролі, міри зв'язку та співвідношення загальносоціальних передумов суспільно неприйнятної актив-

ності, чинників її кримінального різновиду та їхнього вияву на індивідуальному рівні. На сучасному методологічному рівні мають бути розглянуті ознаки та визначення особи, яка вчиняє злочин, роль особистісних та інших індивідуальних чинників злочинних проявів, проблеми удосконалення прогнозування та запобігання обумовлюючого впливу цих чинників. Про все це — у наступних главах Курсу.

§ 2. Прояви злочинності: злочинний вчинок і злочинна діяльність

У запропонованому визначенні злочинності принципово методологічним є визначення, що вона становить прояв людської діяльнісної активності. Зазвичай цей прояв у кримінологічній літературі характеризують термінами «вчинення злочину» або «злочинна поведінка». Однак це неточно. Поведінка — лише один ракурс зовнішньої, здебільшого нормативної оцінки проявів людської активності. Щоб досконало розібратися у цьому питанні, звернемося до науки психології, зокрема до її галузі «психологія особи», до якої належать категорії: «людська активність», «діяльність», «поведінка особи» тощо.

Активність людини, як і загалом активність живих істот, — один із головних і необхідних виявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення своїх потреб. У тварин активність є виявом інстинктивних біологічних потреб організму. У механізмі активності людини також присутні біологічні, точніше біопсихологічні потреби, але змістовно активність визначається (на відміну від тварин) за участю свідомості у широкому розумінні останньої (не плутати з усвідомленням). Про активність людини здебільшого свідчать її діяльнісні форми, тобто такі, що реалізуються через дії у зовнішньому середовищі. Проте активність може бути і внутрішньою, зокрема такою, як розумова, більша частина пізнавальної. Активність може мати одиничний (одноеlementний) вияв. Тут одній дії відповідає один наслідок. Таким є вчинок. На відміну від нього частіше активність людини проявляється через діяльність. Вона відрізняється передусім тим, що є системою пов'язаних між собою єдиною потребою, мотивом і послідовністю дій, вчинків, а також менш об'ємних діяльностей.

Кожен із перелічених проявів має свій предмет, мотив та мету. Але у сукупності — це друга визначальна ознака діяльності — всі її елементи (складові) спрямовані на реалізацію єдиної потреби та кінцевої мети¹. Проте діяльність — це не просто сума навіть системно пов'язаних дійових проявів. Актуалізація, тобто приведення у дію механізму свідомості, яка за умов діяльності досягає своєї вищої форми — усвідомлення, обумовлює більш досконалий механізм активності, який полягає у тому, що діяльність програмується, спрямовується, свідомість бере її здійснення наче «під контроль». Це третя риса діяльності, яка наповнює її, на відміну від вчинку, новим, більш складним розумовим змістом. Але це ще не все. Суттєва (четверта) риса діяльності — її специфічне послідовне цілеутворення, що раціонально розгортається залежно від поступу діяльності, умов її здійснення і може включати, і це треба окремо зазначити, пристосування до цих умов, а у разі потреби і можливості — зміну останніх аж до досягнення кінцевої мети, яка полягає у зміні суспільних умов і відносин в інтересах суб'єкта діяльності. Звичайно, перелічені риси діяльності, зокрема наявність четвертої риси, мають місце не в усіх її формах.

У зв'язку з цим слід розрізняти дві форми діяльності: *елементарно організовану* або здійснювану без спеціальної організації та *складно або спеціально організовану*, яка включає пристосування до умов здійснення, їхню можливу зміну з метою сприяння або й забезпечення досягнення діяльністю своєї кінцевої мети. Це *вища форма організації діяльності*. У цьому значенні вона є *організованою діяльністю*.

Діяльність, крім внутрішньої та зовнішньої, про яку зазначалося, також поділяють на: індивідуальну, колективну (у тому числі спільну, групову) і масову; діяльність, яка передує одному вчинку або багатьом діям; короткочасну, тривалу і постійну. Зовнішня діяльність, яка має характер суспільного спілкування, підкорюється нормам людського буття, — це унормована діяльність. Різновидом останньої є діяльність, унормована правом. Звідси розрізняють правомірну та протиправну, у тому числі злочинну діяльність.

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975. — С. 82–123.

Психологічні риси та ознаки проявів людської активності, зокрема діяльності, зберігають свій зміст і якісні відмінності і під час розгляду форм злочинної активності, яка є одним із різновидів людської активності взагалі. З цього випливає, що прояви злочинності мають бути насамперед диференційовані за своїми якісними відмінностями на злочинний вчинок та злочинну діяльність.

Разом з тим, як уже зазначалося, до останнього часу в кримінологічній, а подекуди й в правовій літературі замість названих двох форм злочинної активності або поряд з ними широко вживається термін «злочинна поведінка». Через це маємо відповісти на питання: що таке поведінка, як цей термін співвідноситься з поняттями «вчинок» та «діяльність»?

У психології відрізняють активність, предметну діяльність від зовнішньооціночного їх спостереження у вигляді відповідних поведінкових процесів¹, а термін «поведінка» зазвичай вживається для оцінки зовнішнього вияву проявів активності та діяльності. До речі, не лише людської і не тільки живої природи: згадаймо словосполучення «поведінка тварин», «поведінка гірських порід» (наприклад, під час спостереження зсувів, землетрусу) тощо. Оцінка зовнішнього вияву проявів активності, тобто поведінки, здійснюється: щодо найпростіших їх форм — у простих показниках кількісного виміру, обсягу, величини тощо. Більш складні прояви активності, насамперед людської, оцінюються у критеріях, нормах суспільних відносин, інших їх регуляторів, які існують або певною формою визначені у певному суспільстві. Таким чином, через термін поведінка дається зовнішня оцінка людської активності, в тому числі злочинної. Звідси визначаються нормативні критерії, згідно з якими розрізняють законослухняну, правомірну, протиправну, злочинну поведінку.

Проте у літературі, в тому числі кримінологічній, термін «поведінка» інколи вживається в одному значенні з такими якісними визначеннями проявів, як вчинок і діяльність. Вибудовується такий ряд проявів активності у міру їх якісного ускладнення: вчинок —> поведінка —> діяльність.

¹ Леонтьев А. Н. Знач. праця. — С. 80.

При цьому стверджується, що «поведінка складається з низки вчинків», а «діяльність — сукупність послідовно здійснюваних поведінських актів». Поряд з цим зазначається, що поведінка — це «зовнішньовиражена форма діяльності, що підлягає оцінці»¹. Такий підхід та його використання щодо визначення злочинних проявів людської активності викликає принаймні два заперечення. Не можна ставити в один змістовний ряд та визначати у ньому самостійне місце якісно відмінних проявів злочинності (злочинний вчинок, злочинна діяльність) і їх зовнішніх оцінок (злочинна поведінка). Це є порушенням одного з правил диференціації щодо однопорядковості її об'єктів. Вважаємо недоцільним також оцінювати одним терміном «злочинна поведінка» два різнозначні прояви злочинності, якими є злочинний вчинок та злочинна діяльність. Здається більш прийнятним використовувати оціночний термін «поведінка» лише щодо зовнішньої оцінки елементарного прояву активності, яким є вчинок, або до пов'язаних між собою декількох вчинків, що охоплюються загальною дією. У разі потреби поведінської (зовнішньої) оцінки злочинної діяльності необхідно, зберігаючи сутнісну відмінність останньої, вживати більш точне словосполучення «діяльнісна злочинна поведінка». Що стосується злочинної діяльності, то, на наш погляд, давно виникла необхідність її окремого нормативного визначення, в тому числі її співвідношення з категоріями «злочин», «злочинне діяння», «злочинний вчинок».

У науці кримінального права категорія «злочинна діяльність» згадувалася ще у дореволюційні часи². Іноді допускалося її отождошення із поняттям «злочинне діяння»³. І в радянській період ця категорія широко вживалася у кримінально-правовій літературі, насамперед коли інститут співучасті розглядали як спільну злочинну діяльність або при характеристиці стадій вчинення злочину. При цьому, як правило, стверджували, що злочин є

¹ Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань / За ред. Я. Ю. Кондратьєва, С. Д. Максименка, Б. В. Романюка — К., 2002. — С. 112.

² Фойницький И. Я. Уголовно-правовая доктрина о соучастии // Юридический вестник. — М., 1891. — Т. 7. — Кн. 1. — С. 17.

³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая: В 2 т. — М., 1994. — Т. 1. — С. 265.

діяльністю, пов'язаною з реалізацією злочинних намірів особи, а стадії вчинення злочину — це стадії злочинної діяльності, в якій можна виділити попередню (підготовка до злочину та замах на його вчинення), незакінчену та закінчену злочинну діяльність. Наводилися окремі ознаки злочинної діяльності: тривалість, цілеспрямованість дій, наявність прямого умислу. Проте ні у кримінально-правовій літературі, ні у практиці Верховного Суду СРСР, який використовував термін «злочинна діяльність», не зустрічались визначення цього поняття або пряме її ототожнення зі стадіями вчинення злочину.

Становище стосовно кримінально-правового визначення або хоча б характеристики категорії «злочинна діяльність» не змінилося у науці кримінального права і за часів незалежної України. Воно лишається таким самим навіть після того, як новий Кримінальний кодекс України (2001) значно розширив використання категорії «злочинна діяльність». Якщо у Кодексі 1960 р. вона застосувалася лише один раз (ст. 208 — «Втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність»), то у новому Кодексі безпосередньо вживається у семи статтях, ще у двох — термін «злочинна» замінений її конкретним виявом (терористична — ст. 258, воєнізованого або збройного формування — ст. 260). У шести статтях (статті 143, 181, 202, 203, 205, 303) термін «діяльність» вживається без ознаки «злочинна», остання замінена іншою, але її здійснення визнається кримінально караним, тобто злочинним. Крім того, у статтях 27, 209 вживається синонім — «злочинний шлях». Разом з тим поняття «злочинна діяльність» Кодекс не визначає. Так само не визначають це поняття та його співвідношення з поняттями «злочин», «злочинне діяння», «злочинний вчинок» науково-практичні коментарі Кримінального кодексу України 2001 р.

Розв'язання цих питань потребує глибокого різнобічного аналізу відповідних правових норм Кримінального кодексу України та теоретичних положень, на яких вони ґрунтуються, передусім фахівцями у галузі кримінального права. Автор Курсу не бере на себе таке завдання. Вважаю за можливе викласти лише результати деяких спостережень щодо змісту відповідних норм КК України та міркувань стосовно них, які є у науково-практичних коментарях до

Кримінального кодексу України¹, з огляду на мету визначення поняття злочинної діяльності як одного з проявів злочинності.

Відзначимо, по-перше, що при визначенні у ст. 2 КК України в якості підстави кримінальної відповідальності вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кодексом, цілком підставно не названі конкретні форми цього діяння, оскільки останні не впливають на наявність його суспільної небезпечності чи передбачення у Кодексі. Разом з тим, у Коментарі 2003, який визначає злочинну дію як вид злочинного діяння, стверджується, що вона «завжди є вчинком, виявом активності особи»². Діяльність як вияв останньої тут не згадується. Більше того, у коментарі до ст. 11 КК України зазначено, що діяння у кримінально-правовому розумінні, застосованому у ст. 11, тобто у розумінні поняття злочину, визначення якого містить ця норма, — «це вольова усвідомлена поведінка (вчинок) особи»³. Таким чином, злочинне діяння у розумінні злочину зведено лише до вчинку, який до того ототожнений з поведінкою.

Слід зазначити, що у Коментарі 2002 та Коментарі 2004 до ст. 2 КК України будь-які прояви та форми суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, у тому числі поняття «вчинок», «поведінка», цілком закономірно не згадуються. Вони з'являються у коментарях до ст. 11 КК України. При цьому Коментар 2002 обмежується лише вказівкою на дві форми діяння (дії та бездіяльність) та визначенням останніх як відповідно: активної та пасивної форм поведінки. У Коментарі 2004 подібній характеристиці двох форм злочинного діяння через активну та пасивну поведінку передуює більш загальний висновок, згідно з яким без усяких застережень визначається, що злочин «є певною поведінкою, певним вчинком людини»⁴. Тим самим прояв людської

¹ Маються на увазі опубліковані в останній редакції: *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: 2-ге вид., перероб. та допов.* / Відп. ред. С. С. Яценко. — К., 2002 (далі — Коментар 2002); *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: 3-ге вид., перероб. та допов.* / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К., 2003 (далі — Коментар 2003); *Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар: 2-е вид., перероб. та допов.* / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х., 2004 (далі — Коментар 2004).

² Коментар 2003. — С. 13.

³ Там само. — С. 42.

⁴ Коментар 2004. — С. 32.

кримінальної активності, яким по суті є вчинення злочину, зведений до його зовнішнього сприйняття, що визначається через оцінку останнього як певної поведінки, та обмежений лише вчинком, який далеко не вичерпує кримінальні прояви. Зазначимо також, що у ст. 11 КК України, ні у жодних коментарях до неї щодо розуміння поняття злочину та видів суспільно небезпечного діяння, яким він є насправді, вчинення злочину у формі (або через прояв) злочинної діяльності не згадується.

Згадка про діяльність, що пов'язана із вчиненням злочину, вперше з'являється у коментарях до ст. 13 КК України у зв'язку з розглядом стадій незакінченого злочину. Коментар 2003 діяльність, етапи якої виділяються за незакінченого злочину, називає кримінальною, а вчинення діяння із усіченим складом злочину — попередньою злочинною діяльністю¹. Коментар 2002 не вживає термін «діяльність» під час розгляду норм ст. 13 КК України. Коментар 2004 більш чітко визначає, що «стадії вчинення злочину є видами цілеспрямованої діяльності, етапами реалізації злочинного наміру»². Тим самим визнається, що реалізація останнього — це діяльність, розумій — злочинна діяльність. У цьому питанні Коментар 2003 та Коментар 2004 займають однакову позицію. Але нагадаємо, що згідно з їх коментарями до статей 2, 11 КК України злочинна дія (злочинне діяння) визначається як вчинок (певний вчинок), певна поведінка. Тому є підстави для висновку про ототожнення у цих коментарях злочинного діяння не лише із вчинком, поведінкою, але й із діяльністю щодо реалізації злочинного наміру, тобто із злочинною діяльністю. З таким ототожненням не можна погодитися, оскільки воно суперечить відмінності понять «вчинок» і «діяльність» у науці психології, до предмета якої вони належать.

Коментар 2002 та Коментар 2003 торкаються характеристики змісту діяльності, про яку вище зазначалося, під час розгляду її стосовно стадії готування злочину (ст. 14 КК України). Зазначається, що остання «характеризується діяльністю суб'єкта, яка полягає у створенні умов, необхідних для подальшого вчинення злочину»³, а конкретний зміст передбачених у ч. 1 ст. 14 КК

¹ Коментар 2003. — С. 51.

² Коментар 2004. — С. 38.

³ Коментар 2003. — С. 54.

України підготовчих діянь — це відповідна діяльність особи, спрямована на виконання певних дій згідно з функціональним змістом названих діянь¹. Створюється враження, що автор цього коментарю не дуже переймається дотриманням відмінностей термінів «діяння», «дія», «діяльність». Не випадково у Коментарі 2004, в якому, як згадувалося, стадії вчинення злочину пов'язуються із видами цілеспрямованої діяльності, зміст стадії готування розкривається через «різноманітні діяння», «будь-які дії», а не зазначену діяльність². Слід підкреслити, що діяльність, про яку йдеться у коментарях до ст. 14 КК України, належить до підготовчої, яка спрямовується щодо створення умов для вчинення конкретного злочину, реалізації конкретного злочинного наміру, із здійсненням якого ця підготовча діяльність закінчується. Через обмеженість зазначеної діяльності підготовленням до конкретного діяння наведена характеристика є непридатною для розуміння сутності та поняття злочинної діяльності, яка не обмежується створенням умов вчинення одного конкретного злочину, а виявляється як тривалодіюча система, розрахована стосовно забезпечення вчинення невизначеної кількості злочинів, «злочинів взагалі».

Зазначена системна діяльність, назвемо її злочинно-забезпечуючою, більш повно характеризується у зв'язку з розглядом інституту співучасті у вчиненні злочину. При цьому така співучасть розглядається як одна з форм злочинної діяльності, особлива форма останньої, яка може мати вигляд не лише простого об'єднання з однаковими безпосередніми діями кожного учасника, а й складного, коли останні вчиняють різні за характером і правовою оцінкою діяння, що виходять за межі співвиконання, можуть не збігатися у часі та послідовності³. Найбільш детальну характеристику злочинної діяльності за умов співучасті у вчиненні умисного злочину дав М. І. Панов. На його думку, спільність діяльності співучасників полягає у тому, що вона має взаємодоповнюючий та взаємообумовлюючий характер, роль і функції кожного з них

¹ Коментар 2002. — С. 24–25.

² Коментар 2004. — С. 42–44.

³ Коментар 2003. — С. 78–80; Коментар 2002. — С. 49–50; Коментар 2004. — С. 83.

можуть істотно різнитися, але головне, що злочин є результатом спільної діяльності всіх співучасників і при цьому кожен із них докладав свої зусилля, зробив свій внесок у вчинення злочину виконавцем¹. Особливе значення для розуміння характеру спільної злочинної діяльності у разі співучасті має розгляд автором причинного зв'язку між діями співучасників і злочином, який вчинив виконавець, зокрема положення про те, що цей зв'язок за співучасті має опосередкований характер, оскільки діяльність виконавця злочину перебуває у залежності від попередньої діяльності інших співучасників². Принципово важливе значення для визначення множинності характеру злочинної діяльності за співучасті має розгляд М. І. Пановим особливостей інтелектуальної ознаки умисної вини співучасників, зокрема положення про те, що виконавець не обов'язково повинен усвідомлювати злочинну діяльність усіх і окремо кожного із співучасників у повній мірі, але він повинен усвідомлювати хоча б найближчу «ланку» діяльності співучасників; досить того, щоб співучасники усвідомлювали хоча б у родових рисах властивості злочину і розуміли, що сприяють його вчиненню³.

Використання зазначених, безперечно важливих положень для визначення сутності та поняття злочинної діяльності досі обмежувалося тим, що згідно зі ст. 26 КК України, яка визначає співучасть у вчиненні умисного злочину, інститут співучасті трактувався, як правило, таким, що стосується одного конкретного злочину, а не декількох злочинів, об'єднаних єдиною злочинною діяльністю. У Коментарі 2004 більш чітко пояснюється, що за допомогою інституту співучасті, тобто наведених вище положень, вирішуються питання і про відповідальність (підстави, межі та ступінь) осіб, які беруть участь у вчиненні злочинів (не одного конкретного злочину. — Авт.) організованими злочинними групами або злочинними організаціями⁴.

¹ Коментар 2004. — С. 83.

² Там само. — С. 84.

³ Там само. — С. 85.

⁴ Там само. — С. 81.

Це положення вкрай важливе для розуміння того, що *злочини організованих злочинних груп та злочинних організацій є організованою злочинною діяльністю*, ознаки якої мають бути визначені для ідентифікації організованого характеру зазначених злочинів. Визначення та характеристика у ст. 27 КК України серед видів співучасників організатора вчинення злочину та його функціональних різновидів, а також відповідний коментар до цієї статті дають змогу виокремити у злочинній діяльності, принаймні відповідно до організованих угруповань, її організаційну частину, яку виконує організатор (організатори) цієї діяльності.

Наведене дає можливість зробити деякі висновки. У чинному кримінальному законодавстві України та у науково-практичних коментарях до нього більш широко використовується категорія злочинної діяльності, зокрема під час розгляду стадій вчинення злочину, насамперед підготовки до злочину, а також інституту співучасті, її організованих форм; наводяться деякі ознаки та інші характеристики цієї діяльності, проте визначення поняття «злочинна діяльність» не дається. Залишаються нез'ясованими такі положення: достатність підстав для фактичного ототожнення злочину, злочинного вчинку і злочинної діяльності, включаючи розглядання злочину як діяльності; відмінність поняття «злочинна діяльність», що вживається під час розгляду стадій вчинення злочину, від злочинної діяльності, як однієї з форм вчинення злочину (злочинного прояву); застосування категорій інституту співучасті до декількох злочинів, об'єднаних єдиною злочинною діяльністю. Вирішення цих та інших питань пов'язане з проблемою визначення кримінально-правового поняття злочинної діяльності та його нормативного відображення у кримінальному законодавстві. Необхідність розв'язання цієї проблеми неодноразово ініціювалася та обґрунтовувалася автором Курсу¹, проте досі не знайшла вирішення. Спробуємо окреслити методологічні положення її предметного розв'язання.

¹ *Закалюк А. П.* Нормативне визначення організованої злочинної діяльності: теоретичне та практичне значення // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. — 2001. — № 4. — С. 24–26; *Закалюк А. П.* Організована злочинна діяльність: сутність та потреби нормативного визначення // *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* — Х., 2002. — С. 61–64.

По-перше, в основу розуміння сутності злочинної діяльності має бути покладено загальнометодологічне положення про те, що вона є специфічним різновидом людської діяльності, діяльнісного прояву людської активності у суспільстві, зокрема кримінальної активності; з урахуванням цього положення уявлення про неї має ґрунтуватися на загальнофілософському визначенні людської діяльності як специфічно-людського способу ставлення до світу, процесу перетворення останнього людиною згідно з суспільними та її особистими потребами та інтересами¹.

По-друге, слід враховувати, що злочинна діяльність належить до суспільно неприйнятних, суспільно небезпечних, загалом, як називають, *деструктивних* різновидів людської діяльності, що наразі проявляється у специфічній актуалізації потреб, формуванні криміногенних мотивів, у відповідному цілеутворенні і, особливо, у виборі й оцінці засобів і способів реалізації мотиву та досягнення мети², підкреслимо — *заборонених кримінальним законом*.

По-третє, як зазначалося вище, злочинна діяльність, незалежно від її деструктивності, складається та розвивається за загальнопсихологічним механізмом. Згідно з останнім будь-яка людська діяльність — це система пов'язаних між собою мотивованих, опредмечених та цілеспрямованих дій, вчинків, менш об'ємних діяльностей, об'єднаних через обумовлення загальним (генеральним) мотивом³, спрямування на реалізацію єдиної потреби та кінцевої мети⁴. За умов усвідомлення діяльності, яке щодо її злочинного різновиду визначається його умисною формою, психологічний механізм останнього стає більш досконалим. Він виявляється у програмуванні, свідомому спрямуванні, здійсненні діяльності під контролем свідомості, поступовому та послідовному розширенні сфери цілеутворення згідно з раціональним розгортаннями відповідно до умов здійснення, у тому числі як вищої форми прояву діяльності — у пристосуванні до цих умов, за можливістю їх підкоренні і зміні в інтересах реалізації генерального

¹ *Філософський словарь* / Под ред. И. Т. Фролова. — Изд. 5-е. — М., 1987. — С. 118.

² *Савченко А. В.* Мотив і мотивація злочину. — К., 2002. — С. 55.

³ *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984. — С. 209.

⁴ *Леонтьев А. Н.* Зазнач. праця. — С. 82–107.

мотиву та визначальної мети. Зазначений психологічний механізм має місце і за умисної злочинної діяльності, у тому числі він включає засоби і способи її розгортання, пристосування до умов здійснення, підкорення і зміну останніх.

По-четверте, для розуміння сутності та предметної змістовності злочинної діяльності важливе значення має методологічне положення науки психології про те, що розрізнення окремих видів людської діяльності має відбуватися за їх предметом¹. Предметність злочинної діяльності тісно пов'язана з поняттям суспільної небезпечності злочину, тобто вона, як і вчинення злочину взагалі, полягає у заподіянні шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить реальну можливість заподіяння такої шкоди. Таким чином, предметність злочинної діяльності полягає у вчиненні суспільно небезпечного діяння, яке Кримінальним кодексом України визнано злочином. Яким би не був різновид цієї діяльності, вона набуває злочинної предметності, якщо її проміжний або кінцевий результат оцінюється кримінальним законом як злочин. Іншими словами, злочинна діяльність і злочин (кримінально-правова оцінка її результату) розрізняються не предметною сутністю (вона у них однакова), а формою вчинення злочину. Відомо, що Кримінальний кодекс України (ст. 11) розрізняє види суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочином, і поділяє їх на дії та бездіяльність. Вчинення злочину є виявом людської активності, яка знає дві основні форми прояву: вчинок як одиничний, одноелементний її вияв та діяльність як система пов'язаних між собою вчинків, діянь, менш об'ємних діяльностей. Кримінальний кодекс України поділ злочинів залежно від форми прояву злочинної активності (вчинення злочину) не передбачає. Ця позиція певною мірою зрозуміла, адже Кодекс визначає, насамперед, склади злочинів та відповідальність за них, підстави та умови її застосування, у тому числі одиничність чи множинність злочинів, а серед обставин, які обтяжують покарання, вчинення злочину повторно та рецидив злочину. В усіх випадках, коли йдеться про множинність злочинів, не відрізняється їх форма, зокрема не виділяється більш суспільно небезпечна форма

¹ Леонтьев А. Н. Зазнач. праця. — С. 102.

злочинної діяльності. Тенденцію зростання суспільної небезпечності злочинності за рахунок поширення злочинної діяльності виявила правоохоронна та судова практика. Ці процеси знайшли відображення й у Кримінальному кодексі України 2001 р., у наступних змінах та науково-практичних коментарях до нього. Проте визначення у Кодексі різних форм суспільно небезпечного діяння, яке визнається злочином, доки ще не відбулося.

По-п'яте, наведене засвідчує, що визначення сутності злочинної діяльності залежить від розуміння основних форм вияву кримінальної активності, а у кримінально-правовому значенні — двох форм вияву злочинного діяння, зміст якого становить основу поняття злочину (ст. 11 КК України). Таким чином, поняття злочинної діяльності, її нормативно-правові ознаки мають бути визначені передусім у кримінальному праві та кримінальному законодавстві. Це поняття повинно стати базовим для інших наук кримінально-правового циклу, які використовують категорію «злочинна діяльність» і визначають власні поняття щодо неї згідно з предметом кожної з таких наук. Останні мають відповідати концептуально-методологічним засадам кримінально-правового поняття злочинної діяльності. Однак через відсутність останнього поняття злочинної діяльності, що опрацьовуються в інших науках кримінально-правового циклу, часто не відповідають зазначеним базовим концептуально-методологічним засадам кримінально-правового визначення злочинної діяльності.

За останні десятиріччя до визначення сутності та поняття злочинної діяльності зверталися багато вчених-криміналістів, у тому числі українських. Одні з них розуміють злочинну діяльність як систему об'єднаних загальними мотивами і цілями дій, спрямованих на підготовку, планування, здійснення, маскування та протидію викриттю цієї діяльності¹. Деякі вважають предметом пізнання останньої уявлення про неї як про певну систему вчинення злочину². Інші вбачають у такому підході ототожнення злочин-

¹ Тищенко В. В. Криминалистические аспекты изучения преступной деятельности // Проблемы государства и права Украины: Темат. сб. науч. тр. — К., 1992. — С. 103.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики. — М., 1997. — Т. 1. Общая теория криминалистики. — С. 103.

ної діяльності із злочинним діянням, що, на їхню думку, було притаманне позиції ще Н. С. Таганцева¹. Вони вважають, що «злочин — це одиничне явище, злочинність — загальне, а злочинна діяльність — прояв і відбиток соціальної сутності злочинів і злочинності як елемента життєдіяльності суспільства»². При цьому поняття злочину обмежується його одиничним проявом, яким є злочинний вчинок, не береться до уваги сучасне кримінально-правове розуміння злочину як оцінки, яку дає Кримінальний кодекс суспільно небезпечному діянню за його певних ознак, визначених у Кодексі, незалежно від того, в якій формі воно проявляється: одиничного, одноелементного злочинного вчинку або як системи діянь у вигляді злочинної діяльності, результат якої також кваліфікується як злочин, передбачений кримінальним законом. Розуміння ж злочинної діяльності як «соціального явища і чинника життєдіяльності суспільства»³ є не предметним її визначенням, що має належати конкретній науці, наразі криміналістиці, а оцінкою у загальнофілософський спосіб, на рівні суспільної науки в цілому, де злочинна діяльність розглядається як різновид суспільної діяльності через ознаки і характеристики останньої.

До поняття діяльності зверталися й фахівці у галузі теорії оперативно-розшукової діяльності⁴, а також дехто з кримінологів. Багато років визначенням поняття «злочинна діяльність» займався А. Ф. Зелінський, який, вважаючи, що остання полягає у здійсненні низки підготовчих дій до вчинення злочину, одним із перших дійшов висновку про можливість злочинної діяльності і в разі наявності одного злочину, якщо вона підготовлена декількома діями⁵. Пізніше разом з М. Й. Коржанським вони визначили корисливу злочинну діяльність більш широко — як систему передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь і тісно пов'язаних з ними дій, психологічно детермінованих загаль-

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая: В 2 т. — М., 1994. — Т. 1. — С. 265.

² Карпов Н. С., Евдокименко С. В. Злочинна діяльність / За ред. В. П. Бахіна. — К., 2001. — С. 10.

³ Там само. — С. 16.

⁴ Погорецький М. Поняття «діяльність» та його значення для теорії оперативно-розшукової діяльності // Вісн. Акад. правових наук України. — 2004. — № 5. — С. 216.

⁵ Зелінський А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Харьков, 1986. — С. 125.

ним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом через встановлення і досягнення корисливої мети¹. Отже, наведене визначення є близьким до сучасного розуміння злочинної діяльності у вигляді системи дій, що ґрунтуються на психологічному механізмі спільного мотиву, його реалізації через постановлення та досягнення єдиної мети. Разом з тим воно не позбавлено й певних вад: нечітко визначені «тісна пов'язаність» із злочином зазначених дій, їх правова природа, зокрема не лише злочинний, а можливо, й незлочинний характер²; функціонально-забезпечуюча роль дій, які становлять зміст злочинної діяльності, обмежена лише плануванням і через встановлення та досягнення злочинної мети; не визначені — і це головна вада — кримінально-правова сутність злочинної діяльності, її співвідношення та зв'язок зі злочином, формою (або проявом) якого вона є, а також з іншими характеристиками її базового кримінально-правового визначення.

Нарешті, шосте: кримінально-правове поняття «злочинна діяльність» як однієї з форм вчинення суб'єктом злочину суспільно небезпечного винного діяння (ст. 11 КК України) має бути визначено і через власні потреби кримінального права та кримінального законодавства. Останні обумовлені необхідністю відділити це загальне поняття від більш вузьких понять продовжуваного злочину та злочинної діяльності на стадії готування до злочину. Поняття продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тотожних злочинних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ч. 2 ст. 32 КК України), та поняття діяльності на стадії готування до злочину стосуються лише злочинних діянь, які у першому випадку утворюють єдиний злочин³, а у другому — створюють умови для вчинення конкретного злочину⁴ і в обох випадках не виходять за межі суспільно небезпечних винних діянь, не торкаються форми вчинення злочинів «взагалі».

¹ Зеліньський А. Ф., Коржанський М. Й. Корислива злочинна діяльність. — К., 1998. — С. 13.

² На цю важливу характеристику дій, що становлять злочинну діяльність, звернув увагу ще у 1983 р. Т. Е. Караєв (Караєв Т. Э. Повторность преступлений. — М., 1983. — С. 11–13).

³ Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К., 2005. — С. 255.

⁴ Там само. — С. 192.

Кримінально-правове поняття злочинної діяльності насамперед має бути нормативним, тобто визначеним через нормативні ознаки, властиві кримінальному законодавству. Реалізація цієї вимоги передусім може бути досягнута через доповнення поняття злочину, що міститься у ст. 11 КК України, вказівкою на форми, в яких суспільно небезпечне діяння вчиняється суб'єктом злочину. З цією метою ч. 1 ст. 11 КК України мала б бути доповнена після слів «вчинене суб'єктом злочину» словами «у формі злочинного вчинку або злочинної діяльності». У зв'язку з наведеним доповненням логічним є визначення у цій нормі поняття двох останніх категорій. Для цього ст. 11 КК України має бути доповнена окремою ч. 2, а саме: *«Злочинним вчинком є одноразове винне суспільно небезпечне діяння. Злочинна діяльність — це система окремо мотивованих цілеспрямованих неодночасних злочинних, інших протиправних і не протиправних діянь суб'єктів злочину та інших суб'єктів, причетних до нього, вчинених з прямим умислом, підкорених у кінцевому рахунку спільному мотиву та єдиній меті забезпечення умов здійснення і підтримання цієї діяльності, її подальшого розвитку».*

У зв'язку з доповненням ст. 11 запропонованою ч. 2 нинішня ч. 2 цієї статті стане ч. 3.

Ця пропозиція не претендує на завершеність. Вона може бути уточнена. Головна мета її внесення — стимулювати фахівців у галузі кримінального права до визначення у Кримінальному кодексі України форм вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння), передусім злочинної діяльності.

§ 3. Кримінологічні показники злочинності та основні способи їх вимірювання

Визначаючи поняття злочинності, наголошувалося, що вона проявляється через певні суспільно небезпечні діяння. Характеристики останніх є змінними, через що злочинність визначається як мінлива людська активність, що має певні кількісні та якісні показники. Крім загальної кількості злочинних проявів значення мають також розмір території, де вони проявлялися; кількість населення, що проживає на ній; часовий проміжок, за який вимірювалася їхня чисельність тощо.

Показники злочинності підлягають вимірюванню для отримання уявлення про її розміри, міру змінюваності, ймовірність та величину майбутнього прояву, а також для розроблення відповідно до цього предметних заходів щодо запобігання та протидії злочинним проявам.

Вимірювання злочинності за основними її параметрами здійснюється насамперед через збір та накопичення офіційних статистичних показників за формами державної статистики. Функцію реєстрації та накопичення інформації щодо проявів злочинності виконують окремі підрозділи в органах внутрішніх справ (чергові частини і відділи оперативної інформації) та в органах прокуратури. У судовій системі ведеться статистичний облік осіб, стосовно яких постановлені вироки судів за розглянутими кримінальними справами (судова статистика).

Державні статистичні звіти нерідко за потребою доповнюють даними відомчого обліку деяких показників проявів злочинності. Їх вимірювання інколи відбувається за результатами спеціальних вибіркового досліджень, які проводяться із дотриманням загальних правил статистики.

До основних показників злочинності, що піддаються статистичному вимірюванню, в кримінології відносять рівень, інтенсивність, динаміку, структуру, географію. Спеціальними кримінологічними дослідженнями вимірюються й інші показники злочинності, наприклад: «ціна» злочинності, тобто збитки, які вона заподіює, та витрати на протидію їй; міра зв'язку злочинності з окремими чинниками, що її обумовлюють; латентність, яка означає прихованість, невиявленість певної частини злочинності тощо.

Рівень злочинності — це визначена в абсолютних числах загальна кількість злочинів та осіб, які їх вчинили, вчинених на певній території (країна, місто, район) за певний проміжок часу.

Згадані показники (кількість злочинів і кількість осіб, які їх вчинили) визначають кількісний розмір (міру) злочинності. Абсолютні числа дають уявлення про її реальне поширення в умовах певного місця та часу. Важливо відзначити, що для адекватного уявлення про рівень злочинності потрібні саме два названі кількісні показники: про вчинені злочини та про осіб, які їх вчинили. Врахування лише одного з них може дати викривлене уявлен-

ня. Це пов'язано з тим, що один злочин можуть вчинити декілька осіб (група). З іншого боку, одна особа може вчинити декілька окремо зареєстрованих злочинів.

Рівень злочинності в Україні у 2006 р. позначався такими даними: всього зареєстровано 420,9 тис. злочинів, у зв'язку з їхнім вчиненням виявлено 214,5 тис. осіб¹. Тобто на одну виявлену особу припадає в середньому майже два злочини, що свідчить про вчинення певною частиною осіб кількох злочинів.

Інколи в кримінологічній літературі рівень злочинності називають станом злочинності. Така думка не точна, оскільки категорія «стан» не обмежується кількісним виміром об'єкту, а свідчить й про його становище, яке вимірюється також якісними показниками.

Слід також застерегти від того, щоб рівень злочинності визначати за показниками судової статистики. Остання, як уже відзначалося, свідчить про кількість осіб, стосовно яких винесено судові вироки у кримінальних справах. У 2005 р. остання становила 176,9 тис. осіб (на 13,6 % менше ніж у 2004 р.). Ці дані не тотожні не лише кількості вчинених та зареєстрованих злочинів, а й кількості осіб, які їх вчинили. Тому що не за кожним проявом, що зареєстрований як факт вчинення злочину, з передбачених у законі підстав порушують кримінальну справу. Частина кримінальних справ також на законних підставах припиняють у процесі та за результатами досудового слідства. Одним словом, до суду надходять кримінальні справи про злочини, кількість яких не збігається (як правило, менша) із кількістю зареєстрованих зло-

¹ Тут і далі, якщо інше не обумовлено, наводяться дані офіційної статистики з таких джерел: *Злочинність в Україні*. Статист. зб. // Держкомстат України. — К., 1998; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1996 р.* — К., 1997; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1997 р.* — К., 1998; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1998 р.* — К., 1999; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1999 р.* — К., 2000; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2000 р.* — К., 2001; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2001 р.* — К., 2002; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2002 р.* — К., 2003; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2003 р.* — К., 2004; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2004 р.* — К., 2005; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2005 р.* — К., 2006; *Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2006 р.* — К., 2007; *Злочинність в Україні*. Статист. зб. // Держкомстат України. — К., 2001.

чинів. За межами судової статистики, принаймні певний час, залишаються й кримінальні справи, злочини по яких не розкриті, або винні особи перебувають у розшуку.

Інтенсивність злочинності. Показники рівня злочинності не завжди дають правильне уявлення про реальну її поширеність та інтенсивність злочинних проявів. Остання, як правило, залежить від кількості населення, його щільності на території вимірювання. Ця залежність ґрунтується на припущенні, що серед населення є порівняно незмінна частка людей, які проявляють злочинну активність. Тому серед більшої кількості населення передбачається й більша кількість осіб, які вчиняють злочинні прояви. Для врахування фактору кількості населення на території вимірювання злочинності, тобто для отримання показника інтенсивності останньої, який не залежить від абсолютної кількості населення, застосовують показник, що називається **коефіцієнтом інтенсивності злочинності**.

Коефіцієнт інтенсивності злочинності — це відносний статистичний показник поширення злочинності на певній території та визначається через кількість злочинів, що припадає на кожну тисячу (10 тис. або 100 тис.) населення певної території. Зрозуміло, що цей показник більш адекватно характеризує злочинність з огляду на її поширення, інтенсивність у кожній однаковій за кількістю сукупності населення.

Коефіцієнт інтенсивності злочинності ($K_{із}$) обчислюють за формулою:

(формула 1)

$$K_{із} = \frac{З \times Н_p}{Н}, \text{ де}$$

$З$ — кількість злочинів на території за певний час (в абсолютних числах),

$Н$ — чисельність населення на території вираховування у період розрахунку (в абсолютних числах),

$Н_p$ — кількість населення, з розрахунку на яку визначається показник інтенсивності злочинності.

Виходячи з даних про кількість вчинених злочинів в Україні у 2005 р. (485,7 тис.) та про чисельність її населення у цьому році

(47,6 млн осіб) розраховуємо за наведеною формулою, що коефіцієнт інтенсивності злочинності на 100 тис. населення у 2005 р. загалом у країні становив 1033.

Для порівняння наведемо показники коефіцієнта інтенсивності злочинності у деяких інших країнах у 1997 р. В Україні того року він становив 1162, Німеччині — 8029, Бельгії — 8035, Норвегії — 6995, Данії — 10 051, Італії — 4000, Швейцарії — 4769, Греції — 3591, що можна пов'язувати як із високим рівнем злочинності, особливо мігрантів, так і зі сталою системою повної реєстрації усіх повідомлень щодо кримінальних проявів, включаючи кримінальні проступки (не кваліфіковані у значенні злочинів). У країнах, що значною мірою переймають європейський досвід реєстрації злочинів, показник згаданого коефіцієнта зріс, зокрема у Латвії до 1496, Литві — 2046, Естонії — 2809, Польщі — 2568, Болгарії — 2904, Румунії — 1601, Угорщині — 5066, Чехії — 3917. У країнах СНД, де здебільшого зберігається традиція неповної реєстрації повідомлень про злочини, коефіцієнт інтенсивності за той самий рік становив: у Республіці Білорусь — 1251, Росії — 1627, Казахстані — 1047, а в Азербайджані — 216, Вірменії — 325, Грузії — 256. У Китаї, де й нині панує комуністичний режим, цей показник становив 316¹.

Розглянемо значення коефіцієнта інтенсивності злочинності для отримання реального уявлення про останню на прикладі групи регіонів, в яких традиційно реєструвалося найбільше злочинів, тобто рівень злочинності є найвищим. Візьмемо для прикладу значення показників рівня та інтенсивності злочинності за 2002 р. та простежимо вплив показника інтенсивності на зміну уявлення про першу десятку регіонів з найбільшим поширенням злочинності (див. таблицю № 2).

¹ Шахун В. І. Суспільство і злочинність. — К., 2003. — С. 720–724.

Таблиця
порівняння значень показників рівня та інтенсивності
злочинності по групі областей у 2002 р.

Регіон	Рівень злочинності в абсолютних числах	Порядкове місце за рівнем злочинності	Коефіцієнт інтенсивності (K_{13}) в абсолютних числах на 10 тис. населення	Порядкове місце за K_{13}
Дніпропетровська обл.	50 829	1	137,6	1
Донецька обл.	45 970	2	93,4	6
Харківська обл.	35 933	3	121,6	3
Луганська обл.	30 826	4	117,4	4
Запорізька обл.	24 515	5	122,9	2
АР Крим	22 593	6	107,1	5
Одеська обл.	22 343	7	89,3	7
м. Київ	21 099	8	80,1	9
Львівська обл.	18 109	9	66,8	10
Полтавська обл.	14 603	10	87,5	8

Як видно, за інтенсивністю злочинності зберегли своє порядкове місце, отримане за її рівнем, такі регіони: Дніпропетровська (1), Харківська (3), Луганська (4), Одеська (7) області. Разом з тим Запорізька область з п'ятого місця піднялася на друге, АР Крим — з шостого на п'яте, Полтавська область — з десятого на восьме.

Поряд із тим, до першої десятки регіонів із високою інтенсивністю злочинності (за показником K_{13}) мали бути включені наступні, де рівень злочинності (3) нижчий, ніж у Полтавській області, яка за значенням цього показника займала в Україні 10 місце, а інтенсивність (K_{13}) — вища, ніж у м. Києві (80,1). Це, зокрема, Миколаївська обл. — 97,2; м. Севастополь — 91,8; Херсонська — 90,1; Сумська — 89,2; Кіровоградська — 82,1; Чернігівська — 82,1 області.

Поряд із коефіцієнтом інтенсивності злочинності (K_{13}) іноді застосовують коефіцієнт злочинної активності ($K_{за}$), розрахований за співвідношенням кількості осіб, які вчинили злочини (O_3), та чисельності всього населення (N). У такому випадку наведена вища формула 1 має вигляд:

(формула 2)

$$K_{\text{за}} = \frac{O_3 \times H_p (10 \text{ тис. або } 100 \text{ тис.})}{N}, \text{ де}$$

$K_{\text{за}}$ — коефіцієнт злочинної активності,

O_3 — кількість осіб, які вчинили злочини,

N — загальна кількість населення,

H_p — кількість населення, з розрахунку на яку визначається показник коефіцієнта злочинної активності.

Коефіцієнт злочинної активності може розраховуватися не на все населення, як наведено вище. Там він показує поширеність злочинності серед усього населення. Але відомо, що злочином вважається суспільно небезпечне діяння, вчинене особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності, і те, що злочини вкрай рідко вчиняють особи похилого віку. Тому доцільно вираховувати $K_{\text{за}}$ для активних вікових груп. Для цього до N не включають дітей, що не досягли віку кримінальної відповідальності, та осіб похилого віку (понад 70 років). Отриманий у такий спосіб $K_{\text{за}}$ свідчить про кримінальну активність населення, яке за віковою ознакою може притягатися до кримінальної відповідальності або взагалі вчиняти злочин.

Крім загального коефіцієнту інтенсивності злочинності можуть розраховуватися й інші $K_{\text{за}}$. Наприклад, щодо злочинів окремого виду, скажімо, навмисних убивств, вчинених на певній території протягом певного часу. У такому випадку до N включають абсолютну кількість навмисних убивств. $K_{\text{за}}$ може розраховуватися не до всього або активного населення, а до певних його груп, виділених, наприклад, за віковою, статевую, іншою соціально-демографічною ознакою.

Структура злочинності. На відміну від показників рівня та інтенсивності, які характеризують злочинність кількісно, структура останньої має розкривати її склад, поширеність та співвідношення між складовими видами злочинних проявів, їх вчинення у конкретних умовах простору (території) та часу, за визначальних ознак злочинних діянь та осіб, які їх вчиняють. Усе це разом

повинно складати уявлення, хоча б за зовнішніми, здебільшого статистичними показниками, про злочинність у внутрішньо-якісному відношенні. Структура злочинності визначається за методом порівняння, згідно з яким зіставляються кількісні та якісні показники класифікованих певним чином (за певною підставою) окремих видів і категорій злочинів, осіб, які їх вчинили, ознак цих об'єктів спостереження. Через порівняння визначається показник (питома вага у відсотках) окремої виділеної структурної групи певного виду злочинів щодо загальної величини злочинності. Питома вага (П. в.) вимірюється за звичайною формулою вираховання відсотку:

$$\text{П. в.} = \frac{Z_{\text{в}} \times 100 \%}{Z}, \text{ де}$$

$Z_{\text{в}}$ — кількість злочинів певного виду, певної структурної групи,
 Z — загальна кількість злочинів, рівень злочинності.

У кримінології поширена думка, що структуру злочинності можна побудувати за будь-якою ознакою злочину або особи, що його вчинила, і тим самим отримати характеристику видів злочинів з огляду на цю ознаку, наприклад, питому вагу групових злочинів, рецидиву тощо. Але це характеристика якості злочинів лише з однієї сторони, що відповідає ознаці, яка вибрана як підстава структуризації і порівняння. Отримання комплексної змістовної кількісно-якісної характеристики щодо складу злочинності значною мірою залежить від мети її структурування, визначення критерію (підстави) проведення останнього та вибору ознаки злочину або особи, що його вчинила, яка відповідає визначеній підставі. Залежно від мети структурування розрізняють декілька різновидів структури злочинності.

Найпростішою з них є так звана статистична структура злочинності, яка відображає показники щодо кількості (питомої ваги) зареєстрованих на певній території за певний час злочинів, розподілених за визначеними у статистичній формі їх видами і категоріями, а також про чисельність осіб, які їх вчинили, диференційованих подібним чином. Фактично це відтворена статистична форма реєстрації злочинності, яка крім кількісних показ-

ників складових частин останньої, що дають уявлення про їх співвідношення, не містить жодної інформації про якісні ознаки злочинності і тому фактично не може виконувати функціональну роль структури останньої. Між тим за традицією, що тягнеться з радянських часів, і у наш час статистичний розподіл зареєстрованих злочинів інколи подають у підручниках та спеціальних кримінологічних виданнях як структуру злочинності¹.

Більше якісних характеристик злочинності містить **кримінально-правова структура злочинності**, яку утворюють через диференціацію злочинів за будь-якою кваліфікуючою ознакою складу злочину. Підставою для неї може бути вік, осудність, повторність притягнення до кримінальної відповідальності суб'єкта злочину; суспільна значущість об'єкта посягання; індивідуальний чи груповий спосіб діяння, у тому числі вид співучасті; форма вини та інші ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, спосіб його вчинення, зокрема застосування насильства, жорстокості тощо. Класифікація злочинів, проведена за будь-якою з названих підстав, суттєво розкриває їхню кримінально-правову характеристику, може сприяти удосконаленню кримінального законодавства та практики його застосування.

Більш складною за змістом та способами отримання є **кримінологічна структура злочинності**. Структуризація злочинності в кримінологічних інтересах, яку часто називають класифікацією, має, передусім, відповідати призначенню кримінології — створювати наукове знання та обґрунтування з метою визначення кримінологічно значущих чинників та удосконалення запобіжного впливу на них з метою запобігання відповідному виду злочинів та злочинності загалом. Однак статистична інформація, яка здебільшого є джерелом структурування злочинів, як правило, не дає безпосереднього уявлення про кримінологічно значущі чинники та їх кримінологічний потенціал.

Через таку відмінність кримінологічного структурування злочинності та фактичну неможливість одержати кримінологічно значущу інформацію безпосередньо із статистичних джерел, в кримінології, зокрема українській, було запропоновано кілька

¹ *Кримінологія. Загальна і Особлива частина* / За ред. І. М. Дап'шина. — С. 40; *Кальман А. Г., Христин І. А.* Словарь кримінологических и статистических терминов. — Харьков, 2001. — С. 81.

підходів до визначення узагальненої, синтезованої, до деякої міри типологізованої підстави такої структуризації.

Так, А. Ф. Зелінський пропонував в основу кримінологічної структуризації злочинності покласти єдність або подібність особистісних якостей, які виявляються у різних життєвих ситуаціях. Через досить невизначену і неформалізовану підставу він спробував поділити всі злочини на тринадцять груп. Серед них п'ять мали так чи інакше визначений корисливий мотив, п'ять — насильницький спосіб здійснення, чотири виявлялися через порушення встановленого громадського порядку, суспільної та державної безпеки, службових обов'язків, порядку управління. Ряд груп злочинів мали одночасно по декілька названих ознак¹. Коли зазначену класифікацію стали застосовувати у практичній дослідницькій площині, виявилось, що запропоновані підстави групування дуже важко ідентифікувати, сполучати, предметно визначати. До того ж вони мають багато складових різновидів, що охоплюють майже всю Особливу частину Кримінального кодексу та не відрізняються типово визначеною ситуацією їхнього вчинення. Пізніше вносилися пропозиції, в тому числі А. Ф. Зелінським, щодо кримінологічної структуризації злочинів за окремими нібито типовими ознаками діянь або осіб, які їх вчинили. О. М. Литвак трансформував запропоновані «занадто громіздкі», за його висловом, групування злочинів у чотири блоки, а саме:

- загальної корисливої злочинності;
- агресивної некорисливої злочинності;
- економічної злочинності;
- вільні від корисливих мотивів і агресивності інші злочини, що відбивають непокору особи законним вимогам влади або вчинювані з необережності². Останній блок пізніше був сформульований більш стисло: «неагресивна й некорислива злочинність, що відображає правовий нігілізм, свавілля та необачність порушників»³.

Не вдаючись до детального аналізу запропонованої О. М. Литваком конструкції структуризації злочинності, відзначимо, що вона

¹ Зелінський А. Ф. О криминалогической классификации преступлений // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства. — Харьков, 1978. — С. 210–217.

² Литвак О. Злочинність, її причини і профілактика. — К., 1997. — С. 28–31.

³ Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект). — Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2002. — С. 10.

більшою мірою наближена до кримінологічних потреб, тому що виходить із врахування відмінностей обумовлення злочинів, об'єднаних у блоки, що може слугувати обґрунтуванню стратегії диференційованого здійснення запобіжних заходів. Разом із тим ця конструкція, на наш погляд, може бути удосконалена у таких напрямках:

— приведення різних підстав диференціації (мотиви, засоби, способи, сфери та ін.) до однопорядковості;

— врахування різного характеру потреб, що обумовлюють однакові мотиви, передусім корисливі, а також різного психофізіологічного та психічного стану особи, що передують агресивному ставленню;

— врахування різної міри тяжкості, суспільної небезпечності злочину та особи, яка його вчинила, залежно від форми прояву останнього, зокрема злочинної діяльності, особливо за організованого забезпечення останньої;

— диференціювання залежно від мотиву діяння і ситуації його здійснення у їх обумовлюючому сполученні щодо злочинів, штучного «скинутих» до четвертого блоку.

Кримінологічною структуризацією злочинів займався і Л. М. Давиденко, який ще у 1984 р. запропонував 8 об'єднаних груп. У монографії, опублікованій у наш час разом з О. М. Бандуркою, він окреслив ще одну схему кримінологічної класифікації злочинів, яка матиме три рівні: на першому рівні злочини диференціюються за вчиненням в основних сферах життєдіяльності (суспільна діяльність, побут та дозвілля), де на думку авторів (на наш погляд, суперечливу) злочини мають «загальні або багато в чому подібні кримінологічні фактори»; на другому — злочини кожної з трьох названих груп поділяють на декілька підгруп за ознаками, що мають «найбільше кримінологічне значення для цієї групи» (що це за ознаки та як визначається їхнє значення, не пояснюється. — Авт.); на третьому рівні підставою подальшої диференціації злочинів стають «нові ознаки», які мають суттєве значення з огляду на завдання кримінології та профілактики злочинів, зокрема форма вини, антисуспільна спрямованість, соціальне становище осіб, які вчинили злочини¹. Через незавершеність цієї

¹ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие. — Харьков, 2003. — С. 15.

схеми, що відзначили самі автори, не вважаємо за потрібне її детально аналізувати. Зазначимо лише, на наш погляд, її суттєву методологічну хибу, яка полягає у тому, що кримінологічну диференціацію злочинів, які є проявом кримінальної активності конкретних осіб, пропонується починати з підстав, пов'язаних не з їх особистісними та іншими індивідуальними ознаками, властивостями, мотивами, злочинними намірами, формами вини тощо, а з характеристиками макросередовища (сфери життєдіяльності суспільства), в якому вчиняються злочини. Вважаємо, що кримінологічна структуризація злочинів має відбуватися з точністю до навпаки, якщо не ставити за мету довести винятково соціально-суспільну обумовленість злочинів.

Із літератури відоме більш-менш вдале визначення криміногенної ситуації в Україні з попереднім розчленуванням останньої та її чинників за окремими сферами (економіки, соціальних відносин, суспільної свідомості тощо), але при цьому сфери не були повністю і точно визначені, а головне — не ставилося завдання структуризувати у такий спосіб злочинність¹.

Наведені погляди щодо визначення кримінологічної структури злочинності дають підстави для деяких висновків та методологічних положень стосовно її побудови.

1. Слід визнати, що *на цей час досконале уявлення щодо кримінологічної структури злочинності, її співвідношення з типологією та класифікацією злочинів, а також стосовно методології та методики побудови такої структури, в Україні відсутнє*. Теоретичне обґрунтування та прикладне опрацювання цієї структури має бути віднесено до актуальних проблем української кримінології. Під час опрацювання кримінологічної структури злочинності мають бути використані сучасні наукові розробки щодо неї, які відповідають потребам кримінології.

2. *За відсутності* опрацьованої згідно з сучасним розумінням і методологією кримінологічної структури злочинності в Україні *недоцільно в якості неї пропонувати у підручниках та інших навчальних виданнях статистичну структуру злочинності*, не пояснюючи різницю між ними.

¹ Кулик О. Г. Криміногенна ситуація в Україні та деякі чинники її розвитку // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. — 1999. — № 2. — С. 13–63.

3. Видається, що в основу опрацювання уявлення щодо кримінологічної структури злочинності можуть бути покладені такі методологічні положення:

— основною метою та критерієм кримінологічної структуризації злочинності є диференціація злочинів на види залежно від типового комплексу їх обумовлення, який визначається певними кримінологічно значущими чинниками. Це є своєрідна класифікація злочинності лише за названою кримінологічною підставою, якою вона відрізняється від інших її класифікацій за будь-якою ознакою;

— наявна на цей час в Україні статистична інформація про злочинність через відсутність постійно діючої автоматизованої системи кримінологічної інформації не містить показників згаданих обумовлюючих комплексів та кримінологічних чинників; далеко не повною є й емпірично-дослідницька інформація щодо них;

— за згаданих умов щодо обумовлюючих комплексів та кримінологічно значущих чинників можна отримати лише відносно опосередковане уявлення про кримінологічну структуру злочинності на підставі аналізу індивідуально-психологічних елементів процесу обумовлення злочинів, через які під час вчинення останніх у кінцевому рахунку трансформується детермінація злочинності та окремих злочинних проявів;

— серед загальних індивідуально-психологічних елементів обумовлення злочинів більш виразними для зовнішнього спостереження та придатними для аналізу і оцінки є мотиви злочинних діянь, які більшою мірою встановлюються за кримінальними справами, за змістом яких прямо або опосередковано визначається належність злочину до того чи іншого виду злочинності, що представлені у формі державної статистики; тобто практично за належністю злочину до певного виду злочинності здебільшого можна зробити висновок щодо його визначального мотиву.

4. Поклавши мотив злочину в основу можливої на цей час кримінологічної структуризації злочинності, слід виходити з таких методологічних положень:

— на вищому суспільному рівні обумовлення антисоціальної, у тому числі кримінальної активності, соціально-психологічну основу мотивації останньої становить суспільно неприйнятне

ставлення особи, яка виявляє зазначену активність, до суспільства, його загальносуспільних цінностей;

— на рівні практичної життєдіяльності та конкретних суспільних відносин зазначене суспільно неприйнятне ставлення обумовлює відповідну мотивацію, напрям її спрямування та міру антисоціальності, а у разі досягнення спрямованістю особистості антисуспільного характеру та особливо — суспільно небезпечного його різновиду, визначає також криміногенну мотивацію, яка може спрямовуватися за такими основними напрямками стосовно: а) інших людей (членів суспільства); б) суспільної організації; в) суспільних надбань у галузях культури, моралі, права;

— у кожному з трьох названих напрямів антисоціальна криміногенна мотивація опредмечується, набуваючи якостей основних мотивів вчинення групи (виду) злочинів. Так, за напрямом спрямування стосовно інших людей кримінологічна мотивація опредмечується у групи мотивів недооцінки, приниження значення: 1) життя, здоров'я, честі, гідності особи, її прав та законних інтересів, допустимості сили та насильства у взаємовідносинах; 2) приватної власності, допустимості задоволення власних матеріальних, корисливих інтересів за рахунок чужої власності; 3) результатів праці інших людей, включаючи матеріалізовані через їхню працю матеріальні, культурні, духовні здобутки.

Подібним чином можна окреслити групи основних мотивів та мотивованих ними злочинів за іншими напрямками спрямування суспільно неприйнятного ставлення та активності.

У спрямуванні щодо суспільної організації можна виділити такі об'єкти (сфери) останньої та групи опредмечених стосовно них мотивів і відповідних злочинів (за вище застосованою єдиною нумерацією, а саме: 4) економічної організації як вищої форми господарювання (часто іменується сферою економіки); 5) організаційно-управлінської сфери, включаючи державну службу та загалом управлінський апарат; 6) організації виробництва; 7) екологічної організації; 8) правової та правоохоронної системи.

Окрему узагальнену групу (9) складають мотиви та злочини, що відбивають суспільно неприйнятне ставлення та кримінологічну мотивацію щодо суспільних надбань, насамперед унормованих, у галузях техніки, технологій, культури, моралі, права.

За потребою мотиви та злочини вказаної групи можуть бути розділені щодо названих галузей їх виявлення.

Зазначені 9 груп мотивів (взагалі їх можна подрібнити) можуть стати підставою для відповідної диференціації злочинів у кримінологічній структурі злочинності. Остання може по-іншому визначатися за умови відповідної зміни статистичної форми обліку зареєстрованої злочинності, яка виконує функцію джерела періодичного оновлення цієї структури.

Подальша кримінологічна структурна диференціація мотивів і злочинів для врахування їхніх особливостей за різних умов, наприклад, розвитку та соціалізації особи, її життєзабезпечення, різних потреб, що стимулюють однакові зовні мотиви, скажімо, корисливі, різного прояву кримінальної активності, зокрема її інтенсивності, злісності, тяжкості, групової діяльнісної форми, у тому числі спеціально організованої та забезпечуваної вчиненням інших злочинів, корупції тощо, навряд чи зможе коли-небудь забезпечуватися статистичною інформацією, навіть якщо вона буде системно автоматизована. Джерелом виявлення та уточнення інформації, необхідної для подальшої кримінологічної структуризації злочинності, зокрема щодо її криміногенно-потенційних чинників, безперечно можуть бути кримінологічні дослідження, які необхідно більше спрямовувати на виявлення процесів, явищ, фактів, проявів активності тощо, які відіграють роль обумовлюючих чинників та проявляються у мотивах злочинів. Про це докладніше у наступних главах.

Динаміка злочинності. Злочинність, як і будь-який суспільний прояв людської активності, є мінливою. Залежно від дії чинників, які її обумовлюють, умов, у яких вона проявляється, в тому числі від реагування і загалом протидії їй правоохоронної системи та суспільства в цілому, злочинність, її рівень, інтенсивність та інші кількісні та якісні показники перебувають у постійній зміні, мають певну динаміку. *Динаміка злочинності — показник, що відбиває зміни рівня, інтенсивності, структури, структурних елементів останньої та будь-яких інших її ознак протягом певного часу, періоду.* Показником динаміки злочинності є, як правило, темп, алгоритм зміни її кількісних значень (їхнє збільшення або зменшення) порівняно з даними періоду, взятого для порівняння.

Показники динаміки злочинності можуть подаватися в абсолютних або відносних величинах, у тому числі останні — як відсотки, рази, індекси.

Існує декілька основних прийомів вирахування показників динаміки злочинності. Перший з них має назву *базисний*. Він полягає у тому, що всі зміни за весь заданий період вираховуються в одному темпі, скажімо, за рік щодо базисного періоду. Припустимо, що нас цікавить, як змінювався рівень злочинності в Україні за роками в період 11 років, починаючи з 1994 р. Тоді показник рівня злочинності за 1994 р. береться як базисний, а показники всіх років, починаючи з 1995 р. і до 2005 р. включно, вираховуються в абсолютних числах або процентах до базисного. Величина збільшення позначається знаком + («плюс»), зменшення — знаком — («мінус»).

Наступний — так званий *ланцюговий спосіб* визначення динаміки злочинності застосовується, коли величина її зміни (скажімо, рівня) вираховується у кожному році порівняно з аналогічною величиною у попередньому році. Є й інші, більш складні, способи визначення динаміки злочинності через застосування певних коефіцієнтів, індексів тощо.

Розглянемо динаміку основних кількісних показників злочинності в Україні за 1992–2005 рр., вирахованих за названими способами (див. таблицю № 3).

Таблиця
динаміки злочинності в Україні у 1992–2005 рр.

Показники	Роки														
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	
Загальна кількість зареєстрованих злочинів (у тис.)	480,5	539,3	571,9	641,9	617,3	589,2	576,0	558,7	553,6	503,7	450,7	556,3	520,1	485,7	
Приріст до 1992 р. (%) – «базисний» метод		12,2	19,0	33,6	28,5	22,6	19,9	16,3	15,2	4,8	- 6,2	15,6	7,6	1,1	
Приріст до попереднього року (%) – «ланцюговий» метод		12,2	6,0	12,2	- 3,8	- 4,5	- 2,2	- 3	- 0,9	- 9,0	10,5	23,5	- 6,5	- 6,6	
Коефіцієнт інтенсивності злочинності на 100 тис. усього населення	919	1034	1111	1256	1218	1172	1155	1129	1128	1027	919	1152	1083	1033	
Приріст до 1992 р. (%) – «базисний» метод		12,5	20,9	36,7	32,5	27,5	25,7	22,9	22,7	11,8	0	25,3	17,8	12,3	
Приріст до попереднього року (%) – «ланцюговий» метод		12,5	7,4	13,1	- 3,0	- 3,8	- 1,5	- 2,3	- 0,1	- 9	- 10,5	20,2	- 6,5	- 4,5	
Коефіцієнт інтенсивності злочинності на 100 тис. населення 14 років і старші	1156	1285	1396	1572	1517	1451	1418	1375	1363	1240	1109	1248	1201	1159	
Загальна кількість осіб, що виявлені у зв'язку із вчиненням злочину (у тис.)	207,3	242,4	269,1	340,4	339,5	337,9	330,1	317,0	309,0	284,7	270,3	259,7	260,7	237,2	

Показники	Роки													
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Приріст до 1992 р. (%) – «базисний» метод		16,9	29,8	64,2	63,8	63	59,2	52,9	49,1	37,3	30,4	25,2	25,7	1,4
Приріст до попереднього року (%) – «ланцюговий» метод		16,9	11,0	26,5	-0,3	-0,5	-2,3	-0,4	-2,5	-7,9	5,1	-3,9	-0,4	-9,0
Коефіцієнт злочинної активності на 100 тис. всього населення	396	465	522	522	666	670	672	662	640	630	581	551	530	493

Із наведених показників видно, що рівень та інтенсивність злочинності в Україні до 1996 р. невинно зростали і у 1995 р., порівняно з 1992 р., збільшилися відповідно на 33,6 та 36,7 %. Архівні статистичні дані свідчать, що зростання злочинності в СРСР, до складу якого входила УРСР, відзначалося, починаючи з 1966 р., задовго до перебудови і здобуття Україною державного суверенітету, тобто прямо не пов'язане з цими суспільно-політичними подіями. Щодо скорочення злочинності у попередньому періоді (1962–1965) не можна погодитися з припущенням, що воно було штучним та результатом укриття злочинів від реєстрації¹. Більш об'єктивне пояснення скорочення злочинності у цей період пов'язане із суттєвим звуженням сфери дії нового кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік у 1957–1962 рр.² та головним чином з інтенсивним використанням у цей період громадських форм (товариські суди, народні дружини, поруки трудового колективу тощо) з метою запобігання злочинним проявам і заміни кримінальної відповідальності за злочини невеликої суспільної небезпечності заходами громадського впливу.

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Знач. праця. — С. 19.

² Луцев В. В. Тенденции преступности в СССР // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. — М., 1990. — С. 22–23.

Разом із тим зростання злочинності в Україні у 1992–1995 рр. відбувалося більшими темпами, ніж у 1988, 1990–1991 рр., що стало результатом деструктивних процесів та погіршення криміногенної ситуації у роки суверенної України. Зростання злочинності різко припинилося у 1996 р., з якого почалося і продовжувалося до 2003 р. її поступове скорочення. Останнє ніяк не обумовлювалося кримінологічною обстановкою в країні, яка продовжувала загострюватися. Пояснення цьому «українському феномену» не могли дати тодішні керівники правоохоронних органів країни, не повною мірою воно з'ясовано й на сьогодні. На нього значно впливає аналіз практики реагування на заяви та повідомлення про злочин, які надійшли до ОВС та зареєстровані на підставі статей 97, 430 КПК України. Питома вага порушених по них кримінальних справ до 1996 р. стабільно становила близько 30–35 %, а рішень про відмовлення у порушенні справи не перевищувала 50 %. Після 1996 р. ці показники почали змінюватися: перший — скорочуватися, другий — зростати. У 2001 р. вони вже становили відповідно 26,9 та 54,7 %, у 2002 р. — 24,7 та 57,2 %. У 2003 р. ця тенденція була перервана (про що докладніше нижче): перший показник зріс до 26,5 %, другий — скоротився до 54,7 %. Але вже у 2004 р. вона знову поновилася, до того більш виразно: показник порушених кримінальних справ знизився до 22,1 %, а показник рішень про відмовлення у їхньому порушенні зріс до 59,3 %. Ця тенденція збереглася і в 2005 р., коли показник порушених кримінальних справ знизився до 20 %, а показник відмовлення у їхньому порушенні досяг понад 60 % (в окремих областях 80 % і більше). За оперативними даними у 2006 р. значення першого показника знизилося до 15–16 %.

Гадаємо, зрозуміло, коли заводять кримінальну справу і відповідно реєструють злочини лише по одній з чотирьох — п'яти офіційно зареєстрованих заяв про їх вчинення, відкривається широка можливість для маніпулювання показниками реальної злочинності, зокрема демонстрування її скорочення. До цього можна лише додати, що у 1996 р. закінчувався перший період президентства Л. Д. Кучми, з показниками якого, у тому числі показниками злочинності, він йшов на чергові вибори Президента України.

Далі щодо показників злочинності за 2003 р. Слід нагадати, що в цьому році МВС України очолив М. В. Білоконь. З його прихо-

дом під гаслом наведення порядку у реагуванні на злочини та рішучої боротьби з їх укриттям була різко змінена практика прийняття рішень за заявами і повідомленнями. У результаті за короткий час більш як на 2 % (а це десятки тисяч заяв про злочини) збільшилася кількість та питома вага порушених кримінальних справ. Якщо протягом шести попередніх років кількість зареєстрованих злочинів весь час зменшувалася, то у 2003 р. вона зросла майже на 100 тис. або на 23,5 % порівняно з попереднім роком, а показник інтенсивності злочинності — на 25,3 %. Ці показники викликали вкрай негативну реакцію керівників обласних держадміністрацій і особливо Генерального прокурора. При цьому (і це дуже характерно) кількість осіб, виявлених у зв'язку із вчиненням злочину, не зросла, а навіть зменшилася на 3,9 %. Подібну суперечність можна пояснити лише тим, що справи заводили, а винних осіб не встановлювали або не розшукували. Мета наведеного «упорядкування» та «рішучості у викоріненні укриття злочинів» з'ясувалася вже у 2004 р., коли заведення кримінальних справ було взято під жорсткий відомчий (по лінії МВС) та прокурорський контроль, прискіпливість якого мала однобічний характер у напрямі скорочення заведених кримінальних справ, а тим самим — і реєстрованих злочинів. Цю лінію вже узгоджено проводили міністр М. В. Білокоць та Генеральний прокурор Г. А. Васильєв. Отже, у 2004 р. було продемонстровано помітне скорочення рівня та інтенсивності злочинності, а те, що троє з чотирьох потерпілих від злочинів пішли з міліції «ні з чим», без належного захисту та реагування, залишилося поза офіційними звітами. Нагадаємо лише, що у 2004 р. складав свої повноваження Президент Л. Д. Кучма і прагнув їх отримати прем'єр-міністр В. Ф. Янукович, який серед керівників Кабінету Міністрів України персонально відповідав за діяльність правоохоронних органів.

У 2005 р. у реєстрації значної частини злочинів, передусім крадіжок, настали нові умови. Якщо раніше для «покращання» статистики щодо реєстрації та розкриття останніх нерідко потрібно було вдаватися до їх укриття, то нині згідно з прийнятим 2 червня 2005 р. Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення» (ст. 51) дрібним адміністративно караним викраданням, включаючи крадіжки, шахрайства,

привласнення чи розтрати, стало вважатися не тільки посягання щодо державного або колективного майна, а й загалом проти чужого майна, тобто і проти приватного та особистого. Якщо його вартість не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. На момент прийняття Закону їх сума, а відповідно й межа залишення поза кримінальною відповідальністю становила 393 грн, у 2006 р. зросла до 525 грн, з 1 січня 2007 р. більш, ніж 700 грн. Не зупиняючись зараз на нехтуванні конституційними нормами про непорушність права приватної власності, різної її фактичної цінності для різних верств населення, зокрема малозабезпечених, яких більшість в Україні, особливо на селі (саме по них «вдарив» Закон), значного ускладнення, а нерідко й неможливості отримати з винного вартості викраденого, бо його особа не встановлена, залишення поза увагою особистості викрадача, яким може бути не один раз засуджений рецидивіст (все це потребує окремого розгляду), зазначимо, що «одним розчерком пера» законодавця з-під кримінальної реєстрації та відповідальності було виведено десятки тисяч злодіїв. Якщо у I півріччі 2005 р. міліцією було розкрито 52 тис. крадіжок, то за аналогічний період 2006 р. їхня кількість скоротилася до 29 тис. У 2005 р. за крадіжку чужого майна засуджено на 20,4 тис. осіб менше (25,4 %), ніж у 2004 р. До речі, кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за ст. 51 КЗпАП, за цей час збільшилася лише на 6 тис. осіб, а решта (майже 20 тис. злодіїв) залишилися без усякого покарання. За таких умов міністр внутрішніх справ України бадьоро доповідає, що злочинність у 2005 р. та I півріччі 2006 р. скоротилася на 20 % і що за рівнем останньої Україна стала найнебезпечнішою (?) серед країн-сусідів. Разом із тим у 2005 р. майже 14 тис. потерпілих скаржилися до суду через неpritягнення винних до кримінальної відповідальності. Майже 40 % скарг задоволено.

В останні роки з'являється все більше пропозицій щодо застосування ще одного показника злочинності, а саме її «ціни». Мається на увазі визначення економічної шкоди, збитків, яких завдає злочинність. Згідно з опублікованими джерелами¹ витокі проблеми економіки злочинів та покарань сягають ще початку

¹ Латов Ю. В. Экономика вне закона (Очерки по теории и истории теневой экономики). — М.: Московский общественный научный фонд, 2001.

XVIII ст. та пов'язуються з ім'ям англійського публіциста Бернарда Мандевіля, який висловив парадоксальну думку («парадокс Мандевіля»), що злочинна (та загалом аморальна) діяльність окремих осіб послуговується суспільству взагалі, його розвитку. За ці твердження він сам та його думки були оголошені аморальними та надовго забуті. Ідеї вирахування економіки злочинності були поновлені майже через 250 років. Вони належать американському економісту Гері Беккеру, майбутньому нобелівському лауреату, який у 1968 р. опублікував програмну статтю «Злочин і покарання: економічний підхід»¹. Відтоді на Заході зародилася наукова школа економічних теорій злочинної діяльності, правоохоронної діяльності, у тому числі витрат на протидію злочинності. Розвиток теорій супроводжувався виокремленням певних напрямів та опрацюванням відповідного математичного інструментарію. При цьому пропонувалося кілька підходів. У першому має бути визначена пряма та посередня, матеріальна та нематеріальна шкода, яку завдає сама злочинність та її прояви. Другий підхід пропонується для вирахування затрат, які несе держава, суспільство в цілому з метою контролю над злочинністю, спеціального запобігання та протидії їй. Витрати можуть вираховуватися і стосовно протидії окремим видам злочинів. При цьому окремому обчисленню може піддаватися величина компенсації шкоди від злочинності, яку дає правоохоронна та судова діяльність. Далі пропонується порівнювати названі величини (шкоду, витрати, компенсацію) для визначення «рентабельності» діяльності щодо протидії злочинності, її окремим видам і злочинним діянням, а також рентабельності покарання як системи, так і окремої санкції.

Безперечно, згадані показники цікаві і можуть бути підставою для подальших розроблень і висновків щодо ефективності протидії злочинності або окремим її видам. Однак ні на Заході, де цінові показники нерідко вираховуються, ні тим більше у вітчизняній кримінології, де цій тематиці не приділяли належної уваги, ще не вироблено надійних методів та методик обчислення «ціни» злочинності. Це лишається справою майбутнього.

¹ Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // Истоки. — М., 2000. — Вып. 4. — С. 28–90.

§ 4. Латентна злочинність

Вимірювання рівня злочинності та інших її показників ведеться на основі даних про зареєстровані злочини. Давно відомо, що з різних причин реєструються не всі вчинені злочини. Фактична кількість вчинених злочинів завжди більша від зареєстрованої: $Z_{\text{факт.}} > Z_{\text{реєстр.}}$. Фактично вчинена злочинність, яка не стала предметом реєстрації злочинів, називається латентною (від лат. *latens (latentis)*) — прихований, невидимий). Латентна злочинність, її розміри обумовлюють викривлене, неповне уявлення про злочинність в цілому і тому мають вивчатися, визначатися для отримання більш адекватного уявлення про фактично вчинену кількість злочинів.

Латентна злочинність визначається як частка злочинності, що становить сукупність злочинів різних видів, які вчинені, але з різних причин не стали предметом передбаченого законом реагування у вигляді порушення кримінально-процесуального провадження та притягнення винних у їхньому вчиненні до відповідальності.

Латентна та інша (нелатентна) злочинність пов'язані між собою і впливають одна на одну. Зростання та посилення небезпечності загальної злочинності через її організованість, професіоналізм, тиск на потерпілих та співробітників правоохоронних органів, корупційне розкладання останніх тощо супроводжуються намаганням злочинців уникнути викриття, тобто до збільшення частки латентних злочинів. Цьому намаганням у вигляді «супротиву» може сприяти й підвищення активності у боротьбі зі злочинністю за принципом: «дія викликає протидію». З іншого боку, латентна злочинність, як зазначалося вище, суттєво викривлює уявлення про реальний стан злочинності, послаблює результативність боротьби з нею, спричиняє безперешкодне відтворення останньої. Злочинність, що залишається поза реагуванням правоохоронної системи, негативно впливає на соціально-психологічний клімат у суспільстві. Вона породжує недовіру громадян до здатності державної влади забезпечити їхню безпеку від злочинних проявів. Наведене обумовлює високу актуальність боротьби з латентною злочинністю в Україні, особливо в умовах тінізації значної частини соціально-економічних відносин, недостатньої прозорості державно-владних та управлінських інсти-

туцій та їхніх рішень, зростання злочинності, передусім її організованих форм, корупційних зв'язків, прагнення криміналітету до підкорення влади.

Злочини, що стали латентними, відрізняються від інших та між собою причинами та механізмами набуття латентності. Існує досить поширена думка про те, що латентність є ознакою злочинності в цілому, що латентність та процес латентизації, тобто набуття злочинністю властивості латентності, характерні тією чи іншою мірою усім видам злочинів, оскільки переважна більшість осіб, які вчиняють злочини, прагнуть залишитися невикритими, невідомими для офіційної системи кримінальної юстиції. З іншого боку, є противники використання самого терміна «латентність», який, мовляв, є штучним утворенням науковців-кримінологів і до поняття «латентна злочинність» нічого не додає, особливо у сфері практичної діяльності. З цим не можна погодитися, оскільки доведено, що латентні злочини мають різні причини та механізми набуття ознаки латентності, а звідси передбачаються різні форми і засоби скорочення латентної злочинності, насамперед через гальмування процесів набуття злочинами ознаки латентності.

Безумовно, треба визнати, що завданням правоохоронної системи є не лише протидія злочинності (в цьому ніхто не сумнівається), а й наполеглива діяльність зі скорочення латентності останньої, на що доки у практичній діяльності увага майже не звертається.

Пропонується кілька варіантів поділів латентної злочинності. За одним з них її поділяють на природну, штучну та межову. При цьому природною латентністю називають сукупність вчинених злочинів, про які не відомо правоохоронним органам, що здійснюють їхню реєстрацію. До штучної латентної злочинності при такому поділі відносять злочини, про вчинення яких стало відомо правоохоронним органам, але вони з різних причин не беруть їх на облік. Межовою латентністю називають сукупність тих злочинів, вчинення яких не відомо потерпілому, або факт їхнього вчинення не сприймається чи не усвідомлюється потерпілим як злочин. Запропонований варіант поділу, на нашу думку, не охоплює всі можливі причини та механізми латентизації злочинів. Крім того, деякі

із запропонованих груп, зокрема межова латентність, не мають чітких критеріїв виділення.

Тому пропонуємо інший варіант поділу латентних злочинів залежно від причин і механізмів їхньої латентизації. Він реалізований у Програмі вивчення причин латентності злочинів та розробки засобів забезпечення боротьби з латентною злочинністю. Програма затверджена прем'єр-міністром України 01.12.1998 р. та реалізована у правоохоронних органах і наукових установах України. Згідно з цим поділом всі латентні злочини з названих підстав (причини і механізми набуття латентності) поділяються на шість основних груп.

1. Злочинні прояви, які з низки причин (вчинення з необережності, правова некомпетентність тощо) помилково не сприймаються як передбачені Кримінальним кодексом України кримінально карані діяння.

2. Злочини, про які потерпілі з різних мотивів не повідомляють компетентним органам.

3. Злочини, в яких немає персоніфікованого потерпілого суб'єкта, заінтересованого повідомляти про їхнє вчинення (посягання на державні, загальносуспільні об'єкти та відносини).

4. Злочини, факт вчинення яких відомий обмеженому колу осіб або лише винуватцям, проте через вжиття ними спеціальних заходів щодо нерозповсюдження відомостей про згадані прояви, а також через незаінтересованість у цьому потерпілих, повідомлення про злочини не надходять до правоохоронних органів. Дуже часто такі злочини вчиняються у тіньових сферах економіки, у податкових відносинах, у процесі незаконного обігу наркотиків, у корумпованих ланках апарату управління. Вони спостерігаються і серед злочинів так званого загальнокримінального (неекономічного та управлінського) характеру, які вчиняють організовані злочинні групи (вбивства, захоплення заручників, шантажування, вимагання, шахрайство тощо).

5. Злочини, інформація про які відома правоохоронним органам, але вони (помилково або свідомо) не оцінені ними у встановленому кримінально-процесуальному порядку як кримінальні карані діяння та залишені поза обліком. Це так звані «приховані» злочини. Саме про них йшлося у попередньому параграфі, де

оцінювалася сучасна практика правоохоронних органів щодо розгляду заяв і повідомлень про вчинені злочини, з яких лише один із чотирьох — п'яти отримує реагування у вигляді порушення кримінальної справи. Скорочення цієї латентності цілком залежить від дотримання правоохоронними органами вимог закону.

6. Злочини, стосовно яких прийнято необґрунтоване процесуальне рішення щодо відсутності події або складу злочину.

Як зазначено, злочини I–IV груп залишаються латентними через неповідомлення про них з різних причин і мотивів до правоохоронних органів. Злочини V та VI груп стають латентними через некомпетентні або упереджені дії та рішення правоохоронних органів. Із «латентизацією» злочинів останніх двох груп необхідно вести наполегливу боротьбу, насамперед через контрольні (наглядові) та процесуальні дії органів прокуратури, а також керівних структур органів внутрішніх справ.

Є підстави стверджувати, що органи прокуратури явно недостатньо здійснюють нагляд за практикою розгляду в органах внутрішніх справ заяв і повідомлень про злочини. Вони фактично погоджуються з цією практикою, бо скасовують менше 3 % постанов про відмовлення у порушенні кримінальної справи (у 2003 р. — 2,9 %, у 2004 — 2,2 %) та лише близько 1,5 % — з порушенням кримінальної справи. При цьому характерно, що з переважною більшістю останніх (у 2003 р. — це понад 16 тис., 2004 р. — майже 13 тис. справ) вчинення злочину при продовженні розслідування було підтверджено. Дані про стан розгляду заяв і повідомлень про злочини з 2005 р. не наводяться, оскільки вони вилучені з офіційної державної статистики.

Для встановлення рівня латентності злочинності та окремих видів злочинів розроблені та використовуються загальні та спеціальні методи. До загальних належать опитування громадської думки про стан латентної злочинності, у тому числі виявлення осіб, які потерпіли від злочинів, про що повідомляли до правоохоронних органів, але не отримали передбаченого законом реагування; експертна оцінка фахівців; вивчення документів правоохоронних органів, матеріалів фінансового та ревізійного контролю, обліків медичних закладів тощо. До спеціальних методів, які застосовуються прокурорами та науковцями, належить аналіз

діяльності правоохоронних органів щодо реагування на інформацію про злочини, їх розслідування, судовий розгляд справ про них тощо. Ряд цікавих методів виявлення та визначення рівня латентності злочинів запропонував та використав у своєму дослідженні В. Ф. Оболенцев. З їх використанням було встановлено, що в Україні у 1999 р., коли за даними офіційної статистики злочинність скоротилася на 3 %, латентними залишилися понад 168 тис. злочинів, тобто 30 % від кількості зареєстрованих¹.

На підставі проведених досліджень можна визначити рівень латентності різних видів злочинів. Найнижчий рівень латентності мають очевидні, насамперед тяжкі, злочини (вбивства, бандитизм, розбої, нанесення тяжких тілесних ушкоджень). Середній рівень латентності належить злочинам, вчинення яких не таке очевидне. Про більшість таких злочинів потерпілі з різних мотивів, у тому числі й за відсутністю віри у спроможність та зацікавленість правоохоронних органів, не повідомляють про їхнє вчинення. Висока латентність характерна для злочинів, вчинення яких відоме лише злочинцеві та потерпілому, при чому останній часто не зацікавлений у розголошенні відомостей про злочин: шахрайство, хабарництво, статеві злочини, відмивання «брудних» коштів тощо.

Невиявлена латентна злочинність залишається поза передбаченим законом реагуванням, спричиняє почуття безкарності, прагнення до повторення злочинних проявів (рецидиву), тобто є особливо небезпечною. Тому з латентною злочинністю необхідно вести послідовну боротьбу. Насамперед, забезпечувати усунення причин, які сприяють їй. Відверто кажучи, поки що наполегливості та щирої зацікавленості у цьому в Україні не спостерігається. Приклад цьому — ставлення урядових чиновників до забезпечення виконання згаданої вище Програми. Незважаючи на її затвердження прем'єр-міністром, вона не була профінансована, і за всі роки після введення її в дію (з 1999 р.) апарат Кабміну жодного разу не організував перевірку її реального виконання.

¹ Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії і практики попередження. — Х., 2005. — С. 57.

Рекомендована література

1. *Готтфредсон М., Герші Т.* Загальна теорія злочину / Переклад з англ. — Х., 2002.
2. *Даньшин И. Н.* Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия. — К., 1998.
3. *Туркевич І. К.* Злочинність: Навч. посіб. — К., 1999.
4. *Спирidonov Л. И.* Социология преступления. — М., 1978.
5. *Курс кримінології: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи.* — Кн. 1: Загальна частина. — К., 2001.
6. *Закалюк А. П.* Поняття злочинності: предметна сутність // Юрид. Україна. — 2004. — № 4.
7. *Кримінальний кодекс України.* Наук.-практ. коментар / За заг. ред. В. П. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 2-ге вид., перероб. та допов. — Х., 2004.
8. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /* За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 3-тє вид., перероб. та допов. — К., 2003.
9. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
10. *Закалюк А. П.* Нормативне визначення організованої злочинної діяльності: теоретичне та практичне значення // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2001. — № 4.
11. *Зелінський А. Ф., Коржанський М. Й.* Корислива злочинна діяльність. — К., 1998.
12. *Литвак О.* Злочинність, її причини і профілактика. — К., 1997.
13. *Бандурка А. М., Давыденко Л. М.* Преступность в Украине: причины и противодействие. — Харьков, 2003.
14. *Оболенцев В. Ф.* Латентна злочинність: проблеми теорії і практики попередження. — Х., 2005.

Глава 5

Теорія детермінації злочинності

§ 1. Детермінація та причинність суспільних процесів та утворень. Методологічні основи теорії детермінації злочинних проявів та злочинності

Детермінація злочинності — центральна проблема всього курсу кримінології. Від її розуміння та розв'язання залежить досягнення головної мети кримінології, якою є наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності. Згідно з одним із основних у кримінології принципом відповідності, запобіганню, запобіжному впливові підлягає, насамперед і головним чином, те, що предметно обумовлює злочинні прояви та злочинність загалом, визначає її функціонування. Ефективність і результативність запобіжного впливу залежить від предметного його спрямування щодо конкретних обумовлюючих процесів, явищ, умов тощо.

Звідси постає завдання максимально обґрунтовано, точно і предметно визначити ті явища, факти, процеси, умови, від яких залежить обумовлення злочинності, насамперед її спричинення. При цьому зазначимо, що:

обґрунтовано — це достовірно, на підставі переконливого наукового знання;

точно — означає визначити саме ті чинники, від яких залежить обумовлення, а не в будь-якому їх комплексі, групі, сукупності, тобто «висвітлити» «конкретну адресу» останніх, до якої мають бути спрямовані запобіжні заходи;

предметно — означає потребу визначити конкретне місце та детермінуючу роль кожного чинника в системі детермінації.

Детермінація будь-якого суспільного феномена є складною, багаторівневою, комплексною, зачіпає багато суспільних відносин, процесів, які є предметом багатьох суспільних наук. Тому розв'язання проблеми детермінації, включаючи проблему детермінації злочинності, потребує знання основ детермінації суспільних процесів, утворень, суспільної діяльності, які наводять філософія та психологія, а також соціологія та соціальна психологія. Має бути відокремлено та відкинуто все наносне, насамперед ідеологічне і політичне, що значною мірою є кон'юнктурним, а також те, що не доведено науковим знанням.

У найзагальнішому значенні поняття детермінації відображає діалектичну суттєву властивість реального буття — загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності — це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена.

Через складність ряду положень теорії детермінації, неможливість через високий рівень наукової абстракції перевірити їх емпіричним шляхом, багато питань пізнання та розуміння детермінації суспільних процесів та утворень ще не утвердилися в науці, не отримали надійної і точної інтерпретації у галузевих науках, зокрема в кримінології. Тому інколи через незнання або складність пізнання пропонуються спрощені підходи, ігноруються вимоги точності та предметності. Прикладом такого підходу є зведення системи і механізму детермінації до комплексу факторів без точного та предметного визначення їхніх складових та функціональної детермінуючої ролі останніх.

Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам.

Перейдемо далі безпосередньо до матеріалу § 1 глави. Почнемо з розгляду основних положень і термінів загальної теорії детермінації, які становлять методологічну основу й теорії детермінації злочинності.

Насамперед зазначимо, що термін детермінація походить від латинського *determinio*, який перекладається як «визначаю». Проблемою визначення природи та механізму суспільних процесів, форм суспільної активності, в тому числі злочинності, як вже зазначалося у попередніх главах, люди цікавилися з давніх-давен, починаючи з античних філософів. Детермінація злочинності (інша назва — кримінологічна детермінація) є різновидом суспільної детермінації. На неї поширюються всі основні закономірності останньої, яка в свою чергу може розглядатися в рамках ще більш загальної системи — детермінації подій та явищ природи і суспільства. Разом з тим, детермінація загалом є різновидом універсального зв'язку у світі, який проявляється у діалектичних формах взаємозалежності та взаємодії.

Взаємозв'язки подій та явищ досить різноманітні. За різними критеріями вони поділяються на: 1) внутрішні та зовнішні; 2) безпосередні та опосередковані; 3) прямі та зворотні; 4) стійкі та нестійкі; 5) суттєві та несуттєві; 6) необхідні та випадкові; 7) сильні та слабкі; 8) жорсткі (однозначні) та нежорсткі (багатозначні) та ін. Серед багатьох критеріїв поділу згаданої взаємодії виділяють також спрямовану і неспрямовану. За неспрямованої взаємодії енергія та інформація передається один одному кожним з об'єктів взаємодії. Спрямована взаємодія має лише односторонній напрям: від одного об'єкта до другого. З такою взаємодією не треба плутати передачу або інший вияв інформації (сигналу) об'єкта, який її отримав, у тому числі об'єкта, який її передав, бо це вже інший процес, інша взаємодія.

Однією з форм спрямованої взаємодії є **кореляція**, коли зміни стану одного об'єкта супроводжуються змінами стану іншого об'єкта. Корелятивні зв'язки не пояснюють природу, походження змін, а лише показують, що зміни обох об'єктів відбуваються одночасно, за однакових умов, тобто мають **корелятивний зв'язок**. Наведемо поширений приклад кореляції: збіг сходу сонця, настання світового дня та прокидання людини від сну. Останнє відбувається не тому, що настав день, а за біологічними ритмами людини, яка живе і працює за нормальних умов. Зокрема у тих людей, які працюють або діють у нічний час, формується інший біоритм, через який вони з настанням дня ідуть до сну. Нині виведені матема-

тичні формули та способи визначення наявності кореляції, які можна використовувати для пошуку детермінантів та детерміністичного зв'язку.

Детермінація — це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність. «Детермінізм означає зв'язок, що проявляється у залежності речей (властивостей речей і відносин між ними, подій, процесів, станів) у їх існуванні та зміні від будь-яких факторів»¹. Основною рисою детерміністичного зв'язку між об'єктами (подіями, процесами, явищами) є наявність залежності між ними, одного від другого, а реально — одного від інших об'єктів.

Види детермінації різні, точніше багатозначні. Розділяють детермінацію причинну, обумовлюючу, корелятивну, функціональну, зв'язок станів та ін. У теорії детермінації, яка належить до філософії, зазначається, що існує понад 30 видів детермінації, однак визначено її зміст і сутність лише стосовно однієї третини. Зокрема, виділяють причинну та непрчинну детермінацію. До останньої відносять статистичну, кореляційну, зв'язок станів, системно-структурну та ін. Диференціація детермінації можлива й за інших підстав. Так, за ступенем, мірою залежності виокремлюють: 1) жорстку — однозначний зв'язок; 2) корелятивну, коли зв'язок не має визначеного змісту; 3) ймовірну, якщо залежність, у тому числі її зміст, можливі за певних умов; 4) розпливчасту детермінацію, за якої залежність існує, проте вона чітко та однозначно не виявляється. За часом детермінацію поділяють на минулу, нинішню та майбутню. За способом вона може бути однозначною та статистичною, тобто багатозначною, ймовірною. За формою — інформаційною, речовою, фізичною.

Відомий російський кримінолог Н. Ф. Кузнецова, яка розробляла теорію кримінологічної детермінації у сучасний період (починаючи з 80-х років ХХ ст.) включає до системи кримінологічної детермінації три основні елементи: причини, умови та корелянти². Названі терміни належать до теорії детермінації та її складової —

¹ Аскин Я. Ф. Философский детерминизм и научное знание. — М., 1977. — С. 30.

² Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. — М., 1984. — С. 11.

теорії причинності. Важливою умовою правильного розуміння сутності та застосування цих термінів є їхнє вживання у будь-якій науці, включаючи кримінологію, у тому значенні, яке їм надають теорії детермінації та причинності. На жаль, цієї важливої умови часто не дотримують кримінологи, які надають згаданим термінам дещо інше значення.

Згідно з названими теоріями **причиною** називають явища (системи), які *породжують, продукують інші явища (системи) — наслідки*. Тобто між причиною і наслідком зв'язок генетичний, продукуючий. У тлумачних словниках слово «причина» звичайно етимологічно пов'язується з дієсловом «вчиняти», тобто робити, творити, виробляти¹.

Важливим для розуміння дії причинності є питання про внутрішню структуру причинного зв'язку. Остання має такі різновиди: а) бінарний (двоелементний) зв'язок причини і наслідку; б) причинний ланцюг, тобто послідовна змінюваність двоелементних ланок причинного зв'язку, в якому причина цієї ланки є наслідком попередньої ланки, її причини; в) причинна мережа або «дерево причинності», під якою розуміють систему процесів, утворень, що охоплюються єдиною динамічною структурою, стан кожного з елементів системи прямо або опосередковано обумовлений станом інших елементів цієї системи². На думку Н. Ф. Кузнецової, яку автор Курсу повністю поділяє, у системі причинності злочинності присутні всі згадані види причинного зв'язку: бінарний, злочинний ланцюг, причинна мережа. Але при цьому наголошується, що причинний зв'язок у кожній ланці завжди є безпосереднім, тобто А спричинює В. І якщо В спричинює С, то це не означає, що в усіх випадках А спричинює С. Це можливо, якщо між А та С також існує причинний зв'язок. При цьому причина попередньої причини — не причина наслідку цієї ланки, а його умова. За іншого підходу, коли вважають, що причина може бути «опосередкованою», тобто знаходиться у другій ланці спричинення, фактично відбувається поєднання різних причин і наслідків у міру просування за причинним кримінологічним ланцюгом. Після цього

¹ Даль В. И. Толковый словарь великорусского языка. — М., 1965. — Т. III. — С. 459.

² Кузнецова Н. Ф. Знач. праця. — С. 12.

причину кожної ланки вважають причиною кінцевого результату — злочинності або злочину. Подібне зміщення змістовного щодо функції причини та термінологічного стосовно її речового вираження суперечить філософській теорії причинності, де такі підходи не допускаються. Незважаючи на неодноразовий розгляд у філософській та кримінологічній літературі питань про специфічну функціональну відмінність причини від інших детермінантів, і у сучасний період, на жаль, допускається їх невинуватене зміщення¹. Інша річ, коли залежно від належності причини до певної ланки причинного ланцюга, починаючи з безпосередньої, терміном «причина» визначають певну порядковість причин: «першої», «другої», іншої ланки. Це допомагає, хоча й дещо умовно, розуміти значення кожної причини у причинному ланцюзі. Прикладом точного слідування як змістовно, так і термінологічно, сучасним надбанням філософської теорії детермінації і причинності та, одночасно, творчого їх застосування на галузевому науковому рівні стали результати недавнього дослідження Н. М. Ярмиш теоретичних проблем причинно-наслідкових зв'язків у кримінальному праві². Розуміння авторкою винятково складної проблеми спричинення стосовно злочинного прояву заслуговує на увагу не лише фахівців науки кримінального права, а й кримінологів.

Другим після причини видом детермінантів кримінологічної детермінації є умови. Їх зв'язок з причиною і наслідком називають обумовленням, на відміну від спричинення. *Умови — це різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідок.* Дія умови на наслідок опосередкована причиною. Дія умови не обов'язкова, а як правило, ймовірна. Умова не породжує наслідок, але вона забезпечує (сприяє, допомагає) прояву та дії причини. Без умови остання може не проявити свою спричинюючу дію. Поділ детермінантів на причини і умови є відносним, він має значення лише для цього конкретного взаємозв'язку двох явищ у певний час та за певних умов. За інших умов та характеру

¹ Байдурка А. М., Давыденко Л. М. Зазнач. праця. — С. 32–33.

² Ярмиш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве. Философско-правовой анализ. — Х., 2003.

взаємозв'язку детермінант, що виконував раніше роль причини, може набути функціональної ролі умови і навпаки. Разом з тим, навряд чи можливо, щоб умова (або їхня сукупність), обумовлюючи певний «стимулюючий вплив» на злочинність, набула якості причини, стала «породжувати» останню. За відповідних конкретних умов, у відповідних конкретних взаємовідносинах певний елемент обумовлення може виконувати лише одну функціональну роль причини або умови. Зміщення останніх підриває саму ідею їхньої функціональної та сутнісної диференціації. Інколи умови за ознакою часу та змісту їхнього впливу на причинний зв'язок поділяють на: 1) умови, що сприяють виникненню (формуванню) причини; 2) умови забезпечення реалізації процесу спричинення. Залежно від характеру зв'язку з причиною умови розрізняють так: супроводжуючі (створюють загальну обстановку обумовлення), необхідні (без яких реалізація причини не може відбутися), достатні (оптимальний комплекс необхідних умов).

Третім видом детермінантів, зокрема у системі кримінологічної детермінації, є корелянти. Їх зв'язок з причиною і наслідком кореляційний. Вже зазначалося, що кореляційний — це *такий зв'язок між подіями, явищами, процесами, за якого зміна одних явищ супроводжується (не спричинюється чи обумовлюється) зміною других*. Це зв'язок відповідності, більшої або меншої синхронізації. Не більше. Проте «не більше» можливо лише до того, доки інший, зокрема обумовлюючий зв'язок, між ними ще не встановлений, не підтверджений. Після встановлення (визначення) останнього корелянт може стати умовою цієї або іншої ланки обумовлення. Міра кореляції визначається математичними методами за шкалою від 0 до 1. Визначення наявності кореляції між об'єктами, що досліджуються, — на сьогодні неодмінна умова, обов'язковий попередній етап кримінологічного дослідження, зокрема оцінки значущості емпіричної інформації. Якщо кореляція підтверджується, тим більше значуща (понад 0,5), — це сигнал для визначення характеру корелятивного зв'язку, у тому числі можливої присутності у ньому обумовлюючої залежності або навіть причинної детермінації. Останнє з'ясовується через функціональний аналіз змісту зв'язку, наразі кримінологічного зв'язку. Якщо кореляція між об'єктами дослідження не визна-

чається — це показник того, що між ними немає детерміністичного зв'язку загалом, тим більше причинної детермінації.

Інколи серед видів детерміністичного зв'язку як окремий (четвертий) його вид виділяють **функціональну залежність**, за якої коефіцієнт корелятивного зв'язку дорівнює 1. Це означає жорстку (функціональну) залежність, коли зміна одного об'єкта жорстко (обов'язково) супроводжується зміною іншого, як функція останнього. Соціальна, в тому числі кримінологічна, детермінація не належить до жорсткої. Її характер імовірний, статистичний, де значущою є роль випадкових умов, обставин. Тому домінують, зокрема щодо детермінації злочинності, закони великих чисел, закони-тенденції. За статистичної кореляційної детермінації, у тому числі щодо детермінації злочинності, одна подія може бути названа причиною іншої, якщо за першою подією з великою мірою ймовірності слідує поява наступної.

Зазначимо, що при дослідженні детермінації і у філософії, і у кримінології інколи замість терміна «детермінант» використовують термін «фактор» (від лат. *factor* — той, що робить, виробляє). Порівняйте з *determinio* — «той, що визначає». Як синоніми терміни «детермінант» та «фактор» заперечень не викликають. Проте, якщо на цьому дослідження зупиняється, не вивчається та не визначається різний детерміністичний, у тому числі причинний чи обумовлюючий, чи, загалом, кореляційний зв'язок різних факторів, складових останніх, — це не розкриває процес детермінації та спричинення змістовно, функціонально, тобто не дотримується вимога визначеності, точності та предметності. Це значно зменшує можливість використання такого пояснення детермінації, передусім тоді, коли потрібне чітке визначення її елементів у запобіжних цілях.

Інколи поряд з термінами «причина», «умова», «корелянт», «фактор» вживають терміни «обставина», який означає щось неординарне у навколишніх умовах, та «ситуація» в якості сукупності, тісного взаємозв'язку обставин. Проте ці терміни не означають іншої функціональної ролі, ніж ту, яку виконує умова, вони лише окреслюють певний механізм, нестандартність її функціонування.

Можемо тепер стисло викласти основні положення розгляду загальної теорії детермінації і причинності в її застосуванні до

визначення системи детермінації та спричинення злочинності та її проявів.

Детермінація — це зв'язок, що включає різні функції та залежності: спричинення, опосередкування і обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися і подібним чином визначатися та класифікуватися у теорії детермінації злочинності.

Причинність — це вид детермінації, який полягає у продукуванні одним явищем (причиною) іншого явища (наслідку). Спричинення проявляється у двоелементній ланці (причина — наслідок), причинному ланцюзі (де стільки причин і наслідків, скільки ланок у цьому ланцюзі) і причинній мережі або «дереві» ланцюгів. Принцип причинності — все має свої причини. Їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Серед основних законів причинного зв'язку — необоротність причини і наслідку у даному безпосередньому їх відношенні. Треба розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, в тому числі не змішувати їхні значення в кримінології.

Обумовлення — ще один вид детермінації, який полягає у створенні можливості (ймовірності) настання наслідку через один з двох або обома функціональними способами: сприянням формуванню причини і сприянням (створенням умов) для її реалізації. Утворення наслідку є результатом взаємодії причини та умови. Проте взаємодія — лише механізм зв'язку між причиною та умовою. Взаємодія не замінює причину, не набуває її функції та не переносить причинний зв'язок на умови.

У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею детермінанти, зокрема обов'язково: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Всі детермінанти цієї ланки становлять її детермінуючий комплекс.

Детермінуючі комплекси різних ланок відрізняються безпосередністю або опосередкованістю (різної міри) в обумовленні злочинності та її проявів.

Згідно з названою підставою поділу детермінуючих комплексів, потрібно передусім виокремити *детермінуючий комплекс першої безпосередньої ланки детермінації конкретних злочинних проявів*. У цьому комплексі роль *безпосередньої причини злочинного прояву відіграють антисусільні суспільно неприйнятні елементи індивідуальної свідомості, особистості загалом, які через досягнення суспільної небезпечності стають підґрунтям формування криміногенної мотивації та перетворюються на мотив конкретного злочину, як його внутрішня (суб'єктивна) причина*. Ці елементи свідомості на етапі формування криміногенної мотивації набувають якості криміногенності, тому що безпосередньо породжують злочинний прояв. Термін «криміногенний» походить від лат. *crimen* — злочин та грец. *genus* — зародок (те, що породжує). Звідси криміногенним може називатися лише той елемент детермінації, який породжує злочин і злочинність. Наведене поняття «криміногенний», на жаль, часто поширюється й на інші детермінанти, які не тільки не породжують злочин і злочинність, а й не мають з ними причинного зв'язку. У таких випадках терміном «криміногенний» заміняють термін «детермінуючий».

До першої найближчої ланки зумовлення злочину належать також умови, що безпосередньо сприяють формуванню та реалізації криміногенного мотиву. Це індивідуальні умови життєвого буття особи-носія криміногенного мотиву, її найближчого середовища, індивідуальні, в тому числі біопсихологічні та психічні особливості, які разом узяті у взаємодії, сприяють формуванню та реалізації криміногенного мотиву і тому набувають криміногенного значення. Перша безпосередня ланка обумовлення злочинного прояву включає також конкретну життєву ситуацію, що позначається на формуванні та реалізації злочинного наміру, і тому теж може називатися криміногенною. Таким чином, *першу ланку безпосередньої детермінації злочинного прояву можна назвати ланкою криміногенності*. Криміногенного значення набувають умови лише першої безпосередньої ланки детермінації, і то не завжди.

Для розуміння кримінологічної ролі та детермінуючого значення елементів першої безпосередньої ланки детермінації, передусім елементів індивідуально-психологічного комплексу, що відіграють роль внутрішньої (суб'єктивної) причини злочинного прояву, потрібно більш детально розглянути процес формування зазначених елементів, систему та механізм спричинення та обумовлення у цій ланці. Місцезнаходження того чи іншого елементу у системі та функція, яка йому притаманна, визначають його кримінологічну роль. Крім криміногенної (продукування злочинного прояву та злочинності в цілому, а також безпосереднє сприяння йому) ця роль може бути іншою кримінологічно значущою (обумовлення функціонування криміногенних чинників поза виконанням самостійно криміногенної функції) або іншою детерміністичною (пов'язаність, кореляція із злочинністю або її проявами, що не має кримінологічної значущості).

Для виявлення кримінологічної значущості (або відсутності такої) кожного детермінанта, особливо такого, який виконує іншу детерміністичну роль, систему детермінації прояву кримінальної (як і будь-якої іншої) людської активності слід розглядати у широкому розумінні. Не треба обмежувати її тільки безпосереднім обумовленням та регуляцією поведінки, більш правильно включати до неї у певних межах також рівні відображення середовища, становлення характеру людини, формування її особистості та спрямованості останньої, а також реалізації акту поведінки. Це дослідження системи індивідуально-психологічної детермінації не у горизонтальному розгортанні детерміністичних зв'язків, а у вертикальному, у глибину формування індивідуальних елементів детермінуючого психологічного комплексу.

Необхідно виходити з того, що індивідуальні особливості людини, в тому числі психологічні та психофізіологічні, розумові, емоційні та вольові виявляються та виявляють свій вплив на різних рівнях системи детермінації злочинного, як і будь-якого вчинку, у різних її ланках, маючи певне функціональне навантаження і набуваючи, залежно від цього, відповідної кримінологічної значущості.

Вияв та відповідна роль згаданих індивідуальних особливостей людини, що позначаються у подальшому на її формуванні та

діяльнісній активності, вперше виявляються у процесі відображення нею зовнішнього середовища, тобто на психофізіологічному рівні. У цьому процесі індивідуальні особливості цього рівня, у тому числі вроджені інстинкти, рефлексії, генетично закодовані стандарти мотивацій, емоцій, матриці накопичення та відтворення людського досвіду і культури, можуть впливати на своєрідне сприйняття і перероблення мозком соціальної та іншої зовнішньої інформації, розвиток процесу мислення та створення мисленневих образів, допускаючи при цьому часткове відхилення мислення від реального об'єкта відображення. Згідно з цим детермінація психічних процесів через згадані індивідуально своєрідні особливості та впливи відчуває помітну участь біопсихічних і генетичних елементів. Останні по відношенню до названих змін та відхилень у сфері інтелекту, емоцій та волі виконують функцію причини. Проте у загальній системі детермінації злочинних проявів ланки, де відбуваються названі зміни, займають найбільш віддалене місце. Їхня функціональна роль стосовно ланки, де безпосередньо обумовлюється вчинок, не є автоматичною і, очевидно, не може ставитися у ряд навіть віддалених причин злочинного прояву. Зв'язок між згаданими індивідуальними біопсихічними, іншими психофізіологічними детермінантами та злочинним проявом дуже віддалений, переривається багатьма посередковими ланками, в яких відбувається їх багаторазова та неоднозначна трансформація. На більш високих рівнях детермінації індивідуальні біопсихічні та психофізіологічні особливості (детермінанти, а точніше їх трансформовані прояви), вступають у взаємодію з іншими, у тому числі соціальними, детермінантами, від характеру якої значною мірою залежить набуття (або ненабуття) активністю того чи іншого обумовлення та змісту, включаючи кримінальний. Тому індивідуальні психофізіологічні та психологічні особливості цього рівня навряд чи мають самостійну кримінологічну значущість. Їхня роль згідно з нашою класифікацією скоріше за все — інша детерміністична.

Під час переходу на безпосередньо психологічний рівень у процесі формування характерологічних рис, у яких закріплюються деякі стійкі індивідуальні психофізіологічні особливості, у разі нерозвиненості їхніх комунікативних властивостей, підвищеної чутливості до власного Я, а тим більше за наявності елементів та

механізмів, що розвиваються у дезадаптивному напрямі, з'являються та набувають сталості відповідні риси характеру. Вони ускладнюють зовнішню взаємодію та соціалізацію, обумовлюють затримання останньої, натомість стимулюється розвиток рис індивідуалістичного егоцентричного характеру. Згадані процеси ведуть до психологічної, а згодом і до соціальної дезадаптації людини у середовищі, до нерозвиненості суспільно прийнятних інтересів, цінностей, форм активності і, навпаки, до стимулювання елементів суспільної свідомості з ознакою неприйнятності, а через їх поглиблення — до суспільної небезпечності. Саме вони закладають основу того індивідуально-психологічного комплексу, який, сприймаючи негативні впливи середовища, стає причиною безпосереднього обумовлення криміногенної мотивації, мотиву та наміру вчинення злочинного прояву. Усі елементи, що безпосередньо обумовлювали формування цього індивідуально-психологічного комплексу та його реалізацію у вчиненні злочину, виконують роль **кримінологічно значущих умов системи детермінації останнього.**

Таким чином, при переході на особистісний, морально-психологічний рівень індивідуальні психологічні особливості, зокрема ті, що розвинулися на ґрунті дезадаптованих характерологічних рис, ускладнюють та викривляють нормальне морально-етичне формування особистості, сприяють розвитку її соціальної збоченості, становленню антисуспільної спрямованості. Останнє відбувається переважно через формування індивідуалістичної психології, яка є основою і безпосередньою причиною більшості злочинних проявів¹.

Потрібно зауважити, що довгий період за радянських часів та панування комуністичної ідеології феномен індивідуалістичної психології розглядався, по-перше, як неприпустиме перевищення індивідуального інтересу, коли він стає індивідуалістичним, і, по-друге, як негативний антипод колективістського світогляду, що, як вважалося, відтворює більш значущі цінності соціалістичного колективу на всіх рівнях функціонування останнього від виробничої бригади до загальносуспільного духовного утворення «спільноти

¹ *Закалюк А. П.* Теорія и практика індивідуального прогнозування и профілактики преступного поведіння: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Харків, 1987. — С. 11–12.

радянських людей». Протиставлення колективістському феномену психології окремого індивіда — «гвинтика» у державно-суспільному механізмі та ще й «перевищення» міри останньої до рівня «індивідуалістичної» викликало морально-психологічну негативну реакцію і відповідну кримінологічну та правову оцінку.

Із декларуванням та започаткуванням нового суспільно-світоглядного ладу, що прийшов на зміну радянсько-комуністичному та проголосив вищу цінність людини, нібито відпала потреба негативного ставлення до індивідуальної психології та виокремлення у ній індивідуалістичного. Справді, протиставлення індивідуального колективному стало неактуальним. Але в індивідуалістичному є інша площина протиставлення. Таку створює загально-суспільне, в якому відбиваються загальні інтереси суспільства, і у цьому значенні інтереси інших індивідів та кожного з них як члена суспільства. Зокрема, таким є інтерес щодо обов'язкового дотримання загальнообов'язкових правових норм, легітимно визначених у суспільстві. Нехтування цими нормами, зневажання ними, а тим більше протиставлення ним свого індивідуального, а фактично індивідуалістичного інтересу, що проявляється на рівні індивідуальної психології, стає безпосередньою причиною антисуспільної, у тому числі кримінальної, активності та злочинного прояву. Детальніше про формування та виявлення у злочинному прояві антисуспільної спрямованості особистості йтиметься у наступній главі Курсу.

Наступною безпосередньою ланкою детермінації злочинного прояву, можна сказати, другою за своїм детермінуючим значенням, є ланка **обумовлення елементів першої криміногенної ланки**, у тому числі їх спричинення. У цій, другій за порядком, ланці, у значенні її елементів згідно з їх функціональною роллю знаходяться причини і умови спричинення та іншого обумовлення елементів першої безпосередньої ланки, а саме:

а) причини, що породжують причини першої ланки, тобто продукують поглиблення антисуспільної спрямованості особистості до набуття нею ознак суспільної небезпечності та криміногенності (це причини другого порядку щодо причин першого порядку);

б) умови, що сприяють формуванню та реалізації причин другої ланки (умови другого порядку щодо причин другого порядку);

в) причини, які породжують сприятливі умови першої ланки (причини другого яруду щодо умов першого яруду);

г) умови, які сприяли породженню умов, що обумовлюють дію причин першої ланки (умови другого яруду щодо умов першого яруду).

Слід із розумінням поставитися до складності термінологічного визначення елементів другої ланки детермінації злочинного прояву у термінах теорії причинності, яка визнає лише два елементи процесу останнього: причини та умови.

Усі згадані та інші детермінанти другої ланки обумовлення утворюють другий детермінуючий комплекс детермінації злочинного прояву. Подібним чином можна виділити детермінанти третьої та наступних ланок детермінації злочинів, а на певному етапі узагальнення та усуспільнення їх дії — ланку детермінації злочинності в цілому. Відповідно виділяються детермінуючі комплекси другого, третього та наступних яруду детермінації злочинності. Ще раз підкреслимо, що згадана ярудовість виділяє не черговість ланок, комплексів, що відображає їх ярудовість слідування одного за другим або другого за першим. Ця ярудовість визначається у міру детермінації, обумовлення злочинного прояву, яка належить до детермінуючого комплексу певного яруду. Чим далі за ярудовим знаходиться ланка обумовлення та її детермінуючий комплекс, тим меншою мірою останній робить обумовлюючий вплив на безпосередню причину і умови злочинного прояву. І тим більше він набирає ознак узагальнених детермінант, які меншою мірою пов'язані з конкретними злочинами, а відображають типові ознаки їх сукупностей, та таким чином на цьому рівні перетворюються у детермінанти злочинності в цілому. У зв'язку з наведеним розрізняють рівні детермінації та причинності стосовно конкретного злочину, а також рівні, що піднімаються від окремого злочину (злочинів) до їх видової сукупності і далі аж до злочинності в цілому.

Детермінанти причинності та обумовленості у міру їх віддалення від безпосередньої та ближчих до останньої ланок детермінації набувають ознак узагальнення, поступово все більше і зрештою майже повністю втрачають свою індивідуальну визначеність, набуваючи ознак суспільних тенденцій, в яких переважають ознаки

соціальної типовості, соціальної абстракції. У такому вигляді вони виявляються як **соціальні причини і умови злочинності в цілому**, а на рівні ще вищого узагальнення і абстракції — як **соціальні передумови** не лише злочинності, а й інших негативних суспільних явищ, окремим різновидом яких є злочинність. На цих найвищих суспільних рівнях детермінанти поступово втрачають свої безпосередні і навіть опосередковані причинні та обумовлюючі функції, які замінюються корелятивними та іншими детермінаційними зв'язками.

Між індивідуально-психологічним змістом безпосереднього спричинення конкретного злочину та соціальною детермінацією його та злочинності в цілому немає суперечності. Вони не повинні протиставлятися, як це інколи відбувається¹. Потрібно узяти до уваги, що мова йде про детермінацію злочину на різних її рівнях: індивідуальному та соціальному. Першому, де злочинне діяння не може бути безпосереднім наслідком нічого іншого, як певного негативного суспільно небезпечного індивідуально-психологічного комплексу особи, який породжує її діяння. Вищому — суспільному, де детермінація набуває соціального характеру, є відображенням певних соціальних негараздів і суперечностей, які через трансформацію на багатьох рівнях суспільних відносин та суспільної свідомості зрештою опосередковано позначаються на формуванні індивідуально-психологічного комплексу особи, який продукує конкретний злочин.

Іноді у значенні передумов соціальних причин злочинності пропонується термін «джерела злочинності». Зазначається, що причини злочинності щодо них є вторинними, виробленими з цих джерел². Термінологічне розмаїття, як відомо, багатомірне. Проте термін повинен оптимально відображати сутність предмета, наразі його функціональну сутність у системі детермінації. У цьому відношенні термін «соціальні передумови», стосовно злочинності відображає ті суспільні елементи, які мають з нею ще не спричинюючий, а лише корелятивний зв'язок (співвідношення, залеж-

¹ Хавронюк М. Перспективи розвитку Загальної частини Кримінального кодексу України // Юрид. вісн. України. — 2006. — № 16.

² Криминологія: Учеб. / Под ред. Г. А. Аванесова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2005. — С. 204.

ності). Разом з тим вони сприяють і частково впливають на формування, становлення та укорінення суспільних процесів, явищ, тенденцій, суперечностей тощо, які вже мають із злочинністю спричинюючий, хоч і не безпосередній, зв'язок, тобто у системі її детермінації відіграють роль соціальних причин вищого рівня (порядку). Термін «джерела злочинності» такого змістовного навантаження не має ні щодо їх місця у системі її детермінації, ні щодо їх природи (походження): соціального чи біологічного.

Слід мати на увазі, що антисуспільна спрямованість особистості, яка є безпосередньою причиною злочинного прояву, так само як і інші суспільні явища, спричинюється та обумовлюється, навіть безпосередньо, не однією, а багатьма причинами та умовами різного характеру. Серед них детермінанти економічного, матеріального, політичного, правового, етичного, духовного та іншого характеру. Кожний з них має окремий («свій») ланцюг причинності та обумовлення, на якому вибудовуються окремі ланки і детермінуючі комплекси другого, третього, наступних порядків. Останні здебільшого взаємодіють з елементами ланок та комплексів інших ланцюгів обумовлення, а інколи одночасно є елементами різних ланок і комплексів, різних ланцюгів обумовлення. Викладене можна схематично уявити у вигляді кореневої системи дерева. Злочинний прояв — це видима, надземна частина дерева. Відразу під нею знаходяться основні відростки коріння детермінації прояву. Кожен із них — це окремий ланцюг детермінації прояву зі своїми ланками детермінації. Від кожної ланки відходять детермінанти, утворюючи свої комплекси. Корінці комплексів одного відростка сполучаються та зрощуються з такими самими корінцями інших відростків, створюючи разом кореневу систему детермінації певного злочину. Елементи кореневих систем детермінації окремих злочинних проявів за своєю дією та походженням можуть бути узагальнені. У такий спосіб може бути отримано уявлення про коріння, що продукує та обумовлює зростання подібних дерев, тобто злочинності та її різновидів.

Звичайно, окреслене — це лише подібна схема. Вона не залишиться схемою, якщо через дослідження та аналіз детермінації злочинних проявів певного виду будуть визначені конкретні за змістом детермінанти — явища, процеси, дії, прояви тощо, що обумовлюють

мовляють детермінаційний процес, з'ясована їх дійсна роль: причини чи умови, чи інша, а також їх функції, залежності — тобто все те, що складає за приведеною схемою систему і механізм детермінації злочинного прояву та одночасно має предметно визначити адресати запобіжних заходів, першочергові пріоритети серед них. Зрозуміло, що присвоєння усім детермінантам, незалежно від функціональної ролі та значення в процесі детермінації, однозначного найменування «фактор» неспроможне не лише визначити місце кожного з них у системі детермінації, а й сприяти забезпеченню предметної («адресної») та результативної діяльності щодо запобігання злочинним проявам.

§ 2. Детермінація злочинності та злочинних проявів: структура, взаємозв'язок, відмінність

Завдання цього параграфа — розгляд з позицій загальної теорії суспільної детермінації та причинності процесів детермінації злочинності і окремого злочинного прояву, їх елементів, загальних закономірностей цих процесів та їх відмінностей. При цьому пам'ятаємо, що злочинність нами визначена як людська діяльнісна активність, що проявляється у діяннях, які закон визнає злочинами.

Слід нагадати, що в кримінології, особливо радянській, питання про детермінацію злочинності, її причини майже завжди розглядалося відокремлено від причин і умов вчинення конкретного злочину.

Мотивами такого підходу у більшій мірі було те, що злочинність і злочинні прояви — явища різного рівня та порядку. Злочинність — явище соціальне, тому у нього можуть бути лише соціальні причини. Злочин — явище іншого рівня — індивідуального, у вчиненні якого значну, якщо не провідну, роль відіграють особистісні елементи, а також індивідуальні біопсихологічні властивості, особисті умови буття, середовища, конкретної життєвої ситуації. В основі таких тверджень, очевидно, лежали ідеологічні прагнення жодним чином не похитнути уявлення про злочинність як виключно соціальне явище, на рівні якого немає місця елементам індивідуального рівня, зокрема неприйнятному, не типового для соціальної системи індивідуального буття, а також намагання «прикрасити» соціальний лад, який нібито не продукує і не

містить елементів суспільного буття, що можуть породжувати злочинність.

Таке «відірване» уявлення про детермінанти злочинності й окремих злочинів, їхнє протиставлення піддавалося критиці окремими авторами як необґрунтоване ще у радянські часи¹. Зазначалося, що конкретні детермінанти злочину виступають порівняно нероздільним елементом системи причин і умов злочинності, а конкретні злочини — елементами злочинності»². Незважаючи на декларовану зміну ідеологічних орієнтирів та нібито відкидання догм соціалістичної міфології у суспільстві нових суверенних країн, зокрема в Україні, в кримінологічній літературі, навчальних програмах з кримінології та у новітніх підручниках з кримінології питання детермінації злочинності розглядаються відокремлено від причин і умов конкретного злочину.

Безперечно, злочинність та її діяльнісні прояви — елементи систем різного рівня: перша — це система високого узагальнення та певної соціальної абстракції, друга — прояв елементів індивідуального рівня. Так само і детермінанти цих комплексів елементів (суспільного і індивідуального) знаходяться на різних рівнях узагальнення. Під час узагальнення останніх на соціально-суспільному рівні, певна річ, деякі індивідуальні детермінанти не виявляються у незмінному вигляді, окремі їх особливості зовсім не проявляються, але належні їм якісні ролі в системі детермінації та механізми співвідношення у детерміністичному процесі не змінюються. Взаємозв'язок між ними характеризується філософською закономірністю співвідношення між загальним і окремим. Між ними знаходиться й особливе, що відтворює детермінацію окремих видів злочинності.

Коли розглядається структура детермінації конкретного злочину, то ні в кого не виникає питання щодо ролі у ній особи, елементів її психології та загалом свідомості, які виявляються у мотивах злочину і є безпосередньою, внутрішньою причиною його вчинення. Які саме елементи індивідуально-психологічного комплексу особи відіграють тут вирішальну роль — питання дис-

¹ Овчинников Б. Д. Вопросы теории криминологии. — Л., 1982. — С. 49–52; Бафия Е. Проблемы криминологии. — М., 1983.

² Кузнецова Н. Ф. Знач. праця. — С. 45.

кусійне, ми розглянемо його у главі про особу злочинця. Дія цієї причини визначається змістом індивідуальної свідомості, зокрема індивідуальної психології. На формування останньої, а також на її реалізацію у конкретному діяльнісному прояві впливають умови, у яких складалися особистість та світогляд особи, а також умови середовища, індивідуального та групового буття і конкретної життєвої ситуації, в яких елементи свідомості позначаються на виникненні та реалізації мотиву злочину. Ці питання докладніше висвітлюються у главі про механізм злочинного прояву. Згідно з теорією детермінації умови формування особи, що вчинила злочин, та умови реалізації її особистісних та інших індивідуальних властивостей належать до умов, які сприяють вчиненню злочину, прояву дії його причини.

Разом з тим, і це дуже важливо, умови формування особи, а також умови реалізації її мотивів, маючи індивідуально конкретний зміст стосовно певної особи і певного злочину, не є виключно індивідуальними. За своїм типовим змістом елементи індивідуальної психології та свідомості є одиничним окремим проявом певних елементів суспільної психології та свідомості. Остання, з одного боку, є узагальненим відбитком існуючих елементів індивідуальної свідомості певної частини членів суспільства, з другого — елементи суспільної свідомості та психології є відображенням інших суспільних відносин, явищ, процесів економічного, соціального, соціально-психологічного, політичного, правового та іншого змісту. Між суспільною, груповою та індивідуальною свідомістю, її елементами, у тому числі негативними, що спричинюють злочинні прояви, також існує закономірне співвідношення як між загальним, особливим та одиничним. Тому, за словами визначного російського кримінолога Г. А. Аванесова, «у причинах та умовах конкретних злочинів потрібно виявляти те, що є загальним для усіх злочинів... Стосовно ж причин та умов окремих видів злочинів потрібно сказати, що вони є елементами причин злочинності у цілому, співвідносяться з ними як особливе із загальним, через що у своєму визначенні містять ознаки цілого — злочинності»¹. Як на одиничному рівні певні елементи індивідуальної

¹ *Кримінологія: Учеб. / Под ред. Г. А. Аванесова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2005. — С. 200.*

психології і свідомості є безпосередніми причинами вчинення окремого злочину, так і на узагальненому рівні злочинності як певної абстракції, що має конкретні прояви лише на індивідуальному та груповому рівнях, її безпосередньою причиною слід визнати таку узагальнену абстракцію, як суспільна свідомість та її психологічна частина, а точніше — негативні щодо суспільства, його інтересів, у тому числі правопорядку, елементи цієї суспільної психології та свідомості. Що стосується зазначених вище соціальних відносин, явищ, процесів економічного, соціального, соціально-психологічного, політичного, правового та іншого змісту, які здійснюють визначальний вплив на формування та реалізацію негативних, антисуспільних елементів суспільної свідомості та психології, то вони згідно з теорією детермінації є причинами останніх. Але щодо злочинності вони є умовами, що сприяють їй, однак не її причинами, як це зазначалося багатьма кримінологами у радянські часи і навіть у наш час — мабуть, за традицією, стверджують деякі з них. Точне дотримання теорії детермінації та причинності не дає підстав визнати обґрунтованими подібні твердження. Жодне економічне, соціальне, політичне, правове, соціально-психологічне явище, як би воно негативно не впливало на суспільну та індивідуальну свідомість, само безпосередньо не породжує злочинні прояви та злочинність в цілому. Для набуття генетичної, продукууючої дії його вплив має пройти через свідомість, психологію, зокрема на індивідуальному рівні, і лише за інших сприяючих обставин (умов) може втілитися у вчинення злочину. Визначний російський кримінолог Ю. М. Антонян, який на емпіричному рівні провів десятки досліджень спричинення злочинів, впевнено і обґрунтовано стверджує, що «будь-які причини: зовнішні чи внутрішні... визначаються мисленням людини... жоден фактор... не буде діяти, не переломившись у психології та психіці людини»¹.

У зв'язку з наведеним є потреба розглянути так званий «конфліктний» підхід до пояснення обумовлення злочинів. Відомо, що соціальний конфлікт як прояв діалектичного закону боротьби протилежностей належить до одного з механізмів прояву та

¹ Антонян Ю. М. Криминалогия: Избр. лекции. — М., 2004. — С. 65.

розв'язання суспільних протиріч. Можна стверджувати, що проявом соціального конфлікту є «кримінальний конфлікт»¹, який знайшов вияв у вчиненні діяння, що передбачено кримінальним законом як злочин. Виникає питання: в якому зв'язку зі злочином знаходиться соціальний конфлікт, чи є останній причиною вчинення кримінальних дій? При цьому термін «причина» вживається у тому безпосередньо продукуючому та взагалі активно дійовому значенні, яке йому надає теорія причинності². Окремі автори, що пишуть на кримінологічні теми, запропонували позицію, яка дає змогу припускати, що конфлікт є не лише підставою вчинення злочину (проти цього не варто заперечувати), а і його причиною. В обґрунтування цієї позиції вони наділяють окремих особистостей «конфліктною спрямованістю», часткою життя яких є суспільно небезпечна діяльність, що досягає кримінально-правової оцінки³. Для уточнення саме генетичного зв'язку між конфліктом і злочиним наводиться твердження, що «можливо, конфлікт є батьком (виділено мною. — Авт.) усіх явищ»⁴.

Розглянемо наведені аргументи по черзі. Соціальна типологія спрямованості особистості на першому рівні типологізації, де підставою диференціації є соціальна сутність, виділяє тип суспільно-неприйнятної спрямованості. На наступному рівні, де остання диференціюється за її сутнісними різновидами, виокремлюються типи асоціальної, антисоціальної, суспільно небезпечної спрямованості. Суспільна неприйнятність, суспільна небезпечність спрямованості особистості названих типів суперечить суспільно прийнятній спрямованості. Формою прояву названої суперечності може бути соціальний конфлікт як між особою і суспільством, так і між особами різних типів спрямованості особистості. Таким чином, конфліктність є не типовою ознакою сутності спрямованості особистості, а наслідком суперечливості між суспільно прийнятною і суспільно неприйнятною спрямованістю різних осіб

¹ Кудрявцев В. Н. Судебное рассмотрение дел // Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования. — М., 1999. — С. 187.

² Ярмаш Н. Н. Знач. праця. — С. 76–77.

³ Мельник П., Ківецько Н., Лацюженко І. Методологічні проблеми розвитку кримінологічної науки в Україні // Зб. наук. праць. Наук. вісн. Акад. держ. податк. служби України. — 2000. — № 2 (8). — С. 16–17.

⁴ Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. — 1994. — № 5. — С. 147.

у суспільстві. До речі, диференціація за діями, його ознаками, у тому числі за наявністю конфлікту як підстави або приводу до вчинення злочину, належить до наступного (третього) рівня соціальної типології особистості, де підставою типологізації є прояв сутності в окремих явищах, одним з яких є злочинне діяння. Типологізацію особистості злочинця та її спрямованості більш докладно описано у наступній главі.

Таким чином, соціальний, у тому числі кримінальний, *конфлікт є не причиною*, а підставою вчинення злочину. «Конфліктний» підхід не розкриває сутності суперечностей: конфлікт — лише зовнішня їх оболонка. За закономірностями та термінологією теорії детермінації цей конфлікт є не причиною, а умовою, що сприяє вчиненню злочину. Причиною останнього є той самий індивідуально-психологічний комплекс особи, одне з провідних місць в якому належить суспільно неприйнятній та суспільно небезпечній спрямованості особистості, що суперечить суспільно-прийнятній свідомості та психології. На ґрунті цієї суперечності виникає соціальний конфлікт, який за певних криміногенних умов може стати підставою або приводом до вчинення злочину. Якщо ж ставити питання щодо «батьківства» конфлікту стосовно злочину, то слід з'ясувати: а хто чи що є «батьком» конфлікту? Відповідь приведе нас знову до суспільно неприйнятної спрямованості особистості. Конфліктність може бути характерологічною рисою, особливо за наявності психічних відхилень, у тому числі в межах осудності. Але знову-таки ця та інші характерологічні риси не є причиною вчинення злочину, а лише умовою, яка йому сприяє. У разі набуття характерологічною рисою функції причини діяння, останнє, як відомо, втрачає можливість кваліфікуватися як злочин, як таке, що вчинено поза свідомістю особи.

Принагідно є потреба критично розглянути ще одне твердження названих авторів щодо запобігання та розв'язання соціальних конфліктів «з урахуванням головного феномену демократичного суспільства — свободи волі (вибору) щодо тієї чи іншої, позитивної чи негативної форми поведінки»¹. Свобода вибору (розумій: від суспільства. — Авт.) не є феноменом демократичного

¹ Мельник П., Ківенко Н., Ляновенко І. Знач. праця. — С. 16–17.

суспільства. Необмежена свобода вибору — це теоретична конструкція, яка продовжує відому теорію «свободи волі», що отримала ґрунтовні заперечення у вітчизняній кримінології ще у радянські часи і у наш час та не надала аргументів, щоб знову до неї повертатися. У демократичному суспільстві норми життєдіяльності, у тому числі правові, встановлюються в інтересах суспільства і осіб, які його складають. «Вільний» вибір негативної поведінки за цих умов є неповагою до демократичних інтересів та цінностей, нехтуванням ними, виявленням недемократичності, свавілля, що критично оцінюється у суспільстві та засуджується ним згідно з встановленими правовими і процесуальними нормами. Нові аргументи іншого роду щодо неспроможності через «свободу волі (вибору)» пояснювати позитивну та негативну поведінку надають новітні дослідження у галузі нейрофізіології. У пошуку відповіді на питання: чому саме у певному напрямі та певного змісту складається мислення людини, сучасні нейрофізіологи спостерігають підкорення цих процесів «вбудованому у нас механізму орґастичності», що включає названі вище елементи індивідуальної психофізіологічної особливості (вроджені інстинкти, рефлексії, загальнолюдські набори мотивацій, емоцій, матриць попереднього досвіду і культури тощо), завдяки яким мозок людини від народження «вже налаштований сприймати навколишнє «як потрібно». Свідомість, свідоме Я, що виникають за потребою спілкування особи у межах соціуму, — це лише «допоміжний феномен, що супроводжує роботу мозку». Через це відомий український нейрофізіолог О. Кришталь зробив висновок, що «свідома воля — лише ілюзія», а свобода волі — «свобода на повідку»¹.

Слід зазначити, що було чимало спроб звести причину злочинного прояву до одного визначального детермінанту, на зразок соціального конфлікту. Цікаву думку у цьому відношенні висловив Ю. М. Антонян, який на підставі багатьох прикладних досліджень, у тому числі із застосуванням спеціальних психологічних методик, зробив висновок, що «причиною схильності людей до злочину є їх постійна стурбованість своїм становищем», в основі

¹ Кришталь О. Проект молекули або у що нам вірити у XXI столітті? // Дзеркало тижня. — № 35. — 10.09.2005.

якої лежить «синдром тривожності», що у найширшому значенні має розумітися як «гостре незадоволення собою, своїм існуванням, ставленням до себе, зрештою, своїм становищем у цьому світі»¹. Спостереження справді цікаве, до того ж ґрунтується на переконливих дослідницьких матеріалах. Але спробуємо визначити, чи є «тривожність» новим самостійним елементом у системі психологічного обумовлення поведінки людини, наразі злочинного яв'яву? Виявляється, що тривожність тісно пов'язана з потребою, є різновидом ставлення до неї, зокрема до **нереалізованої потреби**. Цей психологічний стан виникає, коли потреба для людини є актуальною, а можливість її задоволення проблематичною або навіть нездійсненною, що і викликає, як пише сам автор, «негативні переживання та **потребу** (виділено мною. — Авт.) змінити умови свого існування»². Але потреба — це лише ланка на шляху формування орієнтацій, спрямованості, криміногенної мотивації особи, що за відповідних умов може реалізуватися у мотиві та намірі вчинити злочин. Причиною останнього стане згаданий індивідуально-психологічний комплекс, одним із джерел (не причиною) виникнення якого була у ретроспективі згадана потреба, невдоволеність і тривожність з приводу її нереалізації за звичайних умов.

До цих тверджень слід додати ще кілька міркувань.

Перше. Яке місце за розглянутої конструкції відводиться на рівні злочинності загалом тим біопсихологічним властивостям, ознакам, які не належать прямо до особистісних ознак і є індивідуальними особливостями, що беруть участь у формуванні мотиву злочину і його реалізації? Чи слід бачити їх місце на загальному рівні злочинності? Досі кримінологи, як правило, не знаходили їм там місця, бо причини злочинності трактувалися виключно як соціальні. Вважаю, що цю позицію слід переглянути. Прояв позначених елементів справді відбувається лише на індивідуальному рівні. Але їх наявність на цьому рівні, насамперед межових аномалій психіки, емоційно-вольових відмінностей певного психофізіологічного типу осіб, деяких їх характерологічних ознак,

¹ Антопян Ю. М. Запач. праця. — С. 65, 67.

² Там само. — С. 65.

патопсихологічних особливостей, оскільки вони мають більш масовий характер, має враховуватися і на загальному рівні детермінації злочинності. Не лише через констатацію їх присутності у системі детермінації злочинності як сприятливих умов. А ще більш важливо — у їх визначенні, обліку та врахуванні у системі суспільної профілактики злочинності через планування, організацію та здійснення відповідних лікувально-профілактичних, корекційних та інших заходів.

Друге. Коли мова йде про елементи свідомості як про причину злочинності, слід мати на увазі неоднорідність, різні рівні відображення у ній елементів об'єктивної реальності. Вищий рівень свідомості — це наукові, систематизовані уявлення та інші її інтегровані елементи. Нижчий рівень — буденна, побутова, емпірично-життєва, повсякденна свідомість, яка безпосередньо здійснює свій вплив на мотивацію у виробничій, побутовій, середовищно-груповій сфері. У ній нерідко суперечливо поєднуються розум, розсудливість та віртуальні уявлення (забобони), дійсні знання і висновки та сумнівні умовиводи. Буденна свідомість функціонує не лише як практичні судження, погляди, а й як традиції, звички, чутки, настрої, моди, пережитки. Саме тут зазвичай формуються ті елементи буденної свідомості, які мають асоціальний, тобто байдужий до інтересів суспільства, або антисуспільний характер, що суперечать цим інтересам. Тому вони й стають причинами мотивації дій, заборонених кримінальним законом, тобто злочинів, а у їх узагальненій сукупності — причинами злочинності.

Прихильники обґрунтованого пояснення безпосередніх причин злочинів та злочинності через названі соціально-психологічні утворення свідомості інколи йдуть далі і згідно з вченням про форми суспільної свідомості (економічну, політичну, правову, моральну, релігійну, естетичну свідомість) намагаються виділити у цих формах відповідні антисуспільні та криміногенні підсистеми і елементи, які нібито спричиняють вчинення злочинів відповідно — в економіці, у політичній сфері, спрямованих проти моралі, особи тощо, і мають бути включені до системи причин злочинності. Вважаю, що це штучне виділення. Очевидно, справді можливо, у разі виявлення та класифікації антисуспільних елементів свідомості як причин злочинності, в інтересах наукового дослідження і уза-

гальнення останніх розподілити їх відповідно до змісту за формами суспільної свідомості. Але у реальному житті, особливо на рівні індивідуальної свідомості, її антисуспільні елементи, які є причиною вчинення злочинів, тісно переплітаються. Тут економічні мотиви поєднуються з сімейно-побутовими, соціально-психологічними, а байдуже, негативне аморальне ставлення до особи, зокрема до жінки, сполучається з певними характерологічними ознаками агресивності, звичкою до насильницького способу задоволення своїх потреб, примх, з послабленням вольових засобів і пересторог через вживання алкоголю, наркотиків тощо. Навряд чи можна чітко і переконливо розподілити ці «збудники» до злочинів за формами суспільної свідомості.

Третє. Відомо, що суспільство, його складові, зокрема суспільна свідомість, у тому числі її негативні елементи, які продукують злочинність, знаходяться у постійному розвитку, зазнають постійних змін. Це стосується й процесів соціальної детермінації та причинності злочинності. Через це під час їх розгляду та визначення потрібно дотримуватися принципу історизму, тобто встановлювати конкретний стан та зміст негативних елементів суспільної свідомості, які спричиняють злочинність та її діяльнісні прояви, їх зміни на певний час, у певних історичних умовах, порівнюючи із станом цих явищ у минулому, коли значною мірою вони й були обумовлені. При цьому важливо вивчати і чинники, що призвели до скорочення злочинності, оскільки у такий спосіб також можуть бути визначені детермінанти, від яких залежить її рівень та динаміка.

Четверте. З філософії відомо, що кожному явищу і процесу притаманні внутрішні протилежності, які мають форми єдності та взаємодії, включаючи протидію та боротьбу між ними. Протилежності — це сторони діалектичної суперечності. Розв'язання діалектичної суперечності є рушійною силою будь-якого розвитку, насамперед розвитку суспільства, його відносин, складових елементів, у тому числі суспільної свідомості. Кожному суспільству і його елементам властиві суперечності, старі й нові змістовні характеристики, негативні та позитивні сторони. Коли йдеться про негативні антисуспільні елементи суспільної свідомості, потрібно усвідомлювати, що вони знаходяться у постійній

взаємодії з позитивними елементами. Їхнє співвідношення у кожний історичний момент є мінливим, від чого залежить мінливість негативної характеристики елементів суспільної свідомості та виконання ними ролі причин злочинності. До того ж така суперечливість і мінливість властиві тим економічним, соціальним, політичним, іншим чинникам, які обумовлюють негативні елементи суспільної свідомості. Тому, коли досліджуються і визначаються причини на рівні злочинності в цілому, дуже важко врахувати та вирахувати точний стан та вплив усіх компонентів її детермінації. Реально дослідник вимушений обмежуватися відомою методологічною детермінаційною схемою, де визначені функціональні ролі кожного з детермінантів, не враховуючи зміну значення їх показників. Більші можливості, очевидно, відкриваються на шляху застосування іншого методу: спочатку узагальнення інформації щодо детермінантів злочинних проявів за певний час у межах видової сукупності останніх; потім узагальнення інформації про детермінанти різних видів злочинів для отримання уявлення про детермінанти злочинності в цілому. Тобто і тут відкривається шлях від одиничного до особливого (видового) і через нього — до загального. Зрозуміло, що під час переходу від одиничного до видового (особливого) і загального інформація про детермінанти злочинів має узагальнюватися не лише кількісно, а й якісно, набуваючи якості певної абстракції, у якій кількісні зміни набувають нової більш загальної ознаки. Таким чином, теоретичне уявлення про детермінанти злочинності перетворюється у методологічну модель, структура якої, у тому числі її елементи, уточнюються кількісними показниками узагальненої емпіричної інформації.

Далі зробимо узагальнюючі висновки за результатами розгляду цього питання. Отже:

— до причин злочинності слід відносити соціально-психологічні детермінанти, зокрема негативні елементи суспільної свідомості у її різних формах, насамперед на рівні буденної психології як частини буденної свідомості;

— підсистема умов злочинності, що належить до формування негативних антисуспільних елементів свідомості, насамперед свідомості особи, включає відповідні негативні впливи сім'ї, найближчого оточення, недоліки шкільного, трудового, побутово-

го виховання, соціальні нерівності та несправедливості, байдужість до них владних установ, негативний морально-психологічний вплив засобів масової інформації та ін.

— підсистема умов, що сприяють вчиненню злочинів, включає передусім ближчі наслідки зазначених негативних умов формування як неспроможності, нездатності особи, особливо молоді людини, правильно регулювати та контролювати поведінку, стримувати негативні, протиправні, злочинні прояви; до цієї підсистеми потрібно віднести організаційно-управлінські недоліки, некомпетентність, прорахунки, байдужість до суспільних справ та прогалини профілактичної роботи, а також вікомологічні чинники, пов'язані з поведінкою потерпілих;

— у системі детермінації злочинності мають бути також враховані її залежність від подій, процесів, явищ, які мають з нею не причинно-обумовлюючий зв'язок, а кореляційну синхронність, спільне системно-структурне становище, зв'язок станів, функцій тощо;

— до загальної системи детермінації злочинності як окремі підсистеми мають бути включені системи детермінації окремих видів злочинів та детермінанти індивідуальних злочинних проявів за механізмами діалектичного співвідношення загального, особливого та одиничного;

— *теоретичне уявлення щодо системи детермінації злочинності як методологічної моделі має отримувати конкретний зміст у координатах певного часу і території через наповнення кількісними показниками узагальненої емпіричної інформації стосовно детермінації окремих злочинів та їх видів.*

§ 3. Класифікація детермінантів злочинності

Зрозуміти процес детермінації злочинності та роль у ньому різних детермінантів допомагає їх класифікація. Вона може проводитися за різними критеріями: функціональне призначення, рівень функціонування, сфера дії, значення в процесі детермінації та ін.

За функціональним призначенням, тобто за функцією, яку в певній ланці або у системі детермінації в цілому виконують детермінанти, вони поділяються, як уже зазначалося, на причини, умови, корелянти, детермінанти іншого (не кореляційного) зв'яз-

ку. Функціональну роль (призначення) кожного з названих різновидів детермінантів вже було охарактеризовано у попередніх параграфах. Тут потрібно наголосити, що в кримінологічній літературі не заперечується поділ детермінантів за функціональною роллю. Інша річ, які саме детермінанти потрібно відносити до причин злочинності. Нами обстоюється погляд, що кримінологія, як і будь-яка галузева наука, не може змінювати термінологічне значення поняття, яке належить іншій науці. Зокрема, не можна змінювати значення поняття «причина», якою може бути названий лише детермінант, що безпосередньо продукує, породжує (у широкому розумінні¹) наслідок, у цьому разі — злочинність. Такими безпосередніми детермінантами щодо злочинності та злочинних проявів є лише негативні елементи або, як їх ще часто називають, «дефекти» свідомості: суспільні, групові, індивідуальні. Інша річ, що цією безпосередньою ланкою причинності не обмежується причинний комплекс злочинності. До нього входять причини антисуспільного формування свідомості, виникнення та підтримки негативних, криміногенних елементів. Але відповідно до злочинності, злочинної поведінки ці елементи відіграють функцію не причини (вони безпосередньо не породжують злочинність або злочинну дію), а умови, яка сприяє злочинності, вчиненню злочину через обумовлення їх причин. У свою чергу ці умови сприяння злочинності мають свої причини. Це, як правило, соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, суспільно-управлінські процеси і явища більш високого рівня. Ми їх називаємо **соціальними передумовами**. Між ними та злочинністю існує кілька рівнів, ланок детермінації та причинності, але у детермінаційному та, певною мірою, причинному комплексі, що обумовлюють злочинність, вони, безперечно, перебувають. Мова йде, наприклад, про помилки та інші недоліки економічного і соціального розвитку, суспільно-політичних та економічних трансформацій, управління суспільством, у тому числі організаційно-управлінських, адміністративних та інших реформ.

Основною помилкою в диференціації детермінантів за функціональним призначенням є, як вже було зазначено, наділення

¹ Ярмъш Н. Н. Знач. праця. — С. 70–77.

функцією причини злочинності детермінантів останньої, які відповідно до неї не відіграють причинну функцію. Зазначені помилки за механізмом спричинення, який вони вибудовують, можуть мати три основних варіанти:

а) наділення функцією причини умов негативного формування особи, її свідомості або умов реалізації цих негативних елементів свідомості, тобто заміна причини комплексом причин всієї системи детермінації злочинності, що призводить до розмивання поняття причини;

б) наділення функцією причини і самої причини, і ситуації, в якій вона реалізується, тим самим до причинного елемента включається і те, що знаходиться та діє поза людиною, за що вона не може нести відповідальності;

в) різновидом попереднього варіанту, який належить визначному російському кримінологу А. І. Долговій, є визнання причиною злочинності та злочинного діяння не елементів свідомості, що їх продукують, або ситуації, в якій ці елементи реалізуються, а взаємодії між ними. Таке трактування поведінки не нове. Воно з'явилося ще на початку ХХ ст. у психологів, які заперечуючи повну «свободу волі» людини у виборі поведінки, вказували на її залежність від тієї ситуації, в якій вона реалізується, у формі взаємодії з останньою. Проти такого пояснення взаємодії не слід заперечувати. Справді, людина у виборі поведінки залежить від конкретної ситуації і в цьому значенні взаємодіє з останньою. Але сама по собі взаємодія — це механізм реалізації елементів свідомості, а не причина такої реалізації. Один із класиків стверджував, що сама взаємодія — це пустота, більше того — вибір поведінки у певній ситуації, у тому числі складній або сприяючій, лише ускладнює чи спрощує вибір, але не визначає вибору. Останній у кінцевому рахунку залежить від спроможності людини вчинити вибір правомірний або протиправний, у тому числі злочинний. Цю спроможність надає свідомість людини, зміст та рівень її формування, досвід реалізації в індивідуальному психологічному та психофізіологічному комплексі.

Слід підкреслити, що правильне визначення елементів детермінації, які мають причинну функцію, у підсумку має не термінологічне значення. Причина — це головний елемент спричинення, на разі — спричинення злочинності. Тому щодо нього ма-

ють спрямовуватися в першу чергу і головним чином запобіжні зусилля, щоб запобігти злочинності та злочинним проявам. Тобто від правильного визначення причиною тих чи інших елементів системи детермінації залежить результативність запобігання злочинності, а це головне завдання кримінології, заради розв'язання якого досліджуються та відпрацьовуються всі теоретичні концепції та прикладні конструкції. Вони мають бути чіткими, зрозумілими, предметними і конструктивними.

Саме через ці підстави не можна погодитися з поглядом, згідно з яким всі детермінанти, незважаючи на їхню різну функціональну роль, отримують назву «фактори» злочинності. Цей погляд до останнього часу розвиває відомий український кримінолог І. М. Даньшин. Він мотивує це прагненням не обмежувати детермінацію лише поняттями причина і умова, а враховувати залежність злочинності і від інших зв'язків (корелятивних, системно-структурних, зв'язків стану). Але у теорії детермінації всі ці елементи і залежності враховуються, їм відводиться певне місце. Однак при цьому кожному елементу визначається його різне функціональне призначення: одна справа — бути причиною явища, а друга — супроводжувати його або у певний, можливо, найменший, спосіб, сприяти йому. До речі, І. М. Даньшин за загальним «фасадом» «фактори» виділяє і причини, і умови, і інші детермінанти. Проте при переході до якісної характеристики детермінантів злочинності він знову називає їх «факторами злочинності», стверджуючи, що зв'язок економічних, соціальних та інших факторів із злочинністю «має причинний характер», що вони «породжують злочинність»¹. Якщо слідувати цим визначенням, то не слід займатися спеціальною запобіжною роботою, доки не зміниться економіка, не буде соціальної забезпеченості і т. д., адже вони — «причини злочинності». Це дезорієнтує та обеззброює профілактичну, запобіжну діяльність, яка першочергово має спрямовуватися на дійсні причини злочинності — недоліки формування, виховання суспільної спроможності людини жити у суспільстві за законами права і моралі, контролювати та регулювати свою поведінку навіть у несприятливих економічних, соціальних, політичних умовах.

¹ *Кримінологія: Загальна та Особлива частини* / За ред. І. М. Даньшина. — С. 57–89.

Український кримінолог О. М. Костенко у 1986 р. запропонував розділити детермінаційно-спричинюючий процес на дві частини: детермінацію і регуляцію, а також увести до нього, у тому числі у кримінології, новий елемент, що позначається категорією «підстава» (рос. — основание), зокрема «підстава злочину». На його думку, поведінка — це наслідок не причини, а «підстави, яка складається із діалектично пов'язаних причини та відображення». При цьому детермінуючу роль у значенні «матеріальної основи» поведінки (діяльності) він відвів «предметному буттю людини», а свідомості, посиляючись на рефлекторний механізм, залишив функцію відображення (рефлексії) та регулятивну роль¹.

Згадана позиція потребує детального теоретичного аналізу змісту та значення багатьох філософських та психологічних категорій, передусім з теорій відображення, детермінації, причинності та ін. Цільове призначення та пов'язаний з ним обсяг Курсу не дають можливості зробити такий аналіз. Зазначимо лише наступне. По-перше, пропозиція О. М. Костенка суперечить загальноновизначеному розумінню категорії «причина», яка згідно з теорією причинності безпосередньо продукує (породжує) наслідок. Умови буття, «предметна діяльність» без участі свідомості ніякої поведінки безпосередньо не продукують. По-друге, методологічною хибкою запропонованої конструкції є по суті відкидання активної ролі свідомості, психологічного процесу сприйняття зовнішньої інформації, у тому числі обумовленої умовами буття, її засвоєння та перероблення згідно з впливом суспільної свідомості, відображенням якої є свідомість особи, а також накопиченого останньою власного досвіду, знань, ціннісних орієнтації тощо, які у сукупності визначають спрямованість особистості та провідну лінію її поведінки. По-третє, спрощено розуміється і сам процес відображення, який у психіці людей, на відміну від тварин, на психофізіологічному рівні відбувається за участю (але не переважно) механізму рефлексії, а на психологічному рівні — усвідомлено чи ні, але за участю свідомості. По-четверте, автор неточно подає позицію Н. Ф. Кузнецової, яка у причинному обумовленні злочинності роль такого обумовлення нібито відводить лише найближчій

¹ Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии. — К., 1986. — С. 12–17.

(безпосередній) причині, якою є дефекти психології індивідуумів, соціальних спільнот. Насправді Н. Ф. Кузнецова не обмежується лише безпосередньою причиною. «Якщо ж просуватися за криміногенним ланцюжком далі, — пише вона, — у зворотному хронологічному порядку, то розкриватимуться уже інші причинні зв'язки: причини «минулої (тобто названої вище. — Авт.) причини», але не кінцевого результату — злочинності... ці явища, наприклад, причини формування криміногенної психології, виступають як умови злочинності, а не як її причини»¹. Тут усе і змістовно і, що важливо, термінологічно відповідає теорії причинності. Причинне значення умов буття у спричиненні злочинності тут не відкидається, а лише згідно з теорією причинності ставиться до відповідної йому ланки криміногенного ланцюга спричинення. О. М. Костенко ставить питання: чому «предметне буття людини» у цьому ланцюзі не може бути поставлене на інше місце — у «сусідню ланку» із злочинністю, де знаходиться її причина². На це запитання можна відповісти так: у цій безпосередній ланці знаходяться психологічні утворення, які лише одні **продукують, породжують** діяльнісні прояви, у тому числі злочинні, а умови буття таку продукуючу роль виконують не у цій ланці, а в тій, де формується психіка, її елементи, відображаючи ці умови.

Слід зазначити, що конструкція, запропонована О. М. Костенком, не отримала поширення в українській кримінології, зокрема у виданих у наступні роки підручниках.

Як стверджувалося, існують й інші критерії класифікації детермінантів злочинності. Так, за **рівнем їх функціонування** вони можуть поділятися на детермінанти вищого рівня, які детермінують злочинність взагалі у значенні цілісної сукупності її суспільного прояву. Наступний рівень — це системи детермінантів злочинних проявів певного виду, що об'єднуються у видовий різновид за спільними ознаками, скажімо, мотиву чи способу вчинення злочину (насильницького, корисливого), або статевої (чоловіки, жінки), вікової (неповнолітні, молодь) належності суб'єктів злочинних діянь, сфери вчинення останніх та ін. Нижчий рівень системи детермінації злочинності — це детермінанти окре-

¹ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. — С. 13.

² Костенко А. Н. Знач. праця. — С. 20.

мого злочинного прояву, які мають індивідуальну належність саме до нього.

Важливо усвідомлювати, що детермінанти злочинності трьох рівнів охоплюються єдиною системою її детермінації. Між ними існують взаємозв'язки та взаємовпливи за філософською закономірністю співвідношення загального, особливого і одиничного.

Наступним критерієм поділу детермінантів злочинності є сфера їхньої дії. Вона визначається за сферою суспільних відносин, у якій виявляються ці детермінанти. Відповідно до цього можна виділяти детермінанти економічної, політичної, соціальної, управлінської, правової, у тому числі правоохоронної, та інших сфер. Належність детермінанта до тієї чи іншої сфери визначається його сутністю, яка відповідає основному змісту суспільних відносин цієї сфери. Важливо підкреслити, що детермінанти певної сфери, скажімо економічної, як і будь-які детермінанти, поділяються за рівнями (загальним, особливим, одиничним) та функціональним призначенням. Тому є підстави детермінанти кожної сфери поділяти на такі, що стосуються злочинності в цілому, окремого виду та окремого злочину. При цьому залежно від сфери вчинення останнього значення детермінантів саме цієї сфери в його обумовленні зростає. Наприклад, в обумовленні злочинів, що вчиняються у сфері економіки, першочерговий вплив спричиняють детермінанти, що належать до економічної сфери, хоча участь у детермінації цих злочинів також беруть детермінанти, які за своєю сутністю належать до інших сфер, скажімо до політичної, управлінської, соціальної тощо. Як зазначено, детермінанти кожної сфери поділяються за різним функціональним призначенням, тому можна виділяти причини злочинності в економічній сфері, якими є негативні погляди, установки, інші соціально-психологічні утворення в суспільній свідомості та свідомості окремих осіб щодо питань, які мають економічний, матеріальний зміст (потреби, інтереси) і безпосередньо спричиняють злочини економічного характеру. Тут же можна виділяти умови економічної сфери, які за властивими умовам механізмами сприяють реалізації причин і вчиненню злочинів, а також корелянти цієї сфери, що мають зв'язки залежності із злочинами у сфері економіки. Те саме щодо поділу за функціональним призначенням стосується детермінантів інших

сфер: соціальної, управлінської та ін. Детермінанти — причини різних сфер об'єднуються у причинні групи, системи спричинення злочинності в цілому. Інколи крім критерію функціонального призначення застосовують ще й критерій значення у процесі детермінації. З чим це пов'язано? Було зазначено, що виникнення та формування негативних елементів суспільної свідомості та свідомості окремих осіб, які виступають як безпосередні причини злочинних проявів, як і будь-які інші суспільні процеси і явища, пов'язані з наявністю та реалізацією суспільних протиріч, зокрема їхніх негативних сторін. За своїм значенням суспільні протиріччя у філософії поділяються на корінні, головні, другорядні, а також на суперечності, що притаманні будь-якому розвитку і реалізуються у процесі останнього, та антагоністичні, які потребують спеціальних зусиль суспільства щодо їх подолання. Відповідно до цього детермінанти, виникнення або реалізація яких пов'язані з певними суперечностями, також поділяють подібним чином. Тому інколи мова йде про корінні, основні та другорядні, головні та не головні причини злочинності, а також про головні, першочергові та другорядні, близькі та віддалені умови, що сприяють злочинності. Загалом такий поділ можливий, проте потрібно мати на увазі, що він відносний і не може порушувати функціональне призначення детермінанта. Якою б другорядною не визнавалася причина, вона не втрачає свого причинного продукуючого призначення і не перетворюється в умову. Так само, якого б корінного чи головного протиріччя не торкалася умова, що сприяє злочинності, вона не перетворюється на її причину, не змінює свого обумовлюючого, але не спричинюючого призначення.

Уявлення про конкретний зміст детермінантів злочинності поповнимо розглядом їхньої системи щодо сучасної злочинності в Україні.

§ 4. Основні детермінанти злочинності у сучасному українському суспільстві

У попередній главі наведено результати аналізу стану злочинності в Україні за останнє десятиріччя ХХ — перші роки ХХІ ст. *Офіційна статистика свідчить про стабільну тенденцію скорочення злочинності в Україні, починаючи з 1996 р., яка переривала-*

ся на короткий час і зовсім незначно (+1,5 %) у 2000 р. та більш помітно (+23,5 %) у 2003 р. У 2004–2006 рр. знову спостерігається скорочення злочинності. Наведені зміни стану злочинності були в основному результатом маніпуляції у практиці реагування на повідомлення про злочини у 2003–2004 рр., зміни законодавства, зокрема у 2005 р. Виявилось, що з 1996–1997 рр., коли започаткувалося скорочення злочинності, невпинно, з року в рік, значно зменшувалася питома вага заяв і повідомлень про злочини, за якими порушували кримінальні справи. Разом з тим, у 2005 р. було справді досягнуто скорочення кількості деяких видів злочинів, передусім тяжких.

Разом з тим *аналіз стану та тенденцій основних детермінантів злочинності та їхньої дії у зазначений період не засвідчував радикальних позитивних змін, а навпаки — показники багатьох цих детермінантів погіршилися і мали б викликати зростання злочинності*. Наведене обумовило спочатку на рівні гіпотези, а потім і на рівні наукової перевірки та узагальнення висновки про те, що *негативний, у тому числі криміногенний, зміст суспільної свідомості, що спричинює злочинність загалом у країні, окремих соціальних групах, регіонах, а також за основними напрямками кримінальної активності в аналізованій період мав би стати більш виразним, небезпечним, зі зростаючим злочинним потенціалом*.

Аналіз засвідчив, що чинники, які обумовлюють ймовірний більш високий рівень злочинності у названий період, передусім ті, що належать до «кримінально-потенційної» частки суспільної свідомості та зокрема її соціально-психологічного сегмента, залежно від предметного змісту, обумовлюваної ними мотивації та спрямованості кримінальної активності, можна поділити за типовими сукупностями на три основні групи:

1) детермінанти соціально-економічного, політичного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, соціально-психологічного змісту, що обумовлюють злочинність та інші правопорушення у сфері економіки, управління, службової діяльності;

2) детермінанти в основному соціально-економічного, а також відповідного йому соціально-психологічного, культурологічного, морально-етичного змісту, значною мірою продуковані чинниками першої групи, передусім матеріальними негараздами та со-

ціальними викривленнями, що обумовлюють корисливу мотивацію, у тому числі з метою: а) забезпечення елементарних матеріальних потреб і умов; б) збагачення, задоволення за рахунок цього завищених та зверх високих інтересів побутового комфорту, розваг, моди, прикрас, розкішного життя тощо;

3) детермінанти соціально- та індивідуально-психологічного характеру, що відображають негативне, нігілістичне, виразно індивідуалістичне ставлення до інших людей, цінності їхнього життя, здоров'я, честі, гідності, прав та інтересів, включаючи майнові, а також до правових і моральних норм, які мають забезпечувати їхню реалізацію та захист. При цьому допускається не тільки кримінально караний спосіб взаємовідносин, а й можливість застосування силових методів та насильства, що нерідко супроводжується цинізмом, лицемірством, нехтуванням суспільною мораллю, які знаходять вияв на всіх рівнях влади і суспільства.

Характеристика змісту детермінантів кожної з названих груп розглядатиметься у відповідних главах Книги 2 Курсу.

Названі групи детермінантів мали (та значною мірою й зараз мають) вияв у всіх основних суспільних сферах. Так, у сфері економічних відносин внаслідок розвитку криміногенних процесів та іншого вияву детермінантів першої групи різко погіршилося матеріальне та побутове становище населення, яке у значній його частині досягло найнижчого рівня, що визначається категорією «бідність». За даними спеціальних досліджень 2001–2004 рр. рівень життя майже третини людей в Україні (за деякими даними — до 45 %¹) відповідав категорії «бідність». Глибина останньої, тобто середня величина витрат на життя у людей, які належать до категорії «бідні», була на 21,5 % нижчою, ніж вирахована межа бідності. Згідно з офіційними обстеженнями, в Україні, на відміну від розвинених і навіть подібних за економічними показниками країн, рівень бідності мало залежав від трудової зайнятості, в основному через винятково низький рівень оплати праці. Її питома вага у ВВП у 2004 р. складала 33 % (ще у 1999 р. дорівнювала 44 %), а у собівартості та ціні товару — 67 %. За цим показником

¹ Подолання бідності заради добробуту: Стратегічний ринковий документ // Представництво ПРООН в Україні. — 2003. — С. 4.

Україна у 2004 р. займала передостаннє місце серед 46 розвинених країн світу¹, різко відстає від усіх своїх західних сусідів (крім Молдови) та навіть Росії, куди ідуть на заробітки громадяни України. Але ще недавно — 16 років тому Україна за рівнем оплати праці випереджала всі республіки СРСР, включаючи Росію. У 2003 р. майже 80 % працюючих у нашій державі отримували заробітну плату нижче прожиткового мінімуму, а кожний четвертий — нижче офіційної межі бідності. Третина осіб, які рахувалися зайнятими в промисловості, фактично не працювала. Значна частина навіть не прагнула в ній працювати через дуже низькі заробітки. Рівень зареєстрованого структурного економічного безробіття хоч і знизився у кінці 2003 р., все ж лишається значним (за методологією Міжнародної організації праці — близько 9 %).

У кінці 2004 р., особливо у передвиборчих реляціях кандидата Президента України від владного режиму, багато говорилося про перебувалий «економічний стрибок» і навіть «економічне чудо», досягнуті в країні на той час. Насправді рівень життя та купівельна спроможність населення не зросли, тому що економічно необґрунтовані та непередбачені бюджетом добавки до зарплати та пенсій супроводилися ще більш інтенсивною інфляцією та зростанням цін на майже усі товари «споживчого кошика». Ці процеси переконливо підтвердило репрезентативне для всієї країни опитування домогосподарств, проведене у першому кварталі 2005 р., результати якого опубліковані Держкомстатом². Згідно з такими результатами у 2004 р., порівняно з попереднім чотирьохліттям (2000–2003 рр.), менше половини опитаних (48,4 %) мали доходи, які давали змогу жити більш-менш пристойно, але не купувати найнеобхідніші товари. Разом з тим доходи 45,3 % сімей (а це майже 21 млн населення) дозволяли собі задовольняти лише фізіологічні потреби у харчуванні та, можливо, у сплаті вартості житла, але не давали змоги придбати необхідні товари та отримати послуги (одяг, взуття, предмети тривалого користування), мати легальні кошти для відпочинку, освіти, медичного обслуговуван-

¹ *Обрій* Промінвестбанку. — № 43. — 3–9 листопада 2005 р. — С. 2.

² *Самооцінка* домогосподарствами України рівня своїх доходів // Держкомстат України. — 2005.

ня. Зі значною мірою ймовірності слід припустити, що гроші вимушено добувалися у не зовсім легальний та навіть кримінальний спосіб. Зовсім не мали коштів для забезпечення мінімальних потреб, передусім у харчуванні, 6,3 % домогосподарств, а це 2,5 млн населення. Понад три чверті сімей (77,5 %) свідомо віднесли себе до бідних, у тому числі 90,9 % пенсіонерів (2,8 млн осіб). Згадаємо, що у «Посланні Президента України до Верховної Ради України 2004 р.» до бідних було віднесено лише 27–28 % населення. Головною причиною незадовільного рівня життя, незважаючи на підвищення реальних доходів, переважна більшість опитуваних вважали непомірно високі ціни на продукти та товари першої необхідності. Більше половини (57 %) вказали, що не очікують у 2005 р. покращання матеріального достатку, а 13,7 % прогнозували його погіршення, що насправді й підтвердилося.

Ще гірше матеріальне та загалом соціальне становище, загрозове своїми потенційно-криміногенними наслідками, склалося у селах через непродумане, безвідповідальне, а можливо, й навмисно шкідливе для суспільних інтересів його реформування на ринкових засадах. Останнє, безумовно, було потрібно. Світовий досвід вчить, що це тривалий, багатоаспектний та різноформатний процес, особливо складний і болісний після десятиліть панування соціалістичних колективних виробництв на базі колгоспно-кооперативної, а фактично державної власності, які багато в чому забезпечувалися підтримкою держави. Завдяки останній колгоспно-радгоспне виробництво було на високому рівні індустріалізоване, механізоване та електрифіковане. За кошти колгоспів і радгоспів, значною мірою компенсовані державою, була збудована та утримувана більш-менш сучасна соціально-побутова та культурно-освітня інфраструктура села, які забезпечували весь уклад його життя. Усі ці реалії мали бути враховані під час ринкового реформування села.

Проте з усього комплексу проблем була фактично виділена одна — зміни форми власності на землю, при цьому не лише номінально, а й фактично через подрібнення величезних масивів товарної землі, що вимагала колективного машинного обробітку, на дрібні паї. Приватизація або інша форма колективного використання величезного майна колгоспів і радгоспів не була організо-

вана. Держава, насамперед її вищі органи влади, загалом усунулися від цих процесів, обмежившись указами Президента із земельних питань. Останні приймалися та реалізовувалися поспіхом. Колективні сільськогосподарські підприємства, що прийшли на зміну колгоспам і радгоспам, продовжували господарювати у тих самих формах та не стали перехідною ланкою колективного, а певний час і державного обслуговування індивідуальних господарств машинами, приміщеннями, іншою технікою, реманентом тощо. Через те, що матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів неможливо було приватизувати в індивідуальному порядку, вона тривалий час не діяла, перебувала у безгосподарному стані, а після ліквідації КСП стала нічیهю, розбазарювалася, а подекуди через пошкодження втратила свою виробничу та загалом економічну придатність. Значна частина селян не мала можливості самотужки обробити свій пай землі, а фермерські господарства не могли забезпечити всіх бажаючих роботою. Не секрет, що у колгоспах та радгоспах, як правило, завжди був надлишок робочої сили, зайнятість якого забезпечувалася низькопродуктивною ручною працею, що давала мізерні заробітки, які компенсувалися наділенням присадибної ділянки, польового городу, пасовища тощо. З ліквідацією колективних господарств зайнятість населення найманою працею різко впала, а з нею і можливість хоч на який-небудь заробіток. Прийшло масове безробіття, відсутність засобів елементарного матеріального забезпечення в одних, вкрай низькі заробітки в інших (у січні — червні 2005 р. вдвоє нижчі середнього рівня). Став масовим відтік найпродуктивнішої робочої сили з села, особливо молоді.

Соціально-культурна база без підтримки держави швидко занедбала, значною мірою ліквідована, особливо медичні, дошкільні заклади, малочисельні школи, бібліотеки, клуби. На їхньому місці вирости численні торгові точки з продажу спиртних напоїв та супутніх до них продуктів. Поширилися алкоголізм, наркоманія, крадіжки, розукомплектування електромереж та іншої металопродукції на брухт. Особливо безперспективним та криміногенно-небезпечним стало становище молоді. Це і є реальний соціальний та кримінологічний результат реформування на селі, за який всю

відповідальність має нести минулий режим Л. Д. Кучми, та який він ставив собі «у заслугу».

Кримінологічні наслідки такого становища неважко визначити. Вітчизняний та зарубіжний досвіди доводять, що за подібної матеріальної скрути у декілька разів зростає число осіб, які здобувають кошти для забезпечення умов життя через вчинення злочинів. І в Україні серед осіб, які вчинили злочини, питома вага працездатних, які не працювали та не навчалися, за останні десять років зросла у декілька разів та у 2004 р. досягла двох третин (66,3 %), а у сільській місцевості ще більше. На жаль, статистика не відбиває частку малозабезпечених серед осіб, які вчинили злочин.

Загалом рівень злочинності у 2004 р., незважаючи на скорочення її показників за рахунок штучного заниження кількості зареєстрованих злочинів (внаслідок незаведення кримінальної справи майже за 80 % повідомлень про злочинні посягання), фактично незмінно залишався дуже високим, як по суті незмінними були й чинники економічного характеру, що його обумовлювали. Наведене дало підстави зробити висновок, що «одним із багатьох негативних наслідків правління минулого режиму... є істотне погіршення кримінологічної обстановки в Україні, передусім у галузі економіки, фінансів, сферах управлінських, митних, податкових відносин, у правоохоронній діяльності... Минула влада повинна взяти на себе повну відповідальність за продукування криміногенних чинників, фактично безучасне ставлення до поширення їх дії»¹.

На жаль, за часів нової влади у 2005 р. майже не змінилося продукування негативних явищ у сфері економіки, що обумовлюють незадовільне матеріальне становище населення, та пов'язаних із ними економічних детермінантів соціальних негараздів і наслідків останніх у вигляді вчинення злочинів. Економісти відзначають декілька основних причин цих негативних результатів як зовнішнього, так переважно і внутрішнього походження. Витоки останніх вбачаються у тому, що розпочаті у 2004 р. спеку-

¹ *Закалок А. П.* Удосконалення законодавчого забезпечення суспільних перетворень в Україні засобами кримінологічної науки // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали наук. конф. (Харків, 24–25 трав. 2005 р.). – Х., 2005. – С. 142–144.

лятивно-популістські передвиборчі акції тодішнього уряду щодо демонстрації «соціальної турботи» про населення через підвищення зарплат бюджетникам і особливо у формі масштабних доплат до пенсій, для чого не було обґрунтованих економічних та фінансових підстав, не отримали переконливого розвінчання новим урядом, який не міг від них відмовитися, а фактично їх продовжив та розширив. Робилося це переважно з електорально-пропагандистських політичних міркувань, а мотивувалося також потребою виконання завищених майданних обіцянок нової влади, підвищення її іміджу, для чого економічних підстав теж поки що не було.

Зазначене здійснювалося через формування і реалізацію безперспективної споживчої моделі розвитку, коли 80 % доходів ВВП та бюджету орієнтувалися на соціальні виплати і лише 20 % — на все інше, у тому числі інноваційно-відновлюваний розвиток економіки¹. Така стратегія, крім безпосередньо економічних негативних наслідків, передусім гальмування темпів приросту ВВП як основи розвитку економіки та держави в цілому, спричинила також фактичне зростання інфляції, цін на споживчі товари, тарифи, вартість інших витрат тощо. В результаті за небаченого зростання валових наявних доходів населення (за 9 місяців 2005 р. — майже на 40 % або 55 млрд грн) та особливо «соціальної допомоги» (на 83 % або 28 млрд грн) реальні зміни щодо споживання виявилися надто слабкими — їх переважно «з'їло» підвищення цін на споживчі товари та послуги. У зв'язку з наведеним дія чинників злочинності, передусім детермінантів економічно-матеріального характеру, навіть за наявної практики неповної реєстрації злочинів (одного з чотирьох — п'яти повідомлень про них), фактично не скоротилася. Це знайшло відображення навіть у тому, що у I півріччі 2005 р. за загального скорочення зареєстрованої злочинності (на 5,6 %) кількість майже всіх зареєстрованих майнових злочинів загальнокримінального характеру, зокрема тих, що менше піддаються маніпулятивній «латентизації» (розбої, грабежі, шахрайства), помітно зросла (від 16 до 30 %), а число злочинів економічної спрямованості також збільшилося. Останнє, правда, можна пояснити і підвищенням активності

¹ Тут і далі наводяться показники на підставі офіційних даних Держкомстату України.

відповідних служб МВС у виявленні та викритті цих злочинів, що спостерігалось у 2005 р. Проте факт їх обумовлення чинниками економічного характеру не викликає сумніву.

Тут свідомо детальніше розглянуто дію криміногенних чинників, що походять зі сфери економічних відносин. Вони, як видно, переважно обумовлюють вчинення злочинів не лише у цій сфері, а й в інших сферах суспільних відносин, коли присутня корисливо-матеріальна мотивація. За статистичними даними злочини зазначеної мотивації становлять більшість серед злочинності у сучасній Україні та фактично визначають її рівень.

Аналіз детермінантів злочинності у **соціально-політичній сфері**, проведений у 2003 р., засвідчив різке відставання політичного розвитку суспільства на засадах демократизації, відкритості, формування і введення у дію інституцій громадянського суспільства, у тому числі громадського контролю, особливо у системах влади, управління та у соціальній сфері. Більше того, виявилися свідчення щодо штучного гальмування цих процесів. За умов фактично закритої політичної системи набули загрозливої тенденції зростання інтересів та можливостей олігархічного капіталу, корумпованого високого і малого чиновництва, організованого кримінального промислу, їх поєднання між собою та з владою з метою отримання надприбутків. Цим обумовлені загрозливі потенційно-криміногенні процеси викривлення та диспропорції соціальної структури і забезпечення життєдіяльності різних її частин. Свідомо, особливо на регіональному рівні, гальмувався розвиток підприємництва та середнього класу. Виявилася різюча та незрозуміла на правомірному та етичному рівні диференціація прибутків, поглибилася політична, суспільна та матеріальна нерівність населення. Існувала система влади стала причиною гальмування цивілізаційного розвитку у соціально-політичній сфері, репродукування у ній криміногенних чинників. Висновки щодо необхідності зміни системи влади як першоджерела всіх суспільних негараздів, неможливості без цього будь-яких позитивних зрушень стали висловлювати й інші дослідники, у тому числі у відкритій пресі¹.

¹ Дроблюх М. Державний лабіринт для українського народу. Чи знайдемо вихід? // Дзеркало тижня. — 2005. — № 16.

Ми передбачали — і це підтвердилося — кримінологічно значуще зростання напруги і нестабільності, пов'язаних із загостренням політичних відносин у період чергових президентських виборів 2004 р.¹ Масовий вияв незадоволення владою, передусім її морально-політичними якостями, вершиною яких стала фальсифікація результатів президентських виборів, та впевненість, що влада може і повинна бути чесною перед народом, обумовили явище «по-Маранчевої революції», привели до обрання Президентом України В. А. Ющенка, з яким більшість виборців пов'язувала сподівання докорінної зміни режиму і системи влади. Від реалізації цих сподівань, необхідних системних реформувань, результатів розвитку демократичних процесів та політичної ситуації в цілому і, насамперед, на рівні правових і моральних цінностей, професіоналізму і патріотизму, залежав подальший суспільний та державний розвиток держави, у тому числі перспектива подолання зневіри і безпорадності, матеріальних та інтелектуальних нестатків або залишення без істотних змін фізичного та духовного зuboжіння, втрачених перспектив більшості людей та пов'язаного з цими явищами і процесами кримінологічного потенціалу українського суспільства.

Після півтора року правління нової влади можна зробити висновок щодо більшої її відкритості, поступу, хоч і уповільненого, демократичних змін, запровадження свободи слова (щоправда маловпливової на політичні процеси). Разом з тим у системі влади змінилися переважно її носії, а не сама сутність, яка багато в чому наслідувала елементи минулого режиму, пріоритети політичного змісту та іміджу перед інтересами всього суспільства, його цивілізаційної зміни. Нова влада реально мало впливала на скорочення негативних чинників у соціально-політичній сфері, натомість демонструвала непрофесіоналізм у вирішенні багатьох проблем, непослідовність щодо додержання принципів верховенства права, незалежності судочинства. Владну команду роз'їдали чвари, брудні «розборки», обумовлені, як правило, амбіційними мотивами, підозрами, метою захопити побільше командних постів

¹ Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології АПРНУ. — 2002. — № 5. — С. 14.

в інтересах власного бізнесу, а не для задоволення сподівань народу. Все це викликало глибоке розчарування демократично налаштованого електорату, різке падіння іміджу «помаранчевої команди» і, передусім, її духовного керманіча, який не зумів скористатися історичним шансом, широкою підтримкою народу для зміни системи і принципів влади. Щодо останніх, прагнення залишилися деклараціями та обіцянками.

Результати такої політики не забарилися проявитися на парламентських виборах 2006 р. Але і після цього, замість консолідації демократичних сил, перемагали владні інтриги, які закінчилися фактичним підкоренням політичній силі — конкуренту. До завдань Курсу не входить аналіз негативних змін та їх причин у соціально-політичній сфері у період перебування при владі «помаранчевої команди». Зазначимо лише, що вона не зайнялася з'ясуванням та зміною справжньої кримінологічної ситуації, яка була одним з найшкідливіших породжень кучмівського режиму, про що зазначалося вище. Реальний стан злочинності, чинники, що її обумовлюють, заходи протидії, передусім запобігання, залишилися поза увагою влади. Необхідні реформування, які місяцями виношувалися та обговорювалися, так і не відбулися. Низка законодавчих актів, передусім щодо запобігання злочинності, унеможливлення корупційних зв'язків, а також стосовно кримінологічної експертизи законопроектів та інших управлінських рішень залишилися неприйнятю. Державна програма профілактики злочинності, яка закінчилася в 2005 р., фактично не дала результатів. Більше того, маніпулювання показниками злочинності в 2005 р. досягло законодавчого рівня, зокрема щодо зміни кримінальної караності десятків тисяч розкрадань за рахунок штучного зниження їхньої суспільної небезпечності.

З другої половини 2006 р. урядування в країні здійснює політична сила, яка отримала більше голосів на парламентських виборах та підкріплена коаліційними зусиллями і спільними деклараціями з іншими політичними силами, з чим погодився Президент України. На момент написання цих рядків нова владна команда ще не виявила своє ставлення до нагальних проблем кримінологічної ситуації у державі, подолання чи скорочення впливу криміногенних чинників. Але повернення до владних

кабінетів та перші кроки багатьох тих, хто за часів правління режиму Л. Д. Кучми немало зробили для маскуванню і консервування умов та засобів, включаючи кримінальні, що забезпечували привілейоване становище і надприбутки олігархічних кланів в економіці, фінансовій і управлінській сферах, не дає підстав для оптимістичного кримінологічного прогнозу.

У соціокультурній, правовій, правоохоронній та морально-психологічній сферах аналіз відмітив низку негативних тенденцій, що посилювали та загострювали дію криміногенних детермінантів. За аналізоване десятиріччя значно скоротилася державна підтримка освітньо-культурного розвитку дітей та молоді, а також спрямованого формування суспільно доцільних морально-етичних цінностей. Зanedbano систему соціальної профілактики та суспільного контролю за злочинністю. Не відповідав та й зараз не відповідає реальним потребам та принципам правової держави стан контролю та прокурорського нагляду за дотриманням законності. Особливо небезпечною з огляду на дотримання прав та свобод людини і громадянина та забезпечення належної кримінологічної ситуації в країні стала поширена в аналізованій період практика неоднакового, вибіркового застосування кримінально-правових та кримінально-процесуальних заходів стосовно різних осіб, залежно від їхньої бізнесової пов'язаності чи кланової належності, політичної орієнтації, зв'язку з представниками владних структур. Півтора року правління нової влади не дали підстав для висновку щодо помітних змін у цьому напрямі, зокрема у фактичному роз'єднанні владних функцій та заняття великим і не завжди відкритим бізнесом, безумовному слідуванні принципам верховенства права. Ще не поодинокі, у тому числі й на рівні вищих посадових осіб держави, факти нехтування принципом рівності всіх громадян перед законом не тільки стосовно прав, а й обов'язків та відповідальності, яка із заняттям владної посади має безумовно підвищуватися.

Стан і тенденції розвитку соціокультурної та морально-психологічної сфери і належних до них детермінант, у тому числі суспільно прийняттого та суспільно неприйняттого і криміногенного змісту, значною мірою залежить від пануючих у суспільстві етичних цінностей і потреб, головних домінант суспільної свідо-

мости, співвідношення згаданих, різних за прийнятністю суспільству детермінант.

У суспільній свідомості (а це, нагадуємо, сфера спрочинення і суспільно прийнятної, і антисуспільної активності, у тому числі злочинної) протягом усього аналізованого періоду відмічався глибокий дефіцит суспільно доцільних етичних цінностей, орієнтацій, потреб та нерозвиненість соціально-політичної мотивації в інтересах суспільства і держави. Через це соціокультурна, морально-психологічна сфери та суспільна свідомість в цілому перевантажені тягарем різкої нерівності можливостей освітнього, культурного, професійного розвитку, неспроможності значної частини населення, насамперед молоді, задовольнити елементарні потреби всебічного особистого зростання та удосконалення. Стала очевидною моральна девальвація згори донизу навіть стосовно загальнолюдських цінностей, культурних традицій. Демонстративно нехтувалося і доки реально не зросло за нових умов значення знань, інтелекту, науки та їхнього потенціалу на фоні демагогічних та лицемірних запевнень про підтримку та використання цивілізаційних надбань. У той самий час продовжує виставлятися напоказ та у різний спосіб заохочуватися пільгами, гарантіями, квотами, високим патронатом благополуччя найменш інтелектуальної, але швидко збагатілої «нової еліти». Морально-культурні інтереси більшості населення замінені елементарними потребами фізіологічного виживання. Згадані суспільно негативні детермінанти минулого режиму заклали глибини неосвіченості, культурного занепаду, безперспективності майбутнього, а з ними — нестабільності та конфліктності суспільства. Вони зумовили негативні кримінально-психологічні стереотипи щодо безвихідності життя і діяльності, зокрема підприємницької, без скоєння правопорушень, стосовно можливості виживання лише за рахунок аморальних, протиправних і навіть злочинних вчинків. Прихильність до останніх особливо проявляється, коли йдеться про перерозподіл багатства, здобутого незаконним або нечесним способом, про допустимість нехтування законом, застосування сили, злочинного замовлення, особливо за великі гроші, про можливість обману, хабарництва у взаємовідносинах. До того ж, майже безперешкодно набуло загрозливого, щоденного поширення, передусім на теле-

екранах, численних шоу, у відео- і книжковій продукції, кримінальної субкультури, яка формує позитивне ставлення та стимулює прихильність до злочинного світу. Разом з тим нечувано поширилися та перетворилися на суспільну проблему факти інформаційного, морального і фізичного терору, як правило, безкарного вчинення нападів та погроз, принизливих висловлювань на адресу журналістів, які висвітлюють негаразди у суспільно-політичному житті, а також здійснення податкового та позовного тиску на них, щоб примусити припинити свою діяльність.

Згадані соціокультурні, морально-психологічні, безпосередньо соціально-психологічні чинники, у разі подальшого байдужого або навіть фактично сприяючого ставлення до них з боку влади і суспільства, мають перспективу посилення, навіть найближчим часом, свого криміногенного впливу, погіршення нинішньої кримінологічної ситуації.

Слід відзначити дію ще одного комплексного чинника. Йдеться про посилення впливу на всі суспільні процеси і явища, у тому числі негативні, включаючи злочинність та її детермінанти, світової глобалізації. Обґрунтовується та підтверджується тенденція, згідно з якою глобалізація, поряд зі своїм позитивним впливом, може порушити національні системи забезпечення основних прав людини, протидії та обмеження бідності, безробіття, злочинності, тероризму, корупції, наркоманії, неконтрольованої міграції, СНІДу тощо. Передбачається зростання їхньої масовості, суспільної небезпечності та руйнівної сили. Глобалізація соціальних та економічних проблем і детермінантів злочинності вже породила поширення та інтегрованість організованої злочинної діяльності, перетворення її частини у транснаціональну.

Проаналізувавши детермінацію злочинності в сучасній Україні, динаміку головних чинників, які її обумовлюють, можна зробити загальний висновок: **кримінологічна ситуація в Україні продовжує залишатися небезпечною, має тенденцію до загострення.** Детермінанти низки злочинів, а також у багатьох сферах суспільних відносин залишаються нез'ясованими, чітко не визначені процеси, явища, прояви, факти, що відіграють роль причин і умов вчинення злочинів. На урядовому рівні не організована робота з виявлення та визначення останніх, що не дає можливості системно налагодити

ти діяльність щодо запобігання дії криміногенних чинників. Потрібні невідкладні заходи стосовно налагодження на державному рівні системи зазначеної діяльності. Для цього передусім необхідно організувати набуття кримінологічних знань, насамперед щодо детермінантів злочинності та діяльності стосовно запобігання їхній дії. Навчання кримінологічним знанням має, у першу чергу, охопити працівників органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних та контролюючих органів з тим, щоб прищепити їм вміння предметно організовувати на всіх рівнях діяльність щодо запобігання дії детермінантів злочинних проявів, розуміння її виняткової суспільної значущості. Відомості стосовно конкретних детермінантів окремих видів злочинів містяться у відповідних главах Книги 2 Курсу, де розглядається кримінологічна інформація щодо цих різновидів злочинності.

Рекомендована література

1. *Кузнецова Н. Ф.* Проблемы криминологической детерминации. — М., 1984.
2. *Антонян Ю. М.* Криминология. Избр. лекции. — М., 2004.
3. *Криминология: Учеб.* / Под ред. Г. А. Аванесова. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М., 2005.
4. *Бафия Е.* Проблемы криминологии. — М., 1983.
5. Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з кримінологічних проблем Акад. правових наук України. — 2002. — № 5.
6. *Криминологія. Загальна та Особлива частини* / За ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003.
7. *Ярмыш Н. Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). — Харьков, 2003.
8. *Закалюк А. П.* Удосконалення законодавчого забезпечення суспільних перетворень в Україні засобами кримінологічної науки // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали наук. конф. (Харків, 24–25 трав. 2005 р.). — Х., 2005.

Глава 6

Теорія особи злочинця

§ 1. Поняття «людина», «індивід», «особа», «особистість»

Під час розгляду процесів детермінації і спричинення злочинності та її проявів постійно відзначалася активна, можна сказати провідна, роль у цих процесах особи, її свідомості, ставлення до суспільних явищ, відносин, зокрема унормованих мораллю та правом. Підкреслювалося, що безпосередньою причиною вчинення злочинів та існування злочинності в цілому є на індивідуальному рівні негативні антисуспільні риси свідомості та психології окремої особи, а на загальносоціальному рівні — суспільної свідомості, передусім її соціально-психологічної складової. Звідси зрозумілий інтерес та потреба кримінології визначити ці негативні риси, властивості свідомості та її носія-особи, типологічні особливості особи, яка вчинила злочин, інакше кажучи — злочинця.

Для розуміння цих питань необхідно, як і у будь-якому дослідженні, спочатку визначитися з термінами, зокрема з поняттям «особа» і його співвідношенням з пов'язаними поняттями «людина», «індивід», та, у разі потреби, висвітлення поряд із поняттям «особа» окремого поняття «особистість».

Поняття «людина» у цьому ряді є первинним. Воно застосовується передусім для узагальненого позначення людини як представника людської популяції в цілому, вищого прояву живої природи та тваринного світу. Головними відмінностями людини від інших представників тваринного світу є мислення, здатність розуміти самого себе та навколишній світ (свідомість) та свідома активність, передусім діяльнісна, у пізнанні останнього та його

перетворенні в інтересах людини. Значну і, можна сказати, визначальну для людства частину людської активності становить її здійснення у суспільстві, яке є людським утворенням для реалізації потреб не лише однієї людини, а й їхньої сукупності у межах всього людства або його певної частини.

Поняття «людина» часто вживається і в іншому значенні — «індивід», коли потрібно визначити одиначного представника з усього роду людського або з певної його спільності — колективу, групи, незалежно від того, за якою ознакою вона виділена — біологічною або соціальною. Потреба у більш детальній характеристиці зазначених понять, як правило, не виникає за їхнього самостійного використання. Вона стає необхідною під час виділення понять «особа» та «особистість» і визначення співвідношення з ними понять «людина» та «індивід».

У науці, у тому числі у кримінології, уявлення про особу сформовано на підставі загального поняття про неї, розробленого у філософії та психології. Слід зазначити, що в українській мові термін «особа» має два значення. Перше — це особа як *діяльнісна самодостатня людина, суб'єкт суспільної активності та діяльності, учасник цих процесів та суспільних утворень*. Цьому значенню відповідає російський термін «лицо». Термін «особа» має й друге значення, зокрема для виділення у людини тієї змістовної якості, яка у соціальному відношенні становить її власну ідентичність (власне Я), відрізняє від інших людей та осіб і визначає її ставлення до суспільства, його відносин, норм, що регулюють суспільну життєдіяльність. Іншими словами, це *соціальна якість особи*. У російській мові терміну «особа» у цьому значенні відповідає термін «личность». В українській — термін «особа» зазвичай об'єднує два російські терміни: «лицо» і «личность». Така етимологія терміна «особа» часто викликає непорозуміння, зокрема при спеціальному науковому використанні, коли потрібно відділити особу від її соціальної якості. Через це в українській науковій літературі останніх десятиріч, у тому числі з кримінології, поряд з терміном «особа» вживається термін «особистість» для визначення соціальної складової особи. Вважаємо це необхідним і правомірним та надалі вживатимемо терміни «особа» та «особистість» у їх зазначеному окремому значенні.

Таким чином, особа — це той образ (обличчя) людини, яким вона постає у суспільних відносинах, яким її сприймають учасники цих відносин, суспільної активності та діяльності. Щодо здійснення діяльнісних видів людської активності у значенні «особа» часто вживається термін «суб'єкт»: «суб'єкт підприємницької діяльності», «суб'єкт злочину», «суб'єкт запобіжної діяльності» тощо. У сучасній філософії розуміння «людини» та її зовнішнього образу — «особи» — пов'язується з їхньою предметною діяльністю у суспільстві, з умовами та результатами останньої. Саме у цьому суспільному значенні вбачається соціальний зміст особи. Методологічне значення має положення про те, що соціальний зміст та соціальну сутність особа формує в процесі суспільної активності, у суспільних відносинах, де визначаються суспільна роль та значення особи. Іншими словами, соціальні риси особи формуються та обумовлюються її суспільними відносинами. Особа не є незмінною. Вона така, яким є її історично визначене суспільство. Щоб зрозуміти соціальну сутність особи, потрібно з'ясувати глибину і зміст суспільних відносин, що її обумовлюють, визначити їхню тенденцію та соціальний зміст.

Соціальні якості особи визначають сутність її особистості. Вони є визначальними в обумовленні вчинків, діяльності, інших форм соціальної активності особи. Разом з тим, і це дуже важливо, вказуючи на детермінованість суспільної активності особи соціальними якостями її особистості, не можна ігнорувати специфічну особливість природи людини і особи, їхні індивідуальні властивості й якості, здатність до свідомого спрямування своїх вчинків. Потрібно розуміти, що у особи крім соціальних є й інші якості, що також беруть участь у детермінації її активності та діяльності. Тому не можна ототожнювати (як це часто робиться), у тому числі й в кримінології, поняття особи і особистості. Слід виходити з того, що у процесі розвитку і суспільного формування особи, що відбувається за участю її природної основи, особистість має сформуватися, образно кажучи, «випрацьовуватися» в особі. Людина не набуває свою особистість від народження, вона «випрацьовується» у процесі соціального формування особи. Так само людина не народжується з особистісними рисами злочинця. Вони також є продуктом її суспільно неблагополучного «випра-

цювання». На всіх етапах соціального розвитку особи «випрацювання» її особистості не відбувається окремо, а значною мірою обумовлюється знаходженням особи у суспільному, соціальному середовищі та тісною взаємодією з ним. Найбільше значення у цьому відношенні має взаємодія з безпосереднім середовищем, яке опосередковує вплив макросередовища на формування індивідуальних соціально-психологічних якостей особи, а через них — і на її діяльність.

Таким чином, суспільне формування особи, розвиток та закріплення її **соціальної сутності** за нормальних умов цього процесу має в основному відповідати панівним суспільним відносинам. У цьому розумінні цей процес називається **соціалізацією**. Особа набуває соціальних якостей відповідного суспільства у тій мірі, в якій процес соціалізації відповідав умовам, що визнаються у суспільстві нормальними, тобто відповідають його нормам. Таким чином, соціальна сутність особи — це відображення та міра її соціалізації.

Але це лише загальне положення. Одного його недостатньо, щоб уявити процес формування особи, у тому числі неблагополучного формування особи злочинця. Соціальне середовище різноманітне та багатоваріантне. Воно має різні рівні та неоднорідні за змістом і мірою впливу на формування ланки. Потрібно досліджувати та конкретно знати, які саме елементи середовища чинять соціально небажаний вплив на психологію особи, формуючи її антисуспільну спрямованість. Соціальна сутність (обумовленість) психології особи є, як відомо, єдністю загального, особливого та окремого у розвитку і формуванні особи. *Загальна детермінація* суспільством формування особи через вплив панівних у ньому суспільних відносин та суспільної свідомості вище вже була відзначена. Роль *особливого детермінанта*, який специфічно формує особистість та її спрямованість, виконує безпосереднє мікросоціальне середовище: професійні, побутові, різні міжособові, родинні та інші відносини і зв'язки, а також трансформована у них суспільна свідомість. Особливості, властиві особистості злочинця, у цьому соціальному середовищі, детермінують несприятливі мікросоціальні умови та наявні у відповідному мікросередовищі дефекти суспільної свідомості, які в цілому обумовлюють антисуспільну спрямованість такої особистості. *Окрему детермі-*

нуючу роль у формуванні антисуспільних збудників, інтересів, поглядів, мотивів та реалізації останніх у злочинному прояві індивіда відіграють соціально негативні умови індивідуального буття (опосередковано) та індивідуально-психологічні ознаки особистості (безпосередньо). Негативний вплив окремих ланок мікросередовища, елементів індивідуального буття та індивідуальної психології щодо формування особи злочинця та детермінації її злочинних проявів диференційовано відповідно до окремих основних різновидів останніх буде розглянено у Книзі 2 Курсу.

Разом з тим слід підкреслити, що за своєю соціальною сутністю кожна особа є індивідуальною. Її природні властивості, інстинкти, рефлексії, задатки, генетичні стандарти, матриці, здібності впливають на притаманне індивідуально їй сприйняття та засвоєння зовнішніх впливів, включаючи суспільний. Через це суспільний вплив за своїм значенням та результатами виявляється індивідуально неоднаковим у різних осіб. Неоднаковість соціального змісту особи, тобто її особистості, яка обумовлюється індивідуально особливим поєднанням зовнішніх впливів та їхнього внутрішнього сприйняття, впливає на індивідуальний зміст та міру її соціалізації, індивідуальної свідомості, співвідношення у ній суспільно прийнятних та неприйнятних (негативних) елементів. Цим індивідуальним співвідношенням названих елементів свідомості та особистості, переважанням у них тих чи інших елементів визначаються причини і внутрішні мотиви вчинків і діяльності осіб в цілому.

Слід зазначити, що поняття «особистість» набуває деяких змістовних відмінностей залежно від рівня, на якому воно використовується. Йому, як і більшості суспільних категорій, притаманне розуміння на трьох рівнях: загального, особливого та одиничного (індивідуального).

На рівні загального, тобто загальносоціального, поняття особистості є узагальненою соціальною характеристикою міри соціального розвитку особи загалом за умов відповідного суспільства, на відповідному етапі його розвитку. У цьому значенні можна говорити про особистість, яка відповідає або не відповідає цьому виду суспільства, певною мірою суперечить йому. Особистість останнього різновиду називають антисуспільною або суспільно непринятною.

На рівні особливого (групового) поняття особистості відображає сукупність соціально значущих якостей та ознак представників окремої соціальної групи, які виокремлюють останніх з числа інших членів суспільства та разом з тим є підставою для об'єднання на ґрунті узагальненої особистісної характеристики, що властива учасникам певної соціальної групи. Такими є поняття «особистість робітника», «особистість підлітка», «особистість правопорушника». Сюди також належить поняття, що особливо нас цікавить — «особистість злочинця», її підвидів, зокрема «особистість вбивці», «особистість злодія», «особистість гвалтівника» тощо.

Іншого значення набуває поняття особистості на індивідуальному рівні. Воно відображає соціальну сутність індивідуально-визначеної особи, рівень її соціальності, її соціальну позицію, ставлення до існуючих у суспільстві цінностей, ідеалів, норм. *Це конкретний соціальний зміст окремої особи.*

Крім названих, потрібно відзначити ще два значення поняття особистості. Перше — це широке, тобто те, яке відображає всю сукупність суспільних відносин, що формують особу та учасником яких вона є. Разом з тим, окремі сфери суспільних відносин формують та обумовлюють окремі сторони або грані особистості, відповідні цим сферам її складові. Цим обумовлюється те, що в однієї особи наявні різні за суспільною прийнятністю соціальні якості в окремих сферах суспільних відносин, нібито декілька її особистостей. Наприклад, у сфері виробничих відносин в особи формується своя частина загальної особистості, можливо, суспільно прийнятна «особистість робітника». Також позитивними суспільно прийнятними можуть бути соціальні ознаки у сфері сімейно-побутових відносин, які становлять у загальній особистості «особистість батька», «особистість сина, члена родини». Соціальний зміст однієї зі сторін особистості особи, тобто вузьке її поняття, не дає уявлення про її особистість в цілому. Тому, наприклад, в особі злочинця можуть бути і нерідко справді мають місце позитивні особистісні якості в інших сферах суспільних відносин, які дають уявлення про її особистість в цілому¹.

¹ *Закалюк А. П.* Предмет індивідуальної профілактики преступлень в свете учения о личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника: Сб. науч. тр. — М., 1979. — С. 87–89.

На основі наведеного можна визначити поняття особистості. Коротко — це є соціальний зліпок особи, а ширше — це соціально типове, що відрізняє особу у суспільних відносинах, обумовлює її суспільну активність, суспільну діяльність, лежить в основі їх спричинення.

Відповідно визначається і особистість злочинця. У цьому контексті це сукупність соціально-типових ознак, які сформувалися у процесі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю суспільною неприйнятністю та крайньою формою останньої — суспільною небезпечністю, обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють вчинення злочину. Особистість злочинця — це соціальний зміст його особи, який відіграє зазначені функціональні ролі за участю індивідуальних властивостей останньої, чим і обумовлюються індивідуалізація процесів її реалізації у конкретних злочинних проявах. Разом з тим поняття особи злочинця є соціально типовим та у цьому відношенні збірним, що має стосуватися всіх осіб, які вчиняють злочини. Його зміст залежить, таким чином, і від того, які суспільно небезпечні діяння законодавець визнає злочинними. У літературі поширена думка, що поняття «особа злочинця» має часові межі: виникає з моменту визнання вироком суду факту вчинення нею злочину та закінчується з відбуттям покарання. Це в принципі правильне судження потребує уточнення. Зрозуміло, що не можна називати злочинцем особу та характеризувати її як особу злочинця до того, як у визначеному законом порядку не буде встановлено вчинення нею злочину. Але сукупність соціально типових ознак, що відрізняють особу злочинця від інших типів особи, не з'являється в один момент, після чи під час вчинення злочину, тим більше — після вироку суду. Ці ознаки накопичуються поступово, тривалий час, коли кількісні показники негативних рис перетворюються у нові негативні якості, що набувають суспільної небезпечності, обумовлюють криміногенну мотивацію і в певний момент реалізуються у вчиненні злочину. Таким чином, риси і ознаки особи злочинця з'являються задовго до того, як вони зрештою реалізуються у вчиненні злочину. Так само, ці риси не зникають в один момент після відбуття покарання. Має пройти певний, нерідко тривалий час,

коли ознаки особи злочинця зміняться у соціально прийнятному напрямі та втратять свою соціальну типовість особи злочинця. То чи можна, хоча б при ретроспективному вивченні особи злочинця, ознаки, якості, особливості особи, які формуються на так званому дозлочинному шляху та дії незлочинного характеру, що передують вчиненню злочину, відносити до особи злочинця, іменувати у цій якості особу людини, яка не вчинила злочину? Заперечуючи правомірність подібного «ретроспективно-розширювального» користування поняттям «особа злочинця», пропонувалося розуміти, що до вчинення злочину є інша особа, яка лише «з певною мірою ймовірності» здатна за певних несприятливих умов вчинити відповідний злочин (Н. Ф. Кузнецова)¹; що при ретроспективному підході вивчається існування особи злочинця «в іншій якості», не сама ця особа, а її кримінологічні особливості (Г. М. Мінковський)², що слід загалом обмежити вживання цього поняття лише стійкими, специфічними рисами особи, які проявилися у минулій негативній поведінці й органічно пов'язані (як внутрішні детермінанти) із вчиненням злочину (Ю. Д. Блувштейн). З цього приводу більше 20 років тому автор Курсу виклав свою позицію, яку він поділяє і донині. Вона ґрунтується на тому, що соціальна сутність особи, яка вчинила злочин, відображається не поняттям «особа злочинця». Її типологічною якістю є лише винне порушення заборони кримінального закону, тобто вчинення діяння, що визнається злочином. Соціальна сутність особи, яка його вчинила і яку називаємо терміном «особа злочинця», визначається антисуспільною спрямованістю і суспільною небезпечністю її особистості, які досягли певного ступеня (глибини). Тому поняття «особа злочинця» не може використовуватися до осіб у дозлочинній стадії не лише через невчинення на той момент злочину, а передусім внаслідок того, що їхня антисуспільна спрямованість і суспільна небезпечність не досягли того ступеня і міри, які властиві злочинцям та які вони здобувають як нову ознаку, через

¹ Кузнецова Н. Ф. Криминология как наука // Сов. юстиция. — 1970. — № 2. — С. 9.

² Минковский Г. М. Личность преступника и методы ее изучения / Вопр. сов. криминологии. Материалы науч. конф. Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предуп. преступности. — М., 1976. — Ч. 1. — С. 48–51.

вчинення злочину. Особам до вчинення злочину властиві інші типові ознаки, які виявляються під час типологізації їхньої особистості за змістом діяльності, за якої утворюються інші типи особистості, що відрізняються від особи злочинця іншою мірою антисоціальності та суспільної небезпечності¹.

Далі визначимо те соціально-якісне, типове, чим відрізняється особистість злочинця.

§ 2. Соціальна типологізація особистості.

Типологічні ознаки особистості злочинця

Приступаючи до висвітлення цього питання, слід, по-перше, підкреслити, що мова йде саме про соціальну типологізацію (типологізація — це процедура типологічного аналізу для визначення типових ознак певного типу явищ, об'єктів, у цьому випадку особистості). Особистість, як було зазначено у попередньому параграфі, — це соціальний образ особи. Тому й типологізація особистості має бути насамперед соціальною. По-друге — це визначення критерію типологізації, тобто з'ясування, який саме елемент особистості може бути підставою (критерієм) її соціальної типологізації. І по-третє — спрямування типологізації згідно з метою, заради якої вона проводиться. Наразі такою метою є визначення типових ознак та соціального типу особистості злочинця. Методологічно це означає, що типологізацію потрібно послідовно проводити за необхідними рівнями, визначати їх підстави, утворювані на кожному рівні типи та підтипи (їх різновиди) особистості, доки не будуть отримані типологічні підстави виділення соціального типу особистості злочинця з його типовими ознаками.

Для пошуку критеріїв соціальної якості особи насамперед слід виключити з елементів її структури природні, біологічні особливості людини: нейрофізіологічні, рефлексорні, генотип, його стандарти та матриці, тип вищої нервової діяльності, темперамент гоцо, а також емоційно-вольові властивості особи, які переважно формуються також на природній основі. Усі вони не є визначальними щодо змісту та системи соціальних особистісних відносин і

¹ Закалюк А. П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя: Сб. науч. тр. — М., 1984. — С. 20.

діяльності, а позначаються лише на їхній динаміці, урівноваженості, формі.

Аналогічно, очевидно, слід зробити і з рисами характеру, які, безперечно, пов'язані зі змістом особистості, проте переважно впливають на те, яким чином проявляє себе особа, та не пояснюють, що і чому вона це робить, куди спрямовує свою активність. Одні й ті самі риси характеру проявляються у вчинках різного соціального змісту та значення (суспільно прийнятного і неприйнятного) і не можуть бути критеріями соціально типової характеристики особистості.

Особистість, її зміст, збудники до діяльності вивчає передусім психологія. Психологи нерідко відводять домінуючу роль в особистості категорії відношення (рос. отношения), яка відображає взаємозв'язок особи з навколишнім світом та набутий при цьому досвід¹. Можна навести декілька аргументів щодо заперечення здібності відношення бути універсальним критерієм соціального змісту особистості. Але очевидно досить того, що відношення є загальною функціональною категорією, яка предметний прояв має у потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях та ін. Серед них, мабуть, і потрібно шукати той критерій соціального поцінування, який нам потрібен.

Поява у процесі, що збуджує особу до діяльності певного змісту, пов'язана з виникненням потреб. Саме через потреби індивідуальне детермінується соціальним, зовнішня обумовленість переходить у внутрішню. Проте наділення потреб властивостями сутнісної (типової) характеристики особистості² викликає заперечення. Воно залишає без відповіді ряд питань: чому одні потреби задовольняються, а інші — ні; від чого залежить цей процес; як впливають на нього способи, засоби останнього, їх суспільна прийнятність? Кожний з елементів збуджуючого процесу, що перебувають між потребою і рішенням, у сукупності здатні суттєво змінити вплив потреби, скорегувати доцільність її задоволення.

В окремих працях перебільшена головна роль у збудженні до діяльності відводиться інтересам або цілям. Проте вони самі зале-

¹ Мясищев В. Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии. Хрестоматия по психологии. — М., 1977. — С. 164.

² Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. — М., 1978. — С. 154.

жать від змістовної соціальної характеристики особистості, від її інших змістовних елементів і не можуть бути її універсальними критеріями.

Безпосередніми збудниками особи до дії є мотиви. Проте інколи мотивам надають значення детермінантів діяльності, трактують мотивацію у значенні причинної обумовленості останньої¹. Більш чітке уявлення про природу та роль мотиву стосовно особистості дає аналіз процесу його виникнення. Найчастіше зазначається, що мотив — це опредмечена потреба, тобто поєднана з визначенням предмета її задоволення. За такого визначення на мотиви поширюється та сама аргументація, що і стосовно потреб, зокрема щодо неможливості їх визнання як узагальненого (типового) уявлення про особистість. Інколи стверджують, що мотив — не потреба, а предмет її задоволення у разі набуття останнім збуджуючої спроможності. Подібна трактовка загалом відриває мотиви від особистості, тому й за такого розуміння вони не можуть бути її узагальненою характеристикою. На нашу думку, *мотив — це специфічне ставлення до предмета задоволення потреби, ставлення, яке відображає сприйняття здатності предмета задовольняти потребу та визначення способу виконання предметом цієї ролі*. Тобто мотив — це потребнісне ставлення до предмета. Проте, як і будь-яке ставлення, мотиви, хоч інколи вони навіть не усвідомлюються, загалом невідділені від свідомості, тобто відображають особистість. У мотивації оцінка предмета, вчинку ґрунтується на соціальному змісті особистості, набутому нею у процесі суспільних відносин, соціалізації. Тобто мотиви не можуть бути типовою характеристикою особистості, тому що самі знаходяться під визначальним впливом змісту останньої. До того ж, мотиви здебільшого не можна об'єктивно визначити, уявлення про них складається значною мірою за поясненнями суб'єкта, виводяться також із оцінки характеру та спрямування його дій і загалом встановлюються переважно на підставі суб'єктивного висновку.

Як зрозуміло, жоден взятий окремо елемент процесу спонукування до дії — потреби, інтереси, цілі, мотиви — не можуть виконувати роль узагальненого показника особистості. Вони взаємодіють один з одним та між собою у певному спрямуванні. Цей процес,

¹ Демин М. В. Проблемы теории личности. — М., 1977. — С. 66.

його спрямування визначаються якимось іншим чинником, що інтегровано відображає зміст особистості та визначає її мотивацію і діяльність.

Часто якостями інтегративної характеристики особистості наділяють соціальні установки особи. Не маючи можливості тут детально аналізувати цікаву категорію установки, зазначимо лише коротко: вона була обґрунтована грузинською школою психологів (Д. Н. Узнадзе) для характеристики психологічного механізму імпульсивної дії до початку свідомого регулювання діяльності. Згодом наявність установки була перенесена і на вольове рішення, але уже в якості продукту осмислення, емоційного ставлення людини до акту рішення. Таким чином, у кінцевому результаті елемент неусвідомленого стану став компонентом, до того визначальним, у сфері складної соціальної детермінації. Були пропозиції розуміти соціальну установку як особистісну, що має функцію та механізм соціальної (ціннісної) орієнтації, яка характеризує особистість повністю, інтегруючи та синтезуючи увесь її життєвий і духовний світ¹. Але на це резонно зауважували, якщо мова йде про соціальну ціннісну орієнтацію особи, то навіщо її називати терміном «установка», через що ускладнюється розуміння сутності процесу.

Слід відзначити, що система ціннісних орієнтацій нерідко наділялася здатністю бути домінуючим показником особистості. Навіть пропонувалося (О. Р. Ратінов) першоджерелом соціальної активності людини, «ядром особистості» вважати таку властивість останньої, як ціннісність. Ціннісною орієнтацією звичайно називають своєрідне для кожної особи оцінювання предметів та явищ навколишнього світу з точки зору їх цінності, потреби для цієї особи. Система ціннісних орієнтацій — це їх сталий, що має єдину тенденцію для певної особи, комплекс соціальних оцінок навколишніх предметів, явищ, умов, людей. Вважаємо, що система ціннісних орієнтацій дійсно може бути визнана якісною інтегрованою характеристикою змісту особистості. Проте зміст ціннісних орієнтацій, образно кажучи, стержнева тенденція, що визначає їх

¹ Волков Б. С. Криминологическое исследование личности преступника в советском праве // Теоретические проблемы учения о личности преступника. — С. 41.

систему, бере початок не у них самих і не сама по собі. Це здійснюється під впливом інших визначальних елементів, у тому числі найбільшого тих, які належать до структури особистості. Поясненню цих визначальних елементів допомагає розуміння зв'язку ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості¹. Остання є психологічною категорією. Вона виступає як змістовна основа, підґрунтя системи ціннісних орієнтацій особистості та визначальна ланка у зв'язці «спрямованість — ціннісні орієнтації». Проте слід мати на увазі, що система ціннісних орієнтацій особи залежить не лише від спрямованості особи, але й від численних факторів макро- та мікросередовища, умов індивідуального буття, інших індивідуальних, у тому числі деяких біопсихічних та фізичних особливостей особи.

Нинішнє уявлення про спрямованість особистості складалося не зразу. Спочатку її сприймали лише як категорію психологічного механізму. Згодом поширили й на соціальні умови та результати соціалізації. Потім прийшло визнання, що спрямованість, насамперед, відображає етичну специфічність особистості, синтезує моральні погляди, почуття і волю. Зрештою склалося розуміння, що вона визначає лінію поведінки особи, складає особистісне кредо, цілісний зміст особистості, включаючи її загальну налаштованість, світогляд, моральні принципи і навіть політичні погляди. Показником змісту спрямованості особистості особи слугує ставлення до головних умов суспільного буття, до яких відносяться економічні, політичні, інші суспільні, у тому числі моральні, правові, релігійні інститути, принципи, норми, які узагальнено представляють суспільство і становище у ньому (статус) особи. На наш погляд, таке суспільно-змістове інтегративне уявлення про спрямованість особистості цілком закономірне. Воно розкриває не лише «домінуючі відносини» (В. М. М'ясищев) особистості, а й те, як вони вписуються у пануючі та пріоритетні для відповідного суспільства тенденції, оцінки, відносини, наскільки зміст особистості відповідає системі суспільних відносин, установлень, норм. Звідси випливає розуміння типової властивості самого поняття «особистість». Воно

¹ *Анапьев Б. Г.* Человек как предмет познания. — Л., 1968. — С. 301.

відображає соціальну якість різних індивідів, те типове, яким особа представляється у соціальному відношенні.

Такий підхід, і це потрібно підкреслити, з одного боку дає змогу *надати спрямованості властивість оцінки, показника особистості*, з іншого — *перетворює її у підставу соціальної типологізації останньої*. «Спрямованість і тип, — писав відомий російський філософ-соціолог Г. Л. Смирнов, — характеристики особистості, пов'язані одна з одною найміцнішим чином. Спрямованість представляє саме той інтегративний показник, який дає змогу виявляти типові риси»¹.

У значенні показника відповідності особистості суспільним інтересам та вимогам, у нормально соціалізованих осіб вона суспільно прийнятна. За дефектів соціального розвитку, які виявляються через суспільно пасивну або антисуспільну поведінку, спрямованість особистості зазвичай *суспільно неприйнятна (антисоціальна)*. Нагадаємо, що термін «соціальний» тут вживається у значенні «пов'язаний із суспільством (соціумом)», а не як антитеза терміну «індивідуальний».

У кримінології категорія антисуспільної (антисоціальної) спрямованості давно вживається для узагальненої характеристики особистості злочинця, а також осіб, які вчиняють інші неправомірні або аморальні вчинки. Іноді вказувалося на те, що антисуспільна спрямованість може бути критерієм типології особи злочинця, у тому числі провадженої з прогностичною метою (Ю. Д. Блувштейн, К. Є. Ігошев). У 80-х роках ХХ ст. автором Курсу була теоретично обґрунтована, методично забезпечена та практично здійсненна соціальна типологізація осіб із метою виокремлення та визначення типових ознак особистості особи, від якої ймовірно можна прогнозувати вчинення злочину, а також особистості злочинця². Розглянемо детальніше процес такої типологізації особистості. При цьому за підставу диференціації візьмемо саме спрямованість особистості. Перед тим нагадаємо поняття типології, типового, типу особистості.

¹ Смирнов Г. А. Советский человек. Формирование социалистического типа личности. — М., 1971. — С. 47.

² Закалюк А. П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника. — С. 5–23.

Типове — це передусім не всяке загальне і подібне, а лише таке, що містить цілісну, системоутворюючу характеристику, відображує особливу загальну якість. Такою є типова ознака. Диференціація предметів за типовою ознакою називається **типологізацією**. Підставою будь-якої їх класифікації є будь-яка загальна для них ознака. Типологізація — особливий вид класифікації, підставою якої є лише типова ознака. Групи предметів, які утворюються внаслідок типологізації, мають певну систему, єдиний принцип утворення, єдину особливу якість, згідно з якою вони становлять свою окрему типову групу. Разом з тим, ця **сукупність предметів**, що іменується типом — не тотожність, а узагальнена ймовірнісна модель із загальними типовими рисами. Набір утворених у такий спосіб типів предметів складає їх типологію.

Виникає питання, в якій послідовності проводити типологізацію, щоб визначити тип особистості, яка нас цікавить, тобто особистості злочинця. Філософія вчить, що будь-який об'єкт реальної дійсності характеризується передусім своєю сутністю, її складовими; далі її явищем, тобто проявленням сутності зовні та їх діалектичною взаємодією. Звідси *першим рівнем соціальної типологізації особистості за ознакою її спрямованості (як інтегрованої характеристики) слід визнати рівень диференціації особистості за сутністю*, тобто за відповідністю відображення у її спрямованості соціальної сутності суспільства. За цією підставою особистість усіх членів суспільства поділяється на два великих типи — *тип особистості із суспільно прийнятною спрямованістю та тип особистості із суспільно неприйнятною спрямованістю*. Можна передбачити, що до останнього, а це покаже послідувача типологізація, належатиме й особистість злочинця.

Другий рівень типологізації особистості пов'язаний з тим, що спрямованість особистості будь-якого типу, у тому числі суспільно неприйнятної, є неоднаковою за різними ознаками: об'єктом спрямованості, її інтенсивністю, стійкістю, глибиною. На цьому рівні типологізація також є сутнісною, але остання береться за певною конкретною ознакою виявлення. Результатом типологізації на цьому рівні є отримання комплексу різних наборів типів особистості, диференційованих за різними ознаками спрямованості у межах одного з типів першого рівня. Пояснимо це на

прикладі. Так, особистість суспільно неприйнятної типу (суспільно неприйнятної спрямованості), що виділена на першому рівні типологізації, під час типологізації на другому рівні, наприклад, за об'єктом, сферою такої спрямованості, дає змогу виокремити типи особистості суспільно неприйнятної спрямованості до таких об'єктів, як праця, суспільно корисна діяльність, культура, інші члени суспільства, моральні, правові норми. Виділені у цей спосіб типи особистості вказують сферу, в якій визначається дефіцит соціальної спрямованості, її суспільна неприйнятність. Таким буде, наприклад, тип особистості суспільно неприйнятної спрямованості до праці, або до інших членів суспільства, правових норм тощо.

Якщо цей самий тип особистості суспільно неприйнятної спрямованості типологізувати на цьому ж другому рівні за іншою ознакою, наприклад, **інтенсивністю спрямованості**, отримуємо типи особистості з пасивною, більш та менш активною суспільно неприйнятною спрямованістю. Типологізація за ознакою **стійкості** останньої визначить типи особистості зі стійкою та нестійкою суспільно неприйнятною спрямованістю. Особистість злочинця залежно від відповідних ознак її дозлочинної діяльності може належати до кожного зі згаданих типів особистості суспільно неприйнятної спрямованості, диференційованих за ознаками сфери спрямування, інтенсивності або стійкості останньої.

Особливе значення для розкриття сутнісного змісту особистості, яка нас цікавить (тобто злочинця), має типологізація на цьому другому рівні за ознакою **міри (глибини) суспільно неприйнятної спрямованості**. Ця міра визначається показниками виявлення останньої у вигляді реального діяльнісного ставлення, форми суспільної неприйнятності, обсягу шкоди, спричиненої цим ставленням (виявленням), суспільною значущістю предмета, до якого проявляється суспільно неприйнятне ставлення, та якому завдана шкода. Значущість у кінцевому підсумку визначається належністю об'єкта (предмета) до головних умов життєдіяльності. Цей різновид сутнісної типологізації вже, певною мірою, через реальне виявлення особистості взаємопов'язаний з типологізацією останньої за соціальним виявом сутності, тобто діяльністю, що, як далі побачимо, проводиться на третьому рівні. Під час типологізації за мірою (глибиною) суспільно неприйнят-

ної спрямованості утворюються декілька типів особистості, які значно розрізняються.

Перший тип такої особистості відрізняється тим, що його суспільно неприйнятна спрямованість не є глибокою, виразною, тобто вона обумовлює поведінку, що не збігається з інтересами, нормами суспільства, як правило, моральними, але не має чітко виявленого негативного ставлення до нього та не спричиняє йому суттєвої шкоди. Тип особистості з таким різновидом її суспільно неприйнятної спрямованості отримав у літературі умовну назву **асоціального**¹.

Другий різновид глибини суспільно неприйнятної спрямованості має місце, коли вона та спричинена нею поведінка не лише суперечать інтересам, нормам суспільства, але й завдають їм шкоди. Проте остання не торкається головних умов суспільного буття. Їй відповідає тип особистості, який, щоб відділити від асоціального, назовемо **антисоціальним** або **антисуспільним**. Тобто тут виділяється тип особистості, суспільно неприйнятна спрямованість якої має за цією термінологією антисуспільну сутність.

Третій різновид типу особистості суспільно неприйнятної спрямованості спричинює поведінку, свідомо спрямовану проти однієї або декількох головних умов суспільного буття та завдає їм суттєвої шкоди, що є для суспільства значно небезпечним. Звідси тип особистості цього різновиду спрямованості називають **суспільно небезпечним**. Зрозуміло, що спрямованість особистості суспільно небезпечного типу є безумовно суспільно неприйнятною, крайній різновид якої вона складає, а також антисуспільною з більш виразною антисуспільністю — суспільною небезпечністю. Особистість злочинця, пошук типу та змісту якої ведеться через цю типологізацію, взагалі може належати до будь-якого з названих трьох типів: з асоціальною, антисуспільною, суспільно небезпечною спрямованістю. Проте через те, що це є особистість особи, що вчинила злочин, можна стверджувати, що за незначним винятком (вчинення злочину через необережність, в умовах крайньої необхідності тощо) вона має належати до суспільно небезпечного типу. Таким чином, за результатами другого рівня типологізації

¹ Антопян Ю. М. Об «асоциальном» типе преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника. — С. 61.

маємо можливість констатувати виділення в особистості суспільно неприйняттого типу її типового різновиду — особистості, що має суспільно небезпечну спрямованість, тобто **особистість суспільно небезпечного типу**.

Категорія суспільної небезпечності піддавалася глибокому аналізу в науках кримінального права, кримінології, адміністративного права. Нині немає можливості детально на цьому зупинитися. Виділимо лише основні висновки, які обстоює автор Курсу. По-перше, суспільно небезпечними є не лише злочини (як багато років вважалося і виділялося як суттєва ознака злочину і злочинності), а й інші діяння, якщо вони спричиняють шкоду головним умовам життєдіяльності суспільства; до суспільно небезпечного типу належить й особистість осіб, які вчиняють ці діяння. По-друге, суспільна небезпечність визначається як за безпекою вже спричиненої, завданої шкоди, так і за безпекою (погрозою) ймовірного її спричинення у майбутньому. Через спрямовану у майбутнє ознаку суспільної небезпеки особистості визначається прогностична значимість цієї категорії, про що йтиметься далі. Разом з тим, слід підкреслити, що суспільна небезпека особистості визначається лише на підставі вчинення нею суспільно небезпечних діянь, у тому числі незлочинних, але таких, які з високою мірою ймовірності можуть «перерости» у злочинні. Цим суттєвим застереженням оцінка прогностичної ознаки суспільної небезпечності відрізняється від визнання категорії «небезпечний стан» особи, наявність якого не завжди обґрунтовується її реальними діяльними суспільно небезпечними проявами.

Для визначення типу особистості, яка представляє для нас інтерес, тобто особистості злочинця, необхідно продовжити типологізацію особистості суспільно небезпечного типу. Зокрема провести її залежно від характеру та ступеня ймовірності прояву (реального чи передбачуваного) суспільної небезпечності особистості. Як бачимо, підставою цієї типологізації спрямованості особистості є вже не стільки сутність останньої (вона визначена як суспільно неприйнятна та суспільно небезпечна), скільки її прояв та ймовірність прояву. Тим самим цей рівень типологізації є перехідним від другого (сутнісного) до третього (за явищами). Типологізація, проваджувана за такою підставою, дає змогу

виокремити в особистості суспільно небезпечного типу такі різновиди (підтипи) залежно від вияву спрямованості: **некримінальний**, коли спрямованість особистості виявляється в антигромадських, але незлочинних, можливо адміністративно-караних проявах, що мало ймовірно можуть перетворитися у кримінально-карані; **передкримінальний** з таким самим характером прояву, але з достатньою вірогідністю перетворення його у кримінальний; **кримінальний** — після вчинення злочину, підтвердженого вироком суду; **посткримінальний** — під час відбування покарання або після звільнення з установ виконання покарання (незалежно від зняття або погашення судимості) у разі вчинення нового умисного злочину, який є свідченням того, що суспільна небезпечність особистості не зменшилася порівняно з кримінальним різновидом, а навпаки зросла, перетворила останній у поглиблено-кримінальний. Кримінальний різновид особистості, що належить до суспільно небезпечного типу, сутнісно утворює тип особистості злочинця, а поглиблено кримінальний — злочинця-рецидивіста.

Нормативно-предметне уявлення про тип особистості злочинця отримуємо на третьому рівні соціальної типологізації особистості, яка проводиться за її діяннями, різними ознаками останніх. Однією з таких ознак є соціально-нормативна оцінка діянь. Беручи цю ознаку як підставу подальшої типологізації особистості з суспільно неприйнятною спрямованістю, що має асоціальний, антисуспільний та суспільно небезпечний різновиди, диференціюємо її на такі типи: з аморальною поведінкою — особистість суспільно неприйнятної спрямованості аморального типу, з протиправною поведінкою — особистість такої самої спрямованості протиправного типу або коротко — особистість правопорушника, зі злочинною поведінкою — особистість злочинця.

Завершуючи соціальну типологізацію особистості з метою визначення типу особистості злочинця та його типових ознак, можна визначити, що *особистість злочинця за своєю сутністю належить до типу особистості, яка має суспільно неприйнятну та антисуспільну спрямованість, та найчастіше до суспільно небезпечного підтипу цього типу особистості, а за своїм проявом (реальним або ймовірним) — до кримінального різновиду останнього*. Таким чином, соціально-типовими ознаками особистості злочинця є

її суспільна неприйнятність, антисуспільна спрямованість, суспільна небезпечність, а типовою кримінально-правовою ознакою особи з такою особистістю — вчинення злочину.

З огляду на наведену типологізацію ще раз зазначимо неприпустимість застосовувати терміни «особистість злочинця», «особа злочинця» до вчинення особою злочину, а точніше — до підтвердження останнього обвинувальним вироком суду і не лише тому, що особа ще не визнана винною у вчиненні злочину, а й через те, що зміст особистості злочинця є антисуспільним і суспільно небезпечним, як правило, у значно більшій мірі, ніж в осіб з аморальною чи протиправною, але незлочинною поведінкою. Спрямованість особистості останніх згідно з наведеною типологією належить до суспільно небезпечного типу, але не кримінального, а передкримінального різновиду. Зв'язок особи останнього типового різновиду з особою злочинця полягає у тому, що від першої через її антигромадську або протиправну (некримінальну) поведінку досить ймовірно прогнозується вчинення злочину. Саме у такий спосіб ця особа визначалася у роботах автора Курсу з проблем індивідуального прогнозування та запобігання злочинної поведінки¹.

Ще у 80-ті роки ХХ ст. А. І. Долгова запропонувала іменувати цей тип особи терміном «криміногенна особа»². Тоді це твердження через нечіткість не підтримали. Але наприкінці 90-х років, здебільшого серед криминологів так званої «нової хвилі», в основному з Санкт-Петербурга, переважно з ініціативи В. М. Бурлакова, термін «криміногенна особа» став вживатися частіше. У такий спосіб запропоновано визначати особу у разі набуття нею «комбінації соціально-моральних та біопсихологічних особливостей «з критичною масою», яка породжує новий ефект — здібність діяти протиправним шляхом»³. У цьому визначенні ряд неточнос-

¹ Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — М., 1986. — С. 56–57.

² Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. — М., 1981. — С. 109; Долгова А. И. Теоретические посыпки и общая характеристика результатов длящегося криминологического изучения личности // Опыт криминологического изучения личности преступника: Сб. науч. тр. Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. — М., 1981. — С. 27–28.

³ Бурлаков В. Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений — проблемы моделирования — СПб, 1998. — С. 21.

тей та суперечностей. Названа «комбінація» та «критична маса» не визначені конкретними типовими ознаками та допускають довільне суб'єктивне тлумачення. «Здібність» діяти певним чином є ймовірною, що і слід було відмітити. Ймовірність протиправної поведінки сама по собі не є свідченням можливості вчинення злочину, безпосередні продукуючи чинники саме якого прийнято називати криміногенними. Але якщо наведені неточності є результатом лише термінологічної «неохайності» автора і в особі дійсно встановлюється «комплекс» елементів, що мають криміногенний характер, то криміногенними є ці елементи, а не особа в цілому, у структурі якої навіть після вчинення злочину зберігається ряд позитивних і антикриміногенних рис.

На завершення зазначимо, що підстави диференціації особистості на третьому рівні типологізації, яка проводиться за діяльними проявами особи, не вичерпуються лише їх соціально-нормативною оцінкою. Вона може проводитися і за іншими ознаками, в тому числі типовими. Разом з тим слід відрізнити типологізацію особистості злочинця від інших різноманітних класифікацій його особи не за типовими, а іншими ознаками.

§ 3. Структура особи злочинця

На початку глави вказувалося на необхідності розрізнити поняття «особа» та «особистість», підкреслювалося, що особистість — це сукупність соціальних якостей особи, а остання — це образ — «обличчя» людини, яким вона постає у суспільних відносинах.

Досі мова йшла здебільшого про особистість особи, її зміст, детермінуючу роль, соціальну типологію особистості та про виділення на певному рівні її типологізації типу «особистість злочинця».

Але у реальному житті, зокрема у практичній діяльності щодо запобігання та протидії злочинності й її окремих проявів, злочинець постає не як особистість, а як особа з усіма її характеристиками, проявами, індивідуальними властивостями і вадами. Звідси — потреба розумітися у феномені особа злочинця. Розкриття змісту ознак конкретної особи значною мірою досягається через знання структури особи загалом, визначення індивідуальних характерис-

тик її структурних елементів. Термін «структура» у науці, зокрема у філософії, яка визначає методологічні засади наукового дослідження, означає «будова», що може бути розчленована на складові для полегшення отримання уявлення про них і загалом про об'єкт, явище, предмет, які підлягають вивченню.

У вітчизняній кримінології питання про структуру особи злочинця почало розглядатися з середини 60-х років ХХ ст. (Б. В. Волженкін, Ю. Д. Блувштейн, Н. С. Лейкіна, О. Б. Сахаров та ін.). Запропоновано багато варіантів розуміння структури особи злочинця та визначення її складових. Кожний із них мав свої обґрунтування, визначальні критерії. Частина з них підходила до особи злочинця як різновиду особи загалом і, оскільки остання є предметом вивчення психології, пропонувала структурувати особу за психологічною структурою (К. К. Платонов), але доповнити останню її особливою соціальною якістю — суспільною небезпечністю (С. П. Дагель). Інші, вбачаючи особу суб'єктом суспільних відносин, пропонували будувати її структуру за соціологічною схемою. Поступово до структури особи злочинця стали включати її психологічні особливості, біофізіологічні ознаки, елементи, що відображують «індивідуальність» злочинця у єдності його природжених та соціальних ознак (Ю. М. Антонян). Пропонували також соціально-рольову структуру особи, ототожнення останньої зі структурою її особистості, ціннісну структуру та ін. Зараз немає можливості та потреби аналізувати всі зазначені пропозиції, наводити аргументи «за» і «проти». Торкнемося лише сучасних поглядів на проблему структури особи злочинця, переважно українських кримінологів. Дехто з них до останнього часу взагалі не вживав термін «структура особи злочинця», замінював його термінами «система ознак», за якою останні групуються¹, або «схема» вивчення особи злочинця з відповідними підсистемами (блоками) «особистісних якостей»². Допускалося змішування понять особи і особистості злочинця, в основному через включення до структури останньої «біологічних якостей та задатків»³.

¹ Курс кримінології. Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — Кн. 1. — С. 96.

² Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Знач. праця. — С. 66.

³ Кальман А. Г., Христич И. А. Словарь криминологических и статистических терминов. — Харьков, 2001. — С. 81.

І. М. Даньшин, не вдаючись до аналізу сутнісного поняття структури особи злочинця та вбачаючи у ній результат (або метод) групування («розкладання по полочках») ознак, властивостей, рис, особливостей цієї особи, запропонував виділити у її структурі 7 груп елементів¹. Залишаючи без коментарів визначення порядковості та формулювання назв окремих груп, що залежать від подобань автора, вважаємо за потрібне висловити принципове зауваження щодо виділення в окрему групу «загальнозначущих позитивних людських якостей». Якщо всі інші групи виділені за системно-предметним принципом, незалежно від змістовної оцінки її елементів, то остання — за позитивною оцінкою. У цьому вбачається недотримання принципу однопорядковості, що є обов'язковим для системних структур. Наведене створює ілюзію, що нібито елементи в інших групах є лише соціально-негативними. Проте це не так. У кожній групі, яка охоплює певний вид елементів особи злочинця, останні мають бути представлені незалежно від оцінки їх соціальної якості: позитивної чи негативної. Тим самим повинно забезпечуватися цілісне уявлення щодо особи злочинця, що є неодмінною вимогою до побудови структури останньої.

Останнім часом опубліковані уточненні положення щодо структури особи злочинця деяких видатних російських кримінологів — фахівців з цієї проблеми. Так, Г. А. Аванесов вважає, що уявлення в кримінології про структуру особи злочинця має бути складено на основі розуміння людини як особи (на відміну від визначення першої як організму) та структури особи загалом. Остання, — зазначає він, — складається з двох підструктур: психологічної (індивідуальність) та соціальної (ролі та діяльність у соціальному середовищі); психологічна підструктура будується за рівнями, де до першого (нижчого) належать біологічно обумовлені природні властивості та особливості, а найвищий (четвертий) рівень утворює спрямованість особистості. На думку Г. А. Аванесова у загальній структурі особи можна лише умовно (під час вивчення особи злочинця) виокремити кримінологічний рівень, де увага має зосереджуватися на антисуспільній спрямованості особистості та

¹ Кримінологія. Загальна і Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 66–74.

особистісній установці злочинця. За такого розуміння, зазначає він, кримінологами у структурі особи злочинця виокремлюються три основні групи ознак: 1) загальні ознаки особи; 2) особливі ознаки особи злочинця; 3) ознаки особи конкретного суб'єкта, який вчинив злочин, що індивідуалізують його як особу злочинця¹.

Ю. М. Антонян на відміну від структури особи злочинця, яку він пропонував раніше², нині розподіляє її на 6 блоків, три з яких містять види особистісних елементів без зазначення їх походження, один — це навички, вміння, знання (тобто результати соціалізації та іншого індивідуального розвитку); два — групують ознаки та властивості біосоціального характеру³. У структурі не передбачаються окремим блоком ознаки, пов'язані зі вчиненням злочину. Окремі з них можна уявити в інших блоках, зокрема тих, в яких зосереджені ставлення до навколишнього світу, ціннісні орієнтації тощо. Проте, очевидно, у запропонованій структурі не знаходиться місця суттєвим кримінально-правовим ознакам особи злочинця, без яких структура останньої значно втрачає свою специфічність. Незрозуміло також, чому при графічному зображенні схеми цієї структури автор дав їй назву «Соціальні та психологічні аспекти життєвого досвіду»⁴, що, на наш погляд, значно звужує сутність та зміст останньої.

Наведеним вище доцільно обмежити коментування варіантів структури особи злочинця, запропонованих іншими авторами, та перейти до власного розуміння останньої. Передусім спробуємо окреслити загальні методологічні підходи і принципи структуризації та відповідно до них — побудови структури особи злочинця.

Насамперед, потрібно розуміти, що структуризація — це різновид розподілення об'єктів за так званою однопорядковою диференціацією. Остання проводиться відповідно до однакових предметів або предметів того самого порядку, за одним змістовним критерієм, одним і тим самим способом. У результаті цього

¹ *Кримінологія: Учеб. для вузов / Под ред. Г. А. Аванисова. — 3-е изд., перераб. и доп. — С. 264–265.*

² *Антонян Ю. М. Системный подход к изучению личности преступника // Гос-во и право. — 1974. — № 4; Антонян Ю. М. Преступник как предмет криминологического изучения // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1981. — Вып. 34. — С. 46.*

³ *Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. — С. 84–89.*

⁴ Там само. — С. 85.

елементи структуризації є однопорядковими, тобто порівнюваними між собою в одному і тому ж значенні.

Друге — структуризація особи є системною, тому що її об'єкт (особа) є системним утворенням, елементи якого пов'язані між собою системними зв'язками взаємозалежності та взаємодії. У кожному випадку системна структуризація має будуватися з урахуванням повноти усіх елементів системи, виключення елементів, що не охоплюються цією системою, дотримуватися орієнтації на системоутворюючий елемент, з яким пов'язана мета, конкретна ціль цієї структуризації.

Третє — врахування під час диференції мети структуризації, яка пов'язана з метою вивчення об'єкта, що структурується. Об'єкт нашої структуризації — особа злочинця. Нагадаємо, що особа злочинця нині розглядається в контексті її участі у детермінації злочинності та злочинних проявів з метою, яка є головною у кримінології, забезпечити теоретичне розроблення та визначення практичних рекомендацій стосовно запобіжного впливу на відповідні детермінанти, наразі ті, що пов'язані з особою злочинця. Зрозуміло, що у запобіжному процесі ще немає особи злочинця, а є особа, яка у разі вчинення злочину та визнання її винною вироком суду, стане особою злочинця.

Четверте — загальна вимога до структуризації й її результатів, наразі до структуризації особи злочинця: її результатом має стати предметна структура ознак, властивостей, рис особи, які придатні для інформаційного відображення, мають реальний відображувальний зміст.

Структуру особи злочинця слід будувати з дотриманням названих загальних принципів структуризації, на підставі уявлення про структуру особи загалом та з розумінням необхідності визначення її таким чином, щоб була відображена детермінуюча роль кожного її елемента (груп елементів), а також предметне значення останнього (або останніх) і його специфіка в якості об'єкта запобіжного впливу. Остання вимога ніби «прокладає місток» між детерміністичним значенням елемента структури особи злочинця та його місцем у системі об'єктів запобігання злочину.

З огляду на наведені передумови пропонується структура особи злочинця, що складається з дев'яти блоків (груп) ознак, у тому числі:

а) три відображають соціальну характеристику особи злочинця (її особистість):

- ознаки формування, соціалізації особи;
- ознаки соціального статусу та соціальних ролей;
- безпосередні ознаки спрямованості особистості;

б) п'ять — біосоціальні, що включають:

— демографічні ознаки, які мають соціальне і психологічне значення;

— психофізіологічні особливості, у тому числі генетичного походження;

- показники фізичного стану здоров'я;
- показники психічного стану здоров'я;
- індивідуальні психологічні риси.

Окремий блок (дев'ятий) містить ознаки, пов'язані з вчиненням злочину особою. Цей блок є єдиним, що має специфічну структуру порівняно зі структурою особи загалом. Він відображує специфічно-типову ознаку типу особи злочинця, що пов'язана із вчиненням останнім злочину. В інших блоках специфічна належність ознак до структури особи злочинця реалізується через кількісне (більше чи менше) представлення відповідних ознак у структурі якоїсь особи. При цьому певні кількісні показники обумовлюють формування відповідних інтегрованих якісних ознак цього типу особи, зокрема антисуснільної та суспільно небезпечної спрямованості її особистості, що є важливими типовими ознаками особи злочинця.

Розглянемо згадані блоки структури особи злочинця та їх складові ознаки. Розкриваючи цю структуру, почнемо з тих елементів, які мають першорядне значення у детермінації злочину. Такими є елементи особистості особи, її соціальні якості, що відіграють головну змістовну роль у її спрямованості. Сюди слід віднести наступні блоки:

1. Ознаки формування, соціалізації особи.

1.1. Освіта: її рівень, профіль, у тому числі загальний рівень та спеціальний профіль.

1.2. Наявність спеціальності (професії).

1.3. Відомості про риси, набуті у батьківській сім'ї, у тому числі соціальні риси та характеристики самих батьків, їх ставлення та участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків анти-

суспільної поведінки, аморальних вчинків, алкоголізму, наркоманії, фізичних чи психічних вад; тривалість перебування особи у батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї; риси, звички, моральні вимоги, набуті у сім'ї.

1.4. Ознаки, риси, звички, досвід, набуті у звичному мікросередовищі (у дитинстві, юнацтві, нинішній час), у тому числі у безпосередньому оточенні в сім'ї, за місцем проживання, місцем проведення вільного часу; загальні соціальні та соціально-психологічні ознаки звичного мікросередовища.

1.5. Характер (зміст) занять у вільний час, культурні потреби, інтереси, їх задоволення.

1.6. Участь у діяльності об'єднань громадян.

2. Ознаки соціального статусу та соціальних ролей.

2.1. Соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання).

2.2. Сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування в сім'ї, відносини між подружжям.

2.3. Соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання.

2.4. Належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, у тому числі за інтересами, умовами життя, іншою необхідністю.

2.5. Належність до груп асоціальної або антисуспільної спрямованості. Характер занять, діяльності групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність; роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, у тому числі суспільні оцінки; корегуючий вплив, притягнення до відповідальності (адміністративної, кримінальної), покарання, умови його відбуття, вплив, соціальні наслідки.

2.6. Соціальні плани (перспективи) особи на майбутнє: наявність, предметність, заходи практичного здійснення, суспільна прийнятність, умови та ймовірність здійснення, можливі соціальні наслідки для оточення, особи.

3. Безпосередні ознаки спрямованості особистості.

3.1. Потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності: сім'я, навчання, праця, культура, відносини між

людьми, ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права.

3.2. Діяльнісні прояви в основних сферах життєдіяльності суспільства: зміст, спрямованість, результати, суспільне ставлення, оцінки, заохочення.

3.3. Асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї.

Із зазначених вище положень відомо, що до структури особи належать не лише елементи, які мають соціальні якості (походження, зміст). До неї входять і елементи природного походження, які у особи — учасника суспільних відносин більшою чи меншою мірою набувають соціального значення, впливають або принаймні мають кореляцію із суспільними проявами особи, її соціальними якостями. Ознаки цієї частини структури особи називають **біосоціальними**.

4. Демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення:

4.1. Стать.

4.2. Вік.

5. Психофізіологічні особливості: реакції, адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, у тому числі вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження¹.

6. Показники фізичного здоров'я.

6.1. Загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності.

6.2. Хронічні захворювання соматичного типу.

6.3. Захворювання, що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ — СНІД.

¹ Існуючі діагностичні методи, що є у масовому розпорядженні, практично обмежені у можливості виявлення рис та властивостей генетичного походження. У разі необхідності виявлення останніх потрібні спеціальні генетичні дослідження (ДНК та ін.). За всіх умов їх відкидати не можна, хоча у більшій мірі виявлення та врахування рис і властивостей генетичного походження — справа майбутнього.

7. Показники психічного здоров'я: патологія, що виключає осудність; аномалія (відхилення), що її обмежують, аномалії в межах осудності.

8. Індивідуальні психологічні риси

8.1. Риса характеру, в тому числі негативні та суспільно небажані (неприйнятні), зокрема грубість, нечесність, агресивність, самоцтво, злобність, жорстокість, нахабство, користолубство, скаженість, цинізм, егоїзм, мстивість, боягузтво, замкненість, гордість¹. Позитивні та суспільно бажані риси: комунікабельність, доброта, довірливість, сміливість, чесність, відсутність користолубства.

8.2. Вольові якості, у тому числі: інертність, властивість підпадати під чужий вплив, млявість, рішучість, наполегливість, здатність підкорювати своєму впливу та ін.

8.3. Емоційні риси, у тому числі: бурхливість, неурівноваженість, дратливість, образливість, байдужість, черствість, соромливість, ревність, чуйність, незворушність.

9. Ознаки, пов'язані із вчиненням особою злочину. У більшій мірі це кримінально-правові ознаки самого злочину. Проте, оскільки він вчинений певною особою, а ознаки мають особисту належність, характеризують індивідуальний механізм його вчинення і певним чином саму особу, вони мають також кримінологічне значення.

9.1. Ознаки складу злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх (за системою Кримінального кодексу); способи досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.

9.2. Ознаки ставлення особи до вчиненого, у тому числі до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання.

9.3. Інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей; характеристика (кваліфікація) злочинів, за які особа була раніше засуджена; відбуття покарання за попередніми суди-

¹ Тут названі характерологічні риси, що частіше зустрічалися при дослідженні осіб, які вчинили злочини або досить ймовірно могли їх вчинити.

мостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності.

Наведена структура особи злочинця є типовою моделлю, за якою будується структура особи конкретної людини, яка вчинила злочин певного виду. Кількісні значення показників ознак окремих блоків структури особи злочинця у її видових різновидах наводяться у Книзі 2 Курсу під час розгляду окремих видів злочинів.

На початку цього параграфу зазначалося, що структуризація особи злочинця в кримінології проводиться з детерміністичною метою, для визначення тих елементів особи, які беруть участь у детермінації злочинної активності, з тим, щоб визначити їх місце серед об'єктів запобіжного впливу (корекції, виправлення). У цьому контексті включення до структури особи злочинця ознак, що свідчать про її соціальні якості, не викликає питання. Вони належать до детермінантів злочинності та злочинних проявів, відіграють певну детерміністичну функцію: причин (спрямованість особистості), умов (соціальний статус, соціальні ролі, результати соціалізації особи) або інших корелянтів, що пов'язані із вчиненням злочинів кореляційним зв'язком (освіта, наявність спеціальності, професії, ознаки батьківської сім'ї, зв'язки з мікросередовищем тощо).

Багато дискусій точилося щодо участі та ролі у процесі детермінації елементів структури особи, що мають біосоціальне походження. Нині майже усіма кримінологами визнається, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії у межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери відіграють у процесі детермінації роль умов, які прямо (через сприяння реалізації елементів антисуспільної спрямованості) або посередньо (через вплив на формування особи, реалізацію своїх соціальних функцій, ролей), або іншим чином створюють сприятливу атмосферу для реалізації причин злочинних проявів, та загалом — причин злочинності. Більш детально їх роль у детермінації буде розглянута в окремих главах Книги 2 Курсу.

Недосить вивченим і через те дискусійним лишається питання про роль спадкових (генетичних) властивостей людей у де-

дeterminації їх діяльності. Ще К. Юнг визнавав у людини вроджену пильку основу, Е. Фромм писав про того ж походження і ірраціональну деструктивність особистості. Можна погодитися з тим, що особливості спадкового походження, у разі доведення саме їх генетичного характеру, виконують роль умов формування та реалізації відповідних індивідуальних рис, властивостей, особливостей людей. Мова йде, насамперед, про психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, індивідуальні психологічні риси тощо. Ті з них, які мають генетичне або соціогенетичне походження, відіграють ту саму детерміністичну роль.

Проте відомо, що починаючи з кримінальної антропології Ч. Ломброзо та прихильників його поглядів, з'являлися твердження щодо наявності «природжених злочинців», які мають певні аномалії біологічного, конституційного, дегенеративного, психічного, хворобливого характеру, що виступають як причини злочинних проявів. Відомо також, що ці погляди не були експериментально, методично та переконливо доведені, а тому залишилися поза сприйняттям більшості кримінологів. Більше того, у багатьох країнах, особливо соціалістичних, ці погляди фактично заборонялися, а їхні прихильники піддавалися переслідуванню. Незважаючи на це, у наступні роки з'являлися повідомлення про підтвердження генетичного походження причин злочину. Слід підкреслити, що в цих повідомленнях йшлося про інформацію не лише щодо спичинюючої ролі елементів генетичного походження стосовно формування особливостей адаптації, сприйняття навколишніх впливів та інше, що отримує багато підтверджень у сфері нейрофізіології та генетичної антропології, а стосовно причинного обумовлення цими елементами саме вчинення злочину. При цьому називалися різні модифікації «спичинюючих» елементів: матриці поведінки, особливий тип тілесної конституції, ендокринні особливості, розумова неповноцінність, особлива кліткова система, зокрема аномалія хромосоми ХУУ та ін. От і у наш час український професор-генетик С. Малюта подає як доведений факт, що люди із зайвою У-хромосомою не тільки мають аномалії поведінки: більша агресивність, схильність до руйнацій, насильства, а й до вчинення

злочину. «Багато злочинців, — твердить він, — зобов'язані своєю долею саме хромосомному набору»¹. Проте, ким та в який спосіб доведено саме останнє, не повідомляється.

Слід зауважити, що на сьогодні це та інші подібні твердження про причинну функцію елементів генетичного походження стосовно злочину не отримали переконливого, методично чистого, репрезентативного доведення. Висновки про ці гіпотези поверхові, суперечливі і, як правило, не мають експериментального підтвердження. Тому в Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. зазначено: «Мають бути використані сучасні політичні умови, дослідницькі можливості та останні досягнення наук про людину, зокрема біології (малися на увазі повідомлення про початок розшифрування геному людини. — Авт.), для вивчення психологічних, психофізіологічних детермінант, генетичних, психічних, інших індивідуальних особливостей особи злочинця, визначення їх справжнього детермінуючого впливу, а також розроблення відповідних лікувально-профілактичних та інших корекційних рекомендацій. Одночасно в публікаціях з цих питань слід забезпечити представлення достатньої наукової аргументації для того, щоб чітко розрізняти висунення відповідних гіпотез, які потребують дослідної експериментальної перевірки, від висновків, що ґрунтуються на репрезентативних наукових дослідженнях»².

§ 4. Кримінологічна класифікація та типологія осіб, які вчиняють злочини

Розглядаючи у другому параграфі механізм типологізації особистості, у тому числі типові ознаки соціального типу «особистість злочинця», відзначалося, що подальша диференціація особистості цього типу може проводитися за деякими іншими типовими ознаками, а також, що існує багато варіантів класифікації осіб цього типу особистості, тобто злочинців. Підкреслювалося, що *типологізація — це особливий різновид класифікації, який принципово відрізняється від інших видів останньої проведенням диференціації*

¹ Дзеркало тижня. — 2002. — № 33 (408) від 31 серпня.

² Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття // Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології АПрНУ. — 2002. — № 5. — С. 21.

об'єктів за їх типовими ознаками, тоді як класифікація може здійснюватися за будь-якою спільною ознакою. На жаль, ця принципова розбіжність інколи не враховується дослідниками, у тому числі кримінологами, які, ігноруючи суттєву змістовну відмінність типології, нерідко вживали термін «типологія» там, де фактично мала місце класифікація. При цьому для обґрунтування типологічної основи такої класифікації як її підстава нерідко називається ознака, що дійсно є типовою, зокрема зміст антисуспільної спрямованості, її глибина та стійкість. Але, насправді, наявність такої підстави виводиться з характеристик мотивації злочинної поведінки, її змісту і стійкості¹. Мотивація, як відомо, є відображенням процесів функціонування мотиву (мотивів), який є лише однією ознакою особистості і, як було доведено раніше, не може слугувати підставою інтегративної її характеристики. Беручи за підставу типологізації не типові, а «найбільш важливі, сутнісні ознаки» (типологічно невизначені. — Авт.), та вважаючи такими ознаками мотиви, підтримує типологію особи злочинця за мотивами злочинного вчинку Ю. М. Антонян. Він вважає, що «мотив найбільш яскраво характеризує людину, і особистість є такою, як її мотиви»². Безперечно, мотив і мотивація діянь є дуже показовими для характеристики особи, вони свідчать про те, яка є особа, особливо у конкретний час, у конкретних відносинах і обставинах. Однак, не мотиви визначають особистість, а навпаки: мотиви є такі, як особистість, як тип її суспільної спрямованості. Досить замітити, що за наявності одного типу антисуспільної спрямованості особистості, диференційованого, скажімо, за її змістом, наприклад, за ставленням до людей, або за стійкістю цієї спрямованості, приміром, меншою чи більшою, прояви спрямованості згаданого типу особистості можуть реалізовуватися за самими різноманітними мотивами, межі яких у наведеній Ю. М. Антоняном «типології» навіть чітко не визначаються. Проте ці прояви й їх мотиви залишаються у межах того самого «свого» соціального типу. Пояснення цього феномену полягає у тому, що мотив, мотивація не належать до типових соціальних ознак, а є змінюваною кате-

¹ Кримінологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 74–75.

² Антонян Ю. М. Кримінологія. Избранные лекции. — С. 92.

горією, що змінюється у межах певного соціального типу спрямованості. Так, криміногенна мотивація у будь-яких її різновидах, як правило, є похідною від суспільно небезпечного типу особистості антисуспільної спрямованості та дуже рідко, як виняток, може мати місце за асоціального чи антисоціального типів останньої. Нагадаємо, що за двох останніх антисуспільне ставлення не обов'язково проявляється у діяльній формі, а за її наявності по більшості не зачіпає основи життєдіяльності суспільства. Посягання на останні є ознакою набуття спрямованістю суспільно небезпечного типу. Зміна типів спрямованості не залежить від мотивів діянь. Тому диференціація особи за мотивами діянь є її класифікацією, а не типологізацією.

Класифікація практично може проводитися за будь-якою ознакою злочину, механізму або особи його вчинення. Так, злочинці можуть класифікуватися за будь-якою демографічною ознакою (стать, вік), ознакою їх формування, соціального розвитку (освіта, спеціальність, зайнятість працею, іншими справами), соціального статусу, ролі (рід занять, сімейний стан, житлові умови, належність до соціальних груп), за безпосередніми ознаками спрямованості (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, діяльнісні прояви). Підставою класифікації осіб, які вчинили злочини, можуть бути психофізіологічні особливості, показники фізичного або психічного здоров'я, переважаючі індивідуальні психологічні риси (характеру, елементів вольової та емоційної сфер). Безперечно, класифікацію особи злочинця можна проводити за будь-якою кримінально-правовою ознакою, у тому числі за об'єктом та способом посягання, мотивом вчинення тощо. За кожною з названих ознак, що є підставою класифікації, осіб, які вчинили злочини, можна розподілити на відповідні групи (класи).

Класифікація злочинців допомагає дослідити їх відмінності, що дуже часто пов'язані із вчинюваними ними злочинами. Тому класифікаційний поділ злочинців та основні відмінності виділених у такий спосіб їх груп доцільніше розглядати разом із кримінологічною інформацією щодо окремих видів (категорій) злочинів та осіб, які їх вчиняють. Такий підхід реалізується у Книзі 2 Курсу.

Тут же доцільно більш предметно та конструктивно розглянути типологію особи злочинця, взявши до уваги попередні методо-

логічні положення щодо типологізації, відображення нею відмінностей у типовому та її особливе місце серед диференціацій, що ґрунтуються на класифікації.

Слід відмітити, що проблема типології злочинців з'явилася у кримінології дуже давно, очевидно з тих пір, коли виникла потреба розмежувати їх за домінуванням чинників, що детермінують вчинення злочинів, обумовлюють їх тяжкість, повторюваність, суспільну шкоду, а звідси й — заходами соціального захисту, які слід застосовувати до злочинців. Ці питання постали задовго до того, як у філософії та соціології (стосовно соціальних об'єктів пізнання) отримали розроблення та визначення категорії типового, типу, типологізації. Та й після цього знадобився певний час, щоб згадані категорії у їх філософському визначенні стали надбанням кримінологів. Здається для деяких з останніх потреба у цьому залишається актуальною і до сьогодні, про що свідчить вільне (насамперед від філософських методологічних настанов) поводження з термінами «тип», «типологія» та похідними від них.

Методологічно обґрунтований підхід у кримінології радянського періоду до зазначених категорій фактично почався з публікації у 1974 р. монографії К. Є. Ігошева «Типология личности преступника и мотивация преступного поведения»¹. Розгляд типологічного підходу у філософсько-методологічному контексті саме цим автором очевидно був пов'язаний з тим, що його базовою освітою та першою науковою спеціальністю (за кандидатською дисертацією) була філософія. Вже за 10 років автори фундаментального «Курса советской криминологии» констатували традицію, згідно з якою в основу кримінологічної типології особи закладалися три групи ознак, що відображують: а) ступінь криміногенного викривлення особистісних характеристик; б) характер такого викривлення; в) соціальну генезу становлення особи на злочинному шляху². Тут же робився висновок щодо практичної неможливості створення певної «універсальної» типології, придатної на всі випадки життя, що обумовлювалося «крайньою різноманітністю можливих типо-

¹ Ігошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — Горький, 1974.

² Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — М., 1985. — С. 294.

логічних ознак та їх сполучень, а також неоднаковою значущістю цих ознак та сполучень для вирішення різних кримінологічних завдань»¹. Останнє пояснення щодо крайньої різноманітності та неоднакової значущості у кримінологічному відношенні типологічних ознак та їх сполучень наводило на думку, що автори цього твердження ще не повною мірою усвідомили філософсько-методологічну визначеність «типового», обмеженість його розуміння лише типовими ознаками, які на відміну від підстав класифікації не є такими вкрай різноманітними (відображення сутності) та у цьому відношенні досить сталі, у тому числі за їх вживання у кримінології.

Щодо створення конкретних типологій особи злочинця за названими вище трьома традиційними типологічними підставами, то за першою з них (за стійкістю криміногенного викривлення), як правило, не було суттєвих розбіжностей. Багаточисленні типології за цією підставою з тими чи іншими несуттєвими, у більшій мірі термінологічними варіаціями в основному повторювали типології, запропоновані у 30-х роках ХХ ст. М. І. Озерецьким щодо неповнолітніх правопорушників (4 типи: випадкові; звичні; професіонали; стійкі)² та на початку 70-х років О. Б. Сахаровим (5 типів: випадкові; ситуаційні; нестійкі; злісні; особливо небезпечні)³.

Не з такою однозначністю склалися типології за другою традиційною підставою — характером виявлення криміногенності. Різноваріантність цих типологій обумовлювалася здебільшого різним розумінням категорії «характер» стосовно виявлення криміногенності. Одна група авторів вважала, що цей термін відображує спрямованість (характер) злочину, за яким вбачався, в основному, об'єкт протиправного посягання, тобто фактично це була кримінально-правова класифікація⁴. Друга численна група кримінологів зв'язувала характер криміногенного вияву з мотивами злочину і на цій підставі виділяли типи насильницького,

¹ *Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник.* — М., 1985. — С. 294.

² *Озерецкий Н. И.* Трудновоспитуемые дети. — М., 1932. — С. 20.

³ *Личность преступника.* — М., 1975. — С. 50–54.

⁴ *Лейкина Н. С.* Личность преступника и уголовная ответственность. — Л., 1968. — С. 6.

корисливого, насильницько-корисливого, необережного злочинця. Продуктивний підхід до цієї проблеми запропонували автори монографії «Личность преступника», які в основу розуміння характеру криміногенного вияву поклали критерії суб'єктивного ставлення особи до об'єкту посягання, а ставлення останньої, нагадаємо, є одним з основних показників спрямованості її особистості. За цим критерієм були виділені чотири типи осіб, які вчиняють злочини: **перший** — з негативно-зневажливим ставленням до особи людини, її важливих складових і благ: життя, здоров'я, честі, гідності, спокою тощо; **другий** — з ігноруванням права власності, принципу розподілу матеріальних благ; **третій** — з індивідуалістичним ставленням до різних суспільних норм та настанов, до своїх обов'язків у суспільних відносинах; **четвертий** — майже те саме, але з легковажно-безвідповідальним ставленням, що веде до необережних злочинів¹.

Різноманітними пропонувалися типології і за типом соціального генезу (його стали іменувати «етіологічний критерій») становлення особи як злочинця. Знову таки різний підхід до типології за названою підставою обумовлювався різним розумінням критерію — тип соціального генезу. Дехто бачив за ним причини і умови або фактори несприятливого формування особи, другі — характеристику мікросередовища та його криміногенних впливів, інші — механізм останніх або міру сталості цих впливів та обумовлених ними злочинних проявів. Останні напрями активно розробляла А. І. Долгова та керовані нею колективи, які вели при цьому пошук комплексного, інтегративного критерію типології особи злочинця, який мав би об'єднати названі вище три традиційні підстави її побудови. Зрештою вони дійшли висновку, що у значенні останнього може бути визнаний *характер кримінологічно значущої взаємодії особи із соціальним середовищем як у період вчинення злочину, так і у часі, що передував останньому*². Цей підхід вів до створення типології не особи злочинця, а її взаємодії з мікросередовищем. Не будемо повторювати критичне ставлення до пропозицій щодо надання взаємодії згаданих об'єктів функції

¹ Лейкина Н. С. Знач. работа. — С. 50–51.

² Долгова А. И. Теоретические ссылки и общая характеристика результатов дальнейшего кримнологического изучения личности. — С. 29–32.

спричинення злочину. Остання у її безпосередньому прояві за всіх умов належить індивідуально-психологічному комплексу особи, зокрема її спрямованості певного типу, про що докладно йшлося у главі 5 Курсу. Цей висновок підтверджується і тим, що типологія, яка була запропонована за результатами роботи даного колективу, за своєю сутністю фактично є повторенням типології особи злочинця за ступенем її криміногенного викривлення, що містилася у монографії «Особа злочинця» та інших працях О. Б. Сахарова. Читач може їх співставити сам, порівнявши останню (див. с. 268) і ту, що запропонована нібито за новою підставою — характером взаємодії між особою і мікросередовищем, а саме — виділення типів випадкового злочинця і криміногенного (цей тип названий «криміногенною особистістю») та різновидів останнього: послідовно-криміногенного, ситуативно-криміногенного та ситуативного¹. Своєрідною оцінкою новизни та принципового значення наведеної типології може бути висновок, зроблений з її приводу авторами «Курса советской криминологии», в якому вона була опублікована. З помітним песимізмом вони констатували, що «чисті» типи, виділені теоретично, зустрічаються рідко, частіше спостерігаються змішані, проміжні, яким властиві риси інших типів, але певні якості при цьому все-таки є переважаючими»². Наведене фактично означало визнання неспроможності створення типології особи, яка вчиняє злочин. Думається, що іншого висновку й не можна було чекати за властивого авторам розуміння понять «тип» та «типологізація», яке мало чим відрізнялося від понять «групування» та «класифікація». Стан розгляду проблем цієї типології залишився у російській криминології до останнього часу фактично незмінним.

В українській криминології типологія злочинців (не їх особи або особистості) розглядалася, як правило, за традиційними зразками, що містилися у наведених вище виданнях московських авторів³. Висловлювалася навіть думка, що «класифікація злочинців»

¹ Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — С. 302.

² Там само. — С. 304.

³ Курс криминології. Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — Кн. 1. — С. 102–103; Криминологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина — С. 74–76.

та «типологія злочинців» поняття рівнозначні, типологія є лише «більш глибокою» характеристикою, що можна створювати «скільки завгодно» типологічних груп, кожна з яких «буде мати свою кримінологічно значущу ознаку»¹.

Принципово відмінним, що ґрунтується на філософсько-методологічному визначенні, є розуміння типового та типу в останній монографії Ю. М. Антоняна: «Типологія — метод наукового пізнання, в основі якого лежить виокремлення систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу... типологія, на відміну від класифікації, не вимагає виокремлення всіх без винятку типів, що складають частини об'єкту пізнання... Найважливішою відмінністю класифікації від типології є те, що перша дає опис об'єкта вивчення, а друга (поряд з іншими методами) — його пояснення, тобто дозволяє успішно виявити його природу, причини, закономірності зародження та розвиток, складати прогнози»².

Саме з подібним у принциповому відношенні розумінням понять типового, типу, типології та саме у прогностичних цілях автор Курсу ще на початку 80-х років ХХ ст. провів соціальну типологізацію особистості з метою виділення та визначення типових ознак особистості особи, від якої можна прогнозувати вчинення злочину, а також особи злочинця³. Ця типологія описана у § 2 глави. Розглянемо, користуючись схемою соціальної типологізації особистості, процес набуття типових ознак особистості особою, стосовно якої ймовірно прогнозується вчинення злочину (передкримінальний тип), а також особою злочинця (див. *схему 1*).

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие. — С. 75–76.

² Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. — С. 91.

³ Закалюк А. П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя. — С. 6–8.

Схема типологізації та набуття типових ознак особистості особою передкримінального типу та особою злочинця

Рівні соціальної типології особистості та набуті нею типові ознаки

Типології (типи) особистості

Рівень 1 – за сутністю спрямованості

Соціальна типологія (типи) особистості за спрямованістю

Результат: за суспільно неприйнятною спрямованістю особистості особа набуває типову ознаку суспільної неприйнятності (СН)

Суспільно прийнятної спрямованості

Суспільно неприйнятною спрямованості

Рівень 2а – за ознаками суспільної неприйнятності

Типології (підтипи) СН за ознакою:

сфери прояву

- інші члени суспільства
- власність
- економічні принципи
- норми права
- норми моралі
- норми культури
- інші норми

стійкості

- нестійка
- стійка
- укорінена

інтенсивності

- більш активна
- менш активна
- пасивна

глибини

- асоціальна
- антисоціальна
- суспільно небезпечна

Результат: визначені види СН за різними її ознаками, у тому числі за глибиною – суспільно небезпечна (СНБ); особа за останньої набуває типової ознаки суспільної небезпечності

Рівень 2б – за характером ймовірного прояву суспільної небезпечності особистості

Типологія (типи) особи суспільно небезпечної особистості за ймовірним проявом суспільної небезпечності

некримінальний

передкримінальний

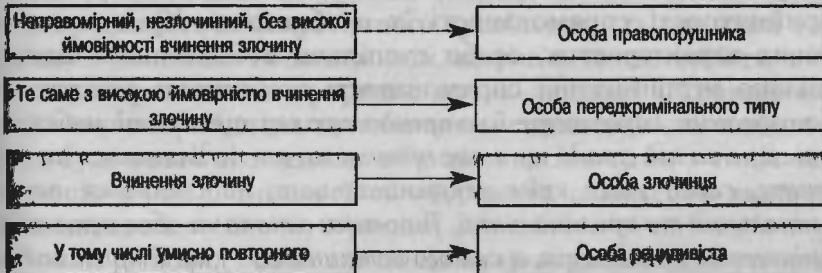
кримінальний

Результат: визначені ймовірні типи СНБ особистості; типові ознаки передкримінального та кримінального типів: криміногенна орієнтація та кримінальна мотивація з високою ймовірністю вчинення злочину

Рівень 3 – за діяльнісним проявом активності особи СНБ спрямованості

Типологізація (типи) особи СНБ особистості, за діяльнісним проявом активності

Прояви

Результат: визначена пов'язаність типів особи суспільно небезпечної спрямованості з діяльнісним проявом активності; типова ознака особи злочинця – вчинення злочину

Як видно зі схеми, особи типів, які нас цікавлять, а саме: стосовно якої ймовірно можна прогнозувати вчинення злочину (передкримінальний тип) та яка вчинила злочин (тип особи злочинця) свою першу типову ознаку отримують у ретроспективі під час виділення серед інших членів суспільства за суспільною неприйнятністю спрямованості їх особистості. Серед інших членів суспільства на першому рівні соціальної типологізації (за сутністю соціальної спрямованості особистості) вони належать до типу особи з суспільно неприйнятною особистістю.

Особі передкримінального типу та типу злочинця набувають (також при ретроспективному розгляді) додаткових типових характеристик суспільної неприйнятності (поділяються на підтипи останньої) під час диференціації її вияву спочатку за ознаками: сфери прояву, стійкості, інтенсивності, глибини. Зокрема під час поділу осіб суспільно неприйнятного типу спрямованості особистості залежно від суспільної значущості об'єкта спрямування виділяються його підтипи: асоціальний, антисоціальний та найглибший суспільно небезпечний, який характеризується спрямуванням проти головних умов життєдіяльності суспільства. Особи передкримінального типу та типу злочинця належать, як правило,

до названого суспільно небезпечного підтипу суспільної неприйнятності — це їх друга типова ознака, хоча під час спрямування не проти головних умов життєдіяльності суспільства або за відсутності дієвого вияву цього спрямування можуть належати й до антисуспільного або навіть асоціального підтипів суспільної неприйнятності спрямованості їх особистості. Крім згаданих типових характеристик, особи суспільно небезпечного підтипу суспільно неприйнятної спрямованості особистості залежно від прогнозування характеру ймовірного прояву суспільної небезпечності саме на цій стадії ще лише прогностично поділяються на три підтипи, серед яких крім некримінального, виділяються передкримінальний та кримінальний. Типовими ознаками обох останніх є криміногенна орієнтація, а самого останнього — ще й кримінальна мотивація. Всі згадані типології (типи і підтипи) відображуються у разі типологізації особи суспільно неприйнятної спрямованості особистості на другому рівні за її відповідними ознаками і характером ймовірного прояву суспільної небезпечності такої особистості.

Реальний вияв передкримінального типу та типу злочинця особа отримує через відповідні діяльнісні прояви активності: перший — через *неправомірні діяння з високою ймовірністю вчинення злочину*, другий — *після вчинення злочину*. Названі діяльнісні прояви є типовими ознаками: перша — особи передкримінального типу; друга — особи злочинця. Через повторне вчинення умисного злочину виділяється посткримінальний підтип суспільної небезпечності особи та відповідно — особа злочинця-рецидивіста.

Раніше було зазначено, що додаткова типологізація спрямованості особистості суспільно неприйнятного типу проводиться за такою ознакою як сфера її вияву. Відповідно вибудовується типологія такої спрямованості особистості та осіб, які мають останню. Зазначена типологія зберігає своє значення і на третьому рівні соціальної типологізації особи, на якому серед інших виокремлюється тип особи злочинця. Міра суспільної неприйнятності, а далі й суспільної небезпечності спрямованості особи злочинця залежить від суспільної значущості сфери суспільних відносин, у якій вона проявляється, та об'єктів цієї сфери, до яких вона спрямовується. Характер спрямованості антисоціального та суспільно

небезпечного її типів може виявлятися у негативному, принизливому, чи активно протидіючому, або легковажно-безвідповідальному та іншому суспільно неприйнятному ставленні особи, у тому числі особи злочинця, до різних об'єктів, умов життєдіяльності суспільства. Такими об'єктами є: людська особа, яка складає головну цінність демократичного суспільства, та пов'язані з нею суспільні феномени і блага: життя, здоров'я, честь, гідність, особиста недоторканність, природні права людини і громадянина. Суспільно неприйнятна та небезпечна спрямованість особистості щодо будь-якого зі згаданих об'єктів виділяє один з типів особи злочинця у разі її типології за сферою та характером зазначеної спрямованості.

Інший різновид особи злочинця за цією типологією утворює її тип, що подібним неприйнятним і небезпечним чином ставиться до власності, недоторканність права на яку є також вищою цінністю цивілізованого суспільства. Наступні типи особи злочинця за цією типологією диференціюються через ставлення до таких сфер суспільних відносин, головних умов життєдіяльності суспільства як держава, її національна безпека; праця, що є основою існування та розвитку суспільства, людська культура, суспільні норми, правила, настанови, передусім загальнообов'язкові, правові, екологічні, технологічні правила безпеки тощо. Слід підкреслити, що типологія за ознакою характеру ставлення до зазначених об'єктів суспільних відносин сполучається з типологіями, побудованими за іншими ознаками: глибина, інтенсивність, стійкість суспільно неприйнятної спрямованості. Тобто вона може бути побудована відповідно до кожного типу особи злочинця, виділеного за названими підставами та у сполученні з ним. Таким чином, запропонована типологія може бути визначена в якості універсальної щодо особи злочинця.

Як зазначалося вище, крім типології особи злочинця існує багато класифікацій останньої, що проводяться за будь-якою нетиповою ознакою самого злочину (вид, місце, час, спосіб, форма вчинення тощо) або його суб'єкта (стать, вік, освіта, соціальне становище, психофізіологічні властивості, психологічні та психічні якості, мотиви та ін.). Класифікацію особи злочинця доцільно розглядати стосовно окремих видів злочинів, що міститься у Книзі 2 Курсу.

Рекомендована література

1. *Игошев К. Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — Горький, 1974.
2. *Личность преступника.* — М., 1975.
3. *Теоретические проблемы учения о личности преступника:* Сб. науч. тр. — М., 1979.
4. *Закалюк А. П.* Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника / Проблемы изучения личности правонарушителя: Сб. науч. тр. — М., 1984.
5. *Закалюк А. П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — М., 1986.
6. *Курс советской криминологии.* Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — М., 1985.
7. *Кримінологія.* Загальна та Особлива частини / За заг. ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003.
8. *Антонян Ю. М.* Криминология. Избранные лекции. — М., 2004.
9. *Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття* / Інформ. бюлетень Координаційного бюро з проблем кримінології АПрНУ. — 2002. — № 5.

Глава 7

Умови та механізм злочинного прояву

§ 1. *Поняття та структура механізму злочинного прояву*

У попередніх главах зазначено, що злочинність у реальній дійсності має прояви у вигляді злочинних вчинків та злочинної діяльності. У кримінології їх часто називають терміном «злочинна поведінка», що надає їм нормативно-оціночного значення, як вже зазначалося у главі 4 під час розгляду проявів злочинності. У попередніх главах вказувалося, що безпосередньою причиною злочинного прояву є сформовані у процесі соціалізації, зокрема в умовах мікросередовища, суспільно неприйнятні елементи індивідуальної свідомості, здебільшого її буденної психології, які знаходять вияв у формі криміногенних мотивів. Зазначалося також, що формування згаданих елементів та реалізація мотиву відбуваються за певних умов, за певним механізмом. Далі визначимо цей механізм та умови.

Насамперед, потрібно зазначити, що мова йде не про механізм вчинення злочину (його стадії, склад злочину, пов'язані з ним різновиди останнього), а про механізм злочинного прояву. У літературі в останньому розумінні здебільшого звично вживається терміносполучення «механізм злочинної поведінки», що переводить увагу з його внутрішніх закономірностей на їх зовнішню оцінку. У кримінології термін «прояв» (та й «поведінка»), на відміну від кримінально-правового терміна «діяння», охоплює не лише сам діяльнісний акт злочину, а й об'єктивні та суб'єктивні обставини, які передували йому, у тому числі обумовили виникнення мотивів, визначення цілей, вибір засобів, прийняття рішен-

ня вчинити злочин, процес реалізації цього рішення. Усі названі обставини не охоплюються кримінально-правовим поняттям «склад злочину». Вони виходять за його межі, утворюють кримінологічне поняття «злочинний прояв», що включає як формування криміногенних мотивів і злочинного наміру, так і його здійснення.

Важливою частиною розкриття змісту та структури процесу злочинного прояву є вивчення та визначення його механізму. *Головним змістом поняття останнього є зв'язок і взаємодія зовнішніх детермінантів об'єктивної дійсності та внутрішніх, психічних процесів і станів особи, що детермінують криміногенні мотиви і рішення вчинити злочин, спрямовують та контролюють виконання цього рішення.* Механізм злочинного прояву охоплює ряд складових елементів, які мають динамічний характер та взаємодіють між собою. Зміст цього механізму та функції окремих його елементів визначаються наступним чином: «перероблення особою впливів зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування ставлення до діяльності та діяльність, яка визначається психологічними процесами і заборонена кримінальним законом»¹.

Зв'язок і взаємодія у механізмі злочинного прояву зовнішніх детермінантів середовища та внутрішніх психічних процесів, в яких переробляються впливи перших, використовується частиною кримінологів для обґрунтування тези про те, що цей зв'язок та взаємодія і є безпосередньою причиною вчинення злочину. С. А. Тарарухін зазначає, що «розкриття причин злочину безпосередньо пов'язане з проникненням у механізм злочинної поведінки»², при цьому посилається на А. Й. Міллера, який слідом за А. І. Долговою стверджував, що «причиною злочину є діалектична взаємодія криміногенних факторів соціального середовища (зовнішніх умов) і антисуспільних властивостей особи (внутрішніх умов)»³. Ця позиція критично розглядалася у главі 5 Курсу.

¹ Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. — М., 1977. — С. 4-5.

² Курс кримінології. Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — Кн. 1 — С. 111.

³ Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних (генезис и ранняя профилактика). — К., 1985. — С. 140.

Судячи з того, що С. А. Тарарухін дав відповідному параграфу його частини підручника назву «Взаємодія особи і середовища як причина вчинення злочину», він, очевидно, підтримує підставність наведеного твердження, але через декілька рядків зауважує, що вплив зовнішнього середовища є опосередкованим, через власне сприйняття індивіда, його дії завжди підконтрольні свідомості та волі і «помилково називати якісь соціальні умови (обставини) причинами злочинів»¹. Виходить, що соціальні умови не є причинами злочинних проявів, — і це безумовно так, — а от взаємодія з ними індивіда складає причину злочинів (?!). Тут важко збагнути логіку.

Приблизно з тих самих міркувань до безпосередніх причин злочину О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко відносять «сукупність зовнішніх обставин, що обумовлюють реалізацію збудників (мотивів) та рішимість вчинити злочин»², тобто конкретну життєву ситуацію. Ще далі, у наданні безпосередньо спричинюючої функції соціальному середовищу йде І. М. Даньшин, який стверджує, що безпосередньою причиною вчинення конкретного злочину є «негативні соціальні явища і процеси, під впливом яких у винної особи виникають глибокі і стійкі антигромадські погляди, звичаї, що зумовлюють внаслідок криміногенної мотивації її внутрішню готовність вчинити злочинне посягання»³.

Виходить, що «негативні соціальні явища і процеси», хоч і названі безпосередньою причиною вчинення злочину, але самі не спричинюють останнього, а лише впливають на особистісні елементи, які зумовлюють (а не безпосередньо спричинюють), і не вчинення злочину, а лише «внутрішню готовність» його вчинити. При чому це відбувається «внаслідок криміногенної мотивації», яка незрозуміло звідки з'являється у цьому механізмі та яку конкретно детермінуючу функцію виконує (причини або умови чи ще якусь).

Конструктивна позиція автора Курсу щодо спричинення та загалом детермінації вчинення конкретного злочину, а також

¹ Курс кримінології. Знач. праця. — С. 111.

² Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Знач. праця. — С. 77.

³ Кримінологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 84.

критичні зауваження щодо неправильного розуміння цього процесу, у тому числі через неточне використання термінології теорії детермінації, детально викладені у главі 5. Проте, у зв'язку з тим, що окремими кримінологами визначення причин конкретного злочину пов'язується із «проникненням» до механізму злочинного вчинку, вважаємо за доцільне повернутися до цього питання у цій главі та розглянути його у ракурсі цього механізму.

Чим обумовлені, на наш погляд, звертання до механізму злочинного прояву прихильників бачення безпосередньою причиною вчинення злочину взаємодії середовищних та особистісних елементів процесу його детермінації? По-перше, тим, що цей механізм дійсно розкриває зв'язки та взаємодію згаданих елементів у процесі формування криміногенних мотивів та рішення вчинити злочин, його реалізації. По-друге, очевидно, бажанням окреслити свою позицію у цьому питанні згідно з тим, як її обгрунтовували та визначали провідні вітчизняні кримінологи, «спертися» на їх авторитет. По-третє, вільним ставленням до теорій детермінації та спричинення суспільних явищ і феноменів, передусім до термінології цих теорій, зокрема до понять «причина», «умова», «спричинення», «обумовлення» тощо.

Розглянемо ці міркування по порядку.

1. Слід розуміти, що у механізмі злочинного прояву зв'язки та взаємодія зовнішніх і внутрішніх чинників його детермінації *розглядаються не у гнесеологічно-казуальному аспекті, а у структурно-процедурному*. Тобто розгляд механізму злочинного прояву має відповідати не на питання: чому, якого змісту та з яких саме джерел виникає антисуспільна спрямованість, криміногенна мотивація та, зрештою, мотив певного змісту і рішення вчинити злочин. Він (механізм) має розкрити процес (порядок) їх виникнення, формування та реалізацію, «технологію» останнього. Іншими словами, механізм злочинного прояву дає уявлення не про те, чому, з якої причини та за яких умов вчиняється злочин, а яким чином, у якому порядку відбувається цей процес. Першою та найбільш визначальною ланкою щодо розуміння взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників є психологічний механізм *інтеріоризації*, у процесі та в результаті якого «зовнішні за своєю формою процеси із зовнішніми речовими предметами перетворюю-

ються у процеси, що відбуваються у сфері розуму, свідомості, при цьому вони піддаються специфічній трансформації — узагальнюються, вербалізуються, скорочуються та, головне, стають здатними для подальшого розвитку»¹. Тому не варто у механізмі злочинного вчинку шукати та визначати причину вчинення останнього. На це відповідає теорія детермінації та вивчення практики її реалізації.

2. Далі щодо дотримання у цьому питанні позиції видатних авторитетів у кримінології. У разі розгляду питання про причини конкретного злочинного прояву, у тому числі у контексті їх зв'язку та обґрунтування у механізмі цього прояву, часто посилаються на В. М. Кудрявцева, який перший у вітчизняній кримінології розглянув структуру та спричинення індивідуальної злочинної поведінки (у нашому контексті — злочинного прояву). Він писав, що до цього акту ведуть дві лінії взаємодіючих причинних зв'язків:

- а) особливості особи суб'єкта;
- б) конкретна життєва ситуація, в якій він знаходиться.

При цьому звично відмічається, що ці дві лінії зв'язків впливають на злочинне діяння у тісній взаємодії та в кожному випадку їх значення у детермінації неоднакове щодо вирішальності тої чи іншої лінії впливу².

Розглянемо уважно цю конструкцію, у тому числі термінологічне визначення елементів, що її утворюють. Відмітимо, у першу чергу, що йдеться не про причини індивідуального злочинного прояву, а про дві лінії «причинних зв'язків», у яких, як відомо, безпосередньою причиною вчинку є лише причина останньої ланки спричинення, а не причини всіх інших, більш віддалених ланок детерміністичного зв'язку. Зазначимо далі, що загальні лінії причинних зв'язків «ведуть» до вчинення злочину, але не вказано з якою функціональною роллю, зокрема не наведено, що вони виконують роль його причин. Наступне, що слід відмітити: у цьому процесі відбувається взаємодія зазначених ліній, яка «впливає» на злочинне діяння, а не обумовлює, а тим більше спричинює його. І останнє: значення цих ліній, у тому числі їх визначальна роль у

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — С. 95.

² Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). — М., 1968. — С. 16.

різних випадках є неоднаковою, але не у спричиненні злочинного вчинку, а у його «детермінації». Думається на підставі наведеного аналізу стає очевидним, що у конструкції структури злочинного вчинку, визначеній В. М. Кудрявцевим, зовсім не йдеться про його причину, тим більше безпосередню, про те, що такою причиною є будь-який з названих елементів дозлочинної взаємодії у процесі детермінації, у тому числі соціальне середовище, включаючи мікросередовище, або конкретна життєва ситуація, або їх взаємодія з особливостями особи, яка вчиняє злочин. До таких самих висновків приводить аналіз конструкцій спричинення злочинного вчинку, запропонованих іншими авторами. Посилання на них у намаганні довести спричинюючу роль зовнішніх чинників чи їх взаємодії з особистісними чинниками по відношенню до злочинного прояву обумовлено, на наш погляд, двома причинами: 1) відшукати будь що «авторитетне» підтвердження своїй не дуже обґрунтованій позиції; 2) незнанням або неточним використанням термінології теорії детермінації та причинності, на що вже не раз зверталася увага у Курсі.

На підтвердження своєї позиції (вона докладно викладена у главах 5 та 6 Курсу та не потребує повторення) пошлемося лише на провідного авторитета у кримінологічних теоріях особи та детермінації злочинності та злочинного прояву Ю. М. Антопяна. У своїй останній монографії він пише: «Ніякі причини та інші обставини, що впливають на злочинну поведінку, зовнішні, об'єктивні або внутрішні, суб'єктивні не здатні спричинити таку поведінку, якщо вони не преломлюються через психологію індивіда... Вона (індивідуальна злочинна поведінка. — Авт.) реалізується через антисуспільні уявлення та установки, які є у людей, відповідні їм ціннісні орієнтації, що домінують у їхній психології моральних прогалін... Щодо зовнішніх впливів, то їх людина сприймає («зустрічає») з усім тим, що їй дано від природи, і з тим, що вона встигла засвоїти, набути зі свого життєвого досвіду»¹. У цьому висновку повною мірою підтверджена точка зору щодо індивідуально-психологічного характеру безпосередньої причини злочинного прояву. Слід лише застерегти від спрощеного розу-

¹ Антопян Ю. М. Кримінологія. Избранные лекции. — С. 103–106.

міння наведеного, як такого, що наділяє психічний комплекс людини винятковою та самодостатньою спричинюючою роллю відповідно до злочинного прояву. Детерміністичний розгляд психічного, — писав видатний психолог сучасності Л. С. Виготський, — виключає надання мисленню магічної сили «визначити попереднку людини однією власною системою»¹. Безсумнівна роль у процесі психічної детермінації належить зовнішній діяльності, яка є основою психічного відображення та трансформації у мотивацію, про що детально йтиметься далі.

Структура механізму злочинного прояву включає три стадії (ланки): 1) формування криміногенної орієнтації та мотивації; 2) опредмечування мотиву злочинного прояву через намір та рішення вчинити злочин; 3) реалізація злочинного наміру та настання суспільно небезпечних наслідків. Іноді другу стадію механізму вужують до планування злочинних дій².

До першої стадії (ланки) мають бути включені елементи, що визначають процес формування криміногенної орієнтації та мотивації, набуття останньою кримінального змісту. При цьому слід зрозуміти, що властивість криміногенності та кримінальності виникає у мотивації не відразу, не автоматично на ґрунті антисуспільної спрямованості особистості. Криміногенна властивість та її міра розвиваються поступово, стосуються, як правило, не всіх, а окремих умов життєдіяльності суспільства, окремих способів та засобів задоволення у них своїх потреб. Особа проходить етап вибору, орієнтації щодо предметів задоволення цих потреб, можливості легальних засобів щодо цього та за відсутності останніх — орієнтації на використання протиправних, злочинних форм і засобів. Кримінальна мотивація таким чином стає результатом посилення антисуспільної спрямованості, набуття нею більшої різноманітності, інтенсивності, стійкості і, за певних умов, криміногенної орієнтації та суспільної небезпечності. Ці зміни щодо криміногенної властивості відбуваються під впливом негативних умов середовища, частіше безпосереднього, а також відповідного

¹ Виготский Л. С. Избранные психологические произведения. — М., 1956. — С. 54.

² Курс советской криминологии. Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — С. 360.

сприйняття особою останніх та деформації особистості, їх тісної взаємодії. Згадані негативні *умови особистісно-середовищної взаємодії становлять складову першої стадії (ланки) механізму злочинного прояву, що обумовлюють формування криміногенної орієнтації та кримінальної мотивації.*

Друга стадія (ланка) механізму злочинного прояву характеризується тим, що процес орієнтації у кримінально-потенційному напрямі закінчується, криміногенна мотивація опредмечується та конкретизується. Це відбувається через пов'язування криміногенної мотивації та її складового кримінального мотиву, наприклад, корисливого, з конкретним предметом його задоволення, приміром, коштами підприємства. На цій стадії розгортання механізму злочинного прояву особа-носій криміногенного мотиву визначає конкретні цілі та спосіб свого вчинку або діяльності (приміром привласнення коштів), а також місце, час, засоби їх вчинення. Тобто кримінальна мотивація знаходить вираз у мотиві конкретного злочину і в частині останнього мотиваційно-детермінаційну роль надалі реалізує сам мотив. *Друга стадія механізму та криміногенна мотивація щодо цього завершується прийняттям рішення про вчинення злочинного прояву за певних умов.* Відповідно до них особа визначає для себе та своїх спілників більш-менш розгорнутий план (схему) здійснення злочинного прояву. Звичайно, у разі планування злочинної діяльності, планом охоплюється значно більше дій, операцій, вчинків щодо її підготовки, створення необхідних умов, добору засобів, спілників, усунення перешкод і забезпечення загалом її здійснення. Таким чином, і на цій стадії механізму злочинного прояву належне місце у забезпеченні здійснення її функцій, принаймні більшості з них, займають умови навколишнього середовища, умови, які визначають можливості особи реалізувати мотиви і які вона бере до уваги, опрацьовуючи план реалізації своїх дій.

Третя стадія (ланка) механізму злочинного прояву — це *безпосереднє вчинення злочину.* Воно охоплює як злочинні дії (бездіяльність) суб'єкта, так і настання злочинних наслідків. Зовні тут злочинний прояв збігається зі злочинним діянням. Але лише зовні. Останнє — акт діяльності лише особи. Реалізація зло-

чинного наміру здійснюється не лише через діяльнісний акт особи. У його реалізації активна роль (сприяюча або перешкоджаюча, стримуюча) належить умовам середовища, в якому реалізується злочинний намір. Більшість умов та залежностей від середовища особа враховує, плануючи та безпосередньо здійснюючи задумане. Проте не все можна передбачити, тим більше його динаміку, залежності, корегування. Тому у ряді випадків, реалізуючи злочинний намір, особа ніби стикається з умовами і обставинами, які не були передбачені. Залежно від них та пристосовуючись до них, особа змінює плановану схему, а інколи й обумовляється від реалізації наміру, принаймні за цих конкретних умов. Таким чином, і на цій стадії умовам середовища належить помітна роль.

Загалом *соціальна активність та діяльність здійснюються у взаємодії людини з іншими людьми, із зовнішнім середовищем*. Намір вчинити злочинний прояв формується особою, її особистістю та здійснюється за тісної взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників. Механізм злочинного прояву фактично поєднує особистість та зовнішнє середовище і тому є потреба в аналізі їх взаємодії. У межах цього аналізу, зокрема під час розгляду у § 3 умов реалізації злочинного наміру, буде детальніше висвітлена роль взаємодії особи і середовища в детермінаційному процесі.

Розглянуті структура механізму злочинного прояву та функціональні ролі окремих її ланок (або стадій) дають лише загальне уявлення про нього. Насправді він має багато варіантів щодо наявності та складу елементів кожної стадії, їх повноти, специфічного змісту, чим обумовлюється множинність механізму злочинного прояву. Його багатоваріантність, міра розгорнутості, повноти елементів тощо, обумовлюються особливостями різних видів злочинів, насамперед їх мотивації та форми вини, варіантів розгортання злочинної діяльності, її організованості. Зрештою механізм будь-якого людського прояву, злочинний — не виняток, визначається передусім особливостями особи та її особистості. Тому можна погодитися з тим, що у кінцевому підсумку механізм конкретного злочинного прояву є так само індивідуальним, як і особистість особи злочинця. Висловлена думка, що аналогічно типології особистості, зокрема особистості злочинця, можлива за

такими самими підставами та у подібній послідовності типологія механізму злочинних проявів.

Знання механізму злочинного прояву, у тому числі індивідуального, має не лише теоретичне, а й практичне кримінологічне значення. Зокрема, для організації запобіжної діяльності, визначення у ній конкретних об'єктів профілактичного впливу, його засобів, виміру результатів проведеної роботи.

§ 2. Криміногенна орієнтація та кримінальна мотивація. Формування мотиву злочину

Терміни «мотив» і «мотивація» на відміну від кримінального права, де вони відомі більше 100 років, порівняно недавно — з 70-х років ХХ ст. — почали вживатися у вітчизняній кримінології. Це було пов'язано з дослідженням психологічних механізмів обумовлення злочинної поведінки та запозиченням цих термінів із психології, до якої вони належать. Тривалий час, а фактично й досі, кримінологічні поняття мотиву і мотивації злочинної поведінки є дискусійними. Певний підсумок у їх розробленні підвело видання у Москві у 1986 р. колективної монографії «Кримінальна мотивація». У ній було визнано, що кримінологічний аспект поняття мотиву злочинної поведінки найбільш повно відображений професором К. Є. Ігошевим. Він визначив його як «сформований під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи намір, який є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності та відображує особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність»¹. Неодноразово підкреслювалася конкретно-предметна визначеність мотиву як наміру здійснити конкретний діяльнісний прояв. Разом з тим К. Є. Ігошев вважав, що мотив злочину «отримує свою конкретну визначеність, психологічну форму та правове значення тільки у зв'язку з конкретними умовами життєдіяльності особи злочинця, з конкретними ситуаціями»².

¹ *Ігошев К. Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — Горький, 1974. — С. 66.

² Там само. — С. 68.

Отже, до настання зазначених конкретних умов і ситуацій приміногенна, а перед нею антисуспільна та суспільно небезпечна мотивація на етапах її формування, а ще раніше орієнтації у напрямі кримінальної діяльності, не мають такої конкретної визначеності як у мотиві злочину, тобто вона існує, але її криміногенна функція (породження злочину) ще не сформована, не визначена.

У зв'язку зі звертанням до категорій «мотивація» і «мотив» слід зупинитися на визначенні їх кримінологічного поняття, що має ґрунтуватися на уявленні про ці категорії у загальній психології, до предмета якої вони належать. Не так давно молодий український науковець А. В. Савченко на підставі досить ґрунтовного аналізу визначення цих понять у психології, кримінальному праві та кримінології не без підстав зробив висновок, що однозначність та певна узгодженість у цих питаннях відсутня у кожній з названих наук¹. І це, на наш погляд, не випадково. Обидві зазначені категорії, передусім «мотив», похідною від якої є категорія «мотивація», належать до багатозначних за своєю сутністю та предметним змістом, через що єдине їх поняття не може бути опрацьовано. Так, щодо мотиву слід виокремити принаймні три підходи до визначення його сутності: функціональний, гносеологічно-детермінаційний, загальноособистісний (другий і третій тісно пов'язані через особу, але мають свої специфічні призначення). Щодо функції, яку відіграє мотив, майже немає сумнівів, що він є збудником, спонуканням особи до діяння і у широкому розумінні останнього — до діяльності. Тим самим, очевидно, безспірною є належність мотиву до детермінаційного процесу.

Однак щодо його походження і виникнення (гносеологічне розуміння), місця та значення у детермінаційному процесі єдності немає. Те, що мотив здебільшого розглядається як безпосередній збудник до дії дало підстави говорити, що він є внутрішньою найближчою причиною злочину, особистісним ставленням до нього²,

¹ Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. — К., 2002. — С. 11–12, 35.

² Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — С. 168.

конкретно опредмеченим інтересом¹, ідеальною підставою і його виправданням². Про мотив як підставу для суспільно небезпечно-го діяння, розуміючи під підставою «висхідний момент» злочину, його причину і привід, пише і А. В. Савченко³.

На наш погляд, у наведених та багатьох подібних дефініціях поєднуються і навіть зміщуються два підходи: а) визначення походження та місця мотиву у спонукальному та детермінаційному процесі; б) оцінка його значення в останньому. Щодо місця мотиву у спонукальному процесі слід, на наш погляд, звернути увагу на те, що він, на відміну від потреби, інтересу, цілі, ставлення та інших його елементів не постає самостійним елементом цього процесу. Мотивами стають та виконують їх роль потреби, інтереси, суспільні вимоги, ідеали, норми, громадянський обов'язок, переконання тощо, якщо вони набувають властивості збудника (спонукання) до дії, тобто функцію мотиву⁴. Оскільки більшість наведених елементів реалізуються через потреби, то найчастіше цілком підставно визнається, що мотив у цьому значенні — це опредмечена потреба, тобто поєднана через мотив із предметом її задоволення. Зазначалося також, що мотив — це не потреба, а предмет її задоволення.⁵ Але думається, що мотив не лише не потреба, а й не предмет задоволення останньої: його місце між потребою і предметом як психічного засобу, який серед багатьох об'єктів визначає саме той, що може стати предметом задоволення потреби. Майже 20 років тому нами була дана наступна оцінка природи і ролі мотиву — «це специфічне ставлення до предмета, що полягає у сприйнятті здатності останнього слугувати задоволенню потреби, визначені способів виконання ним цієї ролі, збудженні потягу (нахилу) до дії, що реалізує потребу через цей предмет. Ще більш широко: мотив визначає потрібніше ставлення до предмета»⁶. Це розуміння гносеологічно-детермінаційної

¹ *Филатовский И. Г.* Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. — Ленинград, 1970. — С. 44.

² *Котов Д. П.* Мотивы преступлений и их доказывание. — Воронеж, 1975. — С. 11.

³ *Савченко А. В.* Знач. праця. — С. 14.

⁴ *Платонов К. К.* О системе психологии. — М., 1972. — С. 152.

⁵ *Леонтьев А. Н.* Знач. праця. — С. 190.

⁶ *Закалюк А. П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — С. 34.

сутності мотиву є правильним і на сьогодні. З огляду на наведене вважаємо, що мотив, як належний до індивідуально-психологічного комплексу, що є безпосередньою причиною вчинення злочину, може також, але досить умовно, іменуватися причиною злочину, тому що крім нього спричинюючу роль виконують й інші елементи цього комплексу, насамперед: антисуспільна, суспільно небезпечна спрямованість особистості, яка значною мірою визначає криміногенну орієнтацію, мотивацію та формування криміногенного мотиву. З тих самих міркувань, лише умовно — стосовно **безпосереднього спонування** — не можна вважати мотив «вихідним моментом злочину», «початковою спонукальною причиною»¹, тому що поперед мотиву у спонукальному процесі стоять потреби, інтереси, ставлення, які опредмечуються через мотив. Принагідно слід уточнити співвідношення між мотивом і сенсом. Сенс — це іншими словами мета, яка визначає для чого відбувається спонування. Спонування дійсно неможливе без участі сенсу. Мотив сприяє визначенню сенсу і тому можна погодитися, що у першого існує сенсоутворююча функція, але характеризувати «мотив в якості... сенсу... до злочину»², тобто ототожнювати їх не варто, у кожного з них своя роль і призначення у спонукальному та загалом детермінаційному процесі.

Загальноособистісний підхід до визначення поняття мотиву спрямовується, насамперед, на з'ясування співвідношення між ним і поняттями особи та особистості, місця, яке займають мотиви у структурі особистості. Та чи можуть останні слугувати її інтегративним показником? Відоме поширене твердження, що за мотивами діяльності складається уявлення про особу: які мотиви — така й особа, її особистість. Чи дійсно це так? Відповідно до цього питання нагадаємо, що існують вузьке і широке значення поняття мотивів. Досі розглядалося поняття мотиву у вузькому значенні, як спонування до дії, що визначається опредмеченням потреби людини. У широкому значенні мотив — це стала особистісна властивість, що тривалий період, а можливо й усе життя, визначає спрямованість діяльності особи у певних напрямках, пев-

¹ Савченко А. В. Зазнач. праця. — С. 14–15.

² Там само. — С. 15.

них сферах життєдіяльності. Такі мотиви часто називають головними або генеральними, вважається, що вони формуються з дитинства¹.

Подібне розуміння мотиву більш прийнятне для визначення змісту та спрямування мотивації. Воно близьке за своєю сутністю до категорій «ставлення», «установка», «ціннісна орієнтація» та майже не розмежовується з ними, крім того, що у мотива більш виразна спонукальна функція. Ці відмінності знаходяться більше у сфері термінології, ніж у сутності. Але й у такому широкому значенні мотив не може бути визнаний інтегрованим, типовим показником особистості. Мотиви так чи інакше, в усвідомленій чи неусвідомленій формі, пов'язані зі свідомістю, з усім психологічним комплексом особистості, відображують спрямованість останньої, морально-психологічний образ особи. Через мотив у процесі мотивації здійснюється оцінка предмета реалізації мотиву та пов'язаної з цим дії особи через соціальний зміст, що став здобутком особи у процесі засвоєння суспільних відносин. Звідси, очевидно, зрозуміло, що мотиви, як і потреби, займаючи важливе конструктивне місце у спонукальному механізмі, не можуть бути інтегративним показником особистості, визнаватися її «ядром», оскільки самі, у першу чергу, знаходяться під значним впливом змісту особистості, її внутрішнього духовного світу². Таким чином, у наведеній формулі співвідношення: «мотиви» → «особистість» їх потрібно представити наступним чином: «особистість» → «мотиви».

Далі розглянемо коротко поняття та значення категорії «мотивація». Не дивлячись на деякі розбіжності у визначенні її поняття, воно може бути зведено до двох основних варіантів згідно з якими мотивація — це: 1) сукупність або система психологічних детермінантів, що виконують роль внутрішньої причини злочину³; 2) процес виникнення, формування, розвитку, зміни мотивів, прийняття рішення вчинити злочин⁴. Цей процес має своє виникнення, розвиток, спрямованість і припинення.

¹ Антопян Ю. М. Знач. праця. — С. 107–108.

² Закалюк А. П. Знач. праця. — С. 34.

³ Кримінологія. Загальна та Особлива частина / За ред. І. М. Даньшина. — С. 83.

⁴ Кримінальная мотивация / Под ред. В. Н. Кудрявцева. — М., 1986. — С. 15; Антопян Ю. М. Знач. праця. — С. 107.

На нашу думку, другий варіант визначення мотивації є більш обґрунтованим, він чітко визначає зміст цієї категорії, її співвідношення з мотивами, як елементами детермінаційного процесу. Разом з тим не треба ототожнювати мотивацію з останнім процесом у всій його повноті, з усією сферою суспільних відносин, де детермінується діяльність. Мотивація — це психічна діяльність, предметом якої є мотиви: їх виникнення, формування, реалізація у намірі та рішенні вчинити злочин. Вона не охоплює весь механізм вчинення, тому не можна погодитися з віднесенням до неї виконання прийнятого рішення, його контроль, корекцію діянь, аналіз наслідків, що настали після злочину¹.

Можна сформулювати поняття мотивації як особистісного феномену так: мотивація — це процес формування, розвитку та становлення особистої психологічної готовності та мотивів діяльності певної спрямованості та соціальної значущості. Звідси, стосовно особистості, можна розрізнити мотивацію, що формує мотиви антисуспільної, суспільно небезпечної, злочинної діяльності, тобто антисуспільну, суспільно небезпечну, кримінальну мотивацію. Відзначимо, що кримінальна мотивація формується не одразу. У процесі антисуспільної та суспільно небезпечної (некримінальної) мотивації через виникнення в особі мотивів, що зачіпають предмети, які належать до головних умов життєдіяльності суспільства, та головним чином — через наміри й високу ймовірність застосувати кримінально-заборонені засоби та форми діяльності щодо реалізації цих мотивів, *мотивація останньої ніби проходить передкримінальний етап, коли ще не сформована кримінальна мотивація, а лише відбувається орієнтація у криміногенному відношенні. Таку орієнтацію та мотивацію, на відміну від кримінальної, називаємо криміногенною. Вона формує мотиви, що є внутрішньою причиною злочинного прояву.*

Слід зазначити, що процес формування криміногенної орієнтації та мотивації хоч і є продовженням (це необов'язково) негативного становлення особистості антисуспільної спрямованості та нерідко має ті самі джерела, але змістовно якісно відрізняється від

¹ Савченко В. А. Зазнач. праця. — С. 37.

нього. Формування криміногенної, а згодом і кримінальної мотивації є результатом поглиблення антисуспільної спрямованості, набуттям нею більшої виразності, інтенсивності, стійкості, головно — суспільної небезпечності. Остання, як зазначалося, визначається антисуспільним ставленням до головних умов життєдіяльності суспільства, тобто суспільно небезпечними проявами, формуванням мотивів їх злочинного вчинення. Якщо звернутися до типології особистості, то формування криміногенної мотивації відповідає і є ознакою особистості суспільно небезпечного типу, зокрема її передкримінального різновиду, коли поведінка ще не є злочинною, але досить ймовірною є її перетворення (через реалізацію криміногенної мотивації у кримінальну) у злочинну. Ось чому слід відрізнити умови негативного формування антисуспільної спрямованості особистості, умови формування криміногенної орієнтації та мотивації, умови перетворення останньої у кримінальну — не змішувати їх.

Потрібно також наголосити на тому, що *кримінальна мотивація може бути різною або навіть зовсім відсутньою у різних видів злочинів*. Із кримінального права відомо, що різні за формою вини злочини (з прямим і опосередкованим умислом, відмінними видами необережності) розрізняють за різними мотивами їх вчинення. Кримінологічні дослідження свідчать, що останні мають різну ступінь сформованості, тобто виразності, інтенсивності, стійкості, різну міру їх усвідомлення особою та міру впливу, який мотиви справляють на неї щодо бажання до їх реалізації. Ці особистісні елементи процесу формування мотиву вчинення конкретного злочину разом із суспільною значущістю обраного для цього предмета і способу задоволення мотиву визначають його суспільну небезпечність, ймовірність набуття мотивацією саме кримінального характеру. Повною мірою кримінальною є мотивація, що продукує вчинення навмисних злочинів (і з прямим, і з опосередкованим умислом). У необережних злочинів кримінальна мотивація є звуженою (не бажав суспільно небезпечних наслідків, але свідомо їх допускав або мав допускати). Майже цілком відсутня криміногенна мотивація, як і усвідомлений мотив вчинення, в імпульсивних злочинів, коли поведінка під впливом різних обставин (алкогольне, наркотичне сп'яніння, сильне душевне хвилювання або

інший гострий емоційний розлад, психічні аномалії у межах осудності та ін.) виходить з-під контролю людини, її свідомості.

Ще 20 років тому автор Курсу звернув увагу на те, що окремі мотиви часто не усвідомлюються і спричиняють свій вплив на діяння ніби автоматично¹. У ті ж роки більш поглиблено проблемою неусвідомленого у злочинних проявах займався А. Ф. Зелінський². Нині проблемою неусвідомленого у кримінології загалом та неусвідомленою мотивацією зокрема плідно займається визначний російський кримінолог Ю. М. Антонян. Він виділив та описав 4 групи неусвідомлених мотивів: захисту від реальних або уявних небезпек; утвердження та самоутвердження; ігрові мотиви; подолання тривожності та страху, що пов'язано із захистом³. Згадані пошуки безспірно є цікавими. Хотілося б лише звернути увагу на реальну складність конкретного визначення проявів неусвідомленого, у тому числі неусвідомленої мотивації, а також небезпеку віднесення до неусвідомленого того, що на цей час через недосконалість методики та техніки вивчення процесів у сфері свідомості, є невизначеним (нез'ясованим).

Крім наведеної диференціації криміногенної та кримінальної мотивації запропоновані інші її підстави, що пов'язані, як правило, з мотивами, які формуються у процесі мотивації, і фактично визначають класифікацію мотивів, а не мотивації. Підстави такої диференціації здебільшого пов'язані зі змістом мотивів або суспільною сферою, де вони формуються і реалізуються. З цих підстав пропонувано поділити мотиви на 3 групи: 1) суспільні та особисті (особистісні); 2) політичні, корисливі, насильницько-революційні, анархістсько-індивідуалістичні, легковажно-безвідповідальні, лякливо-малодушні; 3) ідейні, матеріальної заінтересованості, яка включає корисливі, у тому числі з деформованими матеріальними потребами; мотиви обумовлені міжособовим спілкуванням, серед яких виділяють особисту неприязнь, самоутвердження, егоцентризм, зневажливе ставлення до інших людей,

¹ *Закляток А. П.* Знач. праця. — С. 34.

² *Зелінський А. Ф.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Харьков, 1986. — С. 89.

³ *Антонян Ю. М.* Знач. праця. — С. 109–114.

суспільну байдужість, пасивність тощо. Слід зазначити, що загально визнаної змістовної класифікації мотивів, а відповідно і мотивації, не існує. Та й навряд чи вона можлива з огляду на: по-перше, фактично індивідуальний характер мотивів, по-друге, мотиви, як правило, вивчаються за розглянутими судом кримінальними справами, де міститься інформація, нерідко суб'єктивна, щодо мотиву вчинення злочину, а не стосовно мотиву, яким він формувався у процесі криміногенної мотивації.

Далі перейдемо до розгляду **обумовлюючих впливів, які чинять на формування криміногенної орієнтації та мотивації різні явища соціальної дійсності та особистого життя.** Серед останніх виділяють, насамперед, **умови та впливи способу життя.**

Коли йдеться про вплив способу життя, розділяють вплив способу життя суспільства загалом, його значних соціальних спільностей, невеликих груп (мікросередовища), окремих індивідів. Спосіб життя суспільства загалом може здійснювати вплив на формування криміногенної орієнтації та мотивації безпосередньо або опосередковано через спосіб життя виокремлених у ньому соціальних груп. Прикладом безпосереднього впливу суспільства загалом на формування криміногенної орієнтації, а інколи й мотивації, може бути інформація, особливо по телебаченню. У намаганні залучити якомога більше глядачів до перегляду рекламної інформації, що дає прибуток телекомпаніям, вона здебільшого супроводить телефільми, різні телешоу, програми, що відкрито пропагують бездуховність, насильство, легковажне ставлення до цінності та можливості позбавлення життя, культ сили, нехтування будь-якими етичними вимогами, а іноді й безпосередньо злочинну субкультуру. Слід пам'ятати, що спосіб та умови життєдіяльності у суспільстві унормовані соціальними, моральними та правовими нормами. Особа у суспільстві включається до системи цих норм, визначає основні провідні мотиви своєї поведінки. Нехтування цими нормами, щоденна популяризація їх порушення згубно впливають на нестійку особу, передусім на дітей та молодь, сприяють їх орієнтації щодо можливості реалізації своїх потреб у будь-який спосіб, включаючи злочинний. Провідні мотиви способу життя, як правило, не мають суспільно небезпечного, а тим більше криміногенного змісту. Візьмемо для прикладу мотив

безпечення матеріального достатку собі та своїй родині. У цьому мотиві немає нічого антисуспільного та криміногенного. А от викривлене уявлення про матеріальний добробут, його гіпертрофовані розміри, якість, потреби, особливо про способи та засоби його забезпечення за будь-яку ціну — прямий шлях до формування криміногенної орієнтації щодо можливості кримінальних злочинів, а далі й кримінальної мотивації конкретного злочину. Вихтування існуючими у суспільстві унормованими способами і способами забезпечення матеріального достатку нерідко призводить до формування криміногенного мотиву заволодіння чужим майном, знищення останнього, вчинення насильства над особою-власником цього майна з метою отримання його у власність або заволодіння. Усі зазначені та інші криміногенні мотиви формуються під впливом певних умов способу життя. Ці умови потрібно виявляти та визначати у процесі розслідування кримінальних справ, організовувати та забезпечувати запобіжний профілактичний вплив щодо них.

Вплив умов, пов'язаних із способом життя соціальної групи, на формування криміногенної орієнтації та мотивації можна розглянути на прикладі сім'ї, яка, як відомо, є сильним джерелом соціального розвитку та виховання особи загалом.

Умовами, що безпосередньо впливають на криміногенну орієнтацію та мотивацію, можна називати:

- приклади злочинної або подібної до неї правопорушної поведінки: крадіжки, побутове хуліганство, побої, насильство, у тому числі щодо сусідів, сторонніх осіб та інші, які нерідко поєднуються із залученням до такої поведінки інших членів сім'ї;
- приклади звичок антисуспільної спрямованості (пияцтва, наркоманії, аморальності у статевих відносинах, ухилення від виконання встановлених у суспільстві норм, порядку);
- байдуже ставлення до злочинних проявів членів сім'ї, особливо їх «вигороджування», спроби допомогти уникнути відповідальності, обманути потерпілих, працівників правоохоронних органів, а також користування продуктами, речами, іншими предметами, здобутими злочинним шляхом;
- конфліктність, напруга, озлобленість у стосунках між членами сім'ї, скандали, загалом атмосфера, якої хочеться позбутися

будь-яким шляхом, у тому числі через злочинне заволодіння коштами, майном, що надають можливість покинути сім'ю, позбутися залежності від неї.

Аналогічні умови сприяння формуванню криміногенної орієнтації та мотивації мають місце і в інших соціальних групах побутового, дозвільного середовища. Ці умови реалізуються через вчинки, поведінку окремих осіб цього середовища, особливо впливових, «бувадих», неформальних авторитетів, які часто виокремлюються з раніше засуджених. Сильний криміногенний вплив чинять факти примирливого ставлення до таких осіб, пасування перед ними, підтримки «традицій», що зазвичай панують у злочинному середовищі: підкорення фізично слабкого сильному, знущання над молодшим, «новачком», ворожнеча до «чужих», вживання «блатного» жаргону, нецензурної лайки, татуювання. Спілкування з такими особами, слідування їх звичкам та традиціям нерідко створює ситуацію, що значно прискорює криміногенну орієнтацію і мотивацію, формування мотиву конкретного злочину. Прикладом такої ситуації є необхідність здобуття грошей для пригощання «своєї» компанії, її впливових осіб, повернення боргу, зокрема від гри у карти, у більярд, «на інтерес», для владнання конфлікту з іншими особами через негідну поведінку на вулиці, в громадських місцях та ін.

Згадані умови формування криміногенної орієнтації та мотивації можуть мати місце у виробничому, навчальному колективі, де працює або навчається особа. Найбільш негативне, часто криміногенне значення, має відсутність належного соціального контролю і реагування щодо антисуспільних, зокрема злочинних та передкримінальних проявів, особливо, якщо їх вчиняє особа, яка займає авторитетне становище: бригадир, майстер, керівник дільниці, цеху або викладач у навчальному закладі. Безпосереднім поштовхом до злочину є поширена у нинішньому українському суспільстві практика вирішення виробничих, соціальних питань, отримання оцінки у навчальному закладі тощо через систему поборів, підкупу, подарунків — «сувенірів» та nereагування на ці факти, а фактично підтримання їх у буденних побутових відносинах.

Слід відзначити, що в останнє десятиріччя на фоні загального зниження інтересу держави та її владних представників до мо-

раціонально-етичних оцінок, демонстративно-корисливих проявів, безкардонного нехтування правилами та нормами, зокрема, щодо сплати податків, отримання урядових гарантій, пільгових кредитів, проведення приватизаційних конкурсів, розпорядження акціями інших власників тощо, виокремлюються деякі загальні тенденції у криміногенно- та кримінально-мотиваційній сфері: значно знизилася питома вага «імпульсивності», випадковості, спонтанності у мотивації злочинних проявів. На зміну їй прийшла більшого добре продумана, спланована, організована злочинна діяльність. Корисливо-насильницькі прояви, у тому числі такі небезпечні, як вбивства, бандитизм, вимагання, як правило, змінили свою мотивацію з особистісної на сторонню, замовлену в інтересах крупного бізнесу, посадовців, які поєднують бізнес, часто замаскований, із виконанням владних, управлінських обов'язків, функцій держави, повноважень державних службовців. Зрозуміло, що зазначені трансформації мотивації та самої злочинної діяльності забезпечуються іншими новими умовами. Передусім прикриттям, так званим «кришуванням», яке створюють для злочинців унесені правоохоронні та інші владні структури, та яке ґрунтується на корупційних зв'язках і відносинах. Останні виявляються у формі залучення можновладців до розподілу акцій, прибутку, а підприємців, — до покриття витрат на забезпечуючі «охоронні» заходи, а також до збору «данини» для відверто кримінальних структур. Ці нові умови, зв'язки потрібно постійно вивчати, виявляти та припиняти у процесі практичної діяльності, що становить важливу передумову протидії сучасній злочинності. Невипадково, однією з основних вимог «помаранчевої революції» до нової влади було роз'єднання, відділення влади від бізнесу, тим більше непрозорого та позаконкурентного. На жаль, протягом тривалого часу ця вимога фактично не реалізується. Про необхідні конкретні шляхи у цьому напрямі докладніше йтиметься у главах Книги 2 Курсу.

Окремо розглянемо вплив на формування криміногенної та кримінальної мотивації злочинної групи. Тут слід виокремити ряд особливих процесів і умов. Загальною особливістю впливу злочинної групи є, на відміну від інших соціальних груп, його майже виключна криміногенність. Якщо інші групи, поряд із

впливом окремих їхніх учасників на формування криміногенної орієнтації та мотивації, здійснюють також інший соціальний вплив, у тому числі у деяких сферах і відносинах — суспільно прийнятний, то злочинна група рідко коли може здійснювати такого роду вплив. Навіть якщо під впливом групи формується згуртованість, взаємна підтримка, допомога та інші колективістські риси, в їхній основі все одно лежать мотиви забезпечення зазначеними засобами злочинної діяльності.

У злочинній групі відзначається підвищений вплив процесів ідентифікації, співвідношень особи з лідером або іншим «авторитетним» членом групи за рахунок, головним чином, засвоєння мотивів його поведінки. Дослідження показують, що інтенсивність злочинної орієнтації та ідентифікації різна у злочинців різної мотиваційної спрямованості, зокрема, вона менш помітна та значуща в осіб, які вчиняють насильницькі злочини.

Мотивуюча роль злочинної групи залежить від характеру міжособової взаємодії у ній. На відміну від інших соціальних груп, у злочинних групах частіше мають місце, хоч і ззовні маскуються, конфліктність, агресивність, ворожнеча, які часто призводять до насильницьких злочинів і знижують мотиваційний потенціал цих груп. З іншого боку, характерним для цих груп є переплетення злочинної діяльності з дружніми, нерідко інтимними, родинними або службовими відносинами, що підвищує їхню мотиваційну спроможність. Вплив злочинної групи на криміногенну мотивацію особливо помітний, коли особа цінує свою належність до групи або прагне стати її членом. Мотиви набуття авторитету, престижу, наслідування прикладу нерідко переміщуються на саму діяльність — показати свою силу, сміливість, жорстокість. Особливо це характерно для злочинних груп підлітків. Особа ніби відчуває невпевненість у груповому ставленні до неї, «груповій довірі» і з цих мотивів може вчинити будь-який злочин, який навіть не обумовлений домінуючими мотивами особи. Відзначається, що подібна кримінальна мотивація може формуватися не лише у «кандидатів» до групи або початківців у ній, а й у лідерів, «авторитетів», щоб зайвий раз продемонструвати або зміцнити свій статус у групі.

Якщо криміногенний вплив групи у тих чи інших елементах, сферах, особливостях суперечить домінуючим мотиваційним тен-

денціям особи, він може викликати конфлікт мотивів, суперечливе ставлення до нього і буде принаймні малоефективним. На цих тенденціях нерідко будується психологічна основа оперативної роботи з членом групи з метою його таємного відриву від неї та спрямування до можливого співробітництва у викритті її злочинної діяльності.

Під час формування кримінальної мотивації у злочинній групі часто спрацьовують психологічні механізми повчання, підказування, навіювання, а також «зараження» (позасвідоме піддання суб'єкта певному психічному стану, настрою, який має сильний емоційний заряд — Б. Д. Паригін). Є дослідницькі свідчення того, що «зараження» також обумовлено певними мотивами. Це прослідковано на залученні підлітків до групових хуліганських дій, свідком яких вони стали. Засвідчено, що подібне відбувається здебільшого у разі збігу основних мотивів підлітків-свідків і членів групи, які вчиняють хуліганські дії. Дослідження також показують, що систематичне підкорення своєї поведінки груповим мотивам, нехай навіть зовнішнє, що не зачіпає домінуючих мотивів особи, з часом призводить до переорієнтації мотивів, у тому числі набуття ними більшої криміногенної спрямованості та здібності.

Слід також відзначити, що сприйняття мотивуючих впливів будь-якої групи, включаючи злочинну, значною мірою залежить від того, наскільки особа відчуває себе індивідуальністю, наскільки остання є для особи значущою. Це почуття і ставлення отримало в психології назву «Я-концепція особистості» (Т. Шибутані). Воно не завжди усвідомлюється особою і може лише невідчужливо відчуватися, оскільки людина не завжди замислюється над тим, яка вона є і в чому її призначення. Захист особою «Я-концепції» може не лише бути перешкодою у формуванні криміногенних мотивів, а у деяких випадках сприяти їх виникненню стосовно тих членів групи, які намагаються порушити її, що інколи викликає гостру особистісну реакцію.

Розгляд «Я-концепції» є приводом для загального твердження про те, що вплив злочинної, як і будь-якої іншої групи, не є однією стороною процесу, коли група та середовище в цілому формують мотиви, у тому числі криміногенні, а особа — лише поле, на якому

вони «прищеплюються» і «вирощуються». Насправді, процес формування криміногенної орієнтації та мотивації, як і будь-якої мотивації, — це двостороння взаємодія особи та середовища. Причому провідна роль у ньому належить особистості. Від того, якою мірою вона попередньо соціалізована, в якому напрямі та наскільки у неї розвинуті основні соціальні якості, передусім спрямованість та ставлення до головних умов життєдіяльності суспільства, і навіть за наявності антисуспільної спрямованості, залежно від сфери її виявлення, глибини, стійкості та міри суспільної небезпечності останньої, настільки підвладна особа криміногенному впливу середовища, включаючи подібний вплив різних соціальних груп. Ця залежність є ще одним доказом того, що причиною розвитку криміногенності і, врешті-решт, вчинення злочину є не взаємодія мікросередовища та особистості, а відповідні елементи свідомості та спрямованості останньої, які знаходять своє відображення у криміногенній і кримінальній мотивації та мотиві конкретного злочинного прояву.

Вплив соціального середовища на мотивацію, у тому числі на формування криміногенної орієнтації та мотивації, інколи пояснюють з позицій соціологічної теорії соціальних ролей. У понятті «соціальна роль» передбачаються певні вимоги і очікування стосовно поведінки людини у конкретній соціальній ситуації. До змісту соціальної ролі входять також уявлення людини, яка виконує певну роль, про те, як їй слід себе поводити у тій чи іншій ситуації. Інакше кажучи, *у розумінні соціологів роль — це стійкий стереотип поведінки у певних соціальних ситуаціях, вона не стоїть за поведінкою, а сама є поведінкою*. Для розуміння мотиваційного значення соціальної ролі виокремлюють дві основні сфери її прояву. Першу з них називають когнітивною, оскільки вона містить знання, розуміння соціальної ролі, другу — оціночною, що пов'язана з оцінкою ролі і позицією особи щодо її сприйняття. Існує твердження, що кримінологічне значення, насамперед мотивуюче, можуть мати: певний стан когнітивної сфери (недостатність або суперечливість інформації щодо соціальної ролі, умов та можливостей її виконання) і стан її оціночного компонента (співвідношення ролі з елементами особистості, її цінностями, спрямованістю, набутими у процесі соціалізації, результатом чого

може бути ідентифікація з роллю, її вимогами або відлучення від неї). На думку прихильників пояснення криміногенної мотивації з позиції теорії соціальних ролей, зазначена мотивація породжується у разі, коли особа не знає, не усвідомлює свою роль (небільшого цим мотивуються необережні злочини), коли вона не знаходить правомірного виходу із суперечності ролей («рольового конфлікту») та у разі відчуження від ролі. Останнє продукує злочинні прояви: як осмислені результати відчуження, так і емоційно-експресивного, агресивного характеру («рольовий бунт»). За цим механізмом може мотивуватися хуліганство, побутова жорстокість, агресивність стосовно тих, хто уособлює соціальну роль та ін.

Отже, з огляду на теорію ролей, злочин є результатом певного акту взаємодії соціальних відносин та зв'язків особи, які визначаються її соціальними ролями. Слід зазначити, що ідея прямого зв'язування особи до сукупності «ролей», запрограмованих їй у суспільних відносинах, піддається небезпідставній критиці у психологів, дехто називає її навіть «жахливою» через намагання пов'язати особу із запрограмованою для неї поведінкою¹.

На формування криміногенної мотивації, крім різних форм та проявів способу життя, у тому числі різних соціальних груп та соціальних ролей, вплив справляють і деякі інші явища соціальної дійсності, які не охоплюються названими поняттями. До таких явищ належить, зокрема, **конкретна життєва ситуація**.

У криміналістиці, кримінальному праві та процесі утвердився підхід, згідно з яким конкретна життєва ситуація розглядається стосовно обставин та умов лише самого вчинення злочину та періоду, що безпосередньо передував йому. У кримінології існує думка, що вказаний підхід до визначення конкретної життєвої ситуації є вузьким. На відміну від нього, *для кримінолога становить інтерес конкретна життєва ситуація, в якій у кожний період відбувалося формування антисуспільної спрямованості особистості, її поглиблення, набуття нею суспільно небезпечних ознак, криміногенної орієнтації та мотивації, перетворення останньої на кримінальну та, зрештою, у мотив вчинення злочину*. Характерис-

¹ Дивись А. Н. Зазнач. праця. — С. 170–171.

тика суспільного середовища, за умов та під впливом якого відбувалися ці процеси, не дає відповіді на питання, в якій саме ситуації, за яких конкретних обставин вони здійснювалися та яким чином обставини впливали на розвиток криміногенних рис особи. Відомо багато прикладів, коли в одному й тому самому середовищі, скажімо сім'ї, виробничому колективі, групі дозвілля тощо, вплив криміногенного характеру та його джерело суттєво змінювалися залежно від конкретних обставин часу, умов здійснення, наявності та активності джерел антикриміногенного змісту і багатьох інших обставин, що іменуються ситуацією. Тому інтерес кримінології до вивчення та врахування впливу конкретної життєвої ситуації на названі вище процеси розвитку криміногенних рис особи та середовища цілком виправданий. Підхід до розгляду конкретної життєвої ситуації здійснення всіх зазначених процесів називають широким на відміну від вузького. У широкому значенні поняття конкретної життєвої ситуації охоплює конкретні життєві обставини на всіх етапах формування особистості, набуття нею певної спрямованості, у тому числі антисуспільної, виділенні мотиваційних орієнтацій, тенденцій та відповідних діяльнісних проявів. Очевидно, можна виділити конкретну життєву ситуацію, в якій за її участю відбувається формування криміногенної орієнтації та мотивації, кримінальної мотивації та прийняття рішення про вчинення злочину. Окремий зміст і значення має конкретна ситуація реалізації цього рішення, тобто ситуація безпосереднього вчинення злочину. В усіх цих моментах конкретна ситуація, її складові, взаємодія між ними, сприйняття їх особою є різними, залежними від набору та стану обставин, умов, які її визначають в якомусь конкретному місці, у конкретний час. Загальне розуміння ситуації як «обставин життя людини» без конкретизації цих обставин і їх ролі не відбиває її сутнісного змісту і наближає до ототожнення з поняттям способу життя.

Виходячи з різного розуміння конкретної життєвої ситуації (широкого та вузького), *недоречно об'єднувати одним змістом дозлочинну ситуацію формування криміногенної орієнтації та мотивації і більш пізню ситуацію формування та реалізації конкретного опремеченого мотиву, тобто ситуацію вчинення злочину.*

Далі розглянемо характеристику та роль конкретної ситуації на стадії формування криміногенної орієнтації та мотивації, але почнемо розгляд із положень, що є загальними і для інших стадій механізму злочинного прояву, де виявляється роль конкретної життєвої ситуації.

Перш за все, слід звернути увагу на те, що *конкретна життєва ситуація має об'єктивний зміст, який визначається реальними умовами, подіями, і суб'єктивне уявлення, що складається про неї в осіб, причетних до цієї ситуації, а передусім в особи, вплив на формування якої визначається.* Між об'єктивною та суб'єктивною характеристиками ситуації нерідко виникають розбіжності, і досить суттєві, що залежать: від поінформованості особи стосовно ситуації, її поглядів, досвіду, моральних оцінок, індивідуальних властивостей сприйняття, а також від складності ситуації, реальних можливостей розібратися у ній тощо.

Досвід свідчить, що *життєва ситуація, як правило, не може бути однозначною.* Майже у кожному випадку є обставини, умови, що сприяють впливу негативного середовища. Водночас інші обставини середовища суперечать йому або навіть гальмують його.

Ставлення особи до різних впливів ситуації залежить від багатьох умов. Вважається, що вирішальне значення при цьому мають її моральні якості, домінуюча спрямованість особистості, досвід перебування у різних ситуаціях. Серед різних за характером ситуацій *виділяють криміногенну ситуацію, яка сприяє формуванню тих якостей особи, передусім її особистості, що можуть стати безпосередньою причиною вчинення злочину, «продукувати» його.* Виділяють навіть *«провокуючу» ситуацію, яка містить обставини, що можуть значно актуалізувати мотив і намір вчинення злочину.* Разом з тим слід застерегти від широкого застосування оцінки ситуації у ролі криміногенної, розуміти, що будь-яка ситуація, можливо за винятком імпульсивного злочину, не може сама «породити» злочин. *Вирішальна роль у відносинах особи і ситуації, як і з соціальним середовищем у цілому, у визначенні характеру поведінки належить особі.* Середовище і ситуація мають у цьому разі підпорядковане значення, яке може ускладнювати завдання особи щодо сприйняття їх впливів та ситуації загалом. Роль та вплив ситуації у реалізації наміру вчинити злочин значно підви-

щується за участі потерпілого, але про це йтиметься у наступному параграфі.

За характером впливу на особу, як у період формування її криміногенних якостей, так і за реалізації останніх у вигляді наміру та рішення вчинити злочин, конкретну життєву ситуацію звичайно поділяють на такі різновиди:

— **сприяюча**, яка містить умови, що полегшують формування криміногенної орієнтації та мотивації, мотиву вчинення злочину, а далі — реалізацію злочинного наміру;

— **проблемна**, що перешкоджає (утруднює) формування та розвиток криміногенних якостей особи, ставить перед нею завдання стосовно додання цих перешкод, затрачування додаткових зусиль, пошуку та використання відповідних засобів тощо.

— **конфліктна**, в якій стикаються різні за інтересами та спрямуванням впливи, що нерідко тягнуть за собою конфлікт між ними, вимагають від особи більшої розважливості та проникнення у причини конфлікту.

С. А. Тарарухін виділяє, крім названих життєвих ситуацій, ще такі: мотиваційно-байдужу, що впливає на зміну мотиваційно-значущих впливів середовища; мотивуючу, яка сприяє таким впливам, а також поділяє конфліктну ситуацію на 5 різновидів залежно від причин конфліктів¹.

Існують й інші варіанти класифікації конкретної життєвої ситуації. За джерелами, що впливають на її створення їх поділяють на пов'язані:

— з особою, на яку чиниться вплив середовища під час її формування у криміногенному напрямі та в процесі реалізації нею мотиву і наміру вчинити злочин;

— із середовищем, включаючи його окремі елементи впливу, в тому числі з об'єктом, що впливає на опредмечування мотиву;

— з обома сторонами (особою та елементами середовища) (цю ситуацію називають змішаною).

Має бути визначено кримінологічне значення конкретної життєвої ситуації. У кримінології останню, як правило, відносять

¹ Курс кримінології: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джузи. — Кн. 1: Загальна частина. — С. 117.

до умов, що визначили обставини вчинення злочину, сприяли йому. Відмінну позицію у цьому питанні займає І. М. Даньшин, який вважає, що криміногенна ситуація не належить ні до поняття «причини», ні до поняття «умови вчинення злочину», вона відіграє роль приводу для нього, як «зовнішнє спонукання до дії, як привід до нього», відрізняючи його від приводу, який створює сам винний та використовує для досягнення своєї мети¹.

На наш погляд, у такій трактовці змішано два різних підходи до розуміння значення конкретної життєвої ситуації: функціональний та детерміністичний. Дійсно, ситуація у ряді випадків може виконувати функцію приводу, створюючи або зумовлюючи його. Конкретна життєва ситуація може виконувати й інші функції: сприяння, застереження, перешкоди формуванню криміногенних властивостей особи, породжувати додатковий мотив, змінювати злочинний намір тощо. Проте у детермінаційному значенні вона як конкретний вияв соціального середовища не може бути нічим іншим, як умовою, що сприяла або перешкоджала розвитку криміногенної орієнтації та мотивації, формуванню мотиву і наміру вчинити злочин, реалізації рішення щодо останнього.

Завершуючи розгляд конкретної життєвої ситуації у загальному кримінологічному плані та її ролі у формуванні криміногенної орієнтації та мотивації, слід наголосити на деяких положеннях.

1. Як і на інших етапах, в інші моменти життя людини життєва ситуація, в якій відбувається формування криміногенної орієнтації та мотивації, може бути нейтральною щодо мотивації взагалі, у тому числі тієї, що має криміногенний характер, а може мати певне мотиваційне значення. Загальною умовою останнього є значимість ситуації для людини, що визначається її підтримкою або супротивом провідним мотивам особистості та тим конкретним мотивам, які на часі формуються, тобто криміногенним мотивам.

2. Вплив ситуації на процес орієнтації та мотивації, як правило, мало залежить від того, виникла вона раптово чи конкретизувалася поступово. Міра впливу ситуації на орієнтацію та мотивацію більше залежить від багатьох інших обставин, серед яких можна виділити: а) характер та спрямованість мотивів, що формуються,

¹ Кримінологія. Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 89.

їх усвідомлення; б) особливості характеру та темпераменту особи, рівень культури, інтереси, індивідуальний досвід; в) зміст, способи та тяжкість злочинної діяльності, до якої веде мотивація; г) характер самої ситуації, її учасників, відносин між ними, її параметри стосовно території і часу; ґ) предмет злочинного прояву та ін. *Тобто ситуація має бути конкретно значущою саме для формування криміногенної мотивації певної спрямованості, формування мотиву стосовно вчинення якогось конкретного злочину, у певний час, за певних умов.*

3. Передзлочинна ситуація може істотно вплинути на криміногенну мотивацію здебільшого тоді, коли вона актуалізує, тобто «викликає до дії» мотиви, що раніше вже визначалися у людини, вона створює додаткові умови для їхнього остаточного формування і подальшої реалізації. Досвід показує, що ситуація у цей час майже не може бути випадковою. Особа, яка має суспільно небезпечну спрямованість, визначену як можливість злочинного способу задоволення своїх потреб, ніби шукає або використовує сприятливу ситуацію, в якій криміногенна мотивація остаточного конкретизується, мотив вчинення злочину опредмечується і стає можливим для реалізації. Тобто ситуація актуалізує мотив тим, що предмет його задоволення знаходиться у ній або залежить від неї.

4. Вплив конкретної життєвої ситуації на криміногенну орієнтацію та мотивацію часто визначається тим, що перша ніби пропонує особі спосіб реалізації мотиваційної тенденції (домінуючих мотивів її спрямованості). Злочинний прояв стає способом вирішення певної проблеми, яку нагадала або створила конкретна життєва ситуація.

5. Слід відзначити, що криміногенний вплив ситуації можливий лише стосовно особистості, яка «підготовлена» до нього системою своїх поглядів, ціннісних орієнтацій, провідних мотивів. Твердження про наявність *ситуативних злочинців*, злочинний прояв яких визначається ситуацією, є *обґрунтованим лише щодо тих осіб, особистісні психологічні особливості яких обумовлюють її жорстку залежність від обставин ситуації, в яку вони потрапляють і в якій вони діють певним чином («раб ситуації»).*

6. *Не лише ситуація, а зовнішнє середовище в цілому може спричинити свій визначальний вплив, наразі криміногенний, якщо особа*

основним чином сформована в антисуспільному та соціально небезпечному напрямі, коли криміногенний вплив середовища, у тому числі ситуації, лягає на підготовлений для нього ґрунт особистості.

§ 3. Умови, ситуація та механізм прийняття рішення про вчинення злочину та реалізації злочинного наміру

Після того, як процес криміногенної мотивації призводить до формування певного мотиву та опредмечування його як мотиву вчинення конкретного злочину, особа визначає зміст необхідних для його реалізації дій. У цей час визначаються підготовчі і безпосередні дії, способи, засоби та форми їх вчинення. Оцінюється та описується ситуація, що сприяла б досягненню поставленої мети і конкретного результату замисленого злочину. Визначаються перешкоди, які можуть виникнути на цьому шляху, та засоби їх усунення (нейтралізації) й інші питання, що мають обумовити рішення вчинити злочин та забезпечити планування його реалізації. Рішення і план вчинення злочину супроводять майже кожне з цих питань, і тому вони обґрунтовано виділені в окрему ланку механізму злочинного прояву.

Рішення може бути обмисленим або необмисленим, розгорнутим або згорнутим. Воно може визрівати тривалий час або сформуватися за секунди. Вчинення злочину — це не рядовий акт навіть для досвідченого злочинця. Вчинити його без попереднього плану, навіть елементарного, неможливо.

Прийняття рішення — це якісно новий етап та свідчення поглибленого зростання суспільної небезпечності особи. На етапах формування антисуспільної спрямованості, її поглиблення у певній сфері суспільних відносин і навіть при визріванні криміногенної орієнтації та мотивації мова йде про деформації особистості загального характеру і переважно у вигляді тих чи інших роздумів, міркувань, думок. Стадія прийняття рішення — це перехід до дії, конкретної і реальної у своєму зовнішньому прояві.

Рішення про вчинення злочину займає центральне місце у механізмі останнього. У ньому, з одного боку, ніби підбивається підсумок усього минулого негативного розвитку особистості, впливу на нього безлічі об'єктивних та суб'єктивних чинників, із другого — це

проекція майбутнього злочину, його основних характеристик. Рішення свідчить про закінчення процесу визрівання причини злочину, це психологічна форма її відображення. У рішенні *прогнозуються деякі більш загальні питання* (ситуація вчинення, лінія поведінки при успішному її розвитку та при небажаних змінах, передбачення щодо реалізації результатів злочину, тактика дій у разі викриття). Разом із тим, рішення *містить ряд конкретних елементів*, які визначаються предметніше і не передбачають зміни в процесі вчинення. До них слід віднести об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, його місце та форму (групову чи індивідуальну), запасні варіанти дій на випадок, коли вчинення стане неможливим з причин, що не залежать від суб'єкта.

Загалом, рішення про злочинний прояв із різною мірою усвідомлення змісту і розгорнутості інформації відображає все коло явищ, операцій, процедур, які безпосередньо стосуються злочинного акту, передусім його причину, умови, які йому сприяють, способи самовиправдання, напрями та засоби приховування слідів вчиненого. Таким чином, можна визначити, що рішення стосовно злочинного прояву — це інтелектуально-вольовий акт, який свідчить про готовність особи до вчинення злочину та певний план останнього.

Існує багато варіантів класифікації рішень про вчинення злочину, що дають змогу отримати різнобічне уявлення про нього. За характером дій, які передбачаються у рішенні, останнє може бути стверджувальним, що спрямовується на вчинення злочину, або заперечувальним, коли від здійснення останнього відмовляються. За часом прийняття рішення можна поділити на попередні та такі, що супроводжують злочин, тобто приймаються або розгортаються в процесі його вчинення. Залежно від суб'єкта рішення поділяються на індивідуальні та групові, самостійні та несамостійні (конформні). У свою чергу останні за мотивом конформності можна диференціювати на нормативні (підкорення груповим нормам) та традиційні (автоматичне слідування певній традиції, ритуалу). Важливе кримінологічне значення щодо можливостей профілактики планованого злочину має поділ рішень на цільові (це здебільшого попередні) та ситуативні (безпосередня реакція на ситуацію). Безпосередня криміногенна ситуація часто є приводом

для прийняття ситуативного рішення про вчинення злочину. За даними досліджень 42 % навмисних вбивств та близько 34 % розбійних нападів мають ситуативний характер. Разом із тим, ситуативний злочин лише ззовні вважається таким, що обумовлений ситуацією. Насправді, щоб певним чином реагувати на сприятливу ситуацію, особа має бути підготовлена до цього. Її спрямованість і комплекс буденної психології в цілому визначають реакцію на ту чи іншу ситуацію, в тому числі негативну, криміногенну. У тих самих ситуаціях емоційні або нестримані особи б'ються, розсудливі — домовляються, розводяться (зазвичай розумні прагнуть взагалі не потрапляти в подібні ситуації). Важливою у кримінології є диференціація рішень за критерієм усвідомленості. За цим критерієм рішення поділяють на: а) повністю усвідомлені; б) частково усвідомлені; в) не усвідомлені, коли рішення побудовано на емоції, вольових збудниках, без участі розуму. Залежно від моменту усвідомлення рішення поділяють на осмислено усвідомлене та інтуїтивне (процес опрацювання рішення не усвідомлюється). Серед рішень про навмисні вбивства інтуїтивні складають до 30 %, про розбійні напади — 12 %. Вважається, що усвідомленим рішенням більшою мірою можна запобігти, чого не скажеш про інтуїтивні. Те саме можна констатувати у зв'язку з поділом рішень на безумовні та такі, що мають реалізуватися за певних умов. Останніми визначаються не лише можливість, а нерідко й заходи запобігання (недопущення) дії умови. За даними досліджень 35 % рішень про скоєння вбивств ставилися у залежність від поведінки потерпілих. Дві третини рішень про вчинення розбійних нападів ставилися у залежність від підшукування співучасників, можливості відвести від себе підозру у вчиненні.

Процес прийняття рішення про вчинення злочину можна поділити на три етапи:

І етап — підготовчий — збір, переробка інформації про значущі елементи діяльності, що мають скласти елементи вчинення злочину; зміст останніх значною мірою визначається опрідметченим його мотивом, причому мотив з урахуванням інформації цього етапу може частково змінюватися. До цього етапу входить:

— осмислення форми злочинного прояву (вчинок або діяльність, індивідуальна чи групова, чи потребує спеціальної організації);

— розроблення варіантів прояву (значною мірою залежить від інтелектуальних можливостей, досвіду особи) та умов його здійснення;

— визначення варіантів способу вчинення;

— варіації ховання слідів, переховування засобів, знарядь, предметів злочинного прояву;

— визначення умов, від яких залежить реалізація рішення. Так, у навмисних вбивствах до 50 % умов пов'язувалися з вчиненням потерпілим певних дій; 33 % — із наявністю сприятливих умов; 20 % — із наявністю можливості владнати проблему правомірним шляхом; 10 % — із забезпеченням знарядь і засобів вчинення.

II етап — основний — розумовий аналіз та вибір одного з варіантів прояву як «найбільш прийняттого» для особи. Здійснюється через оцінювання та фільтрацію попередньої інформації на підставі певних критеріїв. Звичайно, пошук критерію є досить умовним: деякі з них невідомі, інші є інтуїтивними — відомі з власного або чужого досвіду: окремі критерії приймаються, інші відкладаються або їм не надається значення.

Рішення через імовірність прояву, несистемність складових елементів та здебільшого непрофесійність містять помилки. Їхній обсяг та значущість різні. Можна згрупувати критерії рішення до декількох і навіть одного загального: оптимальність, здійсненність, менша небезпека викриття та більша результативність (щось подібне до визначення ефективності).

III етап — контрольний — оцінка прийнятого рішення у процесі діяльності (передзлочинної, у момент вчинення злочину, її коригування). Контрольно-оцінювальна дія може мати місце і після вчинення злочину для переконання у досягненні результату, набуття досвіду та опрацювання критеріїв на майбутнє.

За допомогою наведеного вище визначаються підстави зміни рішення. Такими мають бути визнані:

1) швидка зміна обстановки, ситуації, викликана зовнішніми причинами;

2) дія внутрішніх причин (страх, вагання, сумніви); цей момент винятково важливий для застосування запобіжного впливу з метою сприяння відмові від вчинення злочину;

3) виявлення помилок у рішенні (прарахунки, неповнота інформації);

4) слабка організація підготовки до вчинення злочину, що виявляє неспроможність, нездатність засобів, знарядь, співучасників тощо.

Прийняття та реалізація рішення відбуваються не в ізольованому резервуарі, а у середовищі явищ, процесів, умов, які впливають на цей процес, у тому числі:

а) на саму особу, її свідомість та спрямованість її особистості як на причину злочинного прояву;

б) на умови, за яких має відбуватися вчинення злочину (зміна умов, посилення охорони, безпеки);

в) на безпосередню ситуацію аж до можливої її зміни.

За всіма трьома адресатами дії зовнішніх впливів має бути організований професійний вплив на особу з метою відмовити її від вчинення злочину. Саме із запобіжною метою вивчається процес прийняття рішення та обставини, які йому заважають, гальмують та припиняють його.

Всі обставини впливу на прийняття та реалізацію рішення за змістом впливу поділяються на групи:

а) *ті, що прискорюють прийняття рішення та його реалізацію* — це найбільш небезпечні обставини, потрібно зупинити їхню дію, нейтралізувати, для чого слід своєчасно виявляти їхній криміногенний вплив і, відповідно, вживати профілактичних та інших застережних заходів. До обставин цієї групи належать: деякі прояви поведінки потерпілого (потерпілої) зокрема підбурювання; сильне душевне хвилювання; наявність співучасників, передусім досвідчених, активних; стан алкогольного сп'яніння (з метою «відпустити гальма», або, як зараз кажуть: «відірватися», «розслабитися», «зняти напругу»);

б) *ті, що гальмують прийняття та реалізацію рішення* (страх, переживання завдати неприємність близьким, невпевненість) — дуже важливим у разі виявлення названих обставин є індивідуально-профілактичний вплив на особу;

в) *ті, що спрощують ставлення до значущості та небезпечності злочину, власних дій* — алкогольне сп'яніння, вплив близької референтної групи, у тому числі злочинної, наркотичне збудження,

доведення до істерії, активізація психопатії, інших психічних аномалій, невропатій та ін.

Окремо серед цих чинників слід назвати стан здоров'я, хронічне або гостре раптове захворювання, а також настрій, стрес, емоційне напруження; недостатність інформації; соціально-психологічний клімат, як погіршений, так і особливо поліпшений, що протистоїть (суперечить) попереднім намірам, які призвели до прийняття рішення про вчинення злочину.

Особливе значення мають обставини (умови), що супроводжують здійснення рішення, сприяють йому або гальмують його.

На думку вчених, які досліджували цей етап (період) механізму злочинної поведінки, супротив, гальмування рішення вчинити злочин, загалом, *характеризують дефектність прийнятого рішення*. Називають декілька типових ситуацій, коли проявляється така дефектність:

- а) швидкоплинність або виняткова складність ситуації;
- б) афективний, імпульсивний вчинок;
- в) здійснення примусу організаторів або інших активних учасників злочину та природний опір йому;
- г) наявність психічної аномалії, яка знижує можливість раціонального судження, про що йтиметься в окремій главі Розділу 2 Курсу.

Афективність дій частіше зустрічається при вчиненні насильницьких злочинів, зокрема вбивств. Інші дослідження відзначають значний вплив співучасників, особливо на осіб, моральні та правові навички і спрямованість особистості яких загалом нестійкі.

Безперечно, гальмує, веде до дефектності оцінювання ситуації її складність, швидкоплинність, що характерно для аварій, катастроф, гострих явищ природи, ситуації терористичного нападу, взяття у заручники. Механізм злочинного прояву ніби починається з останньої ланки: сприйняття та здійснення рішення. Проте це не так. У гострих ситуаціях більш виважено і розсудливо почувають себе особи з недеформованою свідомістю, зі стабільною та прийнятною суспільною спрямованістю. Вплив зовнішніх умов у взаємодії з внутрішнім ставленням до того, що діється, можуть призвести до відмови від реалізації замисленого. Тут також має місце протиставлення злочинним намірам запобіжних, профілактичних зусиль.

§ 4. Потерпілий у механізмі злочинного прояву

Створення криміногенної ситуації, що сприяє вчиненню злочину, часто залежить не лише від особи, яка його вчиняє, і зовнішніх умов, а й від поведінки потерпілого, його необережних, аморальних або протиправних дій. Тому для вивчення ролі конкретної життєвої ситуації вчинення злочину необхідна кримінологічна оцінка поведінки потерпілого.

Потерпілий у багатьох випадках є одним з елементів передзлочинної ситуації. Поряд з іншими її елементами потерпілий у процесі взаємодії з майбутнім злочинцем може сприяти виникненню в останнього мотиву вчинення злочину, об'єктом якого буде саме потерпілий, а також прийняттю про це рішення і його реалізації. Ці обставини мають важливе значення для організації запобігання злочину через застережний вплив на потерпілого.

У кожному випадку вчинення злочину і з'ясування його причинного комплексу необхідно встановити, через які саме вчинки потерпілого і в якому саме напрямі конкретна життєва ситуація впливала на злочинця, зокрема створювала сприятливі умови для його негативних вчинків. Серед ряду питань механізму злочинного прояву, пов'язаних із поведінкою потерпілого, найбільше кримінологічне значення має з'ясування: а) якостей особистості потерпілого, що робили його більш уразливим для злочинця; б) міри залежності від цих якостей процесу створення умов, сприятливих для формування криміногенної орієнтації та мотивації; в) ознак та властивостей потерпілого, які сприяли опредмечуванню мотиву вчинення конкретного злочину в такий спосіб, що об'єктом злочинного посягання стає саме потерпілий; г) дій (вчинків) потерпілого, які об'єктивно або в уявленні особи, що має намір вчинити злочин, свідчили про активне сприяння потерпілого прийняттю рішення про його вчинення та реалізації цього рішення.

Вчення про жертву злочину та роль потерпілого у формуванні та реалізації мотиву злочину стало предметно розроблятися порівняно нещодавно, з початку ХХ ст. При цьому здатність особи стати потерпілою (жертвою) злочину отримала назву **віктимність** (від лат. *victima* — жертва). Поряд із цим віктимність стала розглядатися і ширше — як здатність стати жертвою не лише злочину, а й

інших соціальних (війна, голод) та природних явищ (землетрус, повінь тощо). У цьому контексті є підстави відзначити масову віктимізацію населення через недбалу, помилкову політику влади, а також про підвищення небезпеки його віктимності через занедбання та недооцінення кримінологічних засобів запобігання злочинним проявам. На відміну від загальносоціальної віктимності, слід виділяти безпосередньо пов'язану зі злочинним потерпанням **кримінальну віктимність**. Набуття властивості віктимності називається **віктимізацією**, а вчення про потерпілого (жертву) — **віктимологією**. У вітчизняній кримінології розроблення теоретичних засад віктимології пов'язане з іменами Л. В. Франка, Д. В. Ривмана, В. І. Полубинського. Нині в Україні активним розробленням проблем віктимології плідно займається одеський професор В. О. Туляков, який захистив на цю тему докторську дисертацію та випустив солідну монографію «Віктимологія. Соціальні та кримінологічні проблеми» (2000).

Дії потерпілого можуть по-різному впливати на мотивацію та рішення про вчинення злочину. Вони можуть стати підставою для зміни мотивації, обрання нової форми її опредмечування, нового способу вчинення злочину, зміни і постановки нових його цілей та конкретного результату, вжиття заходів для приховування слідів злочину.

Якщо дії потерпілого у передзлочинній ситуації полегшують вчинення злочину, провокують злочинця тощо, створюється ситуація, яку називають **віктимогенною**, як різновид криміногенної.

Залежно від поведінки потерпілого ситуація, яка передує вчиненню злочину, може бути трьох видів:

- 1) дії потерпілого провокують злочинний прояв особи, містять у собі привід для останнього (приміром, дії, що провокують до статевого акту);
- 2) дії потерпілого мають необережний характер, через що створюється ситуація, яка полегшує вчинення злочину (недбале зберігання майна, що стимулює посягання на нього);
- 3) дії потерпілого є правомірними та чинять супротив задоволенню потреби (бажання) особи, яка має злочинний намір, що викликає у неї стимул до подолання цього супротиву у злочинний

спосіб (наприклад, захист майна від спроби його знищити викликає мотив насильно подолати цей захист).

Звичайно, у багатьох випадках вчинення злочину дії потерпілого, і правомірні, і протиправні, і аморальні, і необережні ніяк не впливають на мотив і здійснення злочинного прояву. Як правило, це злочини, вчинення яких меншою мірою або зовсім не залежать від ситуації, у тому числі від потерпілого.

У кримінології, зокрема у віктимології, виділяють деякі категорії осіб з підвищеною криміногенністю. Остання риса може бути пов'язана з соціальними або іншими якостями цих осіб. Розрізняють віктимність *винувату та невинувату*. До першої групи (винуватої) відносять осіб, які зловживають спиртними напоями, проститутток, осіб, схильних до авантюризму, або таких, які вирізняються нахабною, нестриманою поведінкою, чим ставлять себе у становище, що може провокувати вчинення щодо них злочину, частіше насильницького. Невинувата віктимність пов'язана, як правило, з деякими обставинами побуту або професіями (водій таксі, касир, інкасатор, дружина алкоголіка, сусід психічно хворого та ін.). Жертвами невинуватої віктимності нерідко стають особи, які з певної причини обтяжують дії винуватців, — злочин вчиняється як засіб позбутися цього ускладнення, тягаря (наприклад, стосовно осіб похилого віку, хворих, які знаходяться на утриманні, новонароджених, кредиторів тощо).

Із багатьох форм віктимної поведінки криміногенну роль частіше відіграє **провокація злочину** (погроза, насильство, образа). За даними досліджень до 35 % вбивств і 20 % тілесних ушкоджень було спричинено провокуючими діями потерпілого. Наступною за поширеністю криміногенною формою дій потерпілого є його **необережність**, зокрема постановка себе у ситуацію, яка є сприятливою для злочинця. Зазначені форми поведінки потерпілих частіше мають місце при згвалтуванні, зараженні венеричною хворобою, хуліганстві. Проте нерідко необережна або аморальна поведінка потерпілого виконує криміногенну роль і при вчиненні корисливих злочинів (шахрайство, хабарництво, грабїж). Злочинець і потерпілий — не єдині учасники злочину, ними є й інші люди — очевидці, причетні, родичі. Вони також нерідко чинять вплив на злочинця або потерпілого, у тому числі

сприяють підвищенню віктимності останнього, або навіть самі стають потерпілими (поширення віктимності). Про роль потерпілого в механізмі вчинення окремих видів злочинів йтиметься у відповідних главах Розділу 2 Курсу.

Всі обставини віктимного характеру мають уважно вивчатися не лише з метою визначення міри вини особи, що вчинила злочин, але й у кримінологічному значенні, тобто для організації віктимологічної профілактики. Серйозними та поки що досконало не вирішеними проблемами залишаються соціальний, у тому числі запобіжний, захист потенційних потерпілих, особливо «невинуватих», що виконують суспільно необхідні, але ризиковані з погляду віктимності професійні види діяльності, а також відшкодування державою, у тому числі за рахунок злочинців, шкоди, що спричинена потерпілим через бездіяльність, формальне ставлення органу влади до запобігання перетворенню останніх на жертви злочинів. Треба визнати, що за традицією, яка тягнеться з радянських часів, фігурі потерпілого, захисту його прав та інтересів як одному з найважливіших завдань цивілізованої гуманістичної влади та її правоохоронної системи, поки що в Україні, у тому числі її кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві, правозастосовчій та безпосередньо кримінологічній практиці, не приділяється належної уваги.

Рекомендована література

1. *Дубовик О. Л.* Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. — М., 1977.
2. *Игошев К. Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. — Горький, 1974.
3. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.
4. *Криминальная мотивация* / Под. ред. В. Н. Кудрявцева. — М., 1986.
5. *Закалюк А. П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — М., 1986.
6. *Зелинский А. Ф.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Харьков, 1986.
7. *Курс кримінології.* Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — К., 2001. — Кн. 1.
8. *Савченко А. В.* Мотив і мотивація злочину. — К., 2002.

9. **Антонян Ю. М.** Криминология. Избранные лекции. — М., 2004.
10. **Криминологія.** Загальна та Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003.
11. **Туляков В. О.** Віктимологія. Соціальні та криминологічні проблеми. — Одеса, 2000.
12. **Риаман Д. В.** Виктимологические факторы и профилактика преступлений. — Л., 1975.
13. **Франк Л. В.** Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. — Душанбе, 1977.

Глава 8

Теорія запобігання злочинності

§ 1. Сутність, поняття, види та об'єкти діяльності щодо запобігання злочинності

Запобігання злочинності у буквальному розумінні означає діяльність, що перешкоджає вчиненню злочинів. Це коротке визначення відображає основну мету запобіжної діяльності — перешкодити вчиненню злочинів, скоротити їхню кількість і тим самим зменшити розміри злочинності. Інколи вказується на некоректність застосування терміна «запобігання» щодо злочинності, яка вже існує та, очевидно, ще довго буде мати місце, а запобігти можна, мовляв, лише тому, чого ще немає¹. Це дещо схоластичний підхід до розуміння поняття «запобігання злочинності». По-перше, запобіжна діяльність щодо злочинності безпосередньо спрямовується не проти неї у тому вигляді (обсязі), в якому вона існує на теперішній час, а стосовно чинників, що її зумовлюють. Ця діяльність здійснюється, насамперед, з метою перервати дію останніх і тим самим перешкодити подальшому вчиненню злочинів, існуванню злочинності у сучасних параметрах та їхньому збільшенню. По-друге, злочинність дійсно є соціальним феноменом, що виявляється у кримінальній активності частини членів суспільства, на високому загальному рівні обумовлений певними об'єктивними соціальними явищами та передумовами, станом

¹ Курс кримінології. Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. / За заг. ред. О. М. Джужи. — Кн. 1. — С. 138; Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Противодействие преступлениям: теория, практика, проблемы. — Харьков, 2005. — С. 3, 8.

спільних відносин, дії яких неможливо запобігти безпосередніми упереджувальними заходами. Але у кількісному відношенні кримінальна активність, а це єдиний реальний вияв злочинності, може і повинна бути скоригованою. Цим досягається скорочення розмірів злочинності, що й становить нині мету її запобігання.

Перш ніж аналізувати діяльність із запобігання злочинності слід з'ясувати найбільш адекватне її термінологічне визначення. Це тим більш необхідно ще й тому, що в юридичній літературі, у тому числі у підручниках із кримінології, і на практиці для визначення зазначеної діяльності вживаються різні терміни: «профілактика», «припинення», «попередження», «запобігання», «відвернення» тощо. Очевидно, що всі зазначені терміни мають загальну змістовну діяльнісну основу, яка полягає у вчиненні дій для недопущення якогось явища, події, вчинку. Разом із тим, деякі з цих термінів мають різне функціональне та отримали на практиці окреме смислове навантаження. Так, термін «профілактика», а він виник у медицині, технічних науках, екології («профілактика захворювань», «профілактика аварій, техногенних, екологічних катастроф»), означає проведення упереджувальних заходів, які мають здебільшого не індивідуального предметного адресата (щодо захворювання окремої людини, чи конкретної аварії), а загальну спрямованість стосовно тих чи інших небажаних явищ (хвороби, аварійності тощо). У відповідному розумінні термін «профілактика» повинен вживатися і в кримінології як діяльність для недопущення формування, розвитку та реалізації причин і умов злочинності та злочинних проявів загалом. Термін «відвернення» найчастіше вживається у сполученні із «загрозою». «Відвернення загрози» передбачає, що загроза вже існує і вживаються заходи, щоб вона не реалізувалася у ту дію, загроза вчинення якої є реальною. Очевидно, і в кримінології, якщо формування криміногенної мотивації досягло такої індивідуальної визначеності, яка містить загрозу реалізуватися у мотиві конкретного злочину, намірі його вчинити, діяльність щодо зупинення небезпеки цієї загрози, недопущення її реалізації є сенс називати відверненням злочину. Коли ж реалізація наміру вже розпочалася та здійснюються підготовчі й первинні дії щодо досягнення злочинного результату, є підстави

стосовно дій щодо недопущення такого розгортання подій за тією ж логікою вживати термін «припинення злочину». Зазначені терміни відрізняються не лише етимологічно, а за змістом, що пов'язано із застосуванням їх для визначення запобіжної діяльності на різних її етапах, а головне — для виконання різних функцій, завдань, різних за спрямованістю та конкретним змістом заходів, через які реалізуються ці завдання, про що докладніше йтиметься нижче. Стверджувати, що розмежування цих понять є надуманим і не має теоретичного та практичного сенсу¹, значить не брати до уваги, ігнорувати зазначені відмінності.

Більш загальне упереджувальне значення, яке проявляється незалежно від стадії недопущення та перешкоджання вчиненню злочинів, а значить і злочинності в цілому, мають такі терміни, як «попередження» та «запобігання». За сутністю вони фактично є синонімами. Але в українській мові кожному з них надається певна смислова відмінність. «Русско-украинский словарь юридической терминологии», підготовлений Інститутом держави і права АН України та виданий видавництвом «Наукова думка» у 1985 р., містить пояснення, що російське «предупреждать» перекладається як «попереджувати», коли вживається у значенні «заранее извещать», «предупреждать о чем-то» — наприклад, «попереджувати про щось». У значенні «предотвращать что-либо» рекомендовано вживати «запобігати», зокрема «предупреждать преступление» перекладено як «запобігати злочину»². Шляхом вживання терміна «запобігання» стосовно злочинності і злочинних проявів пішла й законодавча практика. У Конституції України 1996 р. (ст. 34) та законах, прийнятих останніми роками Верховною Радою України, діяльність щодо недопущення злочинів іменується «запобігання». Але ряд авторів, викладачів вперто вживають в україномовних виданнях як узагальнюючий термін «попередження»³.

Раніше у радянських партійно-політичних актах, нині в деяких міжнародних документах, зокрема ООН, та публіцистичних, у то-

¹ Курс кримінології. Загальна частина / За заг. ред. О. М. Джузи. — С. 136–137.

² Русско-украинский словарь юридической терминологии. — К., 1985. — С. 269.

³ Курс кримінології. Загальна частина: Підруч.: У 2 кн. — Кн. 1. — С. 136; Кримінологія. Загальна і Особлива частини / За ред. І. М. Даньшина. — С. 94.

му числі вітчизняних, матеріалах, використовувалися терміни «боротьба», «війна» зі злочинністю, зміст яких у широкому значенні охоплював також суспільну діяльність щодо виявлення, усунення, ослаблення та нейтралізації чинників, що детермінують злочинність. Останнім часом, здебільшого у зв'язку з критичним ставленням до терміна «боротьба» стосовно злочинності (немає прямого протиборства, його сторін, переможених та переможців тощо), запропоновано, також у широкому розумінні, вживати термін «протидія», що охоплює й запобігання злочинності, яке нібито у широкому значенні тотожне протидії¹.

Через те, що мова йде про терміни, які мають відобразити (широко чи вузько) поняття запобігання злочинності, вимушений ще раз нагадати смислове значення та відмінність термінів «поняття» та «термін», пославшись на визначення відомого фахівця К. К. Платонова². Згідно з його визначенням, поняття відображує сутність предмета пізнання, а термін має однозначно відобразити це поняття так, щоб сприйняття терміна безсумнівно вело до відтворення того самого предмета.

Поняття «боротьба», «протидія» належать до класу узагальнених, які відтворюють загальну сутність, що полягає у чиненні супротиву. Вони не розкривають напрямів, спрямованості, функціональної ролі та змістової сутності різних форм супротиву, що мають значну сутнісну, а звідси й понятійну різницю, як, наприклад, запобігання злочинам та судові покарання за них згідно з кримінальним законом. Сутнісний зміст останніх має лише одну загальну спільність, що полягає у чиненні супротиву злочинам. Проте ця спільність є сутністю іншого, більш загального предмета, яким є протидія злочинності. Відповідно, й термін «протидія» однозначно відображує лише сутність, що полягає у супротиві, та не розкриває сутності запобігання, як і інших форм протидії злочинності. Послідовний прихильник застосування щодо загального впливу на злочинність узагальненого терміна «протидія» як такого, що у широкому контексті нібито охоплює й запобігання, Л. М. Давиденко в одній з останніх монографій цілком слушно

¹ Давиденко Л. М., Бандурка А. А. Зазнач. праця. — С. 86–87.

² Платонов К. К. О системе психологии. — М., 1972. — С. 16.

зазначає, що термін «протидія» в етимологічному смислі тлумачиться як дія, що чинить супротив (рос. — наперекор) іншій дії або явищу¹, а кримінологічний аспект протидії створює діяльність «з виявлення причин та умов злочинності, їх усунення, послаблення або нейтралізації»². Очевидно, такі дії щодо чинників злочинності, як їх виявлення, послаблення, нейтралізація тощо, навряд чи етимологічно адекватно відповідають сутності поняття «супротив». Отже, термін «протидія» може бути використаний для відтворення загального впливу на злочинність, але він лише однобічно («супротив») відображає останній та не містить однозначного відображення поняття запобігання злочинності, тобто не може вживатися як такий, що за сутністю тотожний поняттю «запобігання», навіть коли він вживається у широкому значенні.

Тепер коротке визначення запобігання злочинності можна поповнити соціальним функціональним змістом. Насамперед зазначимо, що запобігання злочинності у широкому функціональному значенні є різновидом суспільної діяльності для раціональної організації і регуляції суспільних відносин з метою недопущення вчинення злочинів. Історичне коріння такої суспільної діяльності заглиблюється до стародавніх часів. Із появою кримінально-правової заборони певних дій та злочинів і порушень цієї заборони поставали питання не лише про покарання за ці порушення, але й про недопущення їх. Окремі думки такого змісту знаходимо у стародавніх мислителів Платона, Аристотеля, інших. Ідея запобігання злочинності отримала чіткий вираз у просвітителів XVIII ст. Монтеск'є у знаменитому трактаті «Про дух законів» відзначав: «Вмілий законодавець не стільки турбується про покарання за ці порушення, скільки про запобігання злочинам. Він прагне не стільки карати, скільки поліпшувати нрави». Ці думки розвивали Беккарія, Вольтер, Радищев. Останній, зокрема, вказував, що серед засобів верховної влади, якими вона підтримує діяння громадян у межах закону, слід виділити три: ті, що забороняють, заохочують, запобігають.

Положення про можливості і роль запобігання злочинності у напрямках протидії їй було сприйнято марксистською соціологією

¹ Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Знач. праця. — С. 11.

² Там само. — С. 12.

та з відродженням у Радянському Союзі у 60-ті роки кримінології отримало теоретичне кримінологічне розроблення, а згодом і практичне втілення.

Запобігання злочинності як різновид суспільної діяльності належить до таких важливих напрямів останньої, як **соціальний контроль та соціальна профілактика**. При цьому остання розуміється як цілеспрямована діяльність щодо запобігання порушенням будь-яких суспільних норм, усунення причин, що породжують ці порушення¹. Залежно від виду норм, запобігання порушенням яких здійснює соціальна профілактика, у ній можна виділити санітарну, технічну (запобігання санітарним, технічним порушенням), моральну (запобігання аморальним вчинкам), правову (запобігання правопорушенням), а в правовій — запобігання адміністративним, цивільним, трудовим правопорушенням, злочинам.

На рівні ще більш високого узагальнення та абстракції суспільної організації у вигляді соціальної системи в цілому, що має певну досконалість, яку порушують злочинність і будь-яка інша деструктивність, запобігання цим порушенням, їх профілактика має розглядатися як частина збереження досконалості та стабільності цієї системи, а недосконалість запобіжної діяльності, зниження її ефективності «певною мірою примітивізує суспільство в цілому... через що система починає деградувати, і, якщо не вжити необхідних заходів, вона взагалі може соціально зруйнуватися»².

Запобігання злочинам як різновид соціально-профілактичної діяльності має свій специфічний предмет та свою конкретну мету. Предмет становить діяльність щодо перешкоджання дії детермінантів злочинності, передусім її причин та сприяючих умов, з метою обмеження, нейтралізації, а за можливістю — й усунення їх дії. Цим визначається функціональна спільність та змістовний зв'язок усіх елементів запобіжної діяльності: її сфер, предмета, цілей, суб'єктів, об'єктів та ін.

У літературі пропонувалося розрізнити статичний бік запобігання злочинності, який утворює система різноманітних заходів, спрямованих на усунення, послаблення або нейтралізацію дії

¹ *Игошев К. Е., Шмаров И. В.* Социальные аспекты предупреждения преступности. — М., 1980. — С. 20–31.

² *Мельник П., Ківенко Н., Лановенко І.* Зазнач. праця. — С. 10.

криміногенних чинників, та динамічний бік, що розглядає цей феномен як вид соціальної діяльності, спрямований фактично у тому самому напрямі¹. На наш погляд, це — штучне розмежування, оскільки будь-які заходи мають сенс лише тоді, коли перетворюються на реальність, що дає можливість їх оцінювати, розрізняти, визначати результативність тощо, тобто лише через їх застосування у реальній діяльності. Інша річ, що в процесі цього застосовуються заходи, опрацьовані та системно визначені на стадії, що передують безпосередньо запобіжній діяльності.

Особливе значення для визначення предмета і об'єктів запобігання злочинності має їхній зв'язок («принцип відповідності») з детермінантами останньої. Отже, до запобігання злочинності може належати лише така діяльність; що здійснюється стосовно обмеження дії причин і умов, а також інших детермінантів цього прояву людської антисуспільної активності.

Запобігання злочинності — це різновид суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх через обмеження, нейтралізацію, а за можливістю — усунення їхньої дії.

Визначення поняття «запобігання злочинності» є першим кроком у створенні теорії цієї спеціальної соціально-профілактичної діяльності. У літературі піднімалося питання про співвідношення цієї теорії з теорією кримінології взагалі, пропонувалося розв'язати його через визначення співвідношення предметів цієї діяльності і кримінологічної науки та висловлювалася думка, що запобігання злочинності як окрема наукова дисципліна спирається на теоретичні положення кримінології, широко ними користується, але не зводиться тільки до них, бо має більш прикладний характер². З приводу наведених міркувань потрібно зауважити наступне.

По-перше, очевидно, ні в кого з фахівців у галузі науки кримінології не викликає сумніву приналежність до її предмета діяльності щодо запобігання злочинності. Вона є не лише складовою предмета кримінології, а разом із злочинністю та її причинно-

¹ Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Знач. праця. — С. 95–97.

² Курс кримінології. Загальна частина / За заг. ред. О. М. Джузи. — С. 138.

обумовлюючим комплексом становить його центральну частину, визначає генеральне завдання цієї науки щодо забезпечення вирішення проблем, які охоплюються її предметом. Інша річ, що кожний елемент наукового знання, представлений у теорії кримінології як її предмет, має свій безпосередній предмет у вигляді відповідних соціальних відносин, у тому числі соціальної практики, наукове вирішення проблем яких, їхнє теоретичне обґрунтування становить його предметне завдання. Теоретичні засади такого предмета, наразі теорія запобігання злочинності, не «спираються на теоретичні положення кримінології», а є складовою її теорії, органічно пов'язаною з іншими складовими цієї науки, зокрема з теоріями злочинності, її детермінації, особи злочинця, має спільну теоретичну концепцію щодо їх розуміння та розв'язання.

По-друге, той факт, що теорія запобігання злочинності у певній частині, зокрема у теоретичному обґрунтуванні запобіжних заходів, тактики і методики їхнього застосування тощо, ніби виходить за межі теорії кримінології та користується здобутками інших наук, приміром педагогіки, психології, соціології тощо, не є аргументом для «відокремлення» теорії цієї запобіжної діяльності від теорії кримінологічної науки. Кримінологія як синтетична наука не лише взаємодіє з іншими науками, користується їхніми здобутками, але й у вирішенні деяких проблем певною мірою інтегрується з ними, насамперед з філософією, психологією, соціологією тощо, не втрачаючи при цьому свого окремого предмета.

По-третє, більш «прикладний характер» тієї частини кримінології, що розглядає запобіжну діяльність, також не може слугувати обґрунтуванням думки щодо виведення теорії цієї діяльності за межі теорії кримінології. Наведення, так би мовити, «прикладного» аргументу стосовно зазначеної думки свідчить про усталене, але застаріле уявлення про кримінологію як про суто теоретичну науку. Маючи, як і будь-яка наука, конструктивно-прикладну функцію, вона все більше розвивається у напрямі реалізації цієї функції, у тому числі й щодо теоретичного обґрунтування та науково-методичного забезпечення практичної діяльності стосовно запобігання злочинності. Розвивається й безпосередньо кримінологічна практика, яка повинна набути значно ширшого застосування й у запобіжному спрямуванні. Таким чином, «прикладний

характер» стає потрібним не лише запобіганню злочинності, а й іншим складовим предмета кримінології. Розроблення теорії цієї діяльності у межах загальної теорії кримінології має знову набути актуальності, що була властива періоду 70–80 років ХХ ст.

Теорія запобігання злочинності визначає рівні, масштаби, різновиди цієї діяльності, у тому числі залежно від її цільового призначення, а також об'єкти, суб'єктів та засоби здійснення, теоретичні засади науково-методичного та організаційно-інформаційного забезпечення. Деякі з названих характеристик є одночасно підставами видової диференціації запобіжної діяльності та охоплюваних її різновидами запобіжних заходів.

Згідно з рівнями функціонування злочинності та її проявів, передусім їхніх причин і умов виокремлюють такі три рівні діяльності щодо запобігання злочинності:

— **загальносуспільний** — здійснюється стосовно причин і умов злочинності загальносуспільного рівня;

— **груповий** — здійснюється стосовно причин і умов злочинних проявів певної соціальної групи, що виділена за соціальною чи соціально-демографічною ознакою (злочинність робітників, службовців, жінок, неповнолітніх та ін.) або належністю до спільного середовища (за місцем проживання, праці, навчання, дозвілля тощо);

— **індивідуальний** — спрямовується щодо причин і умов конкретного злочинного прояву.

Через взаємозв'язок причин і умов злочинності різних рівнів попереджуюча дія стосовно них на одному рівні, зокрема вищому, чинить свій вплив на причини та умови нижчих рівнів і навпаки.

Залежно від спрямування обумовлюючого впливу детермінантів на злочинність взагалі або на її окремі види (різновиди), запобіжна діяльність також поділяється та здійснюється стосовно детермінантів злочинності в цілому або щодо чинників, які обумовлюють її окремі види (різновиди).

Поряд із рівневою та видовою диференціацією запобіжну діяльність поділяють за масштабом (межами поширеності) здійснення на:

— **загальнодержавну** — в межах усієї країни;

— **регіональну або галузеву** — в межах регіону, міста, району, мікрорайону, галузі суспільних відносин;

— **об'єктову** — на конкретному об'єкті (підприємство, навчальний заклад);

— **індивідуальну** — стосовно конкретної особи та її мікро-соціальних умов.

Запобіжний вплив на **причини** та умови злочинності та злочинних проявів здійснюють, як відомо, не лише заходи, що мають запобіжне цільове спрямування саме стосовно запобігання злочинності, а й ті, що мають інші цілі, але посередньо чинять вплив на детермінанти, пов'язані зі злочинністю кореляційним або іншим зв'язком. Наприклад, заходи щодо удосконалення системи освіти. Рівень освіти не має причинного зв'язку із злочинністю, злочини вчиняють не через певний рівень освіти. Але між ними (злочинністю і рівнем освіти) є кореляційний зв'язок. Тому підвищення рівня та поліпшення якості освіти посередньо сприяє запобіганню злочинності, тобто має посередній запобіжний ефект. За цільовим призначенням запобіжні заходи в теорії поділяють на:

1) **цільові або спеціальні (спеціально-кримінологічні)**, що мають спеціальну мету запобігання злочинності;

2) **загальносоціальні**, здійснення яких спрямовується на вирішення інших соціальних проблем, але побічно має ефект і щодо запобігання злочинності. Щоб не змішувати назву останнього виду запобігання злочинності із загальносуспільним, який виділяється за рівнем здійснення, автор Курсу пропонує іменувати загальнозапобіжні соціальні заходи «іншими профілактично значущими». Тобто розрізняти запобігання злочинності за його цільовим призначенням як спеціально-кримінологічне та інше профілактично значуще, що здійснюється без адресування щодо причин і умов злочинності та конкретних злочинів.

Іноді межі здійснення загальносоціальних заходів запобігання злочинності помилково розширюють та ототожнюють їх з «ефективним функціонуванням усіх (?) позитивних інститутів соціальної правової держави» і в такому розумінні стверджують, що «загальносоціальне запобігання не є предметом кримінологічної науки», хоча відразу всупереч наведеному заявляють, що «не

враховувати (яким чином, якщо не запобіжним? — Авт.) ці заходи при організації протидії злочинності не можна, тому що вони створюють умови для усунення чи послаблення кримінологічних факторів, які детермінують злочинність»¹. Ключ до розв'язання цієї суперечливої, а частково й помилкової позиції, вбачається у розумінні того, що заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю, хоч і не спричинюючий чи обумовлюючий, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний зв'язок або зв'язок станів. У такому разі запобіжний вплив на них, хоч і не цілеспрямований, належить до загальносоціального. Зрозуміло, що далеко не всі «позитивні інститути соціальної правової держави» та їхнє «ефективне функціонування» пов'язані зі злочинністю таким детермінуючим зв'язком, тому й протидія їм не належить до загальносоціального запобігання їй.

Запобігання злочинності здійснюється різними засобами: правовими і неправовими, процесуальними, організаційно-управлінськими тощо. За ознакою характеру застосовуваних засобів розрізняють кримінально-правове запобігання (впливом кримінального закону, покарання у вигляді виконання ним загальної та спеціальної превенції). Вказується на кримінально-виправне (пенітенціарне) запобігання, яке здійснюється стосовно засудженого спеціально-запобіжними виправно-трудовами засобами. Запобіганням злочинів сприяють багато кримінально-процесуальних засобів та процедур, які зупиняють вчинення злочинів через їх розкриття або чинять виховний вплив на підслідних, обвинувачених, підсудних у процесі досудового слідства і судового розгляду справи. Всі названі засоби запобігання об'єднує те, що вони застосовуються та чинять вплив: 1) лише після вчинення злочину для запобігання рецидиву; 2) засобами, що мають інше спеціальне призначення і лише «попутно» відіграють запобіжну роль; 3) у сфері, що регулюється нормами права; 4) у межах, які визначаються нормами права.

На відміну від названих різновидів, багато заходів запобігання злочинності чинять вплив: 1) не тільки після вчинення злочину,

¹ Давыденко Л. М., Бандурка А. А. Знач. праця. — С. 13.

але частіше до нього; 2) у сфері, яка лише частково регулюється правом; 3) засобами, що мають виключно цільове запобіжне призначення; 4) інколи паралельно з засобами згаданих вище різновидів, але частіше після них. Такі заходи становлять окремий різновид діяльності щодо запобігання злочинності — суто кримінологічний, їх так і називають — **спеціально-кримінологічні**.

Дослідження спеціально-кримінологічного запобігання, здійснюваного в індивідуальному масштабі, тобто стосовно конкретної особи, показали суттєві змістовні відмінності окремих напрямів цієї діяльності. Залежно від властивих для них форм, методів і засобів запобігання, які в свою чергу залежать від стану сформованості і ступеня реалізації тих елементів системи детермінації злочинного прояву, що відіграють роль його причини та сприятливих умов, вказану індивідуально-запобіжну діяльність можна розділити на 3 етапи: 1) до формування мотиву злочинного прояву та наміру його вчинити; 2) після його сформованості, але до початку реалізації; 3) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних злочинних дій. *З урахуванням зазначених якісних відмінностей, на кожному з етапів вжиття заходів запобігання вчиненню злочину, з метою відрізнити змістовну відмінність останніх, вживаються різні терміни щодо йменування відповідної запобіжної діяльності: 1) профілактика, 2) відвернення, 3) припинення злочинних проявів.*

На початку глави вже зверталася увага на пов'язаність названих термінів з різним предметом і змістом запобіжної діяльності, яку вони відображають. Зараз детальніше розглянемо ці змістовні відмінності на зазначених етапах запобіжної діяльності, оскільки вони виразно проявляються саме при її практичному здійсненні, що не завжди є очевидним на теоретичному рівні, а тому вживання різної термінології для визначення діяльності на цих етапах здається надуманим. По-перше, *запобіжна діяльність на зазначених різних етапах спрямовується фактично на різні об'єкти*. На першому етапі, якому відповідає термін «профілактика», об'єктом запобіжного впливу є сформована суспільно неприйнятна спрямованість особистості, яка відображається ззовні в антисуспільних проявах, правопорушеннях, але формування криміногенної орієнтації тільки розпочалося і не визначилося у кримінальній

мотивації, тим більше — у мотиві вчинення конкретного злочину. Інакше кажучи, ще відсутній намір його вчинити, а мають місце антисуспільні, аморальні вчинки, що свідчать лише про початкові (незлочинні) форми суспільної небезпечності. На другому етапі вже наявні кримінальна мотивація та в основному сформований мотив злочину і намір його вчинити, які й стають об'єктами запобіжного впливу. Конкретна мета запобігання на цьому етапі — відвернення можливості реалізації злочинного наміру, тому й позначається запобіжна діяльність на цьому етапі терміном «відвернення». На третьому етапі вже розпочаті злочинні вчинки і наявні умови доведення наміру до злочинного результату. Тепер вже стосовно цих об'єктів спрямовується запобіжний вплив. Завдання і мета запобігання на цій стадії — припинити розвиток злочинної діяльності, перешкодити їй досягти спланованого результату, тому й позначається вона терміном «припинення».

Крім суттєвих відмінностей щодо об'єкта впливу, зазначені напрями запобігання злочину, визначені різними термінами, значно відрізняються й сферою здійснення, що є другою підставою їхнього розрізнення. На першому етапі (профілактики) сфера її здійснення незрівнянно ширша, ніж на наступних, охоплює джерела процесів, що детермінують формування антисуспільної спрямованості та суспільної небезпечності особистості, а також інших «віддалених» детермінантів (корелянтів та залежностей) формування цієї особистості. Запобігання на цій стадії відрізняється завчасним виявленням та профілактичним впливом на процеси та явища, які потенційно можуть відігравати роль причин і умов вчинення конкретного злочину, здійснюється значно раніше, ніж проходить процес формування його мотиву. *Запобіжний вплив на першому етапі має чіткий рубіж, який відділяє його від другого етапу. Ним є сформований мотив і намір вчинити злочин.* Після їхнього формування профілактику в буквальному її розумінні проводити пізно. Потрібні відвернення та припинення їхньої реалізації.

Третьою підставою розділення та окремого найменування етапів індивідуального кримінологічного запобігання є *значні відмінності у сутності запобіжних заходів, що переважають на кожному з етапів.* На першому (профілактичному) — це власне

кримінологічні засоби з переважанням виховних, соціально-психологічних, педагогічних, індивідуально-побутових, медичних тощо. На другому (відвернення наміру вчинити злочин) — це переважно оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними. На третьому (припинення розпочатого злочину) переважають криміналістичні та процесуальні засоби. З урахуванням цього на практиці, зокрема у практичній діяльності органів внутрішніх справ, давно вже розрізняють та окремо обліковують відповідні показники щодо профілактики (профілактичний облік), відвернення та припинення злочинів.

Четверта підстава диференціації етапів індивідуального запобігання та термінів, які їх відображають, *пов'язана з різними результатами запобіжного впливу, що чиниться на цих етапах*. Йдеться про результати впливу безпосередньо стосовно причин, які обумовлюють злочин. На першому етапі результати профілактики визначаються щонайменше усуненням або недопущенням формування кримінальної мотивації і мотиву злочину та загалом індивідуально-психологічного комплексу, а максимально — виправленням несприятливої морально-психологічної деформації особистості. Результатом запобіжної дії на другому етапі є відвернення на певний час реалізації злочинного наміру, проте це не свідчить про усунення його повною мірою і остаточно, а тим більше — безпосередньої причини злочинного прояву. Вона може «спрацювати» за інших умов, в іншій ситуації. Під час припинення вчинення злочину усунення його причини зовсім не планується і не ставиться за мету; на це вже пізно сподіватися, тому що причина реалізується у свій наслідок — вчинення злочину, який потрібно припинити, у чому й полягає результат запобігання.

Наведене, на наш погляд, переконливо свідчить про *принципову змістову відмінність зазначених трьох етапів індивідуального кримінологічного запобігання, що дає більш ніж достатні підстави для їхнього окремого термінологічного найменування*. Той, хто заперечує наявність цих підстав, мабуть, не розібрався в них або не хоче їх бачити і зводить все лише до термінологічних маніпуляцій.

Існує ще одна диференціація засобів кримінологічного запобігання, зокрема його профілактичного етапу. Ця дифенціація

пов'язана з цільовою спрямованістю профілактичних засобів. Якщо вони спрямовуються на профілактику формування безпосередньої причини злочинного прояву, тобто на зниження суспільної небезпечності особистості, гальмування процесів криміногенної мотивації, взагалі, на переведення особистості з передкримінального до некримінального її типу, — таку профілактику нерідко йменують **безпосередньою**. Якщо профілактичні заходи віддалені від впливу на безпосередню причину злочинного прояву, торкаються, скажімо, джерел формування антисуспільної спрямованості, її проявів, наприклад у сім'ї, школі, мікросередовищі, їх часто називають **ранніми**. Проте наведений поділ досить умовний і може мати сенс лише стосовно особистості та поведінки тієї самої особи.

Видова диференціація діяльності щодо запобігання злочинності та злочинних проявів здебільшого є відображенням сутності та особливостей об'єктів цієї діяльності. Об'єктом діяльності за загальним визначенням може бути явище, процес, особа, прояви їхньої активності, щодо яких спрямовується вказана діяльність. Об'єкти діяльності разом з її метою становлять предмет діяльності.

У запропонованому понятті запобігання злочинності її об'єктами визначені детермінанти злочинності та її проявів, передусім причини й умови останніх. Вже зазначалося, що особливе значення для визначення об'єктів діяльності стосовно запобігання злочинності згідно з кримінологічним принципом «відповідності» має предметне уявлення про детермінанти злочинності. Запобігання повинно адресно поширюватися саме на них, через що і досягається його запобіжна мета. Причому — першочергово і пріоритетно — на ті з них, які становлять безпосередньо обумовлюючий комплекс злочинного прояву.

Цим обґрунтовується важливий методологічний висновок: *наскільки обґрунтованим і предметним є уявлення про детермінанти злочинності та злочинних проявів, їхнє детермінуюче значення, передусім спричинююче та обумовлююче як причин і сприяючих їм умов, настільки адресно точно та з урахуванням предметної значущості можна визначити об'єкти запобіжної дії на ці детермінанти та розподілити ці об'єкти залежно від міри їх значущості і відповідної черговості здійснення такої дії.*

Згідно з цією методологічною настановою, потрібно методично та у практичній діяльності в якості об'єктів, що потребують першочергової запобіжної дії, насамперед виділити детермінуючий комплекс першої безпосередньої ланки детермінації. У ньому перше місце для запобіжного впливу має бути відведено особистості особи, зокрема антисуспільним елементам її свідомості, передусім тим, які досягли суспільної небезпечності, стали підґрунтям вчинків, що свідчать про криміногенну орієнтацію та формування кримінальної мотивації. Такими є антигромадські, аморальні вчинки підвищеної небезпечності, подібний їм спосіб життя, поведінки, що містить реальну небезпеку криміногенності. Об'єктами першочергової запобіжної діяльності (контролю, корекції, зміни змісту, впливу тощо) повинні стати також індивідуальні умови буття, виховання, що безпосередньо сприяють формуванню та реалізації криміногенного мотиву, такі самі за змістом об'єкти мікросередовища та конкретної життєвої ситуації.

До об'єктів першочергової запобіжної дії мають бути віднесені також індивідуальні біопсихологічні та психічні особливості особи з суспільно небезпечною поведінкою, стосовно яких пріоритетно потрібні відповідні корегуючі, медико-профілактичні заходи, спеціальні психологічні тренінги тощо.

Наступними за потребою запобіжної дії мають бути визначені як її об'єкти елементи детермінуючого комплексу другої черги (порядку). Серед них більше уваги щодо здійснення запобіжної діяльності має бути приділено тим, які виконують роль причин другого порядку. Такий самий підхід необхідно використовувати під час визначення об'єктів запобіжної дії третього та наступних порядків.

Визначення об'єктів запобіжної діяльності не може бути схематичним, а потребує конкретного аналізу та виявлення тих об'єктів, які більш виразно проявилися під час аналізу причин і умов вчинення певної категорії злочинів. Важливо не ставитися до виявлених об'єктів однаково. Часто нам стають відомими ці об'єкти, але невідомо, які з них та яку саме роль відіграють для певного типу особистості, за різних умов, у різний час та за різної життєвої ситуації. Під час аналізу причин і умов вчинення злочинів слід предметно і послідовно визначити, які з них належать до першого,

другого та наступних порядків. Відповідно до цього визначати об'єкти запобіжного впливу першої, другої, наступної черги.

Все наведене вище про визначення об'єктів запобіжної діяльності здебільшого стосується її профілактичного етапу. Дещо інший підхід має бути застосований під час визначення об'єктів відвернення можливості вчинення злочину або його припинення. Для обох цих етапів запобігання першим і найголовнішим об'єктом впливу є особа, яка замислила вчинити злочин або вже розпочала його вчинення. Саме вплив на цю особу може відвернути або припинити злочин. Цей вплив може бути безпосереднім або опосередкованим, у тому числі із застосуванням оперативних можливостей, через ближче оточення, членів сім'ї. Ефективною на цих етапах запобігання може бути зміна конкретної ситуації, передусім тієї умови, обставини, яка визначає можливість вчинення злочину. У такому разі відповідні засоби, зняття, умови охорони, проникнення у приміщення, а також особи, причетні до виконання функцій охорони, забезпечення безпеки тощо, стають першочерговими об'єктами запобіжного впливу. Зрозуміло, що термін «запобіжний вплив» тут використовується у широкому розумінні, охоплюючи й інші методи і заходи запобігання, про які йтиметься далі.

§ 2. Конституційні та інші правові засади запобігання злочинності в Україні

Питання правового регулювання діяльності щодо запобігання злочинності є дуже важливим з огляду на деякі конкретні обставини. Передусім, вжиття запобіжних заходів нерідко поєднане із застосуванням певних обмежень до особи, наприклад тієї, яка підлягає адміністративному нагляду, зберігає вдома вогнепальну зброю та ін. Інколи за необхідності та наявності підстав до особи має застосовуватися примус, застереження. Заходи запобігання не можуть пригнічувати людину, принижувати її честь та гідність. З іншого боку, має бути регламентований обов'язок здійснення запобіжної діяльності. Все наведене свідчить про необхідність її правової регламентації. Це стало особливо важливим після закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина, які є невід'ємними і не можуть порушуватися або нехтуватися.

Основні напрями та засоби правового регулювання запобіжної діяльності щодо злочинності такі:

а) позитивне регулювання суспільних відносин, які право взяло під свою охорону, виховна функція права;

б) встановлення у праві заборон, які стосуються деяких видів діяльності, що можуть сприяти злочинним проявам;

в) конституційні засади запобігання злочинності;

г) законодавчі акти, що передбачають обов'язки запобіжної діяльності, визначають обмеження, застереження запобіжного характеру;

г) інші нормативно-правові акти, що регулюють організацію, порядок, форми і засоби діяльності щодо запобігання злочинності.

Позитивна роль права здійснюється через регулювання суспільних відносин, процесів, правил суспільного співжиття. Нормами конституційного та інших галузей права стимулюється суспільно корисна та суспільно прийнятна поведінка, закріплюються суспільні відносини, які за своєю сутністю несумісні зі злочинністю, виключають правові можливості формування та реалізації причин і умов злочинних проявів. Тим самим право створює засади зміцнення та реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства та його інститутів.

Роль права у забезпеченні запобігання злочинності не обмежується позитивним регулюванням. Запобіжне значення мають правові заборони, які визначаються правом стосовно відносин і поведінки, що розходяться із суспільними інтересами та інтересами забезпечення прав і свобод громадян, через що за їх вчинення встановлюється юридична відповідальність. Запобіжне значення мають також виховна та освітня функції права, завдяки яким поширюються правові знання, робиться вплив на свідомість людей, підвищується їхня правова культура та повага до закону. Важливе значення у забезпеченні запобігання злочинності мала б також службова роль права у разі нормативного визначення підстав, умов, порядку, суб'єктів, їх прав, правових засобів та обов'язків здійснення запобіжної діяльності, зокрема спеціально-кримінологічного напрямку.

Правове забезпечення запобігання злочинності в Україні ще не має системного характеру, складається з низки норм галузевого за-

конодавства, інколи не узгодженого між собою, та відомчих правових актів. Важливі положення щодо ролі і значення запобіжної діяльності, її змісту, відповідності принципам справедливості, гуманності, законності, що містяться у багатьох міжнародних правових актах, до яких приєдналася Україна, фактично не стали змістом її національного законодавства, в основному невідомі суб'єктам запобіжної діяльності, нерідко їх не дотримуються. Це стосується низки положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Кодексу поведінки службових осіб по підтриманню правопорядку, Керівних принципів у галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя тощо.

Основою правової системи з усіх питань правового регулювання є Конституція. У Конституції України, на жаль, немає норм, які б прямо визначали обов'язки держави та її органів щодо запобігання злочинності. Проте міститься ряд статей, аналіз яких дає змогу визначити ставлення Конституції до цієї державної і, загалом, суспільної діяльності, конституційні основи її здійснення.

Перш за все, у ст. 1 Конституції Україна проголошується правовою державою. До основних характеристик правової держави належить забезпечення сталого правопорядку, яке досягається значною мірою завдяки підвищенню правової культури, цілеспрямованій діяльності щодо запобігання правопорушенням. Запобігання злочинності, таким чином, — невід'ємна функція правової держави, а упорядкування правовими нормами виконання цієї функції — важлива умова формування правової держави. Низка статей Конституції визначає обов'язки держави, здійснення яких може бути повним і комплексним лише у разі проведення діяльності щодо запобігання злочинності. Це стосується обов'язків держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3), захисту прав усіх суб'єктів права власності (статті 13, 41), особливої охорони землі як основного національного багатства та гарантуванню права власності на землю (ст. 14), захисту життя людини (ст. 27), її свободи та особистої недоторканності (ст. 29), недоторканності житла (ст. 30), таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), забезпечення права на безпечне для жит-

тя і здоров'я (довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50).

Слід відзначити, що передбачені у Розділі II Конституції України права і свободи людини і громадянина, у тому числі вільність і рівність усіх людей у своїй гідності та правах (ст. 21), право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), на недоторканність житла (ст. 30), на невтручання в її особисте життя, недопущення без згоди особи збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про неї (ст. 32), стали трактуватися деякими службовими особами, окремими народними депутатами, а також державними наглядовими органами як такі, що виключають можливість вести діяльність стосовно індивідуального запобігання правопорушенням, у тому числі злочинам, унеможливають законодавче визначення обов'язку її проведення. Це питання потребує більш детального аналізу.

По-перше, слід звернути увагу на те, що у низці статей Розділу II Конституції України передбачено виключення та застереження щодо здійснення зазначених у них прав. Ці виключення обумовлюються необхідністю запобігання злочинів, його перепинення (у редакції ст. 29. — Авт.), врятування життя людей чи майна (ст. 30) або в інших виняткових випадках, передбачених Конституцією чи законом. Таким чином, інтереси запобігання або припинення злочину та деякі інші суспільні інтереси, передбачені Конституцією або законом, визначені Конституцією України як підстава для незастосування, можливо тимчасового, у повному обсязі гарантованих Конституцією прав і свобод людини і громадянина. Інтереси запобігання злочину визначені як достатня підстава для зазначеного виключення із загального конституційного гарантування вказаних прав і свобод.

По-друге, ст. 23 Конституції України визначає *принциповий критерій можливого обмеження права людини на вільний розвиток*. Останній, як слід розуміти, включає право на свободу, особисту, житлову, інформаційну недоторканність, невтручання в особисте і сімейне життя. *Таким критерієм, згідно зі ст. 23, є дотримання прав і свобод інших людей*. Тобто право на вільний розвиток особистості гарантується, якщо при цьому «не порушуються права і сво-

боди інших людей». Виникають насамперед питання щодо кола, обсягу прав і свобод інших людей, які не можуть бути порушені. Очевидно, згідно з принципом рівності прав усіх людей (ст. 21) обсяг прав і свобод інших людей, які не можуть бути порушені для гарантування вільного розвитку особистості певної людини, є той самий, який визначений у Розділі II Конституції України. Тобто у разі порушення особою конституційних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі на вільний розвиток їхньої особистості, на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, невтручання в особисте сімейне життя, на право власності, включаючи право власності на землю тощо, вільний розвиток особистості особи порушника може бути обмежений. При цьому слід зазначити, що всі гарантовані Конституцією України права і свободи людини і громадянина взяті під охорону Кримінальним кодексом України, про що прямо зазначено у ст. 1 Кодексу. Таким чином, порушення цих прав є одночасно злочином, передбаченим Кримінальним кодексом України, включаючи підготовку до злочину, і законною підставою обмеження вільного розвитку людини в контексті ст. 23 Конституції України.

По-третє, принципово важливим для визначення підстав можливого обмеження права людини на вільний розвиток у контексті ст. 23 Конституції України є з'ясування характеру передбаченого у ній порушення прав і свобод інших людей, яке може розглядатися як така підстава. Вище вже висловлено міркування щодо кола прав і свобод інших людей, які не можуть порушуватися під загрозою застосування обмеження права на вільний розвиток особистості порушника. Тепер потрібно визначитися щодо форми такого порушення, за наявності якої для порушника настають небажані наслідки у вигляді обмеження його права на вільний розвиток особистості. Як зазначено у Кримінальному кодексі України (ст. 1) для здійснення свого завдання, у тому числі щодо охорони прав і свобод людини і громадянина, Кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами. Так само ставиться до визначення форми адміністративно-караних правопорушень, у тому числі порушень прав і свобод людини і громадянина, Кодекс України про адміністративні правопорушення, який передбачає відповідальність також за конкретні діяння.

Таким чином, підставою обмеження права людини на вільний розвиток своєї особистості у контексті ст. 23 Конституції України мають бути визнані діяльнісні порушення прав і свобод інших людей. Інакше кажучи, про наявність їхнього порушення можуть свідчити тільки діяльнісні прояви особи у вигляді конкретних вчинків, діяльності, а у разі кваліфікації порушення як злочину — також і бездіяльність як форма діяння, яким порушуються права і свободи інших людей.

До речі, Кодекс України про адміністративні правопорушення як одне зі своїх завдань окремою нормою (ст. 6) передбачає запобігання адміністративним правопорушенням, а також суб'єктів і їх функції щодо його здійснення та застосування адміністративних стягнень з метою запобігання вчиненню нових правопорушень.

Відомо, що виникненню і формуванню криміногенної орієнтації та кримінальної мотивації і мотиву вчинення конкретного злочину нерідко передують (або супроводжують) вчинення анти-суспільних діянь, які Кодексом про адміністративні правопорушення кваліфіковані як адміністративні правопорушення. Через це запобігання адміністративному правопорушенню опосередковано виконує також функцію запобігання злочину, який може бути вчинений після адміністративного правопорушення. Хоча Кримінальний кодекс 2001 р. відмовився від адміністративної преюдиції і містить склади злочинів, які мають лише самостійні ознаки і не є повторенням адміністративного правопорушення, у реальному житті вчинення останнього нерідко є свідченням зростання суспільної небезпечності особи і її діяння, що з певною мірою ймовірності може «перерости» у злочинний прояв.

Наведені міркування щодо ст. 23 Конституції України як правової підстави здійснення діяльності щодо індивідуального запобігання злочинам дають змогу зробити такі висновки:

1. Конституція України (ст. 23) передбачає можливість обмеження права на вільний розвиток особистості.
2. Підставою цього обмеження може бути лише порушення прав і свобод інших людей.
3. Порушення прав і свобод інших людей повинно бути діяльним, тобто мати форму вчинку, діяльності, які оцінюються як протиправна поведінка.

4. Серед форм обмеження права на вільний розвиток особи поряд із заходами відповідальності (кримінальної або адміністративної) немає підстав виключати і засоби запобігання цим діяльнісним порушенням, у тому числі у формі індивідуального кримінологічного запобігання.

5. Правовою підставою діяльності щодо індивідуального запобігання злочину може бути лише правопорушення (дія або бездіяльність) тієї особи, стосовно якої визнається доцільним і потрібним здійснення такої індивідуально-запобіжної діяльності. За такого предметно-діяльнісного правового визначення підстав запобігання злочинам, включаючи його індивідуальне спрямування, воно не суперечить Конституції України, а має принципову конституційну підставність.

6. Діяльність щодо запобігання злочинності має здійснюватися з дотриманням визначених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина.

Наступною після Конституції України ланкою у системі правового регулювання діяльності щодо запобігання злочинності є конституційні закони та кодифіковані законодавчі акти. Запобіжну функцію перших слід предметно розглядати одночасно з їх прийняттям. На жаль, деякі з них ще не прийняті. Коротко розглянемо правозабезпечуючу функцію кодифікованих актів щодо запобігання злочинам.

Передусім відзначимо роль Кримінального кодексу України та взагалі кримінального права у регулюванні запобігання злочинності. У ньому окреслено коло діянь, вчинення яких заборонено під загрозою кримінальної відповідальності, що має загальнопревентивне значення. Нормами кримінального закону про систему покарань, порядок та умови їх призначення, звільнення від покарання тощо встановлюється певний правовий режим для засуджених, а також звільнених від кримінальної відповідальності та покарання, що має значення для запобігання з їхнього боку рецидиву. Безпосереднє запобіжне значення мають визначені для цих осіб правообмеження, спеціальні правила та обов'язки, нагляд та контроль за ними правоохоронних органів та громадськості. Юридичне обґрунтування для застосування заходів індивідуального запобігання рецидиву злочинів створює кримінально-правовий

інститут судимості. Низка норм кримінального законодавства передбачає конкретні правові засоби впливу на криміногенні обставини. Це, зокрема, заохочувальні норми, добровільна відмова від вчинення злочину, норми, що стимулюють поведінку, яка створює перешкоди вчиненню злочинів (про необхідну оборону, затримання злочинця), передбачають застосування примусових заходів медичного характеру до алкоголіків та наркоманів, норми, спрямовані на усунення наслідків вчинених злочинів (відшкодування шкоди) тощо. Системний аналіз кримінально-правових засобів запобігання злочинності, їхню класифікацію та визначення механізмів запобіжного впливу порівняно нещодавно здійснив під керівництвом професора В. О. Тулякова молодий одеський вчений М. Г. Сорочинський¹.

Норми Кримінально-виконавчого кодексу України, прийнятого у 2003 р., визначають правові засади запобігання рецидиву засобами виконання покарання. Це норми, що регламентують запобіжно-виховний процес в установах виконання покарання, підстави і порядок звільнення з цих установ, трудове та побутове влаштування звільнених, цілі, підстави та порядок нагляду за умовно-достроково звільненими, адміністративний нагляд за особами деяких категорій, які звільнені з установ виконання покарання та ін.

Нині на часі завершення розгляду у Верховній Раді України нового Кримінально-процесуального кодексу України. Слід звернути увагу на запобіжне значення низки узгоджених парламентами його норм. Насамперед кримінально-процесуальне законодавство ставить завдання запобігання злочинності перед усім кримінальним процесом та судочинством. Встановлена низка конкретних процесуальних заходів запобіжного характеру, у тому числі обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора виявляти причини й умови вчинення злочинів. Виявлення останніх включено до кола питань, які підлягають доказуванню, наявність таких доказів повинен перевіряти прокурор при затвердженні обвинувального висновку. Зазначені учасники процесу та суд мають

¹ Сорочинський М. Г. Попередження злочинності засобами кримінального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Одеса, 2004. — С. 6–10.

реагувати процесуальними документами (поданням, окремою ухвалою, постановою) на виявлені причини й умови вчинення злочину та ставити у цих документах вимогу перед керівниками відповідних підприємств, установ, організацій про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов. Кримінально-процесуальне законодавство містить норми, які у сукупності з нормами матеріального права регламентують підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності та покарання через зміну обстановки, каяття у вчиненні злочину, у зв'язку з примиренням із потерпілим, застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховання та ін. Усі зазначені та інші норми кримінально-процесуального закону та практика їхнього застосування мають запобіжне значення.

Про роль у правовому регулюванні запобігання злочинності Кодексу про адміністративні правопорушення вже зазначалося.

Багатогранність та різноманітність на різних рівнях і напрямках запобіжної діяльності обумовлюють те, що правову основу її здійснення створюють не лише кодифіковані акти, норми яких безпосередньо спрямовані на протидію злочинності. Низка норм, що мають запобіжне значення, міститься у цивільному законодавстві. Наприклад, обмеження дієздатності громадян, які зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами. Те саме можна сказати про норми сімейного законодавства щодо підстав і порядку позбавлення батьківських прав, ряд норм трудового, бюджетного, земельного, господарського законодавства.

Наступною ланкою системи правового забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності вважаються акти законодавства, що комплексно регулюють статус, завдання, функції, повноваження, обов'язки і права правоохоронних органів, для яких запобігання злочинності є одним із головних завдань. До них, як правило, відносять закони України «Про прокуратуру» від 05.01.1991 р., «Про міліцію» від 20.12.1990 р., «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992 р., «Про державну прикордонну службу України» від 03.04.2003 р., «Про державну податкову службу в Україні» від 04.12.1990 р. Подібну роль виконує Положення «Про Державний департамент з питань виконання покарань», затверджене Указом Президента України від 31.07.1998 р. Слід відзначи-

ми, що у вказаних, так би мовити «статусних», актах законодавства завдання та обов'язки відповідних державних органів, установ та служб (за винятком, можливо, Закону України «Про міліцію») щодо запобігання злочинності викладено, як правило, схематично, у загальній формі, предметно не регламентовані повноваження, правові засоби, форми здійснення запобіжної діяльності. Такий підхід не сприяє її належному здійсненню. У Законі України «Про прокуратуру» запобігання порушенням закону як вид діяльності органів прокуратури не передбачено, а термін «запобігання» навіть не зазначається. В Україні прийнято декілька законів з окремих напрямів запобігання злочинності. Такими є закони України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» (від 01.12.1994 р.), «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи у справах неповнолітніх» (від 24.01.1995 р.), «Про попередження насильства в сім'ї» (від 15.11.2001 р.) та ін. Характеристика норм цих актів законодавства щодо запобігання злочинності буде наведена у відповідних главах Курсу, де розглядатиметься діяльність щодо запобігання окремих видів злочинів.

До системи правового забезпечення запобігання злочинності належать також акти законодавства, що регулюють діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також нормативно-правові акти цих органів. Вони покликані створити правову основу регламентації запобіжної діяльності, організації, порядку, форм та засобів її здійснення в усіх ланках апарату управління державного та місцевого рівнів. Однак і ці акти здебільшого лише у загальній формі визначають вказані питання.

Окремо слід зупинитися на питанні про необхідність спеціального законодавчого акта, який би комплексно регулював діяльність щодо запобігання злочинності. Потреба у ньому додатково обумовлюється тим, що у «статусних» та галузевих актах законодавства обов'язки, права, правові засоби запобігання злочинів предметно не регламентивно. Пропозиції щодо прийняття такого акта вносилися ще у 70-ті роки ХХ ст. За радянських часів у 80-х роках велася робота з розроблення проекту союзних Основ законодавства щодо запобігання (або профілактики) злочинності.

Проте ця робота не була завершена на союзному рівні і не закінчена досі в умовах суверенної України. МВС України за участю інших державних органів та вчених розробило декілька проектів Закону України «Про профілактику злочинів». Один із них у 1998 р. був офіційно зареєстрований у Верховній Раді України¹, пройшов перше читання, але перед другим читанням отримав негативний відгук Юридичного Управління Секретаріату Верховної Ради України як такий, що суперечить Конституції України і законам України, Загальній декларації прав людини та ратифікованій Верховною Радою України 17.07.1997 р. Конвенції про захист прав і основних свобод людини та був знятий з розгляду. Робота над проектом час від часу продовжувалася у Міністерстві внутрішніх справ, але не знаходила підтримки інших державних інституцій, зокрема Прокуратури України. Нещодавно цей проект і всі зауваження до нього за проханням МВС України було проаналізовано в Академії правових наук України за участю автора Курсу. Аналіз дав підстави для таких висновків.

1. Кримінологічна ситуація в Україні потребує значного поліпшення організації та здійснення запобігання злочинності. У руслі загального послаблення ролі держави у проведенні суспільних перетворень фактично не проявляється її організуючий вплив і щодо створення та функціонування системи запобігання злочинності. Багато в чому цей вплив припинений, що призвело до серйозних недоліків державного регулювання та управління, а також здійснення запобіжної діяльності. Однією з вирішальних умов виправлення такого становища є забезпечення досконалого законодавчого регулювання. Проте, як зазначено, діяльність щодо запобігання злочинності не повною мірою і не досить чітко врегульована чинним законодавством. Ряд питань мають регулюватися у спеціальному законі загального рівня, зокрема обов'язки всіх державних органів та органів місцевого самоврядування організувати діяльність щодо запобігання злочинності в межах території обслуговування, у галузі державного управління, згідно з наданою компетенцією, а також їх повноваження, права, правові засоби здійснення цих обов'язків. Тим

¹ Проект Закону України «Про профілактику злочинів» від 12.05.1998 р.

більше, що останні згідно з Конституцією України визначаються лише законами. Чиїні законодавчі акти, де регулюються питання запобігання злочинності, мають бути приведені у відповідність з цим базовим Законом.

2. Удосконаленню підлягає законодавче регулювання діяльності щодо запобігання саме злочинності, а не безмірного поля правопорушень. Запобігання правопорушенням доцільно регламентувати у базових галузевих законах: про освіту, про охорону здоров'я, охорону праці тощо. Законодавче регулювання у базовому спеціальному законі не повинно обмежуватися регламентацією лише профілактики, а охоплювати запобігання у цілому, тобто й на індивідуальному рівні, в тому числі відвернення і припинення злочинів.

3. Має бути вирішено питання про доцільність обмеження регулювання цим Законом лише спеціального запобігання, тобто цільового здійснення запобіжних заходів (спеціально-кримінологічних) і залишення поза цим обмеженням регулювання загальноносуспільних заходів, що не мають спеціальної мети запобігання.

4. Закон не повинен суперечити Конституції України та міжнародним зобов'язанням України. Це здається можливим з урахуванням міркувань, наведених вище у розгляді питання про конституційні засади запобігання злочинності. Підставою індивідуального запобігання у формі індивідуальної профілактики вчинення злочину особою, у томі числі застосування до неї окремих засобів примусу, має бути лише протиправна поведінка (минула або нинішня) цієї особи, що містить небезпеку її повторення у формі злочинного прояву.

5. Закон має бути оптимально узгоджений із чинним законодавством. Лише за необхідності удосконалення окремих норм на підставі єдиного визначення слід передбачити приведення їх у відповідність із новим базовим законом.

6. Має бути проявлена воля на найвищому державному рівні, у тому числі керівництва Верховної Ради України щодо прискорення доопрацювання, розгляду та прийняття подібного Закону. Ніби як реагування на цей висновок вчених, у Заходах щодо виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2007–2009 рр., затвердженої Кабінетом Міністрів України у грудні 2006 р., передбачено здійснити розробку проекту згаданого Закону.

§ 3. Суб'єкти діяльності та заходи щодо запобігання злочинності та злочинним проявам

Суб'єктом діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам можуть бути визнані орган, організація, окрема особа, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо заходів запобігання: організація, координація, здійснення або безпосередня причетність до здійснення. Інші, зокрема забезпечуючі, заходи (навчання, видання літератури, підготовка рекомендацій, фінансування тощо) не дають функціональних підстав поширювати на їхніх виконавців термін «суб'єкт» запобігання злочинності та злочинним проявам.

Суб'єкти запобігання злочинності можуть бути поділені на декілька груп, зокрема:

а) органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування);

б) органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності та злочинних проявів віднесено або має бути віднесено до основних завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціалізовані громадські організації);

в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності та злочинним проявам, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо).

В основу наведеного поділу суб'єктів запобігання злочинності покладено функціональну ознаку, насамперед реальний вплив виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів. Можливі й інші підстави диференціації названих суб'єктів, зокрема згідно з класифікацією виконуваних запобіжних заходів або видів запобіжної діяльності, а саме: її рівнів, масштабу, спеціального цільового призначення, застосовуваних засобів тощо. Важливо, щоб при цьому забезпечувалося дотримання загальних принципів та правил класифікації, передусім її однопорядковості, проведення за єдиною підставою тощо. Цим прин-

ципам суперечить ставлення в одну лінію поділу суб'єктів, виділених за різними ознаками, наприклад за рівнем запобіжної діяльності та її спеціальним призначенням, наявністю повноважень щодо проведення запобіжної діяльності та її здійсненням у межах чи за межами кримінального судочинства¹.

Окремо слід застерегти щодо використання за сучасних умов неповного правового регулювання в Україні запобіжної діяльності такої підстави класифікації її суб'єктів, як наявність у них визначених повноважень стосовно її проведення. Вище вже відзначалося, що нині в актах законодавства, які комплексно регулюють статус і повноваження деяких правоохоронних органів, що за призначенням мають займатися діяльністю щодо запобігання злочинним та іншим протиправним порушенням, завдання та обов'язки проведення цієї діяльності прямо не передбачені. Це стосується, наприклад, чинного Закону України «Про прокуратуру» та внесеного на розгляд Верховної Ради України проекту його нової редакції. Проте очевидно не викликає сумніву, що діяльність прокуратури у визначених її формах, крім інших функцій, має й запобіжний характер щодо злочинних та інших правопорушень. За тих самих підстав, очевидно, не має сенсу обмежувати належність до суб'єктів запобіжної діяльності підприємств, установ і організацій, точніше їхньої адміністрації, звертанням до них правоохоронних органів або власною компетенцією, передбаченою в установчих документах чи нормативних актах². Відомо, що незалежно від цього, суб'єкти господарювання з метою уникнення матеріальних втрат прибутків вживають необхідних заходів щодо запобігання крадіжкам, іншим господарським злочинам, спричиненню шкоди іншими злочинними діями тощо. Тому наявність передбачених правових повноважень щодо запобіжної діяльності за нинішніх умов не є надійною підставою для виокремлення суб'єктів запобігання злочинним проявам. Більш повно охоплює коло останніх реальне здійснення ними запобіжної функції, тобто функціональна підстава їхнього виділення та класифікації.

Сукупність суб'єктів запобігання злочинності та злочинним проявам, їх повноважень, правових і організаційних заходів, форм та засобів здійснення останніх нерідко називають системою за-

¹ Давьіденко Л. М., Бандурка А. А. Знач. праця. — С. 16–18.

² Там само. — С. 16.

побігання злочинності. В Україні, з огляду на неповноту законодавчого регулювання, низьке становище організації та здійснення запобіжної діяльності, відсутність у ній багатьох забезпечуючих та виконавчих заходів та засобів, фактично немає підстав називати її системою. Тому далі суб'єкти цієї діяльності віднесено до таких, не стільки враховуючи реальне системне виконання ними запобіжних функцій, а з огляду на те, як вони визначені у правових актах у сучасній Україні.

1. До суб'єктів, які керують діяльністю щодо запобігання злочинності, організують та координують її, належать:

1.1. Верховна Рада України, її комітети та народні депутати. Верховна Рада України визначає засади внутрішньої політики, серед яких має визначати засади в галузі політики протидії злочинності (нині часто не досить підставно іменується кримінальною політикою), у тому числі запобігання їй, включаючи його загально-соціальний та спеціально-кримінологічний напрями. Компетенція та повноваження Верховної Ради України дають їй можливість всебічно визначати політику запобігання злочинності, створювати для реалізації останньої відповідне законодавство, здійснювати парламентський контроль за його дотриманням. Є підстави стверджувати, що ці повноваження Верховна Рада України майже не використовує. Політика щодо запобігання злочинності, як і загалом протидії їй, не визначена. Низка законодавчих актів у цій галузі не прийняті, передусім Закон України «Про запобігання злочинам (або злочинності)». Тривалий час чекають своєї черги для розгляду низка інших законопроектів, норми яких мають важливе запобіжне значення. Не пригадується, щоб проводилися парламентські слухання безпосередньо з цього питання. Верховна Рада України обмежується загальною інформацією з нього при заслуханні загальних або спеціальних звітів керівників Генеральної прокуратури, МВС, Служби безпеки, інших правоохоронних органів. Комітети Верховної Ради України, передусім профільні: правової політики, законодавчого забезпечення діяльності правоохоронних органів, по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, здебільшого обмежуються законопроектною функцією, участю в роботі слідчих та спеціальних комісій, реагуванням на окремі факти. Контрольна діяльність Комітетів у цій галузі малопомітна.

1.2. Президент України як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина повинен всіляко дбати про забезпечення їх додержання і захисту, у тому числі засобами запобігання злочинності. Певною мірою ці повноваження виконувалися. Президент України затверджував Комплексну програму боротьби зі злочинністю на 1999–2001 рр., де чільне місце відводилося програмуванню діяльності щодо запобігання їй. Указом Президента України від 07.12.2000 р. затверджена спеціалізована Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр. Затверджувалися й інші концептуальні та програмні документи з питань протидії окремим проявам злочинності, зокрема корупції. Президент України у 1995–2004 рр. та за нинішньої каденції часто видавав укази, в яких безпосередньо або через доручення Уряду передбачалося розроблення та вжиття заходів, прямо або опосередковано спрямованих на запобігання злочинності. Загалом, президентських актів зазначеної тематики не бракує. Проте суттєвим недоліком був і є явно недостатній контроль за виконанням указів та розпоряджень Президента, відсутність належної відповідальності тих, хто допускає їх невиконання, передусім голів обласних, міських і районних державних адміністрацій. На багатьох територіях запобігання злочинності не організовано, фактично не здійснюється як постійна система.

З 1993 до 2005 рр. при Президентові України діяв Координаційний Комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, який стосовно названих небезпечних діянь повинен був координувати діяльність державних органів щодо організації їх запобігання. У перші 10 років існування Комітет виявляв активність, у тому числі в означеному напрямі, але згодом, по суті, припинив свою діяльність, часто вона виходила за межі конституційних повноважень Президента. У 2005 р. Комітет було ліквідовано, а його повноваження фактично покладено на Раду національної безпеки і оборони при Президентові України. Законом України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. до загроз національній безпеці віднесені поширення корупції у державному апараті та прояви організованої злочинної діяльності (ст. 7). Проте у напрямі організації та координації діяльності щодо запобігання зазначеним проявом Рада протягом 2005–2006 рр. практично себе не проявила.

1.3. Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади за нинішніх умов мали стати основними суб'єктами організації діяльності щодо запобігання злочинності та всебічного забезпечення цієї діяльності, передусім організаційно-управлінського, інформаційного, наукового, ресурсного. Кабінет Міністрів України певною мірою виконував свою організаційно-управлінську функцію у зазначеному напрямі: інколи організовував перевірку виконання програм, затверджених Президентом, систематично збирав інформацію про це, у 2002 р. заслухав на своєму засіданні хід виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр. Однак у цій роботі було недостатньо предметності, результативності, управління мало, як правило, «паперовий» характер. Значні упущення у цій роботі пов'язані з тим, що підрозділ апарату Кабінету Міністрів України, який повинен був організовувати виконання програм, законів, указів з цих питань, тривалий час, принаймні до початку 2005 р., фактично не займався цим, переклавши управлінські функції у питаннях запобігання злочинності значною мірою на апарат Міністерства внутрішніх справ. Апарат Кабінету Міністрів України не підтримав у 1999–2001 рр. ініціативи Академії правових наук щодо створення постійного системного інформаційного забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності у формі Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації. Фактично були повністю припинені використання наукових розробок, організація наукового забезпечення цієї діяльності. Приміром, Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр. була складена без наукового аналізу причин і умов, що сприяють злочинним проявам, тому містила мало конкретних заходів щодо усунення кримінологічних чинників. До того ж запобіжна діяльність здебільшого недостатньо фінансувалася, через що роками не виконувалися передбачені заходи. Принципово не змінилося становище і при розробленні та прийнятті чергової Комплексної програми профілактики злочинності на 2007–2009 рр., яка схвалена Кабінетом Міністрів України у грудні 2006 р. знову таки без належного наукового обґрунтування, зокрема кримінологічного, та без передбачення участі науковців у її виконанні.

1.4. Органи місцевого самоврядування є також суб'єктами діяльності щодо запобігання злочинності. Вони на своєму рівні мають виконувати всі повноваження щодо її організаційно-управлінського забезпечення (планування, у тому числі комплексне, видання управлінсько-нормативних актів, безпосередня організація через постійні комісії, депутатів та ін.), здійснення контролю виконання, надання певних ресурсів, залучення та активізації діяльності громадських об'єднань, створення і підтримки спеціалізованих самодіяльних організацій. Їхнім обов'язком є безпосереднє здійснення спрямованих економічних, освітніх, виховних, медичних, інших соціальних заходів, які мають загальносоціальне запобіжне значення, а також налагодження індивідуального запобігання вчиненню злочинів конкретними особами, в тому числі через надання останнім підтримки, допомоги, здійснення профілактичного контролю, соціальної реабілітації. Проте ці повноваження та обов'язки багатьма органами місцевого самоврядування не виконуються.

2. До суб'єктів, для яких запобігання злочинності є одним з головних завдань і функцій, належать:

2.1. Органи прокуратури. Згідно з Законом України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р., хоч він прямо не передбачає завдання щодо запобігання злочинності, слід виокремити деякі напрями (і форми) діяльності прокурора, які фактично сприяють запобіжному впливу щодо детермінантів злочинності, серед них виділяють спеціалізовані і неспеціалізовані.

Спеціалізовані (спеціально спрямовані):

— участь прокурора у розробленні державними органами влади комплексних планів запобігання (профілактики) злочинності, подання при розробленні плану, а також періодично незалежно від нього, аналізу причин і умов, що сприяють злочинним проявам, внесення пропозицій, що ґрунтуються на результатах аналізу з метою удосконалення діяльності стосовно усунення цих чинників;

— сприяння розвитку діяльності громадських формувань щодо запобігання злочинності (залучення та допомога);

— організація роботи з інформування населення про причини і умови злочинності на території обслуговування та заходи, які потрібно вживати щодо їх усунення (обмеження, нейтралізації);

безпосередня допомога у вжитті цих заходів, вивчення потреб, позитивного досвіду, узагальнення проведеної роботи та визначення її дієвості.

Неспеціалізовані форми:

– вжиття запобіжних заходів у процесі досудового слідства слідчими прокуратури та в порядку прокурорського нагляду за його проведенням в інших органах, зокрема перевірка повноти і предметності роботи з виявлення та узагальнення причин і умов, реагування на них в порядку, передбаченому Кримінально-процесуальним кодексом;

– нагляд за виконанням законів, що регламентують запобіжну діяльність, насамперед за її виконанням органами внутрішніх справ згідно з Законом України «Про міліцію»;

– поширення правових знань серед населення, заходи підвищення правової культури при здійсненні прокурорського нагляду.

2.2. Органи внутрішніх справ. Згідно з Законом України «Про міліцію» від 20.12.1990 р. міліція у своїй діяльності здійснює адміністративні, оперативно-розшукові (згідно з окремим Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»), слідчі, охоронні та запобіжні заходи боротьби зі злочинністю. Для виконання обов'язків, покладених на міліцію, у тому числі щодо запобігання злочинності, в її структурі утворено різні служби і підрозділи.

Для одних служб запобігання злочинності — *одна з основних функцій, яку вони виконують у процесі своєї діяльності.* Це служби по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією (БОЗ), кримінальної міліції, у тому числі карного розшуку, державна служба боротьби з економічною злочинністю (ДЗБЕЗ), підрозділи по боротьбі з незаконним обігом наркотиків (БНОН) та ін. У їхній профільній діяльності по боротьбі зі злочинністю у відповідному напрямі одне з основних місць має посідати запобігання злочинам спеціально-кримінологічними засобами, передусім групового та індивідуального спрямування. Слід відзначити, що тривалий період основний обсяг службового часу названих підрозділів витрачається на виявлення та розкриття злочинів, а на їх запобігання не вистачає часу, через що рівень злочинності (а не статистичні показники про неї) фактично не знижується.

Деякі інші служби займаються запобіганням злочинності у зв'язку з виконанням процесуально-правових обов'язків — це слідчі підрозділи, підрозділи дізнання.

Окремо слід виділити служби, які повинні вести роботу щодо запобігання злочинності на стадіях, що передують формуванню злочинного мотиву, здійснюючи профілактику антисуспільної спрямованості та криміногенної орієнтації і мотивації особи. Це: служба громадської безпеки, а у ній патрульно-постові підрозділи і дільничні інспектори міліції; служба дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи; служба безпеки дорожнього руху; державна служба охорони; приймальники-розподільники та ін. Поки що їхню запобіжно-профілактичну діяльність не можна визнати предметною, системною та результативною. Вона обмежується, як правило, виявленням та взяттям на облік осіб, які допускають правопорушення, та притягненням їх до відповідальності, в основному адміністративної, у разі вчинення правопорушень. Контроль за поведінкою цих осіб не налагоджений. Форми і засоби роботи спеціалізованої служби профілактики, яка системно займалася запобіганням правопорушенням, передусім конкретних осіб, та безпідставно була ліквідована у 1982 р. союзним міністром В. В. Федорчуком, досі в Україні не відновлені, хоча всі, хто знається в організації профілактичної роботи міліції, відзначають її занедбаність, насамперед через організаційну неспеціалізованість та завантаженість служб і підрозділів роботою щодо реагування на вчинені злочини.

У діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності мають використовуватися різні форми і засоби, зокрема:

- виявлення та усунення причин і умов злочинності, окремих її видів та конкретних злочинів;
- аналіз кримінологічної ситуації;
- участь у складанні комплексних планів запобігання (профілактики) правопорушенням, передбачення у них та подальше вжиття відповідних заходів;
- заходи загальної профілактики, перевірки на об'єктах обслуговування дотримання умов та правил, що перешкоджають вчиненню злочинів, у тому числі стосовно зберігання зброї, вибухових речовин, усунення можливості їх використання зі злочинною метою;

- контроль за дотриманням правил торгівлі та вживання алкогольних напоїв, незаконним обігом наркотиків;
- спеціальні запобіжні операції («заслон», «зброя», «трал», «нелегал» та ін.);
- слідча профілактика у конкретних кримінальних справах та шляхом аналізу причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, реагування на них згідно зі статтями 23, 23¹ КПК України;
- багатогранна індивідуальна профілактика, про форми і методи проведення якої, а також по інших названих напрямках діяльності докладніше йдеться у главі 4 Книги 3 Курсу.

Залежно від функціонального призначення служби визначаються відповідні напрями, специфічні форми та засоби запобіжної роботи.

2.3. Служба безпеки України. Завдання служби визначаються ст. 2 Закону України «Про службу безпеки України» від 25.03.1992 р. Основні завдання Служби пов'язані з захистом державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, оборонного потенціалу та безпеки держави. У межах цих завдань передбачено здійснення профілактичної функції. До завдань СБУ належить також спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти миру і безпеки, а також тероризму, корупції та організованій злочинності у сферах управління й економіки. Служба застосовує у своїй діяльності такі методи: оперативно-розшукові, організаційні, профілактично-виховні, застереження, а у справах, що розслідуються слідчими СБУ — процесуальні.

2.4. Митні органи України згідно з Указом Президента України від 24.08.2000 р., яким затверджено Положення про Державну митну службу, займаються загальними, груповими та індивідуальними заходами щодо запобігання контрабанді, у тому числі порушенням митних правил, умисному ухиленню від сплати мита, незаконному експорту товарів, коштовностей, наркотиків, зброї, історичних цінностей та ін. Особливого значення у сучасних умовах набуває запобігання контрабандним операціям та очищення кадрів митної служби від працівників, які займаються корупцією і мають зв'язки з контрабандистами та іншими злочинцями.

2.5. Державна податкова служба України згідно з Законом України «Про державну податкову службу в Україні» від 04.12.1990 р.

у редакції Закону від 31.03.2005 р. має у своєму складі спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями і податковою міліцією. Вони повинні здійснювати загальне запобігання порушенням податкового законодавства і спеціальні заходи із запобігання кримінально караним діянням, віднесеним до компетенції податкової міліції.

2.6. Органи і установи виконання покарань. Новий Кримінально-виконавчий кодекс України та Положення про Державний департамент виконання покарань, затверджене Указом Президента України від 31.07.1998 р., покладають на ці органи і установи запобігання злочинам засуджених, а також з боку особового складу зазначених установ. Детальніше про їхню запобіжну діяльність йдеться у главі 7 Книги 2 Курсу.

2.7. Органи державної прикордонної служби. Зазначені органи, керуючись Законом України «Про державну прикордонну службу України» від 03.04.2003 р., повинні запобігати злочинам та адміністративним правопорушенням, протидія яким законодавством віднесена до компетенції цієї служби, насамперед пов'язаним із порушенням режиму державного кордону, а останніми роками разом із територіальними правоохоронними органами, — транскордонній злочинності. Особлива увага має звертатися на запобігання та виявлення фактів переправлення через кордон зброї, наркотиків, валюти, історичних цінностей, нелегальних мігрантів, «живого товару» у торгівлі людьми — всього того, що може бути предметом доходів організованої злочинності, наразі з використанням її транскордонних форм. Характерним та таким, що заслуговує на запозичення іншими суб'єктами запобігання злочинності, є передбачення у Законі (ст. 19) обов'язку служби виявляти причини та умови, що призводять до порушень законодавства у сфері її діяльності.

2.8. Судові органи повинні займатися запобіжною діяльністю: — за результатами розгляду конкретних кримінальних справ, виявляючи по них причини й умови вчинення злочинів та реагуючи на них винесенням окремої ухвали (постанови) в порядку ст. 23¹ КПК України з направленням її органу, установі, організації, де мають бути вжиті заходи до усунення цих чинників; суди, очевидно, мало виконують цю запобіжну функцію, у 2005 р. її було здійснено лише у 3,5 % справ, закінчених провадженням¹;

¹ Вісник Верховного Суду України. — 2006. — № 6 (70). — С. 38.

- при аналізі судової практики та узагальненні інформації про причини і умови, що зумовлювали вчинення злочинів;
- через виконання виховної профілактичної функції.

Запобіганню злочинам може сприяти також здійснення цивільного та адміністративного судочинства у конкретних справах через реагування на порушення відповідного законодавства, що відіграють роль умов, які сприяють вчиненню злочинів.

3. Суб'єкти, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування щодо запобігання злочинності та злочинним проявам, але їх діяльність принагідно впливає на відповідні запобіжні процеси.

3.1. Органи державного контролю. Їх діяльність здійснюється у процесі виконання своїх функцій службами Головного контрольно-ревізійного управління, Державною рибоохороною, Державною лісовою охороною, а також Антимонопольним Комітетом, Фондом державного майна. Вони здійснюють правозастосовчі та охоронні функції, які одночасно є заходами запобігання злочинам у відповідних сферах діяльності цих контрольних органів.

3.2. Органи юстиції. Слід відзначити передусім запобіжну роль загалом щодо правопорушень, у тому числі стосовно злочинних проявів, яку має відігравати Міністерство юстиції України та його органи на місцях у формуванні та реалізації державної правової політики, у законопроектній діяльності, державній реєстрації та систематизації законодавства і роботі щодо забезпечення адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а також у захисті прав і свобод людини і громадянина тощо.

Запобіжний ефект має також діяльність:

— нотаріату — стосовно охорони прав та інтересів громадян, юридичних осіб щодо фактів, відповідно до яких існує нотаріальна форма реєстрації та закріплення;

— адвокатури — у сприянні виконанню статей 23, 23¹ КПК України і у захисті законних прав та інтересів громадян і юридичних осіб;

— інших органів, установ та організацій, що підпорядковуються органам юстиції, — у проведенні правових виховної роботи запобіжного характеру та ін.

3.3. Органи державного та господарського управління — через профілактику та недопущення порушень у їхній діяльності, які

можуть призвести чи сприяти вчиненню злочинів, передусім у службовій сфері, у сферах економіки, управління.

3.4. Засоби масової інформації — сприяння запобігання злочинам через тематику та визначені форми своєї діяльності, що мають запобіжно-профілактичний ефект стосовно злочинності, злочинних проявів, причин та умов, які їх зумовлюють.

3.5. Навчальні заклади — через сполучення навчання з моральним та правовим вихованням, суспільно прийнятною соціалізацією та орієнтацію учнів і студентів.

3.6. Сім'я, громадські релігійні організації.

3.7. Установи культури та мистецтва у процесі їхньої професійної творчої діяльності.

3.8. Громадяни. Віднесення громадян до суб'єктів запобігання є дискусійним. На відміну від Конституції СРСР 1976 р., яка містила норму щодо обов'язків усіх громадян запобігати правопорушенням, нині у Конституції України такої норми немає. Але є окремі закони, що регулюють участь населення в охороні Державного кордону, громадського порядку тощо. Участь окремих осіб у виконанні запобіжних функцій, на думку багатьох фахівців, як правило, зумовлена формами, визначеними кримінально-процесуальним та іншим законодавством¹ або певними ознаками цих осіб, зокрема належністю до громадської організації, участю у складі трудового колективу.

Є сенс нагадати, що у 60–70-х роках ХХ ст. у правовій літературі велася дискусія з приводу можливості визнання окремо взятого громадянина суб'єктом запобігання правопорушенням. На той час питання дебатувалося у площині визнання громадян носіями та суб'єктами громадського впливу, що розглядався як прояв громадської думки, її моральної складової. Автор Курсу, як і більшість дослідників, вважав, що громадяни можуть визнаватися зазначеними суб'єктами у тих випадках, «коли вони виступають як члени (або представники) громадських організацій або інших соціальних колективів — носіїв громадської думки та «передають» вплив останніх»². Разом із тим, обґрунтовано визнавалося, що

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Знач. праця. — С. 18.

² Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. — К, 1975. — С. 98.

громадський вплив має значне запобіжне значення не лише у правозастосовчій діяльності, у зв'язку із застосуванням норм права, а й тоді, коли він використовується з метою «не допустити виникнення протиправної поведінки, запобігати їй, не дати перерости аморальній та антисуспільній поведінці у злочинну, загальмувати дію причин та умов, що сприяють небажаному формуванню особи та розвитку злочинних намірів»¹. Виникає питання: хіба громадянин не як представник громадськості, а як свідомий член суспільства або близька людина до можливого і ймовірного правопорушника, не може, не вправі здійснити названі заходи у нинішньому розумінні індивідуального профілактично-виховного впливу? Переконалий, що має моральне людське право, а можливо, й обов'язки чинити у подібний спосіб. Інша річ, чи буде позитивно та щиро сприйнятий цей вплив тим, до кого він буде звернутий. Але це вже інше питання. Думається, що як і стосовно інших суб'єктів запобігання злочинам, визначальним для віднесення їх до кола останніх є не наявність у них наданих правових повноважень, а їхні моральні міркування та реальні, тобто функціональні, можливості здійснювати зазначену діяльність.

§ 4. Стратегічне, організаційне, інформаційне та методичне забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам в Україні

Будь-яка суспільна діяльність може досягнути поставленої мети, якщо вона належним чином доктринально визначена, скерована, організована та оптимально ресурсно забезпечена. Ці вимоги повною мірою стосуються діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам, яка є різновидом суспільної діяльності.

Використовуючи настанови теорії управління щодо упорядкування та організації суспільної діяльності, можна твердити, що вирішення зазначених завдань стосовно діяльності щодо запобігання злочинності і злочинним проявам обумовлюється такими чинниками:

¹ *Закалюк А. П.* Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. — К., 1975. — С. 103.

— доктринальним визначенням стратегії, у тому числі мети, завдань, стратегічних напрямів та результатів запобіжної діяльності;

— адекватним уявленням про стан функціонування безпосереднього та опосередкованого предмета діяльності, першим з яких наразі є запобігання злочинності та злочинним проявам, другим — стан злочинності;

— прогнозуванням змін і тенденцій предмета діяльності: безпосереднього та опосередкованого, що здійснюється значною мірою через кримінологічне прогнозування;

— визначенням порядку, методики, форм, засобів запобіжної діяльності, загальних засад її тактики, адекватних цим засобам суб'єктів застосування, що вимагає залежних від їхніх нинішніх та потрібних якостей підготовки, навчання, поточного підвищення кваліфікації останніх;

— інформаційним забезпеченням реалізації визначених завдань, передусім щодо опосередкованого та безпосереднього предмета діяльності, тобто стосовно злочинності, її причин і умов, інших детермінантів, динаміки їхньої зміни, спрямування і змісту запобіжних заходів і засобів, оцінки їхньої результативності, відповідних знань та умінь (навичок) суб'єктів діяльності;

— прийняттям потрібних управлінських рішень, зокрема затвердженням планів запобіжної роботи та організаційних заходів щодо їхнього запровадження, обов'язків суб'єктів діяльності стосовно виконання останніх;

— координацією запобіжної діяльності по горизонталі та вертикалі;

— здійсненням контролю виконання;

— забезпеченням правового регулювання;

— матеріальним та в цілому ресурсним забезпеченням, передусім фінансовим.

Розглянемо детальніше деякі з цих чинників упорядкування запобіжної діяльності, а також забезпечення їхньої дії в сучасній Україні.

Визначення стратегії, у тому числі мети, завдань стратегічних напрямів та результатів запобіжної діяльності

В Україні на теоретичному рівні достатнім чином розроблено стратегічні цілі та оптимальні результати запобіжної діяльності. Серед останніх визначаються позитивні зміни щодо:

а) суб'єктивних причин злочинності, в тому числі скорочення сфери формування та вияву антисуспільних поглядів, орієнтацій, суспільно неприйнятної спрямованості особистості, що продукують криміногенну орієнтацію та мотивацію; кримінальні мотиви і злочинні прояви;

б) соціальних умов суспільно прийнятного формування особи, розвитку можливостей та засобів останнього, усунення чинників, що перешкоджають цьому;

в) кримінологічної ситуації в Україні, у тому числі усунення (нейтралізації) дії середовищних факторів та конкретних життєвих ситуацій, сприятливих для криміногенної орієнтації, кримінальної мотивації та вчинення злочинів;

г) відвернення та припинення конкретних злочинів;

ґ) зниження шляхом віктимологічної профілактики розвитку віктимності, небезпеки стати жертвою або отримати іншу шкоду здоров'ю, особистим правам та інтересам через злочинність та ін.

У перші роки після проголошення державного суверенітету України за ініціативи і підтримки керівництва Координаційного Комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України була визначена, сформована та офіційно прийнята як управлінський документ Стратегія протидії злочинності (1995), проект якої підготував автор Курсу. Окремий розділ у ній становила стратегія запобігання злочинності. Протягом наступних 10 років подібний документ, скільки відомо, органами державної влади України не приймався. Затверджена в грудні 2000 р. Комплексна програма профілактики злочинності певною мірою дає уявлення про цілі запобіжної діяльності, але це не Стратегія. За вимогою органів влади остання може бути розроблена, передусім, за участю науковців Академії правових наук, зокрема її Координаційного бюро з проблем кримінології, та подана на розгляд. Відсутність протягом понад 10 років ініціативи щодо цього з боку вищої державної влади України є знаковою — очевидно, вона у цьому не вбачає потреби.

Визначенню стратегії запобігання злочинності сприяло б формування та доктринальне оформлення (прийняття) державної політики щодо протидії злочинності. У літературі не раз поставало питання про потребу в такій політиці. Вона часто звично

іменується кримінальною політикою¹, а іноді в ній як складова виділялася кримінологічна політика². Останнім часом більш глибоко був проаналізований науково-практичний інтерес до становлення кримінологічної політики³. Проте формування державної політики щодо протидії злочинності, включаючи насамперед політику у галузі її запобігання, яке, на наш погляд, становить стратегічний напрям зазначеної протидії, залишається поки що теоретичною, а ще більшою мірою державно-управлінською та кримінологічно-прикладною проблемою. Питання формування та запровадження в Україні державної кримінологічної політики буде розглянуто у завершальній главі Книги 3 Курсу.

Адекватне уявлення про стан опосередкованого (злочинність) та безпосереднього (її запобігання) предметів запобіжної діяльності, як зазначалося у попередніх главах Курсу, в Україні відсутнє. Офіційні статистичні дані відображають викривлену практику реєстрації злочинів. Їхня облікова кількість постійно штучно занижується проти реальної з метою прикрасити стан злочинності та показники розкриття злочинів. Проблема адекватного уявлення про злочинність, а звідси й про потреби і обсяги запобіжної діяльності залишається в Україні кримінологічною проблемою № 1. Відсутня системність та необхідна повнота діяльності щодо виявлення та визначення причин, умов, інших детермінантів злочинності. Є лише дослідження з окремих видів злочинів. Системне вивчення, визначення та класифікація детермінантів злочинності є завданням № 2.

Кримінологічне прогнозування злочинності завдяки роботі, що проводиться в останні роки кримінологічною лабораторією Національної академії внутрішніх справ (нині — Державного науково-дослідного інституту МВС України), забезпечується щодо короткострокових та середньострокових прогнозів. Проте базовими даними для прогнозів є викривлені відомості щодо злочинності

¹ Данишин І. Кримінальна політика: за і проти // Право України. — 1992. — № 8. — С. 29–32.

² Данишин І. Кримінологічне планування заходів протидії злочинності та її прогнозування // Вісн. Акад. правових наук України. — 2004. — № 4 (39). — С. 145.

³ Джужа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). — 2005. — № 11. — С. 164–175.

та неповні відомості про її причини і умови, через що і показники прогнозів потрібно сприймати як умовні. Не знаючи досконало причин і умов злочинності, не можна предметно прогнозувати дію її чинників. За відсутності конкретних об'єктивних даних стосовно діяльності щодо запобігання злочинності уявлення про цю діяльність складається «за фактом» штучного «скорочення» злочинних проявів. За названих умов прогнозування результатів запобіжної діяльності фактично не можливе.

У навчальній та навчально-методичній літературі на загальному рівні визначені **форми, засоби, загалом тактика діяльності щодо запобігання злочинності**. Вказані розробки інколи називають методикою, хоча для цього немає достатніх підстав. Методика — це науково-обґрунтований визначений для кожної операції запобіжного процесу порядок вибору та застосування найбільш доцільних запобіжних заходів, умов їх реалізації, забезпечення високої результативності, оцінки останньої стосовно реального запобіжного впливу.

Головними недоліками цієї частини організації запобігання злочинності є:

- неповнота розроблення конкретної запобіжної тактики стосовно кожного виду злочинів, щодо яких у цьому є потреба;
- невикористання повною мірою окремих видів запобіжних заходів, насамперед контролю за доведінкою, соціально-психологічного громадського впливу, зміни соціальних умов буття тощо;
- недостатня деталізація методичного забезпечення стосовно способів та прийомів застосування заходів;
- недостатня адресна прив'язаність заходів до конкретних детермінантів, на скорочення дії яких ці заходи мають впливати, що є переважно наслідком недостатнього знання про зазначені детермінанти як про об'єкти запобіжного впливу.

Вкрай вразливим місцем діяльності щодо запобігання злочинності в Україні є зовсім неприйнятне **організаційно-структурне та кадрове її забезпечення**. Це стосується визначення суб'єктів діяльності, організаційного та штатного забезпечення можливостей її здійснення, досягнення у ній бажаних результатів. Визначення суб'єктів безпосереднього здійснення запобіжної діяльності має два організаційних підходи: 1) визначення спеціалізованих підроз-

ділів і виконавців; 2) покладення функцій запобіжної діяльності на всі підрозділи поряд із виконанням інших функцій. У період діяльності органів внутрішніх справ у 70-х — на початку 80-х років ХХ ст. у їхній структурі була утворена та діяла окрема служба профілактики, основу якої становили інспектори профілактики та дільничні інспектори. На етапі зламу багатьох напрацьованих системи органів внутрішніх справ, що цілеспрямовано проводився у 1983–1985 рр. тодішнім міністром В. В. Федорчуком, цю службу було ліквідовано на підставі того, що профілактикою мають займатися всі служби. А всі — це значить персонально і відповідально — ніхто. За радянських часів після відставки В. В. Федорчука службу профілактики не було відновлено. І в суверенній Україні прийнято другий підхід, коли функції профілактики покладено на всі служби поряд із виконанням ними інших службових обов'язків. Значне навантаження основною профільною діяльністю, показники якої визначають оцінку роботи, серед яких не передбачено показників запобігання злочинам, неконкретизовані обов'язки та відсутність спроби за здійснення цієї діяльності призвели до її значного послаблення, фактично — до розвалу. Крім того, в країні діяльність щодо запобігання злочинності фактично покладається лише на органи внутрішніх справ, а в них ця робота професійно не організована. Через знеособлення діяльності щодо запобігання злочинності і фактично її недооцінку знизився рівень навчання особового складу з запобіжної тематики, його навчально-методичне забезпечення, передусім методичними рекомендаціями. У цілому професійний рівень цієї діяльності значно знизився порівняно з періодом 70–80 років ХХ ст.

Інформаційне забезпечення запобіжної діяльності знаходиться на низькому рівні. Потрібна для забезпечення цієї діяльності інформація, передусім про причини, умови, інші детермінанти злочинності, окремих її видів, відсутня, через що вона не піддається аналізу і не враховується при розробці та здійсненні заходів щодо удосконалення організації запобігання злочинності.

Ще у 1999 р. до Кабінету Міністрів України Академією правових наук було подано наукові розробки щодо причин і умов деяких видів злочинності з пропонуванням розроблення наукових засад створення Державної автоматизованої системи кримінологічної

інформації (ДАСКІ), яка мала містити інформацію про причини й умови злочинності, тенденції їх зміни. Але пропозиції не були підтримані в основному з посиланням на відсутність фінансових можливостей та складність отримати наявну статистичну інформацію від різних відомств. Тому ДАСКІ досі не створено.

Управлінські документи в галузі діяльності щодо запобігання та протидії злочинності, у тому числі плани і програми профілактики останньої періодично приймаються Кабінетом Міністрів та іншими органами державної виконавчої влади. Але з багатьох пунктів їх виконання «паперове», тобто формальне. Майже за 5 років здійснення останньої Програми профілактики злочинності мало що змінилося стосовно рівня запобіжної діяльності і її результатів.

Координація запобіжної роботи дуже слабка. Обласні, міські та районні держадміністрації цією ділянкою роботи займаються не систематично, у різних регіонах по-різному, але в цілому незадовільно. До цієї важливої державної справи немає необхідної уваги, передусім з боку перших керівників органів влади.

Контроль виконання планів і програм профілактики злочинності в основному обмежується поданням інформацій, які навчилися писати, а дійсні результати цієї діяльності, особливо її індивідуально-запобіжного напрямку, мізерні. Про недостатність правового, передусім законодавчого, забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності детально йшлося у § 2 глави. Матеріально-ресурсне забезпечення запобіжної діяльності загалом не відповідає потребам. Таким чином, *можна зробити загальний висновок про те, що діяльність щодо запобігання злочинності та злочинним проявам у сучасній Україні належним чином не забезпечується.*

Рекомендована література

1. Конституція України — основа реформування суспільства. — Х., 1996.
2. Кримінологія. Загальна та Особлива частини: Підруч. / За ред. І. М. Даньшина. — Х., 2003.
3. Теоретические основы предупреждения преступности. — М., 1977.
4. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. — М., 2003.
5. Кримінологія: Учеб. / Под ред. Г. А. Аванесова. — 3-е изд. перераб. и доп. — М., 2005.

Глава 9

Теорія управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності: кримінологічні складові

§ 1. Поняття та система управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності: кримінологічні аспекти

Загальноновизнано, що діяльність щодо запобігання та протидії злочинності є різновидом соціальної діяльності суспільно корисного спрямування. Віднесення зазначеної діяльності до суспільно корисної, яка відповідає інтересам суспільства, потрібне через те, що не будь-яка соціальна діяльність є суспільно прийнятною і доцільною. Зокрема, злочинна діяльність, яка є проявом кримінальної активності частини членів суспільства, не відповідає інтересам демократичного громадянського суспільства, що ґрунтується на принципах верховенства права, соціальної справедливості, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

З теорії соціальної діяльності відомо, що вона є колективною, здебільшого масовою, масштабною, підпорядкованою виконанню єдиної мети та досягненню спільного результату. Наведені та інші ознаки і властивості соціальної діяльності об'єктивно вимагають її певної узгодженості, упорядкованості, управління. Будь-яка сумісна діяльність, тим більше соціальна, завжди має два рівні: безпосередньо виконавська (предметна) діяльність та така, що стоїть ніби над нею і організаційно оптимізує її — управлінська діяльність. Управління соціальною діяльністю отримало назву **соціальне управління**. Поняття соціального управління зазвичай

визначається як об'єктивно необхідний різновид суспільної діяльності, що забезпечує узгодженість спільної праці людей, її цілеспрямованість щодо досягнення суспільної мети та вирішення обумовлених нею завдань. Об'єктивна потреба в управлінні соціальною діяльністю стосується всіх її різновидів, у тому числі й діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

Питання щодо основ управління у сфері боротьби зі злочинністю вперше у кримінології радянських часів були порушені Г. А. Аванесовим ще у 1975 р. У монографії «Кримінологія. Прогностика. Управление» він відзначив, що у цій сфері складаються управлінські відносини і є потреба у запровадженні в них наукових методів, формуванні управляючих систем. Об'єктом зазначеного управління він вважав саму злочинність, управлінський вплив на яку здійснюється опосередковано через інший об'єкт, яким є органи, що безпосередньо здійснюють боротьбу зі злочинами, тому злочинність — це ніби кінцевий об'єкт управлінського впливу¹. Згідно з цим висновком він коротко визначив схему (ієрархію) об'єктів, а також суб'єктів, структуру і завдання управління процесами боротьби зі злочинністю. Висунення управлінського аспекту стосовно боротьби зі злочинністю було актуальним, але мало на той час лише постановчий характер і виглядало як позначення загальної основи для більш детального розгляду окремих управлінських функцій, зокрема прогнозування та планування у системі управління у сфері боротьби зі злочинністю. Очевидно, лише першим наближенням до проблем останнього, як і недостатньою розробкою тоді основ соціального управління загалом, можна пояснити віднесення автором до об'єкта управління суспільно небезпечного феномену злочинності, а не діяльності щодо її обмеження. Злочинність, як зазначалося, за своєю предметною сутністю є проявом кримінальної активності певної частини членів суспільства. Управління спрямовується не щодо цієї активності, а щодо діяльності з протидії їй відповідними правоохоронними та іншими соціальними засобами. Вплив на злочинність, кримінальну активність певних осіб, але не як управління, а у вигляді протидії їй чинить предметна виконавська діяльність, стосовно якої і здійснюється управління.

¹ Аванесов Г. А. Кримінологія. Прогностика. Управление. — Горький, 1975. — С. 347–354.

У зв'язку з розглядом питання щодо об'єкта управління соціальною діяльністю, яка чинить вплив на злочинність, потрібно визначитися термінологічно стосовно цього впливу. Відомо, що і в науці, особливо у практичній діяльності, та й у законодавстві радянського періоду для позначення цього впливу тривалий час широко застосовувався та й нині ще інколи використовується термін «боротьба», відповідно — «боротьба зі злочинністю». Вживалися, в основному у публіцистичному або політичному аспектах, й інші терміни «реагування на злочинність»: «війна» зі злочинністю, «викорінення», «подолання» злочинності. В останні роки у цьому значенні пропонувалося вживати термін «контроль» за злочинністю. Проте ця пропозиція не мала переконливого кримінологічного обґрунтування¹, а в управлінському аспекті зводила управління лише до однієї його функції — контролюючої.

На наш погляд, термін «боротьба» не є вдалим для визначення, тим більше у кримінологічному аспекті, діяльності суспільства щодо реагування на злочинність. З енциклопедичних видань відомо, що термін «боротьба» відображає протиборство (військове, спортивне, політичне), у процесі якого одна зі сторін боротьби стає переможцем, інша — переможеною, а в біології (боротьба за існування) одна — виживає, інша — гине. Цими результатами і закінчується будь-яка боротьба. Нічого подібного згідно із сучасним знанням не можна сказати про злочинність. Навряд чи коли-небудь вона буде повною мірою ліквідована, «викорінена», подолана. Та й функціонально термін «боротьба» не розкриває сутності діяльності, яку суспільство та держава ведуть щодо злочинності, а саме щодо запобігання та протидії останній, спрямовуючи зусилля на скорочення кількості злочинних проявів, зменшення їх суспільної небезпечності та шкідливості наслідків від них. Тому вважаємо, що діяльність, яка є об'єктом управління у сфері, що розглядається, потрібно окреслювати функціями запобігання та протидії злочинності.

¹ Один із прихильників вбачати суттєву новизну у терміні «контроль» за злочинністю визнав, що зрештою мова йде про заміну у такий спосіб терміна «боротьба» іншою назвою (Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект). — Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2002. — С. 8).

Останнім часом у працях відомих кримінологів, зокрема Росії, термін «боротьба» став вживатися поряд із терміном «стратегія», вбачаючи, що останній визначає «мистецтво боротьби» та може застосовуватися, коли на злочинність здійснюється системний вплив¹. Ознака системності є дуже важливою для визначення управління у сфері запобігання та протидії злочинності; про неї ще йтиметься далі. Підтримуючи застосування терміна «стратегія» у наведеному контексті, В. М. Кудрявцев вважає його більш змістовним, ніж «боротьба», але у подальшому вживає не замість останнього, а поряд із ним — «стратегія боротьби»². І це не випадково, тому що «стратегія» — це не заміник предметної діяльності, яку звично називають «боротьбою». Стратегія — це кращий спосіб ведення боротьби, більш досконалий, професійний, на рівні мистецтва. Тобто стратегія стосується іншого рівня діяльності — не предметної, а управлінської, і наразі є стратегією управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності.

Продовжуючи розгляд проблеми цього різновиду соціального управління, відзначимо, що після її постановки понад чверть століття тому Г. А. Аванесовим вона, на жаль, не отримала подальшого фундаментального розвитку кримінологами ні за часів Радянського Союзу, ні після його розпаду (принаймні кримінологами України). Слід відзначити, що проблем управління діяльністю у сфері протидії злочинності за цей час торкалися фахівці інших галузей наук кримінально-правового циклу, зокрема криміналісти та процесуалісти. Визначний вітчизняний криміналіст Р. С. Белкін, розглядаючи на доктринальному рівні конструкцію запропонованої ним комплексної «загальної теорії боротьби зі злочинністю», включив до спеціальної частини останньої «принципи формування комплексів заходів боротьби зі злочинністю», який відніс до компетенції теорії управління. До її предмета у взаємодії з іншими теоріями він відніс також форми застосування комплексних заходів боротьби зі злочинністю, прогнозування таких заходів та результатів їх застосування і реалізації прогнозів¹.

¹ *Кримінологія* / Под ред. А. И. Долговой. — М., 2001. — С. 27, 416.

² *Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью.* — М., 2003. — С. 38.

Відомий український криміналіст В. С. Зеленецький, розвиваючи загальну теорію боротьби зі злочинністю, відніс до її предмета окремим комплексним елементом міждисциплінарного розділу організацію праці й управління у сфері боротьби зі злочинністю, включивши до нього складові елементи організаторської роботи, а також основні питання науки управління (про сутність, суб'єкти, об'єкти, види функцій, форми і методи управління, управлінські рішення, прогнозування, різнопланове забезпечення тощо) стосовно сфери боротьби зі злочинністю². Таким чином, управлінська тематика у сфері протидії злочинності тут визначена більш розгорнуто, але лише на рівні загальної теорії цієї діяльності, не торкаючись управлінських проблем окремих її основних напрямів, зокрема запобігання злочинності, а також змістовно не розкрита. У такий спосіб ця тематика представлена й у запропонованій зазначеним автором Програмі курсу «Загальна теорія боротьби зі злочинністю», зокрема у її темі 28³.

Управлінська тематика щодо сфери запобігання та протидії злочинності розвивалася головним чином у руслі розгляду проблем управління правоохоронною діяльністю, передусім органів внутрішніх справ. У цьому напрямі, у тому числі в Україні, написано чимало монографій, видано підручники, захищено дисертації, у відомчих вищих навчальних закладах створено навчальну дисципліну і спеціалізовані кафедри, а останнім часом і Академію управління МВС. Проте розроблення зазначеної «галузево-правоохоронної» управлінської тематики відбувалося головним чином через перенесення у сферу управління діяльністю органів внутрішніх справ загальних положень, схем і понять науки управління, передусім щодо соціального управління, а також через відповідну галузеву інтерпретацію останніх. За такого підходу залишилися фактично не розкритими суттєві особливості управління, що обумовлюються специфічним змістом окремих напрямів діяльності органів внутрішніх справ, зокрема у сфері

¹ Белькин Р. С. Курс советской криминалистики. — М., 1977. — Т. 1: Общая теория советской криминалистики. — С. 73–74.

² Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. — Харьков: Основа, 1994. — С. 86.

³ Там само. — С. 304.

запобігання і протидії злочинності. Адже за цим напрямом діяльність органів внутрішніх справ суттєво відрізняється від, скажімо, забезпечення громадського порядку чи безпеки руху на транспорті. Проте скільки нам відомо з опублікованих праць, наукова розробка специфіки управління за окремими напрямками діяльності правоохоронних органів, зокрема у сфері запобігання та протидії злочинності, в Україні не велася. Заповнити цю прогалину мали не лише фахівці з науки управління, а очевидно, й кримінологи, можливо, через спільну творчу співпрацю, але цього не сталося.

Деяким винятком із наведеного висновку має бути визнана опублікована у 2003 р. монографія О. М. Бандурки та Л. М. Давиденка «Преступность в Украине: причины и противостояние», в якій окремий розділ відведено розгляду деяких питань, які можуть, на думку авторів, скласти основу управління у сфері боротьби зі злочинністю, а також висвітленню окремих напрямів (стадій) його здійснення. При цьому, розглядаючи питання управління, автори зводять його до «організаційного забезпечення» (у такий спосіб названий і розділ монографії), хоча останнє, як відомо, є лише частиною (однією з функцій) управління¹. Також тут пропонується ширше розуміння управління у сфері боротьби зі злочинністю («організаційний, методичний та інший вплив системи (підсистеми) управління на управляючу систему (підсистему) з метою оптимізації цієї підсистеми та підвищення ефективності її діяльності»²), що відтворює загальну абстракцію поняття управління, але не розкриває його специфіку щодо діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Є у названій праці й деякі інші спірні положення, яких доцільно торкнутися під час подальшого розгляду системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. До цього ми зараз і перейдемо. При цьому автор Курсу не ставить перед собою завдання системно викласти закінчену теорію названого різновиду соціального управління. Наша мета вужча — окреслити основні ознаки, поняття та систему

¹ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противостояние: Монография. — Харьков: Основа, 2003. — С. 116.

² Там само. — С. 117.

вказаного різновиду управління у їх кримінологічній інтерпретації з тим, щоб на підставі цього визначити, а у наступному й розглянути кримінологічні засоби його забезпечення.

Управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності (далі з метою скорочення-управління антикримінальною діяльністю) як окремий різновид управління загалом та соціального управління зокрема знаходиться з двома останніми у співвідношенні, що визначається діалектичним зв'язком філософських категорій «загального», «особливого», «окремого». Цим обумовлюється відтворення в управлінні антикримінальною діяльністю, як «окремого», низки ознак, функцій, принципів, елементів управління в цілому («загального») та соціального управління («особливого»). Разом із тим, як «окреме» управління антикримінальною діяльністю має суттєві особливості, що в першу чергу пов'язані з особливостями цієї діяльності, стосовно якої здійснюється управління.

Особливості антикримінальної діяльності визначаються таким:

— її основна функція полягає не у **сприянні, підтримці, стимулюванні** відповідних соціальних процесів, як це характерно для переважної більшості різновидів соціальної діяльності, а у **протидії** суспільно неприйнятній та небезпечній кримінальній активності окремої частини суспільства, яка суперечить його інтересам та спричиняє йому велику шкоду;

— велика шкода для суспільства кримінальної активності, що посягає на основи його життєдіяльності, а звідси й цінність антикримінальної діяльності, значно зростають через те, що злочинність обумовлюється на загальносоціальному рівні багатьма прогалинами, суперечностями, недоглядами і навіть кризовими явищами у вирішенні низки корінних соціальних проблем; на їх вирішення у суспільства, зокрема у сучасного українського суспільства, передусім відсутні потрібні можливості, насамперед кошти, а також значною мірою і політична воля, тому антикримінальна діяльність відчуває постійний брак уваги і коштів, *вимушена обмежуватися в основному стратегіями стримування злочинності, а не її упередження та обмеження обумовлюючих її впливів;*

— незважаючи на обмежені можливості, антикримінальна діяльність потребує оптимізації, у тому числі вдосконалення орга-

нізаційно-управлінських засад, які значною мірою не потребують дуже великих асигнувань, а залежать від уваги до запровадження наукових основ управління, передусім інформаційно-аналітичних, прогностичних, обґрунтування управлінських рішень, їх планування, контролю за виконанням;

— антикримінальна діяльність є переважно унормованою, в тому числі актами законодавства; неухильне дотримання її є обов'язковою визначальною вимогою та умовою цієї діяльності, що окреслює значну роль права в управлінні нею; у царині співвідношення «право — управління» *першорядне місце у зазначеній діяльності має займати неухильне дотримання та забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина; останнім обумовлюється гуманістичне, цивілізаційне спрямування як антикримінальної діяльності, так і управління нею;*

— антикримінальна діяльність є винятково важливою суспільною діяльністю, яка пов'язана із задоволенням глибинних інтересів суспільства, і тому вона сама, а також управління нею, потребують політичного визначення як частини загальнодержавної політики та стратегії, а це обумовлює потребу розроблення їх науково обґрунтованої доктрини (концепції), що має охоплювати не лише стратегії та основи тактики здійснення цієї діяльності та управління нею, а й *передбачати всіляке ресурсне* (правове, інформаційне, кадрове, матеріальне, науково-методичне, включаючи кримінологічне, тощо) *забезпечення*, в тому числі *формування морально-психологічної підтримки цієї діяльності з боку громадянського суспільства.*

Все наведене обумовлює необхідність розроблення проблем антикримінальної діяльності у вигляді системного впливу як на саму злочинність, так і на обумовлюючі її чинники, що є підґрунтям та умовою підняття управління цією діяльністю на рівень загальнодержавної стратегії. Таким чином, загальноохоплюючою ознакою управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності має стати її системність. Визначення та реалізація вимоги системності щодо зазначеного різновиду управління потребує попереднього виявлення та визначення системних зв'язків на трьох рівнях: 1) самої злочинності, де ці зв'язки здебільшого мають вигляд статистичних закономірностей; 2) детермінації зло-

чинності, де системність реалізується через відповідні причинно-наслідкові та інші обумовлюючі зв'язки; 3) предметної діяльності, об'єктом якої є злочинність та обумовлюючі її чинники і яка повинна складати певну систему, що має на меті *перетворення своїх об'єктів, тобто звуження, обмеження дії обумовлюючих чинників і на цій основі скорочення злочинності та зменшення її небезпеки і шкідливих наслідків для суспільства*. У наведеному значенні управління антикримінальною діяльністю, утворюючи власну систему, є водночас підсистемою (або надсистемою) для системи прикладної діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

Наразі предметом нашого розгляду є система управління антикримінальною діяльністю. Як зазначалося, ряд своїх ознак, функцій, принципів, методів, інших елементів, у тому числі принципу системності, цей різновид управління відтворює із загальних властивостей управління загалом та соціального управління зокрема. До останніх належать:

- об'єктивна необхідність;
- виконання соціальної функції щодо погодження та упорядкування спільної людської діяльності;
- цілеспрямованість, тобто спрямування на досягнення суспільно значущих цілей та вирішення пов'язаних з ними завдань;
- усвідомлення управлінської діяльності її виконавцями у формі соціальних зв'язків свідомо-вольового та організаційного характеру;
- забезпечення поставленої мети комплексом взаємопов'язаних функцій та методів її реалізації;
- системність, яка перетворює цю діяльність у систему;
- регламентування здебільшого нормами права, чим визначається правова компетенція управління та ін.

Інші ознаки, змістовну інтерпретацію та визначеність спеціальної мети, функцій та методів її здійснення, реалізації принципу системності управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності набуває у зв'язку з особливостями цієї діяльності, визначеними вище. Інакше кажучи, видова відмінність управління антикримінальною діяльністю визначається, насамперед, об'єктом і метою управління. Як зазначалося, спочатку вважалося, що таким об'єктом є сама злочинність (Г. А. Аванесов), у чому проявлялося

необґрунтоване ототожнення різних рівнів діяльності: виконавського та управлінського. О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко об'єктом управління визначили органи, організації, службових осіб і громадян, які беруть участь у протидії злочинності, всіх суб'єктів боротьби зі злочинністю та запобігання злочинам¹. Тим самим і тут допускається неточність: суб'єкти виконавського рівня представлені у вигляді об'єктів управлінського рівня діяльності. Разом із тим, у науці управління доведено, що управління як особлива соціальна діяльність за своєю метою, функціональним призначенням, управлінським впливом, його засобами тощо стосується не окремих елементів виконавської діяльності, в тому числі її суб'єктів, а означеної діяльності в цілому, яка і є об'єктом управління. Звідси *об'єктом управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності слід визнати цю антикримінальну діяльність*.

Управління зазначеною діяльністю відрізняється і чітко визначеною кінцевою (не безпосередньою) метою. Відомо, що всі види соціального управління мають на меті оптимізацію (удосконалення) діяльності, стосовно якої здійснюється управління. Така мета як безпосередня є і в управлінні антикримінальною діяльністю. Проте стосовно останньої управління завжди має на увазі і посередню мету — скорочення злочинності. Без цього будь-які управлінські заходи стосовно антикримінальної діяльності втрачають сенс. І навпаки, досягнення реального скорочення злочинності є свідченням того, що управління антикримінальною діяльністю відповідає поставленій перед ним меті.

Наведене дає підстави визначити у загальних рисах, що *управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності є об'єктивно необхідним різновидом соціального управління, який спрямовується на системне упорядкування та підвищення ефективності цієї діяльності, приведення останньої у відповідність з кінцевою метою скорочення злочинності, усунення (нейтралізації) її чинників*.

Таким чином, наведений різновид управління спрямовується на системне упорядкування діяльності, яка є його об'єктом. Досяг-

¹ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: Монография. — Харьков: Основа, 2003. — С. 117.

нення такої системності неможливе без системного здійснення самого управління. Тому управління цього різновиду, як і будь-яке соціальне управління, здатне досягнути мети, що обумовлює його створення та існування, лише у разі системного функціонування, тобто у вигляді системи управління з усіма загальними ознаками та характеристиками останньої.

Характерними ознаками системи управління, як і більшості інших соціальних систем, є цілеспрямованість стосовно мети, наявність функцій, що відповідають останній, прагнення до самопідтримання, самоуправління, внутрішньої організаційності, а також інформаційність та відкритість, що можуть бути обмежені залежно від суб'єктивних та об'єктивних чинників.

Обов'язковою властивістю кожної соціальної системи управління є її функціонування у вигляді двох ніби самостійних, але фактично пов'язаних між собою підсистем, що знаходяться на двох рівнях: управляючому (це і є підсистема — рівень управління) та керованому (підсистема — рівень виконання). Через функціональний системний зв'язок між обома зазначеними підсистемами вони утворюють більш масштабну систему, в якій одні з елементів, наприклад мета, можуть перебувати у підсистемі управляючого рівня, а інші, приміром результуючий елемент, перебувати у підсистемі виконавського рівня. Наведене стосується у тому числі управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності, мета якого визначається на управлінському рівні, а результат у кінцевому підсумку — як результат виконавської діяльності.

Соціальні системи управління, в тому числі та, що стосується антикримінальної діяльності, перебувають внаслідок тісних системних зв'язків у значній залежності від політичної системи, режиму її функціонування. Певною мірою це має цілком зрозуміле пояснення, адже концептуальна доктрина та стратегічна мета системи управління будь-якої соціальної діяльності, у тому числі й антикримінальної, визначається на політичному рівні, наразі у засадах державної політики запобігання та протидії злочинності. Ця політика розуміється у широкому контексті політики ставлення до злочинності, а не лише кримінальної політики. Проте у реалізації цих політичних орієнтирів не може бути політичного забарвлення та підкорення певним політичним

інтересам. Політика держави, в тому числі стосовно запобігання та протидії злочинності, реалізується через Конституцію, прийняті у встановленому порядку закони, забезпечення їхнього неухильного виконання та дотримання.

Разом із тим, у країнах недемократичних тоталітарних режимів управління антикримінальною та іншими соціальними видами діяльності здійснюється в інтересах не держави та її народу, а пануючого політичного режиму. Зокрема, в Україні командно-адміністративна політична система та її залишки у період після отримання державного суверенітету, які підтримувалися авторитарними методами правившого протягом десятиріччя (1994–2004 рр.) режиму, зробили вкрай негативний, а певною мірою і спотворюючий вплив стосовно системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Зазначене проявилось головним чином у такому:

- підкоренні управління антикримінальною діяльністю і безпосередньо самої цієї діяльності олігархічним інтересам корумпованої та криміналізованої верхівки влади, передусім її лідера, його політичних сподвижників та залежних від них бізнес-структур; у результаті в країні розвинувся «вибірковий» підхід до оцінки злочинів та притягнення злочинців до відповідальності, через що значна їх частина не отримувала покарання;

- відсутності будь-якої офіційно визначеної державної політики та стратегії запобігання та протидії злочинності, механізму публічної оцінки стану цієї діяльності;

- декларативності та демагогічності управлінських заходів щодо посилення боротьби зі злочинністю та хабарництвом, байдужості та незаінтересованості владних структур у забезпеченні їхнього виконання, що супроводжувалося безвідповідальністю виконавців, фальшуванням показників реєстрації злочинів та реагування на них, демонстрацією показних «успіхів» у боротьбі з ними, особливо у передвиборчі періоди;

- майже повному знеціненні та занедбанні системи запобігання злочинності, діяльності щодо усунення її чинників та соціальних передумов, наслідком чого стали найвищі в Європі показники судимості, в тому числі до позбавлення волі, утримання сотень тисяч громадян у колоніях, де не забезпечуються елементарні умови

проживання, невпинно зростає захворюваність, рецидив злочинів;

— відстороненні інституцій громадянського суспільства від контролю за управлінням антикримінальною діяльністю, нехтуванні громадською думкою щодо фактичного стану останньої, реальної захищеності громадян від злочинних посягань, захисту їхніх прав і свобод, у тому числі від сваволі правоохоронців та чиновництва;

— умисному штучному дозуванню та закритості інформації про стан злочинності, реальної діяльності щодо боротьби з нею, відсутності справжньої уваги до удосконалення системи управління цими процесами, теоретичного розроблення відповідних проблем, передусім кримінологічної складової останніх, яка розкриває їхню сутність та недоліки.

У сучасній українській кримінології ці проблеми не розроблялися, а поодинокі публікації, де побіжно вони розглядалися, не дають повного уявлення про ці проблеми та містять сумнівні положення не лише щодо об'єкта, а й щодо системи управління (такою визнається система його суб'єктів), форм управлінського впливу, ототожнення його стадій та елементів, стадій і функцій тощо¹.

За цих умов *проблема управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності потребує нового системного викладення, в тому числі визначення через призму видової особливості його цілей, функцій, принципів, методів, механізму безпосередньо управлінського процесу в цілому, а також заходів забезпечення останнього*. Межі параграфу глави та, загалом, цільове кримінологічне призначення Курсу не дають можливості розглянути всі названі та інші питання системи управління антикримінальною діяльністю. Наше завдання полягає у висвітленні кримінологічної складової цієї системи, в тому числі більш предметно — кримінологічних засобів її забезпечення. Проте реалізація цього завдання вимагає попередньо, хоча б коротко, розглянути функції управління, його стадії, управлінські засоби, що використовуються на цих стадіях, у тому числі кримінологічні засоби.

Серед багатьох варіантів розуміння терміна «функція» більш прийнятним для різновиду соціального управління, який є пред-

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: Монографія. — Харьков: Основа, 2003. — С. 117–118.

метом нашого розгляду, є його визначення в якості «призначення» та спрямування ним діяльності згідно з цим призначенням. У теорії управління існує багато різних класифікацій функцій останнього, кожна з яких виокремлює їхні певні ознаки. Так, за найзагальнішої диференціації груп основних функцій управління, крім технічних, фінансових та інших, виділяють **функції адміністрування**, що мають своїм предметом передбачення, організацію, розпорядництво, погодження, контроль¹. Через значний обсяг функцій адміністрування інколи вважається, що саме ними і обмежуються функції управління. Останні, як правило, поділяють на загальні, які притаманні будь-якій системі управління, та особливі або безпосередні, що призначені лише для певної конкретної управлінської системи згідно з її специфічними об'єктом та метою впливу. На відміну від перших, які мають назву функцій управління, другі часто іменують функціями системи управління. Згідно з цим є підстави, крім загальних функцій управління, до яких належать аналіз, прогнозування, планування, організація, регулювання, контроль, визначити особливі функції системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Не претендуючи на закінченість наступної класифікації зазначених функцій і вбачаючи, насамперед, їхню кримінологічну складову, можна визначити, що призначення особливих функцій системи управління вказаним різновидом діяльності полягає у забезпеченні:

- її відповідності державній політиці у сфері протидії злочинності, а також концептуально обґрунтованій стратегії цієї протидії;
- її інформаційної, передусім інформаційно-кримінологічної, обґрунтованості на засадах сучасних теорій кримінології та інформатизації;
- її досконалого правового регулювання згідно з завданнями Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України передусім щодо охорони прав і свобод людини і громадянина, а також щодо правових засобів управління цією діяльністю;
- наповнення загальних функцій управління, насамперед підготовчих (пізнавально-програмуючих²) — інформаційно-аналі-

¹ Наука управляти: з історії менеджменту. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. І. О. Слєпов; пер. з рос. — К., 1993. — С. 140.

² Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ. — К., 1999. — С. 91.

тичної, прогнозування, планування, особливим, передусім кримінологічним, змістом згідно з видовою специфікою цієї системи управління;

— під час здійснення загальних організаційно-регулюючих функцій управління — організації, регулювання, контролю¹ — дотримання особливих вимог цього різновиду діяльності щодо повноти та своєчасності реагування на злочинні прояви, причини та умови їх вчинення, запобігання дії останніх, використання для цього у повному обсязі всіх передбачених законом прав, повноважень та засобів, а також досягнень науки і техніки, заходів взаємодії та координації всіх суб'єктів управлінської та виконавської діяльності, системного спрямування цієї діяльності на досягнення кінцевої мети (результату) у вигляді скорочення злочинності, усунення (нейтралізації) її чинників, тобто елементів, результуючих у системі управління антикримінальною діяльністю;

— її у належному ресурсному відношенні: інформаційному, освітньому, кадровому, науково-методичному, фінансовому, матеріально-технічному.

Реалізація функцій управління відбувається у процесі його здійснення, на певних стадіях процесу, які у сукупності становлять **управлінський цикл**. У теорії управління запропоновано багато варіантів поділу останнього на стадії (етапи) та більш дрібні складові процедури і операції. Узагальнивши змістовно-цільову відмінність певних видів загальних функцій управління можна погодитися з поділом управлінського циклу на такі стадії: 1) *визначення мети*; 2) *визначення проблеми (проблемної ситуації) щодо реалізації мети*; 3) *діагноз стану управлінської системи та керованого нею об'єкта щодо визначених заходів (засобів) реалізації мети*; 4) *розроблення управлінського рішення (програми, плану, директиви) щодо реалізації мети* (стадії 2–4 зазвичай відносять до підготовчих, що відповідають реалізації пізнавально-програмуючих функцій); 5) *прийняття управлінського рішення*; 6) *його реалізація, в тому числі безпосередня організація, ресурсне забезпечення, контроль виконання*; 7) *аналіз результатів виконання управлін-*

¹ Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ. — К., 1999. — С. 96.

ського рішення. Остання стадія завершує цей управлінський цикл, що визначається межами завдань управлінського рішення, а в кінцевому рахунку — досягненням мети. Недосягнення повною мірою мети, а тим більше неповне виконання управлінського рішення, перетворює останню стадію цього управлінського циклу на першу стадію нового циклу, що починається з визначення нової або невиконаної частини мети (стадія 1), нової проблемної ситуації (стадія 2), підготовки і прийняття нового управлінського рішення (стадії 3–5).

Запропонований поділ стадій реалізації загальних функцій управління в основному відповідає потребам реалізації особливих функцій системи управління діяльністю щодо запобігання і протидії злочинності. Пристосування цих стадій до потреб цієї діяльності має відбуватися не через зміну їхньої структури, а шляхом наповнення їх відповідним змістом, зокрема кримінологічним, згідно з особливостями функцій цієї системи управління.

Реалізація функцій системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності та визначених на відповідних їм стадіях управлінського процесу завдань, процедур, операцій здійснюється через застосування певних засобів. Останні також мають ряд класифікацій залежно від форм, методів, технології, результату здійснення та ін. Для визначення кримінологічних засобів забезпечення управління антикримінальною діяльністю варто застосувати класифікацію засобів за їхньою предметною сутністю (змістовністю). За такої диференціюючої підстави управлінські засоби здійснення процесу управління, його функцій поділяються на: політичні, економічні, правові, кримінологічні, адміністративні, безпосередньо соціальні, соціально-психологічні, морально-етичні, культурологічні та ін. У нас наразі немає можливості характеризувати кожний різновид перелічених засобів, їхні методи, форми, способи здійснення та ін. Обмежимося кримінологічними засобами.

§ 2. Види та функціональне призначення кримінологічних засобів забезпечення управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності

Види кримінологічних засобів та їхнє функціональне призначення стосовно управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності доцільно розглянути за стадіями управлінського процесу, на яких вони використовуються.

I. Стадія визначення мети системи управління вказаним різновидом діяльності. Мета системи управління та керованої нею діяльності щодо запобігання та протидії злочинності визначається у таких джерелах:

- політика держави щодо запобігання та протидії злочинності;
- стратегія управління щодо зазначеної діяльності та самої діяльності, яка визначається згідно з зазначеною державною політикою;

- акти законодавства, передусім укази Президента, у тому числі щодо рішень Ради національної безпеки і оборони, постанови Кабінету Міністрів, а також управлінські документи центральних органів виконавчої влади, Генеральної прокуратури, СБУ, де визначаються завдання щодо зазначеної антикримінальної діяльності.

Інколи виникає питання щодо належності цієї стадії до системи управління названої діяльності або повністю чи частково до інших управлінських систем, наприклад, управління політичними процесами чи політичного управління, правової системи або системи правового регулювання антикримінальної діяльності. За своєю предметною спрямованістю стадія визначення мети управління зазначеною діяльністю, очевидно, не може не належати до його системи. Разом із тим, політика стосовно запобігання та протидії злочинності, безперечно, є частиною державної політики в цілому, формою політичного управління та елементом його системи. Так само акти законодавства, що визначають завдання антикримінальної діяльності, є одночасно елементами системи управління нею і системи її правового регулювання. Тут має місце явище, яке в теорії систем називають перехрещенням систем, коли певні елементи однієї системи, скажімо управління діяльністю, є одночасно підсистемою іншої системи, наприклад системи її правового регулювання і навпаки.

До кримінологічних засобів на цій стадії слід віднести:

1. *Кримінологічні обґрунтування державної політики щодо запобігання та протидії злочинності, які, на нашу думку, мають містити:*

— кримінологічні висновки для формування політичної оцінки кримінологічної ситуації, стану та тенденцій зміни поширеності та суспільної небезпечності злочинності, ефективності зусиль держави в особі органів державної влади, а також громадянських інституцій у сфері забезпечення запобігання та протидії злочинності;

— кримінологічні рекомендації стосовно визначення державних пріоритетів у зазначеній сфері, політичної мети та основних завдань щодо поліпшення кримінологічної ситуації, вибору стратегії їхньої реалізації. Залежно від форми визначення вказаного різновиду державної політики та рівня її офіційного схвалення, у ній можуть бути й інші диференційовані напрями, структурні частини. Очевидно, кожна з них потребуватиме кримінологічного обґрунтування. У зв'язку з останньою обставиною іноді пропонується розроблення та схвалення окремо кримінологічної політики або її складової — кримінальної політики, яка часто спрощено розглядається лише як політика призначення покарань. З цією пропозицією не можна погодитися. У сфері протидії злочинності тісно пов'язані та багато в чому взаємозалежні проблеми правильного розуміння сутності і природи злочинності, реагування на неї, застосування кримінальної відповідальності та покарання, перевиховання та ресоціалізації осіб, до яких воно застосоване, запобігання злочинним проявам, забезпечення безпеки від злочинності, захисту прав і свобод людини і громадянина від кримінальних посягань, відшкодування шкоди від них, захисту і допомоги потерпілим взагалі та ін. Не всі зазначені проблеми є чисто кримінологічними. Певною, іноді значною, мірою вони належать до кримінально-правових, кримінально-процесуальних, кримінально-виконавчих. Разом із тим, очевидно, що вони тією чи іншою мірою потребують кримінологічного обґрунтування, яке щодо визначення державної політики стосовно кримінальної активності є кримінологічним засобом.

Зі спрямованістю цього різновиду державної політики на протидію кримінальній активності, очевидно, може бути пов'язана і

його чисто вживана назва — «кримінальна політика». Хоча більш точно його слід іменувати «державна політика стосовно запобігання та протидії злочинності» або «антикримінальна політика».

Серйозною проблемою для України та одним із негативних наслідків панівного донедавна режиму, як зазначалося, є відсутність офіційно визначеної антикримінальної державної політики. Минулий режим, очевидно, був незацікавлений у її виробленні, що спричинило б усунення ряду негараздів у практиці протидії злочинності, про які йшлося вище. Разом із тим, слід визнати, що відсутності уваги влади до опрацювання зазначеної політики сприяла й пасивність певного роду фахівців, у тому числі кримінологів. Думається, вже давно слід було б розробити проект або основи державної політики щодо запобігання та протидії злочинності та подати такий документ на розгляд вищих органів державної влади України. Проте з ряду причин, пов'язаних зі складністю такої роботи, а можливо, щоб не бентежити владу невчасними питаннями, це не було зроблено. Влада, що прийшла на зміну режиму Л. Д. Кучми, декларує демократичні, правові цінності, прагнення захисту громадян від будь-якого порушення їхніх прав і свобод, у тому числі від злочинних посягань. За цих умов кримінологи мають виконати свою частину роботи з обґрунтування сучасної державної політики щодо запобігання і протидії злочинності та ініціювати її розроблення і схвалення. Тим самим буде вирішено багато проблемних питань, у тому числі визначена генеральна мета системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності та самої цієї діяльності.

2. *Кримінологічні обґрунтування стратегії системи управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності та самої антикримінальної діяльності.* На відміну від державної політики, головним призначенням якої є проголошення мети як загальної (генеральної), стратегія конкретизує її через визначення найбільш доцільних та досконалих напрямів та методів її досягнення. Якщо політика визначає мету у вигляді сутнісного результату діяльності у його політичному значенні, то стратегія — це дороговказ до цього результату, якого можна досягти лише через дотримання вказаних нею напрямів і методів, кожен із яких є міні-метою на шляху до генеральної. Стратегія зазвичай визначається на трьох рівнях:

безпосередньо виконавської діяльності; управління нею; всілякого забезпечення першої і другого. Тобто стратегія — це меншою мірою політичний, а більшою — методологічний та перспективно-моделюючий документ професійного призначення. У ньому на основі концептуально-теоретичних положень та узагальнення практики протидії злочинності визначається метод найбільш ефективного ведення цієї діяльності, запобігання та припинення злочинів. Таким чином, *за своєю сутністю та змістом стратегія управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності — це, в основному, кримінологічний документ, в якому пропонуються напрями та методи вирішення кримінологічних проблем.*

Висновок щодо загалом кримінологічного характеру стратегії управління вказаним різновидом діяльності ґрунтується не лише на оцінці його теоретико-методологічного значення, а й на сучасній практиці розроблення такого роду документів. Саме у кримінологічному аспекті автором Курсу було розроблено ще в 1995 р. на той час першу в Україні Стратегію і основні засади тактики боротьби з організованою злочинністю. Цей документ отримав схвалення Координаційного Комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України, його положення лягли в основу ряду законодавчих актів, управлінських документів центральних установ правоохоронних органів. Далі (1999, 2002) Стратегія оновлювалася іншими авторами, проте закладена спочатку кримінологічна її спрямованість лишалася майже незмінною.

Дещо відрізняється від стратегії за своїм призначенням та формою кримінологічна концепція. Вона створюється здебільшого у разі виникнення якоїсь нової або складної проблеми у сфері протидії злочинності. Її завдання — окреслити цю проблему, розкрити її сутність, природу, чинники, суспільну небезпечність, концептуально намітити напрями і засоби розв'язання, необхідну для цього систему забезпечення. Таким чином, у концепції предмет розгляду, як правило, вужчий ніж у стратегії, але сфера його висвітлення більш глибока та різнобічна. Класичним прикладом такого роду стратегічного документа може бути підготовлена під керівництвом автора Курсу Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 рр., затверджена Указом Президента України від

24.04.1998 р.¹ На жаль, через безвідповідальне ставлення до організації виконання цього документа, передусім з боку окремих керівних працівників апарату Кабінету Міністрів України, значна частина передбачених у ньому конкретних заходів щодо усунення причин та умов корупції і через 7 років із часу схвалення Концепції залишилася невиконаною. У 2006 р. Указом Президента України затверджено нову антикорупційну Концепцію «На шляху до доброчесності». Її аналіз міститься у відповідній главі Книги 2 Курсу, де розглядається кримінологічна інформація про корупцію.

3. *Кримінологічне обґрунтування актів законодавства, в яких мають бути визначені обов'язки, завдання та повноваження управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності.* Ці обов'язки та завдання часто визначають безпосередню мету управління зазначеною діяльністю і самої такої діяльності. Кримінологічне обґрунтування актів законодавства з регулювання вказаних питань, як і з будь-яких інших питань, може торкатися: визначення актуальності проблеми, що потребує нормативного врегулювання; потреби останнього у певній (законодавчій або іншій) формі; формулювання окремих норм, зокрема щодо повноважень, прав і обов'язків у сфері управління антикримінальною діяльністю; усунення недоліків (прогалин, суперечностей, нечіткості) регулювання, що можуть стати обставинами, які створюють сприятливі умови для вчинення злочинів. Особливої уваги у цьому випадку потребує кримінологічний аналіз передбаченого проектом нормативного акта механізму його реалізації, передусім у сфері управління антикримінальною діяльністю, прогалини у якому можуть сприяти поширенню дії криміногенних чинників або скороченню позитивного впливу антикриміногенних чинників. В останні роки автором Курсу розроблено та випробувано методика та організаційно-правові засади спеціального аналізу такого типу, якому дано назву «кримінологічна експертиза». Про неї йдеться в окремій главі у Книзі 3 Курсу.

II. Стадія визначення проблеми (проблем) у реалізації мети управління. Визначення проблеми (проблем) щодо певного

¹ Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. — К., 1999. — С. 443–478.

об'єкта належить до методології пізнання і в дуже загальному вигляді полягає у виокремленні непізнаного про цей об'єкт із наявного знання про нього, що і становить проблемну ситуацію. Проблема, таким чином, полягає у тому, щоб насамперед скласти уявлення про об'єкт за наявною неповною інформацією про нього, а далі визначити напрями і методи отримання недостаючої інформації. В управлінському процесі проблемна ситуація виникає у зв'язку з постановкою мети, щодо досягнення якої немає достатньої інформації. Недостатність інформації може стосуватися різних сторін об'єкта, який визначається поставленою метою: усвідомлення його сутності, обумовлюючих зв'язків, напрямів та засобів удосконалення, зміни. Мета управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності тією чи іншою мірою спрямовується на скорочення злочинності, усунення її чинників. Згідно з цим об'єктом проблемної ситуації, яка виникла через постановку зазначеної мети, може бути: а) виконавська діяльність щодо протидії злочинності; б) управлінська діяльність щодо її виконавського рівня; в) сама злочинність. Отже, всі названі проблеми є кримінологічними, їх розв'язання здійснюється кримінологічними засобами.

Визначення проблеми, її природи і характеру, шляхів розв'язання та зрештою остаточного з'ясування відбувається через застосування певних методів та процедур, які, звичайно, передують дослідженню зазначених питань. Докладно їх висвітлено у главі «Організація наукового кримінологічного дослідження» у Книзі 3 Курсу.

III. Стадія діагностування стану управлінської системи та керованого нею об'єкта стосовно визначення заходів (засобів) реалізації мети. Після з'ясування проблеми, напрямів та методів її розв'язання (а нерідко і в процесі розв'язання) наступною стадією управлінського циклу щодо антикримінальної діяльності має стати діагноз стану управлінської системи та керованої нею виконавської системи. Зазначений діагноз потребує відповідного аналізу і об'єкта антикримінальної діяльності, яким є злочинність. Визначити необхідні управлінські та виконавські заходи можна лише через співвідношення останніх з предметними характеристиками злочинності, інформацією про неї. Оскільки проблеми у

зазначених системах, напрями, методи та заходи (засоби) їх розв'язання спрямовані у майбутнє, інформація щодо зазначених об'єктів має бути не лише статичною (сьогоденною) та ретроспективною, а й перспективною.

Наведені діагностичні завдання на зазначеній стадії управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності здійснюються через застосування відповідних кримінологічних методів та процедур. Вони можуть бути згруповані таким чином:

- збирання та оцінка кримінологічної та кримінологічно-значущої інформації;
- кримінологічний аналіз зібраної інформації;
- кримінологічне прогнозування злочинності та злочинних проявів.

Кожна з названих груп діагностичних методів та процедур має певний особливий зміст та виняткове значення не лише на вказаній стадії, а й в процесі вирішення завдань системи управління антикримінальною діяльністю взагалі. Тому доцільно докладніше розглянути ці групи в інших частинах Курсу, зокрема щодо кримінологічної інформації та її аналізу — у відповідних главах Книги 3 Курсу, а теоретичні засади кримінологічного прогнозування — у наступному параграфі цієї глави.

IV. V. Стадії розроблення та прийняття управлінського рішення. Кримінологічні засоби, що використовуються на цих стадіях, за своїм змістом та формою можуть бути поділені таким чином:

— висновки кримінологічного аналізу злочинності, в тому числі, які містять пряму вказівку на необхідність управлінського рішення з відповідного питання, або лише у загальній формі обґрунтовують необхідність його вирішення;

— результати кримінологічного прогнозу злочинності або індивідуального прогнозу вчинення злочину, які не прямо, а опосередковано орієнтують на вирішення питань запобігання та протидії злочинності (злочинного вчинку) згідно з прогнозованими змінами;

— пропозиції щодо вирішення питань, здійснення необхідних заходів, що впливають із названих документів (аналізу, прогнозу тощо) і стосуються системи управління та керованої нею виконавчої системи за звичною схемою управлінського рішення, в тому числі щодо організаційних, виконавських, забезпечуючих, інших

заходів щодо об'єкта управління в цілому та окремих його напрямів, наприклад, реагування на повідомлення про вчинені злочини, їх розкриття, розслідування, захисту потерпілих, відшкодування завданих збитків тощо;

— пропозиції щодо заходів запобігання злочинності та злочинним проявам виокремлюються в окрему групу за своєю кримінологічною змістовністю; на відміну від попередньої групи, де можуть пропонуватися заходи різного характеру (правові, соціальні, інформаційні, ресурсного призначення тощо), у цій групі пропонуються лише запобіжні заходи, які є суто кримінологічними або мають запобіжне, тобто кримінологічне, значення. Заходи цієї групи, як правило, більш предметні, адресні, цілеспрямовані, в тому числі функціонально спрямовані щодо конкретних причин і умов, звичайно, якщо в результаті аналізу останні були визначені.

Кримінологічні засоби, що використовуються на останніх двох стадіях, можуть розрізнятися залежно від форми, рівня, цільового призначення управлінського рішення. Подані до програми чи плану, вони мають описовий характер з виділенням окремих деталей, пояснень, залежних умов тощо. Висновки і особливо пропозиції до нормативно-управлінських документів відрізняються директивністю та лаконізмом формулювань, спрямованістю до маси однорідних суб'єктів виконання. Пропозиції до директивних документів, що розраховані на реалізацію в імперативній формі, часто одночасно пропонують заходи контролю та відповідальності за невиконання зазначених актів.

У науці управління прийнято диференціювати управлінські заходи (норми рішень) за формою та змістом таким чином:

— заходи-директиви, що містять загальні цілі, завдання, перспективні показники, які зазвичай мають якісну (атрибутивну) форму;

— заходи-норми, де містяться нормативні, обов'язкові для виконання приписи, розраховані, як правило, на тривалий час та масу однорідних виконавців;

— заходи-команди, що також мають обов'язковий характер, проте розраховані, як правило, на разове виконання та реалізуються у формі наказу, нерідко адресованого до обмеженого кола виконавців;

— **заходи-пропозиції**, які є зазвичай результатом аналітичного чи прогностичного розроблення, мають не обов'язковий, а рекомендаційний характер та підлягають виконанню (врахуванню) в силу їхньої переконливої обґрунтованості, авторитету авторів розроблення; нерідко заходи-пропозиції фахівців супроводжуються заходами-нормами (директивами) щодо необхідності їх виконання;

— **заходи-дії**, що передбачають здійснення певних видів діяльності;

— **заходи-доручення** — містять приписи на проведення певного роду діяльності (перевірки, аналізу, ревізії, атестування тощо).

Кримінологічні засоби забезпечення управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності частіше реалізуються у формі заходів-норм, пропозицій, дій, рідше — у вигляді директив і майже ніколи — у формі команди.

Кримінологічні засоби найчастіше розраховані на їх програмовано-плановану реалізацію. За радянських часів широко практикувалося, особливо на місцевому, регіональному та об'єктовому рівнях, складання планів профілактики правопорушень. У разі передбачення у цих планах, крім спеціально-кримінологічних, також соціально-економічних, соціально-психологічних, культурних, освітніх та інших заходів, ці плани називалися комплексними. В Україні, починаючи з 2000 р., було відроджено практику програмування запобігання злочинності. Початок їй поклала Комплексна програма профілактики злочинності у 2001–2005 рр., затверджена Указом Президента України від 25.12.2000 р. Планування діяльності щодо запобігання та протидії злочинності цілком себе виправдало. Воно займає важливе місце у системі управління цією діяльністю. Нова влада майже два роки, на жаль, не знайшла часу за політичними суперечками та перекроюванням владних повноважень, щоб продовжити програмування запобіжної антикримінальної діяльності. Наступна програма була затверджена Кабінетом Міністрів України лише у грудні 2006 р. без належного кримінологічного обґрунтування. Теоретичні засади цього комплексного кримінологічного засобу буде розглянуто окремим параграфом цієї глави, а практична організація розроблення плану — в окремій главі Книги 3 Курсу.

VI. Стадія реалізації управлінського рішення, спрямованого на управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Його реалізація здійснюється звичайними для управління організаційними засобами, як правило, без використання специфічно кримінологічних. Щодо заходів виконавського рівня цієї діяльності, то вони часто реалізуються із застосуванням кримінологічних методів і засобів, передусім заходів стосовно виявлення причин і умов злочинних проявів та запобігання їх дії (впливу).

VII. На стадії аналізу результатів виконання управлінського рішення застосовуються ті самі аналітичні, у тому числі кримінологічні, засоби (методи), що і при аналізі об'єктів системи управління антикримінальною діяльністю на стадії їхнього діагностування перед розробленням управлінського рішення.

§ 3. Теорія кримінологічного прогнозування.

Його функція як засобу управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності та злочинним проявам

Людині, як мислячому індивіду, властиве передбачення майбутнього для того, щоб визначити та спланувати свої наступні дії. Пророцтва волхвів, передрікання чаклунів відомі з давніх-давен. Із розвитком науки передбачення отримало можливість ґрунтуватися на пізнаних об'єктивних закономірностях розвитку природи і суспільства, стати науковим. Нині виокремлюють три рівні (або види) передбачення. Перший — це **передвіщення**, що здійснюється на буденному рівні на основі знання знакових подій (явищ) та інтуїтивних здібностей. Другий — **прогнозування**, яке ґрунтується на наукових засобах, як правило, кількісних параметрах, закономірностях їхньої зміни, що відбивають об'єктивні тенденції нинішнього та майбутнього стану об'єкта передбачення. Третій — **планування**, яке поряд із прогнозуванням зміни об'єкта прогнозу передбачає діяльність, що слід згідно з цими змінами здійснити тепер і в майбутньому.

Сутність та особливість прогнозування полягає у тому, що це таке наукове передбачення, яке ґрунтується на конкретній теорії та із застосуванням наукових методів відображає обґрунтовані закономірності та зв'язки об'єкта прогнозу, має своїм результатом

прикладний висновок (оцінку). Будь-яка наука, і кримінологія не виняток, має прогностичну функцію. Вона значною мірою реалізується через прогнозування майбутнього стану предмета певної науки (його складових). Прогностична функція науки ґрунтується на можливостях і здібностях наукового пізнання процесу упереджуючого мислення, у тому числі обумовленого суспільними змінами. Ця властивість прогнозування надала йому роль засобу будь-якої галузі соціального регулювання, у тому числі у сфері управління діяльністю щодо боротьби зі злочинністю.

Існує багато класифікацій прогнозів. Одна з основних поділяє їх на **соціальні**, спрямовані на передбачення динаміки та якісних змін суспільних процесів, явищ, подій, та **індивідуальні**, що прогнозують активність окремої людини, здебільшого діяльну. У широкому розумінні індивідуальне прогнозування є також соціальним, оскільки активність, у тому числі діяльність людини, відбувається у суспільстві.

За галузевою ознакою та предметом передбачення розрізняють політичне, економічне, науково-технічне, демографічне, екологічне, кримінологічне прогнозування. **Кримінологічне прогнозування** здійснюється щодо процесів, явищ, фактів, що є предметами кримінології або мають кримінологічне значення. Розглянемо основні поняття та характеристики кримінологічного прогнозування. Передусім відзначимо, що кримінологічне прогнозування не зводиться лише до прогнозування злочинності, яким воно звично обмежувалося протягом тривалого часу¹. Нині стало зрозуміло, що кримінологічне прогнозування здійснюється й стосовно інших частин предмета кримінології, а також інших процесів, явищ фактів, діянь, що мають кримінологічне значення². Однак і донині воно, крім визначення майбутнього стану злочинності, іноді поширюється лише на зміну факторів, що впливають на нього. Нерідко ще предмет криміно-

¹ *Кримінологія*. Загальна і Особлива частини: Підруч. / За ред. І. М. Даньшина. — С. 127.

² *Даньшин І.* Кримінологічне планування заходів протидії злочинності та її прогнозування // Вісн. Акад. правових наук України. — 2004. — № 4 (39). — С. 148; *Джужа О.* Яка кримінологія потрібна сьогодні // Право України. — 2000. — № 6. — С. 95.

логічного прогнозування ототожнюють з об'єктами останнього, розглядають поряд із завданнями, діями та зводять до переліку його об'єктів¹. Не завжди при визначенні предмета кримінологічного прогнозування позначається його цільове призначення. З урахуванням наведених положень та застережень можна визначити, що *предметом кримінологічного прогнозування є процес пізнання майбутнього стану явищ, фактів, діяльнісних проявів, що становлять предмет кримінології або мають кримінологічне значення, з метою забезпечення управління діяльністю у сфері їхнього функціонування.*

Із наведеного вище визначаються об'єкти кримінологічного прогнозування. До таких слід віднести насамперед злочинність у всіх її проявах, станах та взаємодіях (умовно — «об'єкти злочинності»), а також детермінанти злочинності, її «фонові» та обумовлюючі чинники, особистість злочинців, діяльність щодо запобігання та протидії злочинності, управління цією діяльністю (умовно — «інші кримінологічні об'єкти»).

Кримінологічне прогнозування в системі управління антикримінальною діяльністю має своїм функціональним призначенням головним чином передбачувальне діагностування стану цієї управлінської системи як діяльності у сфері функціонування кримінологічних об'єктів, у тому числі самої такої діяльності з урахуванням прогнозованих змін об'єктів злочинності. Наведене реалізується через такі функції кримінологічного прогнозування: а) визначення майбутнього ймовірного стану, в тому числі зміни об'єктів злочинності, її детермінантів, «фонових» та обумовлюючих чинників, особистості злочинців; б) прогностична оцінка кримінологічного значення цих змін; в) передбачення потрібних відповідних змін антикримінальної діяльності та системи управління нею; г) створення кримінологічного обґрунтування управлінського рішення для відображення необхідних змін системи управління з огляду на прогнозовані зміни, а також на постійні орієнтири у вигляді мети, стратегії, правових норм діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

¹ *Нежурбіда С. І. Щодо питання про предмет кримінологічного прогнозування // Актуальні проблеми політики. — Одеса, 2004. — Вип. 20. — С. 254.*

У літературі запропоновано поділяти кримінологічне прогнозування на *пошукове*, яке виявляє зміну його об'єктів і абстрагується при цьому від норм та інших управлінських рішень щодо цих об'єктів, та *нормативне*, яке здійснюється з огляду на існуючі норми, ідеали, цілі цієї діяльності¹. У такому поділі вбачається штучність. Діяльність щодо об'єктів кримінологічного прогнозування, як правило, унормована, до того ж значною мірою на законодавчому рівні. Зміна зазначених об'єктів прогнозується з урахуванням умов, в яких вона відбувається, в тому числі обов'язкових нормативних умов. Нинішня та майбутня зміна останніх повинна братися до уваги та певним чином враховуватися при прогнозуванні. Таким чином, зміна об'єктів та нормативних умов, в яких вона відбувається, нероздільні. Інша річ, коли йдеться про прогнозування майбутньої дії норми, прийняття якої передбачається, та кримінологічних наслідків її прийняття, в тому числі щодо його впливу на зміну криміногенних та антикриміногенних чинників. Такий вид прогнозування є елементом кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів, яка розглядається в окремій главі Розділу 3 Курсу.

З урахуванням наведеного визначимо *поняття кримінологічного прогнозування*. Це — *засіб діагностування у формі передбачення майбутнього стану явищ, процесів, фактів, діяльнісних проявів, що складають предмет кримінології або мають кримінологічне значення та відіграють роль об'єктів прогнозування*. Останнє здійснюється з метою врахування прогнозу їхніх змін для забезпечення адекватного коригування управління діяльністю щодо запобігання та протидії суспільно-небезпечному функціонуванню цих об'єктів. Прогноз злочинності як різновид кримінологічного прогнозування має об'єктом злочинність у всіх її проявах і зв'язках, спрямовується на передбачення її майбутніх змін з метою відповідного удосконалення управління діяльністю щодо запобігання та протидії кримінальній активності на її соціальному та індивідуальному рівнях. Згідно з цим розрізняють *соціальне та індивідуальне кримінологічне прогнозування та, відповідно, прогнозування злочинності і злочинної активності окремої особи*.

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Зазнач. праця. — С. 127–128.

Як зазначалося, у процесі кримінологічного прогнозування діагностуванню повинні піддаватися не лише майбутній стан об'єктів злочинності, а й відповідно до цього стан діяльності щодо запобігання та протидії злочинності, в тому числі об'єктів управління цією діяльністю. При цьому виникає проблема визначення відповідності чинної та майбутньої системи антикримінальної діяльності прогнозованим змінам об'єктів злочинності. Проблемна ситуація полягає у необхідності (за наявності можливостей) приведення цієї діяльності та системи управління нею у відповідність із прогнозованими змінами об'єктів, пов'язаних із злочинністю. Прогнозовані зміни останніх є первинними і ґрунтуються на прогностичному опрацюванні реальних даних та методично обґрунтованих розрахункових операціях із ними. Прогнозування зміни антикримінальної діяльності та управління нею є похідним від первинного, вторинним щодо нього, більшою мірою спроектованим через моделювання ймовірної конструкції (проекції). У процесі моделювання конструкції мають бути визначені: по-перше, адекватні зміни, яких потребує нинішня система зазначеної діяльності та управління нею; по-друге, міра відповідності її спроектованих змін прогнозованому стану об'єктів злочинності; по-третє, суспільні можливості забезпечення функціонування прогнозованої «проекції»; по-четверте, заходи оптимізації «проекції» згідно з сучасними та майбутніми ресурсними та іншими можливостями. Як видно, у кожному із названих завдань присутня проблема — **проблемна прогностична ситуація**, що має бути вирішена у процесі прогнозування, в тому числі прогнозного проектування.

Термін «проблемна прогностична ситуація» у сфері боротьби зі злочинністю, що значною мірою визначає основний метод кримінологічного прогнозування, вперше у радянській кримінології запропонував український кримінолог А. Е. Жалінський. На його думку, проблемна прогностична ситуація, яка є проблемою не лише кримінологічною, наразі відображає співвідношення між потребами організації боротьби зі злочинністю, які виявляються через систему об'єктів і цілей впливу на неї, і наявними можливостями управляючої системи. Виявлення та формування проблемних прогностичних ситуацій реально пов'язує прогностичну

діяльність з управлінською, коли прийняття управлінського рішення, вибір між можливими варіантами його змісту ґрунтуються на попереджувальному прогностичному мисленні¹. Ця цікава методологічна ідея, скільки нам відомо, на жаль, не отримала подальшого розвитку. Є потреба у переведенні її з методологічного на методичний, а далі й операційний рівні. Питання ставиться про розробку певних шаблонів типових проблемних ситуацій, алгоритмів проектування їх розв'язання, опрацювання типових проектно-прогностичних рішень. Нині вже тривалий час висвітлення методичних засад кримінологічного прогнозування зазвичай обмежується переліком і дуже загальною характеристикою декількох відомих його методів, що зовсім недостатньо для потреб розвитку цього кримінологічного засобу і його практичного застосування. Очевидно, це є однією з причин обмеженого його запровадження у кримінологічну практику загалом, і в тому числі для потреб удосконалення управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності.

Перехід до розгляду методології та методів кримінологічного прогнозування потребує повернутися до історичного аспекту останнього, зокрема у ракурсі розвитку його методологічного і методичного забезпечення.

Кримінологічне прогнозування виникло понад півтора століття тому спочатку у вигляді прогнозування злочинності. Ідеї про його можливість та перші спроби практичного здійснення пов'язані із започаткуванням системної статистики злочинів. Персонально — з ім'ям бельгійського вченого Альфреда Кетле — родоначальника статистичного вимірювання та вивчення злочинності. Проте протягом майже століття прогнозування злочинності обмежувалося визначенням лише тенденції динаміки кількісних її показників. Поступово із розвитком теорії детермінації злочинності, наукових досліджень причин і умов останньої, прогнозування спочатку на теоретичному рівні, а згодом і у практичних спробах стало пов'язуватися із визначенням прогнозу зміни обумовлюючих її

¹ Жалинский А. Э. Актуальные проблемы прогнозирования процессов борьбы с преступностью // Тр. Акад. МВД СССР «Методология и методика прогнозирования в сфере борьбы с преступностью». — М., 1989. — С. 36–37.

чинників. Головною перепоною подальшого якісного розвитку кримінологічного прогнозування стала значна чисельність чинників, які самостійно та у взаємодії по-різному (з різною мірою залежності) чинять детермінуючий вплив на злочинність, окремі її складові, передусім на особу злочинця та безпосередню ланку обумовлення злочинних проявів.

Подоланню зазначених труднощів мали сприяти декілька вирішальних чинників. По-перше, це поступове розширення в середині 60-х років ХХ ст. теоретичних знань та емпіричних досліджень у галузі пізнання причин і умов злочинності, отримання більшої кількості предметної інформації про них, пошук можливостей подавати їх характеристику у кількісних показниках. По-друге, на цей період припав розвиток на прикладному рівні методів математичної статистики, в тому числі для потреб відображення інформації про соціальні явища, зокрема кількісне визначення залежності між цими явищами та міри цієї залежності. По-третє, відбувся розвиток технічних електронних засобів, передусім ЕОМ, здатних одночасно виконувати багатофакторні обчислення за єдиною програмою, зокрема за програмами складного декількарівневого статистичного аналізу.

Подальший розвиток кримінології, передусім прикладної частини вчення про детермінацію злочинності, а також суміжних із нею наук дали можливість на початку 70-х років ХХ ст. організувати в деяких провідних кримінологічних центрах країни, зокрема у Всесоюзному НДІ МВС, прикладну розробку проблем прогнозування злочинності та здійснення перших таких прогнозів. Поступово опрацьовувалися та використовувалися деякі методи прогнозування не лише злочинності та її складових, а й обумовлюючих чинників у комплексному вигляді, а також діяльності щодо боротьби з нею. Здійснення прогнозів злочинності в останню чверть ХХ ст. увійшло в практику правоохоронних органів, а в науково-дослідних установах, передусім системи МВС, поступово перетворювалося на комплексне кримінологічне прогнозування. Від короткострокових (на 2–3 роки) стали переходити до середньострокових (на 4–5 років) прогнозів. Розробляються теоретичні та методичні засади довгострокового (на 10 і більше років) кримінологічного прогнозування.

В Україні в останні роки прогнозування злочинності увійшло в практику роботи Головного Штабу МВС як засіб предметної конкретизації та удосконалення системи управління діяльністю щодо боротьби зі злочинністю. Короткострокові прогнози безпосередньо виконує Кримінологічна лабораторія НДІ Національної академії внутрішніх справ (нині — Державного НДІ МВС України). На початку XXI ст. був започаткований прогноз кримінологічної ситуації у Україні, у процесі якого прогнозу піддавалися не лише показники злочинності, а й тенденції зміни її соціальних передумов та обумовлюючих чинників¹.

Таким чином, в Україні в останні роки прогнозування злочинності перетворюється на кримінологічне прогнозування. *Аналіз нинішнього стану кримінологічного прогнозування в Україні на певному соціальному рівні дає змогу визначити його засадничі положення*, наведені нижче.

1. Кримінологічне прогнозування набуло якостей науково-прикладної процедури передбачення тенденцій зміни кількісних показників та якісних характеристик злочинності, її детермінантів, ознак кримінологічної характеристики злочинів, особи злочинця, стану діяльності щодо запобігання кримінальним проявам.

2. Кримінологічне прогнозування перетворилося на прикладний засіб удосконалення управління, передусім опрацювання та планування системи заходів підвищення ефективності діяльності щодо запобігання та протидії злочинності.

3. За наявності необхідної кримінологічної інформації, науково-методичного забезпечення та професійної підготовки виконавців кримінологічний прогноз може дати відповіді (оцінки) з таких питань:

- тенденції зміни показників злочинності (стану, рівня, структури, динаміки) у прогнозований період;
- ймовірність (відсоток вірогідності) прогнозу;
- тенденції зміни чинників злочинності (кількісні та стосовно їх змісту);

¹ Кулик О. Г. Кримінологічна ситуація в Україні та деякі чинники її розвитку // Наук. Вісн. Нац. акад. внутр. справ України. — 1999. — № 2. — С. 13–63.

— передбачення згідно з цими тенденціями зміни кількості, структури та кримінологічних характеристик осіб, із числа яких поповнюються злочинці;

— узагальнені висновки щодо загроз злочинності у часовому, територіальному, структурному (за видами) та особистісному вимірі, а також стосовно співвідношення цих загроз та небезпеки від них в основних сферах життєдіяльності суспільства;

— потреби та конкретні адресати зміни (удосконалення) діяльності щодо запобігання та протидії злочинності і управління цією діяльністю.

Узагальнення теорії і сучасної практики кримінологічного прогнозування в Україні на соціальному рівні засвідчує, що методичне його забезпечення уже тривалий час обмежується застосуванням трьох методів: найчастіше екстраполяції і рідше — моделювання та методу експертних оцінок.

Метод екстраполяції побудований на застосуванні методів статистичного аналізу динамічних рядів для виявлення загальних тенденцій зміни об'єкта, що має кількісні показники, наразі злочинності, та їх продовження у майбутнє. Головними умовами застосування цього методу щодо кримінологічного прогнозування є відносна незмінність законодавства, практики його застосування, передусім практики реєстрації злочинів, а також відносна стабільність головних детермінантів, що обумовлюють злочинні прояви. За цих умов тенденцію динаміки злочинності за попередній час та нинішній період можна умовно продовжити (екстраполувати) на майбутнє. Екстраполяція дає можливість отримати ймовірне уявлення про майбутній кількісний стан злочинності, її зростання чи скорочення. З урахуванням того, що теорією і практикою підтверджено поширення на масу злочинів, вчинених за певний період на певній території, закону великих чисел, екстраполяцію показників злочинності визнають достатньою для її елементарного, тобто найпростішого, прогнозування.

Екстраполяція, залежно від умов і способів її проведення, може бути простою, складовою та складною. За простої екстраполяції продовженню на майбутнє підлягає динамічний ряд кількісних показників злочинності в цілому: її рівня, коефіцієнтів інтенсивності (поширення на певну кількість населення), відносних показ-

ників динаміки (зростання або скорочення), в тому числі щодо базового періоду або порівняно з попереднім періодом. Складова екстраполяція проводиться щодо структурних частин злочинності — її видів, окремих частин, виділених за певною ознакою злочинності: місця, часу, суб'єкта, об'єкта, мотиву, способу вчинення злочину тощо. Складова екстраполяція дає змогу прогнозувати зміну показників найбільш поширених, небезпечних, інших видів злочинів, що представляють підвищений інтерес. Складова екстраполяція часто проводиться паралельно з простою з метою отримання додаткової інформації щодо загального прогнозу злочинності. Наприклад, для прогнозування показників її видів, що найбільш поширені або мають більшу динаміку зміни. Більш показовою є складна екстраполяція, за якої не лише виявляються додаткові прогностичні показники окремих видів злочинності, як за складової її форми, а й визначаються їх залежності, можливий майбутній вплив на прогнозовані показники злочинності в цілому. Завдяки цьому зазначені показники можуть певним чином корегуватися, уточнюватися порівняно з показниками простої екстраполяції.

Метод моделювання у кримінологічному прогнозуванні застосовується за загальними принципами та умовами його використання для пізнання певних, як правило, системних соціальних процесів, явищ, відносин, щодо яких недостатньо інформації. Сутність цього методу полягає у створенні моделі, що відтворює системну структуру, зв'язки та закономірності об'єкта пізнання. Уявлення про останні є результатом попереднього системно-структурного вивчення об'єкта, отримання знання щодо названих його характеристик. При цьому знання про окремі з них може бути більш повним, про інші — неповним або навіть недостатнім, а щодо деяких — майже відсутнім. Під час побудови моделі об'єкта інформація щодо його структур з неповним, недостатнім або майже відсутнім знанням компенсується за рахунок загального знання щодо його сутності, функціонального призначення, внутрішніх зв'язків, закономірностей. На підставі цього компензованого знання прогнозується ймовірний стан структур, не забезпечених належною інформацією. У процесі подальшого пізнання об'єкта інформація, отримана через компенсацію, уточнюється, оптималь-

но наближується до реальної або змінюється згідно з отриманим новим знанням.

У кримінологічному прогнозуванні метод моделювання застосовується не так часто, оскільки пов'язаний із попереднім детальним вивченням об'єкта, вмінням його системно дослідити та визначити як модель. Такими об'єктами можуть бути внутрішні закономірності та зв'язки злочинності, її детермінанти, в тому числі причини й умови. Під час моделювання вони часто отримують назву факторів, а процедура прогнозування — факторного методу або аналізу.

Прогнозне моделювання за факторним методом може бути описовим, словесним, коли фактори, їх зв'язки із злочинністю та між собою описуються словами з відповідною аргументацією, яка не супроводжується математичним визначенням кількісних показників зв'язку, залежності тощо. Останнє потребує використання певних методів математичного аналізу, зокрема методу факторного аналізу, який може проводитися лише за допомогою фахівця в галузі математичної статистики¹. У такому разі кримінологічне прогнозування за методом моделювання набуває якостей *математичного моделювання*. Цей метод тривалий час не отримав широкого застосування через його складність, яка, крім потреби математичного знання і електронної техніки з відповідною програмою, обумовлена, і можливо, у першу чергу, складністю виявлення та кількісного вимірювання факторів злочинності, передусім через їхню предметну невизначеність та відсутність переконливого знання щодо системи зв'язку між ними.

Більш широко пропонується застосовувати у кримінологічному прогнозуванні метод *експертних оцінок*, зокрема за умов недостатності або відсутності інформації, або за неможливістю її кількісного виміру не лише в абсолютних, а навіть у відносних показниках. Експертна оцінка — це судження, як правило, фахівця щодо об'єкта, інформація стосовно якого є неоднозначною або суперечливою через її неповноту, недостатність знання, або навіть, коли є підстави передбачати суб'єктивну зацікавленість щодо змісту цієї

¹ Пашотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — К., 1982.

інформації. Експертні оцінки можуть бути довільними, коли вони не обмежені варіантами відповіді, або програмованими, що пропонують декілька варіантів відповідей, з яких експерт має вибрати один, на його думку, більш адекватний істині. Експертні оцінки поділяють на індивідуальні та групові, що об'єднують відповіді декількох експертів. Групове отримання експертних оцінок доцільно проводити за єдиною експертною методикою, яка передбачає також методику інтегрування індивідуальних оцінок (відповідей) у групу. Формами отримання експертної оцінки є інтерв'ю, «круглий стіл», комісія, метод «мозкової атаки» та ін. Щодо використання окремих способів та процедур кримінологічного прогнозування за методом експертних оцінок докладніше йтиметься у главі «Кримінологічна експертиза» Книги 3 Курсу. Порядок та способи практичного застосування у цілях кримінологічного прогнозування методів екстраполяції та моделювання розглядатимуться в окремій главі Книги 3 Курсу.

Практика кримінологічного прогнозування засвідчила доцільність комплексного застосування різних його методів. Спочатку воно здійснюється, скажімо, за методом екстраполяції з поступовим переходом від простої до складеної її форми, а за вміння визначати у кількісних показниках міру залежності та впливу на загальні показники злочинності відповідних показників її окремих видів — до складної екстраполяції. За можливості визначення та кількісного виміру детермінантів злочинності, їхнього зв'язку, прогнозування за методом екстраполяції може бути доповнене, а прогнозні показники — уточнені через застосування моделювання та факторного аналізу. Нарешті, прогнозні висновки, отримані методами екстраполяції та моделювання, можуть бути за наявності високофахових експертів піддані експертному оцінюванню та кримінологічній інтерпретації.

Досі йшлося про кримінологічне прогнозування на соціальному рівні. Перейдемо до теоретичного обґрунтування та методології прогнозування індивідуального злочинного прояву.

На відміну від соціальних прогнозів, які отримали широке застосування в науці та на практиці, індивідуальне прогнозування, і не лише в кримінології, поки що мало розроблене теоретично, а ще менше — у створенні та використанні прикладних методик.

Що заважало цьому? Адже ідея індивідуального прогнозування злочинного прояву висловлювалася ще А. Кетле в середині XIX ст.

По-перше, насторожене ставлення багатьох кримінологів до самої можливості передбачення індивідуальної поведінки особи, що складалося головним чином під впливом ідей «свободи волі» у поведінці особи, несумісних із передбаченням її діяльнісних проявів.

По-друге, ймовірний характер індивідуальних прогнозів, які ґрунтуються на інтегрованому висновку щодо дії та взаємодії дуже великої кількості чинників, точну тенденцію розвитку яких важко і майже неможливо передбачити. Правда, ймовірним є будь-який прогноз, навіть соціальний.

По-третє, тривала дискусійність щодо вибору і навіть до підходу у визначенні основного методу індивідуального прогнозування. Більшу поширеність набули спроби застосування факторного методу, використання якого ускладнювалося великою кількістю детермінантів індивідуальної поведінки, неможливістю одночасно інтегрувати і однозначно визначити їх прояв, взаємодію та результат, через що факторний метод не сприяв опрацюванню прикладної методики.

Четверте — це мляве проникнення до кримінології кількісних методів, досягнень математичної статистики, без чого неможливий аналіз та прогноз дії численних чинників поведінки людини.

П'яте і головне — це цілком виправдане уявлення про виняткову складність наукового визначення чинників індивідуальної активності людини, особливо антисуспільної та злочинної, які мають різну природу, роль, детерміністичне значення, сучасні обмежені можливості пізнання. Дослідження проблеми ускладнювалося тим, що її вирішення тривалий час вбачалося у сфері проникнення до психологічного механізму поведінки з його невизначеністю, обмеженими можливостями експериментальної перевірки. Поки трималися ідеї обґрунтування прогнозу поведінки на підставі психологічних чинників, просування вперед не було.

За цих умов більшість фахівців кримінології періоду її відновлення в Радянському Союзі в 60–70-х роках XX ст., визнаючи ідею індивідуального прогнозування злочинної поведінки, обмежувалися констатацією його принципової можливості. На початку 70-х років, у тому числі в Україні (С. А. Тарарухін), було запропонова-

но методологічні ідеї індивідуального прогнозування на підставі прогностичного моделювання зовнішніх показників поведінки та внутрішніх мотивів і установок або за належністю особи до певної соціальної групи тощо. На VI Міжнародному конгресі ООН з проблем злочинності, що відбувся в 1970 р. у Мадриді, більшість кримінологів дійшла висновку про нагальність потреби індивідуального прогнозування вчинення злочину. В Радянському Союзі почали інтенсивніше досліджувати можливості та способи прогнозування рецидиву з боку раніше засуджених (Ю. В. Солопанов, О. П. Іващенко, в Україні — А. Ф. Зелінський). Стосовно вказаної категорії осіб це було порівняно легше за наявності більшого обсягу інформації у кримінальній справі, в тому числі такої, що підлягала формалізації, а також через можливість спостереження за засудженим протягом тривалого часу. На кінець 70-х років сформувалася тверда впевненість щодо можливості індивідуального прогнозування вчинення злочину і, разом із тим, про відносність, багатозначність, безперечну ймовірність такого прогнозу, виняткову складність його методичного і практичного опрацювання і застосування.

На той час — друга половина 70-х років — до роботи з розроблення проблем індивідуального прогнозування злочинного прояву залучився й автор Курсу. Передусім потрібно було визначити методологічні засади індивідуального прогнозування. В основу їхнього розуміння було покладено *діалектичну теорію розвитку*, що передбачає принципову можливість пізнання індивідуального розвитку за детерміністичними та іншими зв'язками за принципом, згідно з яким *у будь-якому сучасному є залишки минулого і зародки майбутнього*. Зрозуміло, що складна сутність людини, різні за природою її компоненти, що індивідуально виявляються винятково у її функціях та поведінці, обумовлюють складність та специфіку методології їхнього пізнання і прогнозування, утруднюють його практичне здійснення, але не перетворюють на неможливе.

Методологія прогнозування індивідуального злочинного прояву виявляється передусім у його принципах, основних прийомах і методах. Насамперед, потрібно виділити *принцип системності*. Він означає, що наукове передбачення цього різновиду індивідуальної поведінки є ланкою цілісної системи прогнозування люди-

ни, підсистеми передвіщення її активності та діяльності саме в тій частині, яка виявляється у злочинному прояві. Звідси обґрунтовується принципова поширеність стосовно зазначеного різновиду основних закономірностей і правил, що властиві всій системі. По-друге, принцип системності вимагає, у свою чергу, розглядати прогнозування індивідуальної злочинності поведінки як закінчену систему, всі елементи якої мають бути підкорені одній (результуючій) меті — забезпеченню ймовірного прогнозу злочинного прояву.

Прогнозування індивідуального злочинного прояву підкорене також *принципу наступності*, який полягає у тому, що в процесі розроблення методики і організації прогнозування мають бути виявлені та адекватно сприйняті поняття, уявлення та закономірності, встановлені на цей момент наукою стосовно об'єкта прогнозування — злочинного прояву, в тому числі щодо його структури, механізму, зовнішніх ознак і характеристик.

Важливішим щодо індивідуального прогнозування людського прояву в цілому, включаючи злочинний прояв, як і щодо будь-якого прогнозування, є *принцип імовірності*. Сутність його у тому, що *при оцінці події, факту, істинність якого попередньо невідома, слід керуватися тією її інтерпретацією, яка здається найбільш вірогідною та прийнятною, на користь якої свідчать більш впевнені факти, навіть передбачувані*. Видатний кримінолог сучасності В. М. Кудрявцев багато років тому вказав на декілька рівнів прояву ймовірності у злочинній поведінці, у тому числі на наявність у ній зв'язку між потоками інформації та волевим рішенням, який забезпечується «ймовірнісним механізмом» мозку, що сприймає певну систему, тенденцію, закономірності інформації ззовні та використовує її у передбачувальних цілях¹.

З імовірністю прогнозування індивідуальної поведінки пов'язані *принципи відносності та багатозначності*. Передбачення об'єктів, що формуються, розвиваються та проявляються за ймовірнісними закономірностями, не може бути абсолютним, із точністю до 100 %. Конкретне співвідношення у кожний момент діалектично пов'язаних між собою можливого та ймовірного,

¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. — М., 1968. — С. 120–124.

вірогідного і реального, міра ймовірності, що обумовлюється характером прогнозованого об'єкта, повнотою та якістю прогностично значущої інформації про нього, а також здатністю до її точного виміру, визначають *рівень відносності результатів прогнозу*, ступінь його наближеності до абсолютного.

Імовірність виявляється не лише стосовно відносності результату, а й у можливості отримання різних його варіантів. Відображаючи об'єктивно існуючу багатоваріантність поведінки людини, що залежить від низки об'єктивних та суб'єктивних обставин, прогноз такої поведінки також не може бути однозначним. Він має певну відносну визначеність лише щодо цієї сукупності обумовлюючих його ознак, обставин, та й то — на певний момент. З плином часу можуть змінюватися не лише кількісні параметри результату прогнозу, що впливають на підвищення або пониження його надійності та міри ймовірності здійснення, але й висновок щодо суті прогнозованої поведінки.

У процесі прогнозування потрібно враховувати також можливість впливу самої процедури прогнозу на його об'єкт. Практика свідчить, що передпрогнозне його оцінювання, виконання прогностичної процедури та нерідко заходи, що вживаються відразу після прогнозу згідно з ним, як правило, не залишають об'єкт байдужим до нього, викликають певні реакції об'єкта, що змінюють його первісний стан та впливають на міру підтвердження прогнозу.

За своєю головною методологічною спрямованістю *прогноз індивідуального злочинного прояву належить до типу пошукових*, за якого прогнозування стану об'єкта здійснюється через *умовне продовження на майбутнє тенденцій його розвитку в минулому та сучасному*. При цьому деякі нетипові обставини, що можуть вплинути на цю тенденцію (створити перепони, пришвидшити або загальмувати) або умовно зовсім не беруться до уваги, або створюється інструмент (апарат) оцінювання їхнього ймовірного прояву і впливу. Такий прогноз звичайно відповідає на питання, чи відбудуться ймовірно прогнозовані зміни поведінки, чи стане вона такою при збереженні умов або їхній імовірній зміні.

На підставі розглянутих методологічних принципів та настанов, а також конкретних цілей *прогнозування індивідуального зло-*

чинного прояву, нами був зроблений висновок, що процес його наукового розроблення за дуже загальною методологічною схемою повинен складатися з чотирьох основних методичних частин, які забезпечують послідовне вирішення таких завдань:

1) вивчення сучасної і минулої поведінки людини, що становить інтерес, і складових, які її обумовлюють: особистості, середовища, ситуації, закономірностей їхнього формування і вияву (здійснюється, як правило, із застосуванням соціологічних та психологічних методів і має назву «метод ретроспекції»);

2) виявлення серед ознак і закономірностей об'єктів, названих у п. 1, тих, які відображають тенденцію зміни (розвитку) поведінки в бік злочинної, тобто мають кримінально-прогностичну значущість; визначення їхньої якісної ролі та кількісного значення, в тому числі у системі показників, найзручніших для практичного прогнозування (найчастіше проводиться з використанням кількісних методів і через кримінологічну інтерпретацію його результатів із метою визначення за певним прогностичним методом прогностичної значущості зазначених ознак та показників — має назву «метод прогностичної діагностики»);

3) створення прогностичної моделі злочинного прояву, в якій системно концентрується та ймовірно оцінюється кримінально значуща прогностична інформація (використовується метод моделювання ознак, названих у п. 2, та кількісні методи для визначення міри ймовірності прогностичних висновків — має назву «метод моделювання»);

4) створення, випробовування та впровадження прикладної методики прогнозування, придатної для практичного використання (це, власне, вже і є методика індивідуального прогнозу).

Головну і найбільш складну ланку цієї методичної програми становить її друга частина — прогностична діагностика, в процесі реалізації якої здійснюється науково обґрунтований відбір прогностично значущих ознак. Їх ще називають «індикаторами», «ключовими подіями» тощо. Методи відбору прогностично значущих ознак прогностичні. Це ядро всієї методичної програми і вирішення завдання індивідуального прогнозування.

На період проведення нашої роботи у зарубіжній і вітчизняній практиці застосовувалися, в основному, три методи прогностич-

ної діагностики: клінічний, детерміністичний (або факторний) та еталонний. За клінічним методом діагностується одиничний об'єкт прогнозування на підставі знання властивих йому механізмів і закономірностей, наприклад психофізіологічних, психологічних, соматичних, на чому, власне, і ґрунтується передбачення того, яких наступних стадій та як скоро можуть отримати зміни, що становлять предмет прогнозування. Цей метод широко використовується у медицині. Він отримав поширення у зарубіжній, а у перші роки після Жовтневої революції і в радянській кримінології як прояв так званого клінічного напрямку. Метод мав особливе поширення серед вчених, які пояснювали злочини біологічною та біопсихологічною патологією, через що, як правило, не враховували або недооцінювали соціальні умови злочинного прояву, які до того штучно ізолювали під час перебування особи на клінічному обстеженні. У прогнозуванні соціальної активності, якою є кримінальна активність особи, можливості клінічного методу є дуже обмеженими.

Детерміністичний (або факторний) метод ґрунтується на виявленні прогнозованої тенденції за причинними, іншими детерміністичними або асоціативними факторами, що викликають зміну суб'єкта, його соціальної ролі, поведінки, у тому числі появу певних подій, вчинків. Теоретично цей метод цілком обґрунтований. Проте труднощі його практичного застосування дуже значні. Вони пов'язані, по-перше, з недостатнім, принаймні на сьогодні, уявленням про всі фактори, що обумовлюють поведінку; по-друге, з обмеженими можливостями їхнього виявлення та обліку, чіткого встановлення взаємозв'язку між ними, а також конкретної ролі кожного; по-третє, з частим розходженням між внутрішніми психологічними факторами та їхнім зовнішнім виявом у поведінці, за яким вони визначаються, у тому числі й з прогностичною метою. Крім того, поведінка, як відомо, лише частково характеризується жорсткою детермінацією і значною мірою, навіть переважно, є проявом індивідуального вибору, а тому статистично ймовірна. Через це застосування цього методу обов'язково поєднано з використанням методів статистичної теорії передбачення та ймовірності, щоб максимально виділити й оптимально використати інформаційно забезпечену детерміновану частину

поведінки та постійно дбати про уточнення, збільшення знань щодо її ймовірної частини, кількісно точно оцінити ймовірність досягнення прогностичних завдань¹.

У радянській кримінології було здійснено ряд спроб експериментальним шляхом вирішити прогностичні завдання через застосування факторного методу. Проте через значні труднощі, величезні затрати часу та неминучі методичні спрощення розроблені методики не могли бути рекомендовані до практичного застосування² або в процесі якого, хоч експериментально й отримали високе підтвердження прогнозів (до 80 %), виявилися не готовими для широкого впровадження³. На закономірностях повторюваності деяких видів злочинів намагався вирішити питання прогнозування рецидиву відомий український кримінолог А. Ф. Зелінський. Він також досліджував залежність структур рецидиву від віку особи на час першого засудження, статі, освіти та виду звільнення⁴. Проте в усіх названих дослідженнях практичної методики не було створено. Можливо, у майбутньому, зокрема у зв'язку із прогресом біології в розшифруванні геному людини, створяться умови для визначення вирішальних факторів поведінки, що призведе до спрощення розробки і застосування факторного методу прогнозування злочинних проявів. Однак чи будуть тоді підстави цей метод відносити до факторного у його нинішньому розумінні?

Еталонний метод використовує для прогнозування виявлені тенденції, зразки, стереотипи поведінки, що властиві людям за певних обставин, у певних ситуаціях. Цей метод не вимагає з'ясування всього механізму зв'язку і кожного елемента детермінації поведінки. Він «виводить» та використовує з прогностичною метою певні зразки, типові форми, «еталони», властиві за визначених ситуацій поведінці осіб однієї статистичної групи. Проте, коли вчинки людей «відходять» від норми, передбачуваного зразка, а це бу-

¹ Добров Г. М. Наука о науке. — М., 1970. — С. 288.

² Солопанов Ю. В. Криминалогическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью. — М., 1983.

³ Алтонян Ю. М., Блувштейн Ю. Д., Чикоидзе Г. П. Прогнозирование преступного поведения и предупреждение преступлений // Сов. государство и право. — 1977. — № 4. — С. 66.

⁴ Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений. — Харьков, 1980. — С. 108–131.

ває нерідко і саме у злочинних вчинках, еталонний метод не спрацьовує, змушує повертатися до психологічного механізму або детерміністичного аналізу.

Висловлювалися й інші пропозиції та ідеї стосовно індивідуального прогнозування злочинних вчинків, зокрема про врахування аморальних проявів, що вчиняються на передкримінальному шляху, узагальнених статистичних характеристик типових варіантів поведінки та суттєвих чинників, а також стосовно поєднання еталонного та факторного методів. Інколи це приводило до підвищення показників підтвердження прогнозів, однак до їхнього практичного запровадження справа не доходила.

Критичний аналіз операційних можливостей та практичного використання і нерезультативності названих методів обумовлювали пошук інших підходів до методичного розв'язання проблеми індивідуального кримінологічного прогнозування. Серед інших перспективною видавалася думка ряду психологів та кримінологів про актуальність розроблення типології особистості з метою більш глибокого пізнання самої типології та її сутнісних різновидів. Зрештою, цей підхід, якому ми дали назву *типологічного, ліг в основу подальшого пошуку*. Значну увагу, зокрема, було приділено формуванню методологічної концепції типологічного підходу, перетворенню його на метод індивідуального прогнозування. Останній методологічно ґрунтується на тому, що тип особистості — це її своєрідна модель, що дає можливість визначати відповідність особистості певної особи цій моделі, тобто прогнозувати її розвиток і поведінку згідно з типовим, у цьому значенні «помістити потрібну людину у потрібному місці»¹. Саме через таку здібність типологія стає методом прогнозування. Виділення типів особистості злочинця та особистості суб'єкта, від якого цілком імовірно можна чекати вчинення злочину, дозволило б визначити їхні типові ознаки, на основі чого створити моделі таких ознак. Прогноз імовірності злочинного вчинку конкретної особи буде у такому разі ґрунтуватися на визначенні належності (або не-належності) типових ознак його особистості до зазначених моделей (першої чи другої).

¹ *Пенно Р., Гравитц М.* Методы социальных наук / Пер. с франц. — М., 1972. — С. 468.

Розроблення типологічного методу для потреб індивідуального кримінологічного прогнозування висунуло перед автором завдання щодо наступних процедур:

1) послідовного проведення соціальної типологізації особистості аж до рівнів виділення тих її типів, які мають місце за антигромадської, протиправної, так званої передкримінальної, та злочинної поведінки;

2) визначення серед названих типів тих, до яких може належати особистість із цілком імовірно очікуваною злочинною поведінкою;

3) визначення на підставі теоретичного аналізу типових ознак виділених типів особистості та емпірична перевірка наявності цих ознак у осіб, які вчинили злочин, а також у осіб, які його не вчинили, але через високу ймовірність вчинення мають бути об'єктами індивідуально-запобіжного впливу;

4) перевірки прогностичної спроможності ознак, стосовно яких підтверджена їхня типовість.

Послідовне розроблення типологічного методу дало змогу переконатися у його методологічній та методичній прийнятності та надійності. На початку його розроблення було здійснено методологічний аналіз понять «типологія», «тип», «типове». Цей аналіз дозволив уточнити сутність типового як найбільш характерного, однорідного, а не лише загального й однакового, що визначає відмінність типології (диференціації за типовим) від класифікації, яка розподіляє об'єкти за будь-якою подібною ознакою. Ця відмінність і досі не враховується багатьма кримінологами, які будь-яку класифікацію «вільно» оголошують типологією. Був досліджений також різний «вияв» типового в об'єктів, які належать до одного типу: 1) закономірний (обов'язковий), якщо йдеться про типове, яке належить сутності об'єкта, тобто сутнісно-типові ознаки мають обов'язково виявлятися у всіх об'єктів цього типу; 2) ймовірнісний, коли типове відображається у явищах, де воно багатоваріантне при збереженні незмінною сутності. Відмінності типового залежно від вияву у сутності або явищах (проявах) обумовлюють різні рівні та послідовність типологізації особистості: від диференціації за сутнісно-типовим до розрізнення за типовим у діяльності, поведінці. У результаті

послідовної порівневої соціальної типологізації особистості на кожному з рівнів було виділено її типи, кожний з яких на наступному рівні підрозділявся на вужчі типи цього рівня і так аж до останнього (типологізація за активністю, діяльнісними проявами), на якому виділяються типи особистості: аморальний, правопорушник, злочинець. Процес типологізації та характеристики типів, виділені на кожному рівні, докладніше розглянуто в главі 5 «Особистість злочинця».

Названі типи особистості останнього рівня типологізації відрізняються один від одного не лише правовою оцінкою поведінки, а насамперед різним проявом у ній їхньої сутності: характеру та глибини антисуспільної спрямованості, міри суспільної небезпечності тощо. На підставі зазначеного типологічного дослідження зроблений теоретичний висновок, що *осіб, стосовно яких цілком імовірно прогнозується злочинний прояв, слід відносити інколи до аморального, а частіше — до протиправного типів. Серед інших осіб з аморальною поведінкою та правопорушників особистості названих двох типів осіб відрізняється змістом, що обумовлює прогнозування ймовірного вчинення злочину.*

Подальше емпіричне дослідження наведених теоретичних характеристик двох категорій осіб, які, перебуваючи на профілактичному обліку в органах міліції, вчинили злочин, і подібних осіб, які його не вчинили, не лише показало, що вони *суттєво відрізняються поширеністю та глибиною вияву антисуспільних та інших суспільно неприйнятних ознак, але й підтвердило, що ці ознаки належать до тих, які типологічною процедурою визначені як такі, що є типовими для осіб з цілком імовірним злочинним проявом.* Зрештою, розпізнавальна операція (за однією з програм «розпізнавання образів») встановила прогностичну значущість ряду ознак осіб першої групи (що вчинили злочини), виявлених у процесі емпіричного дослідження, та, відповідно, їх належність до числа типових для зазначених типів особистості.

Теоретична розробка типологічного методу та емпірична перевірка його придатності для розв'язання прогностичних завдань дали змогу вирішити завдання створення, застосування, успішної експериментальної перевірки, а потім і практичного запровадження прикладної методики індивідуального прогнозу злочинної по-

ведінки¹. Організація та порядок практичного використання цієї методики, зокрема з метою профілактики злочинів, розглядаються в главі 4 Книги 3 Курсу.

§ 4. Теоретичні засади кримінологічного планування діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам

Як зазначалося у § 2 цієї глави, кримінологічне планування є способом, а план — формою управлінського рішення. Розроблення та прийняття такого рішення — важливі, якщо не вирішальні, стадії управлінського циклу в системі управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Через кримінологічне планування реалізуються отримані на стадії діагностування управлінської системи та керованої нею зазначеної антикримінальної діяльності висновки, пропозиції, прогностичні оцінки, з метою їхнього втілення в управлінське рішення, що має перетворити узагальнені положення на конкретні норми, завдання, заходи визначених виконавців на визначений період. Управлінський аспект планування діяльності щодо боротьби зі злочинністю, як і вся проблема управління цією діяльністю, тривалий час не розроблялися у радянській кримінології, а в науці управління правоохоронною діяльністю не розглядалися особливості планування стосовно окремих напрямів останньої, зокрема щодо запобігання та протидії злочинності.

У публікаціях кримінологів 70–80-х років питання кримінологічного планування розглядалися, як правило, в ракурсі відображення у планах соціального розвитку потреб боротьби зі злочинністю (В. В. Орехов, 1972), планування запобігання останній як складової частини соціального планування (В. В. Клочков, 1977) або цільового його різновиду щодо боротьби з правопорушеннями (О. Б. Сахаров, Г. М. Міньковський, Л. А. Волошина, В. В. Орехов, 1979). У багатьох регіонах, у тому числі у Львові, Києві, Харкові, а у 1979 р. у Всесоюзному інституті вивчення причин і розроблення

¹ *Закалюк А. П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — М., 1986.

заходів запобігання злочинності були розроблені методичні рекомендації щодо планування профілактики правопорушень, де завдання останнього обмежувалися організаційним забезпеченням запобіжних заходів. На колоквіумі Міжнародного товариства соціального захисту, що проходив у Москві у жовтні 1980 р., обговорювалися проблеми планування кримінальної політики, соціальної профілактики, практики боротьби зі злочинністю. У 1983 р. Ю. В. Солопанов намагався окреслити специфіку планування боротьби із злочинністю через використання у ньому кримінологічних прогнозів. В аспекті різновиду соціального планування кримінологічне планування висвітлювалося у підручниках з кримінології, в тому числі опублікованих в Україні. Лише у 2003 р. кримінологічне планування було розглянуто як функція (стадія) управлінського циклу організаційного забезпечення протидії злочинності. Але виклад обмежився фрагментарним переліком його принципів, видів, умов і в основному зосередився на характеристиці відмінності програм від планів¹. Тобто і в цьому разі управлінський ракурс кримінологічного планування виявився не розвинутим. Наведене обумовлює потребу розглянути його більш докладно саме в аспекті управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Як зазначалося, таке управління є різновидом соціального управління і управління взагалі та співвідноситься з ними діалектичним зв'язком за схемою «окреме — особливе — загальне». У подібному співвідношенні знаходяться і характеристики окремих елементів цих управлінських систем, зокрема їхніх управлінських рішень та планів як форми останніх. Тому *план як форма реалізації кримінологічного планування у своїх загальних характеристиках має відтворювати з науки управління основні властивості (сутність, вимоги, принципіві ознаки та ін.) управлінського рішення взагалі і плану як його організаційної форми.*

З науки управління відомо, що до управлінського рішення як прояву свідомої спрямовуючої діяльності суб'єкта управління, яка виконує функцію реалізації мети системи управління через визна-

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Знач. праця. — С. 143–150.

чення шляхів, способів та засобів її досягнення, висуваються певні вимоги, а саме:

— *наукова обґрунтованість*, яка реалізується через відповідність об'єктивним закономірностям, що обумовлюють результати аналізу достовірної та повної інформації, дотримання всебічності розгляду питання, що становить предмет управління;

— *законність*, тобто відповідність закону та спрямування планованої діяльності на його дотримання і виконання; вимога законності управлінського рішення особливо важлива щодо об'єктів, функціонування яких регламентується актами законодавства, як це має бути вчинено стосовно діяльності щодо запобігання та протидії злочинності;

— *актуальність*, тобто спрямованість на розв'язання важливих, істотних для цієї системи або систем вищого рівня сучасних проблем і питань, які впливають на сутнісне функціонування цих систем і їхніх окремих елементів;

— *реальність*, тобто його здійсненність як за результатами виконання рішення, так і за наявністю для цього відповідних сил і засобів;

— *компетентність*, що відображає обізнаність суб'єкта управління стосовно об'єкта управління та засобів управлінського впливу на нього;

— *конкретність*, яка полягає у чіткому визначенні цілей, завдань і, особливо, напрямів, форм і засобів їхнього вирішення, що виключає суперечливе або двозначне розуміння та тлумачення;

— *своєчасність*, яка означає, крім актуальності рішення, правильний вибір часу його здійснення, який має оптимально відповідати стану об'єкта управління, проблемній ситуації, що склалася, та можливостям суб'єкта управління.

Інколи, поряд із науковою обґрунтованістю, називають ще вимогу *інформативності*, яка, крім першого значення, контролює насиченість рішення необхідною інформацією за принципом її оптимальності.

Крім наведених вимог до управлінського рішення в цілому, які поширюються на всі його форми, в тому числі на плани, в науці управління виділяють особливі вимоги до планування, зокрема безпосередньо до плану. До цих вимог належать:

— *наступність планів* за діями, завданнями, засобами та строками реалізації: цілі і завдання планів суб'єктів управління нижчого рівня мають відповідати цим атрибутам планів суб'єктів вищого рівня, засоби виконання завдань — належним засобам діяльності, наданим суб'єктам виконання, строки планів на складовий період (місяць, квартал) мають відповідати строкам плану більш тривалого періоду (півріччя, рік);

— *відповідність типовим планам*, якщо такі були визначені для певного виду діяльності, та системі управління цією діяльністю;

— *поєднання поточного та перспективного планування*, в тому числі врахування стратегічних цілей, визначених на перспективу;

— *комплексність планування*, тобто охоплення управлінським впливом у разі можливості не лише вирішення основних питань, що визначають сутність проблемної ситуації, а й інших, що сприяють її розв'язанню, а також забезпечуючих (ресурсних) заходів;

— *оптимальність плану*, тобто передбачення обсягу заходів, які забезпечують виконання не менше ніж визначено завданнями плану, але й не більше того («економія сил і засобів»);

— *стабільність і, разом із тим, гнучкість* плану, що означає постійність завдань, видів робіт на весь період планування, а також можливість, залежно від реальних, тим більше змінених умов, використання більш відповідних обставині заходів і засобів виконання запланованих завдань.

Згідно з наведеними вимогами до управлінського рішення та планування наука управління визначає пов'язані з ними принципи цієї стадії управлінської діяльності, які, по суті, повторюють зазначені вимоги.

Всі наведені вимоги до управлінського рішення та до плану як його форми повністю стосуються кримінологічного планування та плану як форми його реалізації. Виникає питання, чи існують і які саме кримінологічні специфічні вимоги до них як до управлінського рішення взагалі та до плану зокрема.

Автори, які займалися проблемами кримінологічного планування, при визначенні вимог до нього та його принципів здебільшого повторювали ті, що окреслені наукою управління до управлінського рішення і плану взагалі. Цей перелік вимог доповнювався лише окремими ознаками та вимогами, що дійсно мають

кримінологічні особливості. Зокрема, Ю. В. Солопанов вказував, що плановані заходи при кримінологічному плануванні мають впливати не лише на саму злочинність, а й на причини та умови, які її обумовлюють, а тому повинні стосуватися широкого кола виконавців на різних рівнях. Він підкреслював, що кримінологічні прогнози для такого планування не лише дають певну інформацію, але й створюють базу наукового підходу¹. Автори підручника «Курс кримінології», підготовленого у Національній академії внутрішніх справах України, доповнили зазначені вимоги завданням плану об'єднати різних суб'єктів профілактики і спрямувати їхні зусилля в єдине русло цілеспрямованої діяльності². О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко вказали на необхідність при реалізації кримінологічного планування більш суворо керуватися принципами і вимогами кримінологічної науки, відповідно до чого, викладаючи загальні принципи та умови планування, дещо додали до їх змісту положення та терміни з теорії профілактики правопорушень³.

Кримінологічне планування та план як форма його реалізації, на наш погляд, мають (порівняно із «загальним» — управлінське рішення та «особливим» — план взагалі) свою «окрему» кримінологічну специфіку, що впливає, насамперед, на вимоги до нього, його методи, спрямованість та кінцеву мету. Кримінологічна специфічність планування пов'язана, в основному, не з окремими його умовами, етапами, механізмами, видами, що в цілому є подібними для будь-якого управлінського рішення та плану, а із специфічним об'єктом планування — діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності. Остання, у свою чергу, багато в чому визначається характером самої злочинності та особливістю чинників, що її зумовлюють. Зазначена специфічність, перш за все, уточнює об'єкт планування, його межі, зокрема ті, які обумовлені можливостями планування діяльності щодо протидії злочинності у вузькому безпосередньому значенні поняття «протидія». Так само, як не планується вчинення злочинів, так і не може

¹ Солопанов Ю. В. Знач. праця. — С. 33.

² Курс кримінології. Загальна частина. — С. 201.

³ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Знач. праця. — С. 143–144.

плануватися діяльність щодо протидії їм згідно з нормами Кримінального кодексу, що визначають кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочини, та у формах реагування на них, передбачених Кримінально-процесуальним кодексом. У безпосередньому значенні поняття «планування» плануватися може ресурсна підтримка зазначеного реагування (удосконалення правового регулювання, навчання та підвищення кваліфікації кадрів, організаційне, інформаційне, технічне, матеріальне, фінансове та інше забезпечення). Тому *об'єктом кримінологічного планування здебільшого є діяльність щодо запобігання злочинності та злочинним проявам, переважно той її напрям, який реалізується через профілактичний вплив на причини та умови, що обумовлюють кримінальну активність, створюють для неї сприятливі умови.* З цією особливістю об'єкта кримінологічного планування пов'язане те, що план, через який воно реалізується, часто має назву «план профілактики» або «профілактичної діяльності», хоча насправді, він передбачає не тільки заходи профілактики, а й запобігання злочинності за іншими напрямками.

Особливістю кримінологічного планування є також його універсальна мета, що полягає у досягненні скорочення злочинності. Незалежно від виду злочинів або злочинності загалом, забезпеченню запобігання та протидії яким призначений план, незалежно від періоду чи територій, на які він поширюється, або змісту тих чи інших планованих заходів, єдиною метою та критерієм виконання плану є скорочення злочинності.

Особливості кримінологічного планування, що пов'язані із завданнями, методами, засобами та іншими категоріями кримінології, як зазначалося, істотно уточнюються згідно з останніми відомі з науки управління загальні вимоги та принципи розроблення та прийняття управлінських рішень та планів зокрема.

Так, вимога наукового обґрунтування конкретизується щодо кримінологічного планування необхідністю спиратися на кримінологічний аналіз злочинності та загалом на більш повне та різнобічне використання кримінологічної інформації. Сучасний і зроблений у ретроспективі кримінологічний аналіз злочинності має обов'язково доповнюватися її кримінологічним прогнозом на перспективу, взагалі на період планування. Особливо слід наголо-

сити на важливості у період до безпосередньо кримінологічного планування проведення аналізу причин та умов, що обумовлюють злочинність, та прогнозу їх дії на перспективу. Згідно з методологічним принципом відповідності, який є одним із визначальних у кримінології, запобіжний вплив за змістом та адресатами має точно відповідати уявленню про причини й умови злочинності та спрямуватися на об'єкти, які виконують зазначену обумовлюючу роль, у тому числі передусім щодо чинників безпосередньої ланки обумовлення злочинних проявів. Отримання предметної інформації про виконання певними об'єктами функцій причин та умов і їхньої кримінологічний аналіз, а також прогнозування їхнього впливу на перспективу — дуже складні завдання, але вкрай важливі для предметного планування діяльності щодо запобігання дії згаданих чинників. На практиці аналіз цих чинників проводиться рідко, неповно, на сумнівній методологічній основі, коли, наприклад, предметно не з'ясовано детермінуючу роль тих чи інших чинників, а тому вона замінюється неадекватним до дійсних потреб поєднанням нечітко визначного кола чинників в аморфне утворення «фактор». Але ж запобіжний вплив повинен здійснюватися не на теоретично інтегровану конструкцію «фактор», а на предметні чинники, що відіграють конкретну детермінуючу роль. Без адресного спрямування запобіжний вплив є безпредметним і через це загальним і малорезультативним. З огляду на важливість і, разом із тим, значну складність аналізу причин та умов злочинності, у главі 2 Книги 3 Курсу окремим параграфом розглянуто організацію та методику проведення такого аналізу. Слід відзначити, що в Україні практика кримінологічного планування на загальнодержавному рівні доки ще не спирається на аналіз причин і умов злочинності. Він не передував прийняттю жодної з державних програм протидії злочинності, в тому числі Комплексних програм профілактики злочинності на 2001–2005 рр. та 2007–2009 рр., у них не містилися висновки відповідного аналізу, а з ряду питань запобігання злочинності проведення аналізу лише планувалося. Безумовно, така практика негативно позначається на предметності та дієвості планів і програм, зрештою, на результативність їх реалізації.

Вимога законності щодо кримінологічного планування має охоплювати потребу належного законодавчого регулювання

діяльності стосовно запобігання та протидії злочинності. Разом із тим, остання не повною мірою та належним чином унормована на законодавчому рівні. Передусім це стосується діяльності щодо запобігання злочинності, яка значною мірою законодавчо не врегульована через тривале неприйняття Верховною Радою України з необґрунтованих міркувань Закону України «Про запобігання злочинності». Докладніше це питання проаналізовано в главі «Теорія запобігання злочинності».

Вимога актуальності стосовно кримінологічного планування, крім загальних положень науки управління, доповнюється потребами відповідності плану та передбачених у ньому заходів сучасному визначенню наявних проблем, реальному стану їх розв'язання, у тому числі діяльності щодо запобігання та протидії злочинності, окремих її видів, а також у галузях суспільних відносин та на територіях, де стан злочинності має негативні тенденції.

Вимога реальності означає забезпечення реальних умов виконання плану, передусім запобіжних заходів, у тому числі щодо потреб у людських ресурсах, технічному оснащенні, інформаційному, матеріальному забезпеченні тощо.

Вимога компетентності, крім загальних умов, має бути забезпечена заходами спеціальної підготовки виконавців плану щодо форм, методів, засобів запобіжної діяльності, поширення її досвіду тощо.

Вимога конкретності має реалізуватися через чітке і предметне викладення заходів, проведення точних розрахунків необхідних затрат за обсягом робіт, часом, кількістю виконавців тощо.

Відповідним чином уточнюються з огляду на положення кримінології, вимоги, що висуваються взагалі до планів. Зокрема, вимога наступності реалізується через урахування виконання плану за попередній період, передусім щодо зміни стану злочинності, в тому числі стосовно її складових категорій і видів, на певних територіях, в окремих напрямках запобіжної діяльності тощо. Вимога комплексності стосується передбачення у плані в усіх розділах, напрямках відповідних пунктів комплексного використання необхідних запобіжних заходів. При цьому потрібно розрізняти два пов'язані, але все-таки окремі процеси: 1) розроблення згідно з сучасними вимогами і можливостями загальної системи профілактичних заходів і засобів; 2) визначення у кожному разі тих, які

мають бути комплексно застосовані згідно з конкретним змістом того чи іншого пункту плану, його завдання, умов, особливостей здійснення. Розробленням системи запобіжних заходів мають займатися фахівці, які добре обізнані з кримінологічною характеристикою відповідного виду злочинів, комплексом його причин і умов, сучасними засобами та іншими можливостями запобіжного впливу на злочинність. Розроблення системи можливих запобіжних заходів, як правило, передує складанню плану. Вона періодично оновлюється згідно з новою кримінологічною інформацією, оформляється у вигляді методичних рекомендацій, інструктивних матеріалів, підкріплюється оглядом досвіду запобіжної роботи тощо. При складанні плану названі у системі засоби використовуються для відбору і визначення у відповідних пунктах плану найбільш придатних для їхнього виконання запобіжних заходів. Здається помилковим ототожнення розроблення системи можливих запобіжних заходів (засобів) із визначенням тих з них, виконання яких передбачається у конкретному плані¹.

У кримінологічному плануванні розрізняють плани різного рівня: загальнодержавного, регіонального, галузевого, місцевого, на окремий об'єкт, на окрему особу (індивідуальний). За предметно-цільовою спрямованістю плани поділяють на **цільові**, що стосуються організації запобігання певного виду злочинів або на певній обмеженій території (мікрорайону) або стосовно окремої групи осіб, об'єднаної спільним вчиненням злочинів або іншою ознакою, та **комплексні**, які здійснюються за різними (багатьма) напрямками, із застосуванням різних методів і засобів, у тому числі загально-соціальних та спеціально-кримінологічних засобів запобігання тощо.

Комплексний план запобігання та протидії злочинності на загальнодержавному рівні нерідко набуває форми програми, яка відрізняється від плану призначенням на більш тривалий період часу, на який визначається концепція діяльності та управління нею, стратегія, напрями, етапи, різні методи та засоби її реалізації, а також заходи забезпечення виконання програми. Комплексна програма має, як правило, міжвідомчий характер, може передбачи-

¹ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Знач. праця. — С. 136.

ти проведення наукових досліджень та заходи реалізації їхніх результатів, складання за потребою планів з окремих питань (проблем), передбачених програмою. Розроблення та організація здійснення загальнодержавних програм покладається Конституцією України на Кабінет Міністрів (п. 4 ст. 116), а їх затвердження — на Верховну Раду України (п. 6 ст. 85). Це конституційне унормування не було дотримано щодо державних програм у галузі запобігання та протидії злочинності, прийнятих в останнє десятиріччя. Програми затверджувалися Президентом або Кабінетом Міністрів України, а організація їх здійснення — покладається фактично здебільшого на Міністерство внутрішніх справ України.

План діяльності щодо запобігання та протидії злочинності розробляється за певними етапами, у певній послідовності та за визначеною схемою. Вони будуть розглянуті на прикладному рівні у главі 4 Книги 3 Курсу.

Рекомендована література:

1. *Аванесов Г. А.* Криминология. Прогностика. Управление. — Горький, 1975. — С. 347–354.
2. *Кудрявцев В. Н.* Стратегии борьбы с преступностью. — М., 2003.
3. *Наука* управляти: з історії менеджменту. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. І. О. Слепцов. Пер. з рос. — К.: Либідь, 1993. — С. 304.
4. *Плішкін В. М.* Теорія управління органами внутрішніх справ. — К., 1999.
5. *Солопанов Ю. В.* Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью. — М., 1983.
6. *Закалюк А. П.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. — М., 1986.
7. *Бандурка А. М., Давыденко Л. М.* Преступность в Украине: причины и противодействие. — Харьков, 2003.

* * *

У книзі, що є першою у системному викладі Курсу сучасної української криминології, розглянуто її основні теорії. Вони слугують теоретичним підґрунтям висвітлення криминологічної характеристики найбільш суспільно небезпечних та поширених нині в Україні видів злочинів, проблем протидії останнім, передусім запобігання їх вчиненню. Про це йдеться у Книзі 2 Курсу.

Зміст

Передмова	3
Глава 1. Поняття, предмет і система кримінології	12
§ 1. Визначення поняття кримінології як науки, її співвідношення з іншими науками	12
§ 2. Предмет і функції кримінологічної науки	21
§ 3. Система та структура кримінологічних знань	24
§ 4. Проблеми і завдання сучасної української кримінології	34
Глава 2. Історія розвитку кримінологічної науки в Україні	42
§ 1. Виникнення та формування кримінологічних поглядів в Україні у період XVII — початку XX ст.	43
§ 2. Стан кримінологічних досліджень в Україні у радянський період	51
§ 3. Розвиток кримінології в Україні після здобуття державного суверенітету	75
Глава 3. Методологія і методи кримінологічної науки	89
§ 1. Методологія кримінологічної науки	89
§ 2. Методи кримінологічної науки	97
§ 3. Методологічні проблеми сучасної української кримінології	110
Глава 4. Теорія злочинності	122
§ 1. Природа, сутність та поняття злочинності	122
§ 2. Прояви злочинності: злочинний вчинок і злочинна діяльність	140
§ 3. Кримінологічні показники злочинності та основні способи їх вимірювання	155
§ 4. Латентна злочинність	177
Глава 5. Теорія детермінації злочинності	183
§ 1. Детермінація та причинність суспільних процесів та утворень. Методологічні основи теорії детермінації злочинних проявів та злочинності	183
§ 2. Детермінація злочинності та злочинних проявів: структура, взаємозв'язок, відмінність	200
§ 3. Класифікація детермінантів злочинності	211
§ 4. Основні детермінанти злочинності у сучасному українському суспільстві	218

Глава 6. Теорія особи злочинця	233
§ 1. Поняття «людина», «індивід», «особа», «особистість»	233
§ 2. Соціальна типологізація особистості. Типологічні ознаки особистості злочинця	241
§ 3. Структура особи злочинця	253
§ 4. Кримінологічна класифікація та типологія осіб, які вчиняють злочини	264
Глава 7. Умови та механізм злочинного прояву	277
§ 1. Поняття та структура механізму злочинного прояву	277
§ 2. Криміногенна орієнтація та кримінальна мотивація. Формування мотиву злочину	286
§ 3. Умови, ситуація та механізм прийняття рішення про вчинення злочину та реалізації злочинного наміру	307
§ 4. Потерпілий у механізмі злочинного прояву	313
Глава 8. Теорія запобігання злочинності	318
§ 1. Сутність, поняття, види та об'єкти діяльності щодо запобігання злочинності	318
§ 2. Конституційні та інші правові засади запобігання злочинності в Україні	334
§ 3. Суб'єкти діяльності та заходи щодо запобігання злочинності та злочинним проявам	346
§ 4. Стратегічне, організаційне, інформаційне та методичне забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам в Україні	358
Глава 9. Теорія управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності: кримінологічні складові	365
§ 1. Поняття та система управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності: кримінологічні аспекти	365
§ 2. Види та функціональне призначення кримінологічних засобів забезпечення управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності	381
§ 3. Теорія кримінологічного прогнозування. Його функція як засобу управління діяльністю щодо запобігання та протидії злочинності та злочинним проявам	390
§ 4. Теоретичні засади кримінологічного планування діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявам	412

Наукове видання

Закалюк Анатолій Петрович

**КУРС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
КРИМІНОЛОГІЇ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

У трьох книгах

Книга 1

**Теоретичні засади та історія
української кримінологічної науки**

Редагування та коректура

Н. П. Козут, О. А. Оксимуца

Обкладинка художника *В. С. Жиборовського*

Комп'ютерна верстка *О. Р. Карташової*

Підп. до друку 25.04.2007. Формат 60x84 ¹/₁₆

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура PetersburgC

Ум. друк. арк. 24,65. Обл.-вид. арк. 21,28.

Зам. № 7-223.

Видавничий Дім «Ін Юре»

Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21.

Тел./факс: (044) 537-51-20,

537-51-00, 537-51-01

E-mail: info@inyure.kiev.ua

www.inyure.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК, № 2191 від 20.05.2005 р.

Віддруковано ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Україна, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.